

A KERESZTYÉNSÉG EREDETÉNEK TÖRTÉNETE

ÍRTA

RENAN ERNŐ

FORDÍTOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD'

B.-GYARMAT

KIADJA A BALASSAGYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1898

AZ ANTIKRISZTUS

ÍRTA

RENAN ERNŐ

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA

FORDÍTOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD

IV. KÖTET

BALASSA-GYARMAT

BALASSA GYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1898

BEVEZETÉS.

A könyvben felhasznált eredeti elsőrangú okiratok bírálata.

Jézus nyilvános életének három-négy éve után a keresztyénség egész fejlődésében azon időszak, melyet ez a könyv felölel, volt a legrendkívülibb. Annak az öntudatlan nagy művésznek félszeg játéka folytán, aki a történet meglepő szeszélyeit vezetni látszik, ott látjuk majd Jézust és Nérót, a Krisztust és Antikrisztust ellentétbe, szembeállítva egymással, miként — ha a kifejezéssel élnem szabad, az eget cs a poklot. A keresztyén öntudat teljes. Mindez ideig csupán szeretni tudott; a zsidók üldözései, bármily kemények voltak is, a vonzalom és hála kötelékét, mely a keletkező egyházat anyjához, a zsinagógához fűzte, megbontani nem tudták — a zsinagógához, melytől alig hogy elvált. A mai naptól kezdve azombau a keresztyén tudja, mit gyűlöljön. Jézussal szemben egy szörny bontakozik ki, aki eszményképe a gonosznak, épügy, mint Jézus eszményképe a jónak. Miként Enoch, miként Eli, arra tartatva fenn, hogy a mindenség végső tragödiájában szerepeljen, Néró betetőzi a keresztyén mythológiát, sugalmazza az új testamentom elsőrangú szent könyvét, megállapítja egy ocsmány mészárlás révén a római egyház elsőbbségét, és előkészíti a változást, mely Rómát egy szent városnak, egy második Jeruzsálemnek rangjára fogja emelni. Ugyanekkor, az eseményeknek ama titokzatos összejátszása folytán, melyek az emberiség nagy válságainak pillanatában nem ritkák, Jeruzsálem romba dől, a templom, a keresztyénség megmenekedve egy reá nézve már is terhessé vált köteléktől, mindinkább önállósul és követi a levert judaismustól függetlenül saját végzetét.

Ennek a történetnek elsőrangú okmányai: a canonicus iratok közt Pál apostol utolsó levelei, a zsidókhöz írott levél, a Péternek és a Jakabnak tulajdonított levél, a Jelenések könyve, Római Kelemennek levelei; Tacitus, Josephus szintén kitűnő forrásul szolgálnak. A kérdéseknek egész sora, különösen az apostolok halála és János összeköttetései Ázsiával csupán fél megoldást találnak, másokat ismét

a világosság valódi sugaraival világíthatunk meg. A keresztyéni eredet materiális tényei majdnem mind homályosak; ami világos, az az a lángoló lelkesedés, az az emberfölötti bátorság, a realismusnak az a finomult megvetése, mely ezt a mozgalmat az emlékezet által megőrzött leghatalmasabb erőfeszítésé avatják az eszmény felé.

Pál apostol czimü könyvünk bevezetésében megvitattuk eredetiségét az összes leveleknek, melyeknek szerzőjül a nagy apostolt tartják. A jelen kötetre tartozó négy levél, a philippickhez, a kolossaebeliekhez, Philemonhoz, az ephesusbeliekhez írott levelek azok sorába tartoznak, melyek némi kételynek adnak helyt. A philippiekhez írt levél ellen emelt ellenvetések oly elenyésző jelentéssel bírnak, hogy azoknál alig állapodtunk meg. Láttuk és még látni fogjuk, hogy a kolossaebeliekhez írt levél jóval több gondolkodásra ad okot és hogy az ephesusi levél, bármily erősen álljon is eredetisége, Pál műveitől teljesen elütő vonásokat árul el. Minden komoly ellenvetés mellett is, melyet emelni lehet, én a kolossaebeli levelet eredetinek tartom. Az interpolatiók, melyeket abban a legutóbbi idők avatott ítései látni véltek, nem szembeszökők.¹ Holtzmann urnák rendszere, ebben a kérdésben, tudós szerzőjéhez méltó; de mily veszély rejlik ebben, a Németországban nagyon felkarolt rendszerben az ő a priori felállított egyetlen típusával, a melyet azután eriterium gyanánt kíván alkalmazni az író munkáinál eredeti voltuknak megítélésében! Hogy interpolációval és apostoli írásoknak becsempezésével a keresztyénség két első százada alatt gyakran éltek, az tagadhatatlan. De ily kérdésnél az igaznak és a hamisnak, az apocryphnak és az eredetinek felismerésére vezető szoros irányelvet felállítani, a lehetetlenséggel határos. Bizonyosra vesszük, hogy a római, a korinthusi, a galátai levelek eredetiek. Bizonyosra vesszük azt is, hogy a Timotheushoz és a Titushoz írt levelek apocryphok. Közben a kritika által nyert bizonyosság e két sarkpontja között csak tapogatódzunk. A mesterül Baur Keresztyélt valló tekintélyes iskola legfőbb hibája az, hogy az első századbéli zsidókat egyöntetű jelleggel felruházottakként fogja fel, kiket a dialectika táplált, érvelésük csökönysége telített. Péter, Pál, maga Jézus ennek az iskolának az irataiban, egy német egyetem protestáns theologusaihoz hasonlítanak, kik mindnyájan egyazon tant vallják, egyre csak azt, mindig csak azt az egyet tartják szem előtt. Már pedig az igaz épen ott van, hogy ezek a bámulatra méltó emberek, kik ennek a történetnek a hősei, változnak és ellenmondanak maguknak sokszor, három vagy négy elméletet vallanak, átvesznek egyetmást ellenfeleiktől, akik ellen egy más időszakban a legkeményebben léptek fel.

¹ H. I. Holtzmann, *Ritik der Epheter und Rolotserbriefe*. Leipzig, 1872,

Ezek a férfiak, a mint mi látjuk őket, érzékenyek, személyeskedők, ingerlékenyek, állhatatlanok; ami a nézeteket megrögzítené, a tudomány, a rationalismus, nincs meg bennök. Erőszakos összekocczanások fordultak elő közöttük is, mint a zsidók között mindenkoron s mindamelllett fölötte solid testületet képeztek. Hogy őket megérthessük, messzire felül kell emelkednünk a scolastikát jellemző pedantismnstól; sőt inkább valamely kegyes világ kicsiny köreit kell tanulmányoznunk, az angol és az amerikai congregatiókat és főleg azt, ami az összes szerzetrendek alapítása óta előadta magát. E tekintetben a német egyetemek theologiai facultásai, melyek egyedül képesek kifejteni ama munka summáját, mely e sajtó szerű eredetre vonatkozó okiratok khaosában rendet teremteni van hivatva, ép azok a helyek, ahol igaz történetet megírni a legnehezebb. Mert a történet egy oly életnek a taglalása, mely fejlődésben áll, egy' oly csirának, mely kibogozódik, a theologia pedig fonák oldala az életnek. Egyenlően osztva meg figyelmét a dogmáit megerősítő és megerőtlenítő érvek között a theologus, még a legszabadelvűbb is, akaratlanul is, mindig apologista, véd, vagy czáfol. A történetíró elbeszél. Anyagilag hamis tények, magok az apocryph iratok is értékkel bírnak előtte, mert a lelket festik és gyakran igazabbak, mint a száraz igazság. Az ő szemében a legnagyobb tévedés: elvont tanok hamisítóivá gyúrni ezeket a jólelkű és naiv szellemlátókat, kiknek álmai vigasza és szórakoztató játékaival valának annyi századnak.

Amit a kolossaeabeli és főleg az ephesusi levélről mondtunk, ugyanazt kell még jogosabban mondanunk a Szent Péternek tulajdonított első levél felől és a Jakab-, a Judás-féle levelekről. Péternek¹ második levele bizonyára apocryph. Felismerjük benne az első pillanatra a mesterséges szerkezetet, az utánzatot, melyet apostoli iratoknak, főleg Judás levelének foszlányaiból tákoltak össze.² Nem fejtegetjük tovább ezt a kérdést, mert nem hisszük, hogy a II-a Pét rínék az igazi kritikusok között egyetlen védelmezője is legyen. De a II-a Petri hamis volta, ezé az iraté, amelynek főczélja az volt, hogy megnyugtassa a hívőket, akiket Krisztus megjelenésének hosszas elmaradása nyugtalanított, egyben a I-a Petri eredeti volta mellett bizonyít. Mert ahhoz, hogy apocrych legyen, a II-a Petri nagyon régi irat; már pedig a II. Petri írója föltette, hogy az I. Petri Péternek

¹ Az utóbbira nézve I. *Pdl ap.*

² V. ö. főleg II. részét a II. Petrinek a Judás levelével. Efféle helyek, mint a II. Petri. I. 14., 16—18.; III. 1., 2., 5—7., 15—16., szintén bizonyos jelei a hamisításnak. Az irály nem hasonlít az I. Petri irályához. (Szt. Jeromos észrevétele *Epist. ad Hedib. c. II.*; 1. *Λ virt ill. c. 1.*) Végre a levelet nem idézik a III. század előtt. Ireneus (*Adv. haer. IV., IX. 2.*) és Origines (Eusebnél H. E. VI. 25.) nem ismerik vagy kizárják. II. ö. Eus. II. E. III. 25,

műve, mert saját iratát második levél -ként szerepelteti az elsőnek folytatásaként. (III. 1 — 2.)' A I-a Petri egyike az újtestamentom azon iratainak, melyeket a legrégebben és legeggyöntetűbben, mint eredetieket idéztek.² Egyetlen egy komoly ellenvetés tehető ez ellen azon nyomok révén, melyek Pál leveleire és főleg az ephesnsinak mondott levélre emlékeztetnek.³ Péternek Íródeákja azonban, akit e levél megírásánál használt, ha híven is írta le azt, efféle kölcsönzéseket megengedhetett magának. A prédikátorok és a publicisták minden korban, minden fészély nélkül sajátítják el a közkézen forgó phrasisokat, melyek mintegy a levegőben vannak. Hiszen Pálnak íródeákja is, aki az. ephesnsinak mondott levelet leírta, bőven merített a Kolossaebeli levélből. A levélirodalom egyik jellemző sajátysága már a korábban megjelent hasonnemű iratokból való kölcsönzés.⁴

A I-a Petri V. részének négy első verse ugyan némi gyanút kelt. Ama kissé száraz s egy hierarchicus szellemből merített jámbor tanácsokra emlékeztetnek e versek, melyektől Timothens és a Titus-féle hamis levelek telvék. Másfelől az a negély, mely mellett a szerző magáról, mint a Krisztus szenvedéseinek tanújáról szól, hasonló benyomásokat kelt, minőket az ál János-féle iratok csökönyös ragaszkodásukkal ahhoz, hogy egy közvetlenül résztvevő és szemlélő szerző irataiként tűnjenek fel, ébresztenek bennünk. Mindamellet ez ne riasszon vissza minket. Számos vonás szól viszont az eredetiség mellett. így a közeledés a hierarchia felé a I. P e t r i-ben alig észrevehető. Nemcsak nemszól e p i s c o p o s-ról,² a gyülekezetek élén nem egy piesbyteros áll, hanem pres by téri vagyis «véneké s a szerző által használt kifejezések egyáltalán nem vallanak arra, mintha ezek a vének külön testületet képeznének.³ A szerző s ez a körülmény érdemes a feljegyzésre, aki minden áron azon igyekszik, hogy a Jézus

¹ Azon utánzatok, melyeket a Timotheushoz és a Titushoz szóló levelek szerzője, mondják, a I-a l'etriből vett volna, a nők és az előjárókra vonatkozó kötelességekről szóló részek, de ezek nem szembeszökök. H. ö. mindamellet I. Tim. II. 9. és köv.; III. 11., 1. Petri III. 1. s köv.-vel; 1. Petri V. 1. és köv. Tit. I. 5. és köv.-vel.

² Papias Eusebnél H. E. III. 39. Polycarp. *Epist.* 1. (v. ö. 1. Petri I. 8.; Euseb. H. E. IV. 14.); Irén. *Adv. haer.* IV., IX. 2.; XVI. 5. (V. ö. Euseb.

³ II. E. V. 8.). Alex. Kelemen. *Strom* III. 18.; IV. 7.; Tertullian *Scorpiace* 12.; Origines Eusebnél H. E. VI. 25.; Euseb H. E. III. 25.

⁴ L. alább.

⁵ I., különben a Canonba felvett leveleket. Róm. Kelemen, Ignatius, Polycarp leveleit.

⁶ 1 Petri II. 25. azt mutatja, hogy a szó értelme még nincs pontosan megállapítva.

⁷ I Petri v. 1: *presbyterous en hymin*, a Vat. és Sinait. olv.; *presbyterous tous en hymin*, az elfog. olvasási mód.

⁸ I Petri II. 23. V. ö. Luk. XXIII. 34.

szenvedései közben megtörtént megtagadást kiszínezzé, kihagy egy Lukács által elbeszélte lényeges vonást és ezzel azon hitnek nyújt tápot, hogy a Jézusról szóló legenda, a mikor irt, még nem fejlődött ki teljesen.

Ami már a Péter levelében észlelhető eclectics és kiegyeztető irányzatokat illeti, ezeket érvül csupán azok használhatják fel, akik Baur Keresztélyvel és tanítványaival, a Péter és Pál közötti meghasonlást, mint absolut ellenzékieskedést fogják föl. Ha a gyűlölet a kezdetleges keresztyénség két pártja között oly mély lett volna, minőnek azt ez az iskola hiszi, a kibékülés sohasem történt volna meg. Péter egyáltalán nem volt oly csökönös zsidó, mint Jakab. Ezt a történetet írva, nem elég egyedül az álkelmenféle homiliákra és a galátai levélre gondolni; számot kell vetni az Apostolok Cselekedeteivel is. A történetíró művészete épen abban áll, hogy a dolgokat oly módon állítsa elénk, mely semmiben sem festi kisebbnek a pártok meghasonlásait, (ezek a meghasonlások mélyebbek lehetnek, mintsem mi azt elképzelhetünk) és mindamellert megengedi annak megfejtését, hogy hasonló egyenlenségek szép egy-séggé tömörülhetnek.

Jakabnak levele már megközelítőleg sem foglalkoztatja annyira a kritikát, mint Péternek levele. A nehézségek, melyek a részleteknél emelhetők, csekély jelentőségűek. Komoly azonban az iratok becsempészésének könnyűségéből merített általános ellenvetés oly időben, midőn az eredetiséget mi sem biztosította s amidőn a jámbor csalásokból senki sem csinált lelkiismereti dolgot Oly Íróknál, minő Pál, akik az egész világ tudatával bizonyos iratokat hagytak reánk és akiknek életrajzát eléggé jól ismerjük, a hamis toldások és részek meghatározására két biztos criteriumunk van: 1. a kétes iratokat összehasonlítjuk az általánosan elfogadott munkákkal és 2. megnézzük, vájjon a kérdésben forgó darab megfelel-e a biographikus adatoknak, melyeket tartalmaz. De ha oly íróról van szó, akiről csakis néhány kifogástalan oldalt bírunk s akinek életrajzát alig ismerjük, ítéletünkben a leggyakrabban csakis az érzelem után indulhatunk, ami nagyon bizonytalan. Ha könnyedén bánunk el, annak tesszük ki magunkat, hogy hamis dolgokat veszünk komoly számba. Ha pedig szigorúan járunk el, annak tesszük ki magunkat, hogy hamisak gyanánt vetünk vissza teljesen valódi dolgokat. A theologus, aki mindent biztosra venni vél, ismétlem, rossz bíró az efféle kérdésekben. A bíráló történész lelkiismerete nyugodt, mihelyt alapos ismerettel különbözteti meg különböző fokozatait a bizonyosnak, a valószínűnek, a hihetőnek, a lehetőnek. Ha némi ügyességgel bír, az igaznak benyomását keltendi az általános színezetet illetőleg, a részletekben előálló ellenvetésekkel szemben teli marokkal szórva a kéte-ly jeleit és a «lehetségeseket»

Ezekre az iratokra vonatkozólag, Péter első levelét, Jakab és Judás leveleit érteni, melyeket bizonyos kritika a legszigorúbban kizárt, kedvező okot találok én azon módban, melylyel azok egy szerves elbeszélés keretébe beillőnek. Mialatt a Péternek tulajdonított második levél, Pálnak Timotheushoz, Titushoz intézett állítólagos levelei, a logikai történet köréből kizárva, az imént említett három levél mintegy önmagától lép be abba. — A szövegükben előforduló körülményeket kívülről vett bizonyítékokkal deríthetjük fel s azok ezután teljesen áttekinthetők. Péternek levele nagyon megfelel annak, amit főleg Tacitusból a keresztyének helyzetéről Rómában a 63—64. cv körül tudunk. Jakabnak levele, másfelől, tökéletes képe az ébionim állapotának Jeruzsálemben azon évekből, melyek a zendülés ideje elé esnek; Josephnsnál teljesen azonos ismeretéseket találunk.¹ A feltevés, mely Jakab levelét egy más Jakabnak, s nem az Ur testvérének tulajdonítja, mi alappal sem bír. E levél, igaz nem talált oly egyhangú fogadtatásra az első századokban, mint Péternek levele;’ ennek a habozásnak indító okai azonban inkább dogmatikusak, mint kritikaiak valának; a fő ok a görög atyák idegenkedésében, melylyel azok a zsidókeresztyén iratok iránt viseltettek, keresendő.

A most tárgyalt kicsiny apostoli iratok szembeszökő vonása, hogy valamennyi Jeruzsálem veszte előtt keletkezett Ez az esemény a judaismus és a keresztyénség helyzetében oly változást idézett elő, hogy egy a 70. évi kathastrófa titánról való iratot könnyen meg lehet különböztetni a harmadik templom fenállása idejében megjelent irattól. A jeruzsálemi társadalom különböző osztályainak benső küzdelmeiről nyújtott rajzok, minőket a Jakab levelében (V. 1. és a köv.) találunk, a 66. évi zendülés utáni időre, mely a sadduceusok uralmának véget vetett, nem illenek.

Abból, hogy léteztek álapostoli iratok, mint a Timotheus, Tittiféle levelek, a Ha Petri, Barnabás levele, iratok, melyekben jóval korábbi iratokat utánoztak vagy hígítottak föl, következik, hogy léteztek valóban apostoli tisztelettel körülvelt iratok, melyeknek számát szaporítani vágytak.³ Valamint a classicus korszak minden arab költőjének meg volt a maga Kas idáj a, egyéniségének teljesen hű mása, ép úgy minden apostolnak meg volt a maga többé-kevésbé

¹ L. lent.

² Róni. Kelem. (I. ad. Cor. c. 10. és II.: v. ö. Jak. II. 21.. 23., 25.) a

³ *Pásztor szerzője* (XII. 5. ; v. ö. Jak. IV. 7.) Irén (*Adr. haer.* IV. XVI. 2; v.

⁴ Jak. II. 23.) mintha olvasták volna. Origines (In. Joh. XIX. k. 6.) Eusébius (II. E. II. 23.) sz. Jeromos (*De viris ill.* 2.) nézetén kétely vonul végig.

⁵ *Z. II. Petri.* III. 15 — 16., hol Pálnak levelei kifejezetten a sz. iratok közé vétetnek fel.

eredeti levele, mely a közhit szerint gondolatainak finom virágát képezé.

A zsidókhöz irt levélről már beszéltünk.¹ Kimutattuk, hogy ez a munka nem Pált valja szerzőjének, mint azt a keresztyén hagyományoknak bizonyos ágaiban hitték; kimutattuk, hogy keletkezésének idejét a legnagyobb valószínűség mellett a 66. év körüli időre tehetjük. Hátra van vizsgálnunk: vajjon kideríthető-e, ki volt annak valódi szerzője, hol írták és kik ezek a «zsidók», a kikhez az a felírás szerint címezve volt.

A levél következő viszonyokat mutat föl. A szerző a címzett egyházhoz úgy beszél, mint annak ura, akit az jól ismer. Sőt szavain majdnem a szemrehányásnak hangja vonul végig. Ez az egyház már régóta keresztyén, az elmélet terén azonban annyira elhanyaglott, hogy elemi oktatásra szorul és egy magas theológiát megérteni képtelen.² Ez az egyház, különben nagy barátságának és odaadásnak adta már többször tanujelét; adja ma is, főleg a szentek szolgálatában.³ Kegyetlen üldözést állott ki azon idő körül, midőn a hitnek sugárözöne érte; ebben az időben mintha az egész világ csak őt kereste volna föl, hogy egy-egy csapást mérjen reá.⁴ Mindez nem is volt oly régen, mert azoknak, akiből tényleg áll az egyház, ennek az üldözésnek érdemeiben nagy részük van az által, hogy rokonszenveztek a hitvallókkal, ellátogattak a börtönökbe és főleg hősiiesen viselték el vagyonuknak elvesztését. A megpróbáltatások idején mindamellettt egy-két renegát is fordult elő s most ama kérdés tartott mindenkit izgalomba, vajjon azok, akik így gyengeségük miatt tagadták meg hitöket, beléphetnek-e újra az egyházba. Azon perezben, midőn az apostol irt, mintha az egyháznak tagjai közül néhányan fogságban ültek volna.⁵ Az egyháznak kérdésben forgó hívei előkelő egyházi fők,⁶ akik az Istennek beszédét prédikálták nekik és akiknek halála kiválóan épületes és magasztos.⁷ Az egyház mindamellettt nem szükölködik előjárókkal, akikkel a levélnek Írója benső viszonyban áll." A levélnek Írója tényleg ismerte az egyházat, melyről szó van és úgy látszik ott előkelő tisztséget viselt; visszavágyik hozzá és pedig mihelyt lehetséges lesz.¹¹ A szerző és a címzettek ismerik Timotheust Timotheus fogságot szenvedett egy

¹ Pál apostol.

² Zsid. V. 11 14; VI. 11 -12; X. 24 25; XIII. egész.

³ *Diakonfantes tois hagiois kai diakonountes.* VI. 10.

⁴ Zsid. X. 32. és köv.; v. ö. XII.. 4. és köv.; 23.

⁵ Zsid. XIII. 3.

⁶ *Hdgounienoi.*

⁷ Zsid. XIII. 7.

⁸ Zsid. XIII. 17., 24.

⁹ Zsid. III. 19.

városban, mely nem az, ahol e perczben a szerző a levelet írva székel; Timotheus ép ekkor szabadult ki. A szerző reményű, hogy Timotheus fel fogja keresni, akkor majd mindaketten együtt meg fogják látogatni a címzett egyházat.¹ Az író e szavakkal végzi: *Aspdontai hymas hói apó tés Italias*² szavak, melyek csakis azt jelenthetik, hogy Itáliából valók tartózkodnak e perczben Itálián kívül.³

Ami már magát az írórt illeti, az ő uralkodó vonása: a szent iratoknak örökös forgatása, finom és allegoricns exegesis, görög stylus, mely tömöttebb és classicusabb, kevésbbé száraz, de egyúttal kevésbbé természetes, mint a legtöbb apostoli iratoknak irálya. Közepesen ismeri a cultust, melynek színhelye a jernzsalemi templom¹ és mindamellert ez a cultus nagy elfogultságot kelt benne. A bibliának alexandriai fordítását használja csupán és a görög másolók hibáira támaszkodva érvel.⁵ Ő nem jernzsalemi zsidó, hanem hellenista, aki Pálnak iskolájához áll közel.^{1b} Végül a szerző nem úgy lép fel, mint aki közvetlenül hallotta Jézust, hanem azoknak hallója, akik látták Jézust és úgy mint aki látta az apostoli csodákat és a szent léleknek legelső nyilvánulásait.⁷ Az egyházban magas állást tölt be; tekintélyvel beszél;⁸ azok között, akikhez ír, nagy tisztelettel örvend;⁹ Timotheus alárendeltjének látszik. Ama tény, hogy levelet ír egy tekintélyes egyházhoz, már magában fontos egyéniséget árul el, egyikét azoknak, akik az apostoli történetben szerepelnek s nevüket hír övezi.

Mindez mindamellert nem elég, hogy levelünknek szerzőjét egész biztosan megnevezhetnek. A levél szerzőjéül több, kevesebb valószínűséggel Barnabást, Lukácsot, Silast, Apollóst, Római Kelement tartották. A Barnabás neve a legvalószínűbb. Ez Tertullianus nézete,¹⁰

¹ Zsid. XIII. 23.

² Zsid. XIII. 24.

³ Erre vall az *apó* hangsúlyozása. Ellent: *hoi en td Asia* (II. Tini. 1 — 15) *Al en Babiloni suneklekt* (1. Petri V. 13;) Jegy, azonban Cselek. XVII. 13.

⁴ Zsid. IX. 1. köv.

⁵ Zsid. X. 5. 37—38.

⁶ Zsid. III. 23.

⁷ Zsid. 11.3 4. '

⁸ Zsid. V. 11 12; VI. 11 12; X. 24 25; XIII. egész.

⁹ Zsid. XIII. 19-24.

¹⁰ *De pudicitia* 20. «Exstat enini et Bamabae titulus ad Hebraeos-. E szavak arra mutatnak, hogy a kézíraton, melyet Tertullianus használt. Barnabás neve állott. V. ö. sz. Jeromos *De viris ill.* 5. Helytelen azon állítás, mintha e kijelentés Tertullianus egyéni föltevése lenne, melylyel azon czélből állott elő, hogy tekintélyt erőszakoljon egy oly iratra, mely az ő montanista eszméinek kedvezett. A *Codex claromontanus* stichometriájából vont érvert illetőleg lásd *Pdl apostol* A Barnabásnak közönségesen tulajdonított levél apocriph mű, melyet 110 körül Kr. u. írtak.

aki azt mondja, hogy így gondolkozott mindenki. E mellett szól azon körülmény, hogy a levélben előforduló részletes sajtóságok közül egyszem mond ellent ennek a föltevésnek. Barnabás cyprusi hellenista volt, egyszersmind Pálnak hive, de egyúttal független is ő tőle. Barnabást mindenki ismerte, mindenki tisztelte. Ilyen föltevés mellett végül érthetővé lesz: miért tulajdonították ezt a levelet Pálnak. Barnabásnak végzete volt már, hogy mindig elveszett némileg a nagy apostolnak sugaraiban és dicsőségében és ha Barnabás irt néhány levelet, ami nagyon valószínűnek látszik, úgy csak természetes, hogy a tőle származó sorokat Pál munkái között keressük.

A czimzett egyház neve nagy valószínűséggel határozható meg. A felsorolt körülmények csupán Róma vagy Jeruzsálem között engednek választást.¹ A *Pros Hebraiousc/Ám* mindenekelőtt Jeruzsálemre enged gondolni.-' Csakhogy e gondolat mellett megmaradni lehetetlen. Részek, mint V. 11 14., VI. 11 12. és még VI. 10. is¹ teljesen

értelmetlenek, ha föl tesszük, hogy azokat az apostolok tanítványa intézte az anyaegyházhoz, annyi tannak forrásához. A Timotheusról¹ mondottakat sem érthetnők meg jobban; emberek, kik, mint a szerző és mint Thimotheus, annyira kitétek magukat a Pál-féle párt érdekében, nem intézhettek a jeruzsáleini egyházhoz egy ily benső viszonyra valló iratot. Miként lenne feltehető például, hogy a szerző ezzel a tisztán az alexandriai fordításra alapított exegesissel, ezzel a tökéletlen zsidó ismerettel, a templom dolgaiban e hiányos ismerettel leczkét adni mert volna e kiválóan elsőrangú mestereknek, e héberül beszélő embereknek, akik mindennap ott éltek a templom körül és akik sokkal jobban ismerték mindazt, amiről nekik beszélt? Miként lenne megengedhető különösen, hogy a teológiában járatlan s alig beavatott katechuménekként bánt el velők? Ellenben, ha feltesszük, hogy a levélnek czimzettjei a római hívek, minden bámulatosan csoportosul. A VI. 10., X. 32. és köv.; XIII. 3., 7. részek a 64-iki üldözésre vonatkoznak;⁵ a XIII. 7. rész Péter és Pál apostol halálára illik; végre *hói apó tés Italias* kifejezés is ez esetben telje-

¹ Nagyon önkényesen gondoltak az alexandriai egyházra. Első sorban is nem bizonyos, hogy 66 év körül Alexandriában létezett volna egy gyülekezet. Ez egyház, ha létezett is, semmi esetre sem állott viszonyban Pálnak iskolájával: nem ismerhette Timotheust. Az V. 12; X. 32. és köv. s még több más részek nem illenének egy ily egyházra.

² H. ö. *Ap. Cse.* VI. 1.; Ireneus *Adv. haer.* III. I., 1.; Eusebius H. E. III. 24. 25.

³ *Diakonein tois hagiois* v. főleg Róni. XV. 25.) az összes egyházak köteletségére vonatkozik a jeruzsáleini egyház irányában s nem illik reá a jeruzsálemi egyházra.

⁴ Zsidó. XIII. 23.

⁵ *Theatrisomenoi* határozott értelmet árul el.

sen indokolt; mert csak természetes, hogy a szerző a római egyházat azon itáliai colonia által köszönteti, mely körülötte volt. Tegyük hozzá, hogy római Kelemennek¹ első levele (bizonyára római munka) igen sokat vesz át a zsidókhöz címzett levélből és beosztásának módját is szembeszökőleg követi.

Egyetlen nehézség vár még megoldásra: Miért viseli a levélnek a címe ezt: *Prós Hebraioús*? Ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy a címek nem mindig apostoli eredetűek, hogy azokkal az iratot elég későn látták el és olykor hamisan, amint azt a *Prós Ephesioús-wak*. mondott levélnél láttuk. A zsidókhöz címzett levelet az üldözés hatása alatt oly egyházhoz írták, mely ennek az üldözésnek legnagyobb mértékben ki volt téve. Több helyen (p. o. XIII. 23.) kiérzik, hogy a szerző burkoltan fejezi ki szándékát. Lehet, hogy ez a tág cím *Prós Hebraioús* átmeneti kibúvó cím volt, nehogy a levél megbotránkozást keltsen. Lehetséges az is, hogy a cím onnan ered, hogy a kérdéses levelet a II. században, az ebionitákat, kiket *Hebraioi* hívtak, czáfoló iratként fogták föl. Igen figyelemre méltó körülmény, hogy a római egyház mindig egészen különös ismeretet árult el a levél felől; ő vetette felszínre, ő használta legelőször. Mialatt Alexandria nem tett kifogást, hogy a Pál egyházának mondják, a római egyház mindig azt hangoztatta, hogy nem ennek az apostolnak köszöni létét s hogy helytelenül hozzák összeköttetésbe az irataival.²

Melyik városból írták a zsidókhöz címzett levelet? Megmondani fölötte nehéz. A kifejezés *hói apó lés Ita/ias* arra mutat, hogy a szerző Italian kívül irt Egy dolog azonban bizonyos, t. i. hogy a város, ahol a levél íratott, nagy város volt, melynek falai között keresztyének laktak Itáliából, kiket szoros kötelékek fűztek Rómához. Ezek az itáliai keresztyének valószínűleg oly hívek lehettek, akii» a 64-iki üldözés elől menekültek el. Látni fogjuk, hogy a Nero dühöngése elől menekülő keresztyén emigráció Ephesusnak irányult. Az ephesusi egyház kezdetleges alakulásánál, másfelől annak magjaként két Rómából jött zsidót találunk, Aquilat és Priscillát; a gyülekezet állandó s közvetlen összeköttetésben állott Rómával. Hajlandók vagyunk tehát hinni, hogy a levelet Ephesusban írták. A XIII. 23. vers ebben az esetben, meg kell vallani, nagyon különös színben jövend elő. Ephesuson és Rómán kívül, mely városban szenvedett fogságot Thimotheus és pedig melyik olyan városban, amely Ephesusval és Rómával összeköttetésben állott? Talány, melyet ama föltevés mellett, nehéz megfejtteni.

¹ H. ö. *Epist. Clem. Kom. ad Cor.* I. 17. fej.; *Zsidók.* XI. 37-vel, a 3b. a *Zsid.* 1., 3., 5., 7., 13-al; a 9. és a *Zsid.* XI. 5., 7. al; a 12-et a *Zsid.* XI. 31-el.

² I., *Pd! apostol.*

Az itt írandó történetnek elsőrangú darabja az Apocalypsis. Akik figyelmesen olvasták el a könyv XV., XVI., XVII. fejezetét, azt hiszem, tisztába fognak jönni azzal, hogy nincs egyetlen irat sem a bibliai canonban, melynek keletkezési idejét oly pontosan meghatározni tudnók, mint ezét. Majdnem nap szerint jelölhetjük meg azt. A helyet, ahol a művet Írták, szintén valószínűséggel határozhatjuk meg. De már a könyv írójának kérdését jóval nagyobb bizonytalanság veszi körül. E pontra nézve, szerintem nem lehet teljes bizonyossággal nyilatkozni. A szerző önmagát nevezi meg a lap élén. (I. 9.)¹ Én, János, atyátok fia és társatok az üldözésben, az uralkodásban és a Krisztusnak tűrésében.» Csakhogy két kérdés merül föl itt: 1. őszinte nyilatkozattal van-e dolgunk, avagy ez nem szintén egyike-e ama kegyes csalásoknak, melyekben az apocalypsisek összes szerzői kivétel nélkül vétkesek? Más szóval, a könyv nem valamely ismeretlennek műve-e, aki az egyház előtt egy elsőrangú embernek, János apostolnak látományával állt elő, mely saját eszméinek felelt meg? 2. Föltéve már, hogy az 1. rész 9. versének kijelentése őszinte, ez a János nem valami homonymosa-e az apostolnak?

Vitassuk meg először is a második föltevést, mert az könnyebben megoldható. János, aki az apocalypsisben beszél, avagy akit beszélni vélünk, oly erőteljesen fejezi ki magát, oly nyilván tételezi föl, hogy ismerik és hogy hasonnevű társaitól könnyen megtudják különböztetni, az egyházaknak titkait oly jól ismeri, ebbe oly avatott kézzel nyúl, hogy benne egy apostolt, vagy egy rendkívüli ranggal bíró egyházi méltóságot nem látni, majdnem lehetetlen. Már pedig János apostolnak, az első század második felében oly hasonnevű társa, aki az ő rangját megközelítette volna, nem volt. János Márkusnak, bármit mondjon is Hitzig úr, itt nincs mit keresnie. Márkus sohasem állott oly állandó összeköttetésben az ázsiai egyházakkal, hogy ezen a hangon mert volna írni hozzájuk. Marad hátra egy kétes alak, ez a P r e s b y t e r o s J o h a n n e s, az apostolnak ez a némileg képmása, aki mintegy kísértet zavarja össze az ephesusi egyház történetét és annyi bajt okoz a kritikusoknak.³ Habár ennek az embernek a létezését tagadásba vették és bár nem lehet visszautasítani egyszersmindenkorra a föltevését azoknak, akik benne János apostolnak, a realitás alakjával felruházott árnyát látják, hajlandók vagyunk hinni, hogy Presbyteros Johannes tényleg külön léttel bírt;¹ de már hogy az apocalypsiszt ő írta volna 68-ban

¹ H. ö. Apoc. I. 4. és XXII. 8. V. ö. I. 1-2.

² Apoc. XXII. 8.

³ I.,.../ABJ *élete*. 13. kiad. p. LXXII I.XXIII. és IbO. üld.

⁴ I'apias Eriseiméi II. E. III. 19. Alex. Dionys. Eusebnél H. E. VII. 25. E két részlet még sem alkot bizonyosságot. Tényleg Alex. Dyonisios arra

vagy 69-ben, mint azt még Ewald úr állítja, ezt határozottan tagadjuk. Efféle embert más után is ismernénk, nemcsak Papiasnak egy homályos része és Alexandriai Dionysiosnak egy apologetikai tétele után. Megtalálunk nevét az evangyélionokban, az apóst, cselekedeteiben, valamely levélben. Jeruzsálemből látnék kilépni. Az apocalypsis írója teljesen jártas az írásban, fölötte nagy tisztelője a templomnak, az újtestamentom írói között a leghéberebb, ilyen alakot nem formálhatott a provincia, Judeából kellett annak származnia, köldöke Israel egyházához fűzi őt. Ha Presbyteros Johannes valóban létezett, úgy János apostolnak volt tanítványa, amannak késő vénségében;¹ Papias közel eshetett hozzá vagy legalább is kortársa lehetett/ Sőt megengedjük, hogy olykor ő vezette a tollat mestere helyett és plausibilis véleménynek tartjuk azt, mely a negyedik evangyéliomnak és a János nevééről címzett első levélnek kiadását neki tulajdonítja. A János-féle második és harmadik levél, ahol az író e szóval hó presbyteros jelöli meg magát, előttünk az ő saját s ilyenül vallott művének látszik.³ De bizonyára még ha feltesszük is, hogy Presbyteros Johann esnek keze működött a János-féle iratok második osztályánál, (melyhez t. i. a negyedik evangyéliom és a három levél tartozik), az Apocalypsis megírásában már semmi része sincs. Ha van valami szembeszökő e dolognál, úgy ez az, hogy az Apocalypsis egyfelől, az evangyélioni és a három levél másfelől, nem egy azon kéznek termékei.¹ Az apocalypsis a legzsiszorítkozik, hogy a negyedik evangyélioni és az apocalypsis között különbségből a priori két Jánosra következtet; föltevés, melynek megerősítését látja két sirban melyeket mint mondják, Ephesusban mutogattak s mindkettőt a János név után neveztek. A Papiásnál előforduló rész sem pontos és minden esetben igazítást igényel. A *Const, apóst.* VII. 4b. részlet közepes jelentőséggel bír. Ami Eusebiust illeti, III. E. III. 39.] ő egyszerűen a Papias és a Dyonisios-féle részleteket hozzá közelebb egymáshoz és mivel sem erősíti meg a két sir létezését. Sz. Jeromos, *De viris it.* 9. is megerősíti ezt, de arra figyelmeztet, hogy az ő idejében igen sokan János apostolnak két *menioriae*-yát látták abban.

¹ Föltéve, hogy a *Const, apóst.* VII. 46. ő reá vonatkozik s hogy e rész némi értékkel bír, ez esetben *Presbyteros* utódja lett volna János apostolnak az ephesusi püspöki székben.

² Papias Eusebnél II. E. III. 39. Úgy látszik, hogy e sorok erre mutatnak; *hói tou Kyriou (niathéton) inat h'tai iegouisin.* Mert *legouisin* föltételezi, hogy Aristion és *Prespyteros Johannes* Papias korában még éltek. A kifejezés Aristiónt és *Presbyteros Johannest* más categoriába sorozta, mint az apostolokat, «az Urnak tanítványait». Eusebius minden esetben túloz, midőn Papias phrasisából arra következtet, hogy ez utóbbi Aristionnak és a *Presbyterosnak* volt hallgatója.

¹ Mind e kérdésre visszatérünk majd munkánk V. könyvében.

² Ez az amit Alex. Dionysios már a III. század második felében tökéletesen észrevett. Erre szorítókozó tétele a philologiai és kritikai értekezésnek egy mintája. Euseh. H. E. VII. 25. ·

dósabb, a negyedik evangyéliom a legkevésbé zsidós darabja az új testamentomnak.¹ Föltéve, hogy János apostol a szerzője azon iratok egyikének, melyeket a hagyomány nevéhez fűz, úgy ez bizonyára az apocalypsis s nem az evangyéliom. Az apocalypsis igen jól megfelel ama tannak, mely a zsidóskeresztyének és Pál apostol harcaiban elfogadottként jelentkezik, az evangyéliom pedig épen nem. Az erőfeszítések, melyeket a III. századtól kezdve a görög atyáknál tapasztalunk annak keresztülvitelében, hogy az apocalypsis szerzőjéül a Presbyteros ismertessék el,- azon visszatetszésre vezetendők vissza, melyet e könyv akkor az orthodox egyházi Íróknál keltett.³ Nem tudták elviselni azt a gondolatot, hogy a könyv, melynek nyelvét barbárnak, tartalmát a zsidó gyűlölet kifejezésének találták, egy apostolnak műve legyen. Nézetük egy a priori inductionnak — értéktelen — gyümölcse, nem pedig egy traditióknak a kifejezése vagy egy kritikai érvelésnek az eredménye.

Ha az apocalypsis első fejezetében olvasható *Ego Joannes* őszinte, az apocalypsis nagyon is János apostolnak a műve. Csakhogy az apocalypsisek lényege már, hogy álnevük legyen. Dániel, Enoch, Baruch, Esdrás jelenéseinek szerzői valóban Dánielnek, Enochnak, Baruchnak, Esdrásnak adják ki magokat A II. század egyháza János jelenése mellett egy Péter-féle Apocalypsiset is elfogadott, ez pedig kétségkívül apocriph volt' Ha a canonicusnak megmaradt apocalypsisben a szerző valódi nevét árulja el, ez meglepő kivétel lenne a szabályok alól e nemben. Am jó, e kivételt azt hisszük el kell fogadnunk. A canonicus apocalypsiset tényleg egy lényeges különbség választja el a többi hasonló iratoktól, melyek reánk maradtak. Az apocalypsisek legtöbbször szerzőkül olyanokat szerepeltetnek, akik öt és hatszáz, némelyek ezer évvel megelőzőleg éltek, avagy életben lenni gondoltattak. A II. században az apocalypsiseket az apostoli századból vett férfiaknak tulajdonították. A Pásztor és az ál Kelemen-féle iratok ötven vagy hatvan évvel későbbiek azon egyének-nél, akiknek azokat tulajdonították. Péter apocalypsisénél valószínűleg szintén ez az eset forgott fenn, legalább mi sem vall arra, hogy valami egyéni, helyi, személyes lett volna benne. A canonicus apocalypsis ellenben ha pseudonym, még életében János apostolnak tulajdonítottatott volna, vagy legalább is igen rövid időre halála

¹ A Jézus ellenségével a 4. evangyéliom által mindig egyértelműnek vett zsidói-név az apocalypsisben a legmagasabb czim. II. 9; III. .

² Alex. Dionys. Eusebnél H. E. VII. 25., Euseb. H. E. III. 3'), sz. Jeros De viris ill. 9.

³ *Jézus élete* 13. k. 297 o. 3. jegy/.. s itt alább.

⁴ Muratori canon 70 72. sor: a *Codex daromontanus* stichometriája Crednernél *Gesch. der Hentest. Kanon.* 177. old.

után. A három első rész nem létében ez szorosán véve lehetséges lenne, de vájjon elfogadható-e, hogy a hamisító bírt volna bátorsággal apocriph iratát ahhoz a két egyházhoz intézni, melyek az apostollal állottak viszonyban? És ha ez összeköttetés fennállását tagadjuk, mint Scholten nr, úgy egy még súlyosabb nehézségbe esünk, mert akkor el kellene fogadnunk azt, hogy a hamisító párját ritkító együgyűséggel — egyházakhoz írva, melyek sohasem ismerték Jánost — úgy állítja oda az ő állítólagos Jánosát, mint aki Patmosban, Ephesus közvetlen közelében élt,¹ mint aki ismerte legbensőbb titkait és mint aki teljes hatalmat gyakorolt fölöttük. Vájjon azok az egyházak, melyek Scholten ur föltevése mellett igen jól tudták, hogy János sohasem volt Ázsiában, még annak közelében sem, ily otromba fogással reászedetni engedték volna magokat? Egy dolog, bármily föltevés esetében is-, nyilván következik az apocalypsiból s ez az, hogy János bizonyos ideig feje volt Ázsia egyházainak. Ezt megállapítva, abból azon következtetést le nem vonni, hogy az apocalypsist tulajdonképen János apostol írta, igen nehéz; mert a könyvnek kelte feltétlen pontossággal meghatározva lévén, a hamisításra szükséges időnek hely nem jut. Ha az apostol 69. január havában élt Ázsiában, vagy csak ott volt, ez esetben az első négy rész egy hamisító tollából megfoghatatlan lenne. Ha föltesszük is Scholten úrral, hogy János apostol a 69. év elején már meghalt, (ami, ugylátszik, nem felel meg a valónak) az akadályokból ezzel ki nem bontakozunk. A könyv tényleg úgy van írva, mintha a látnok még élne, arra volt szánva, hogy nyomban elterjedjen az ázsiai egyházak között; ha az apostol már meghalt volna, a fűrfangos csíny nagyonis szembeszökő lesz vala. Mit szóltak volna Ephesusban, 69. február felé egy olyan könyvhöz, melyet úgy kaptak kézhez, mint termékét annak az apostolnak, akiről jól tudták, hogy többé nem létezik és akit Scholten ur szerint, sohasem láttak?

A könyvnek belső taglalata nem hogy meggyöngíténé ezt a föltevést, de sőt megerősíti. János apostol, ugylátszik Jakab után a leghevesebb zsidókeresztény volt; az apocalypsis pedig irtózatos gyűlöletet lehel Pál és azok ellen, akik a zsidó törvény szabályait lazán teljesítették. A könyv bámulatosan megfelel annak az erőszakos és rajongó jellemnek, mely ugylátszik Jánosnak sajátja volt.³ Valóban «a menydörgés fiának» munkája az, azé, aki tiltakozott az ellet, hogy az ő mesterének nevével éljen az, aki a tanítványok leg-

¹ Annak föltevése, hogy az apostol Patmosba jött, egyúttal annak is föltevése, hogy Ephesusba jött; Patmos némileg függő viszonyban állván Ephesustól a hajózás terén.

² I. a függelék a kötet végén.

³ I. lent.

szűkebb köréhez nem tartozott, azé az emberé, aki ha hatalmában áll, tűz és kén esőt bocsájtott volna a kevésbé irgalmas szamaritánusokra. A mennyei udvarnak leírása, a trónok és a koronák egészen anyagiasság pompájukkal nagyon is azé, aki fiatal korában testvérével együtt a Messiás jobbján és balján ülni szokott. Az apocalypsis szerzőjét elsősorban főleg Róma (XIII. és köv. r.) és Jeruzsálem (XI. és XII. r.) foglalkoztatja. I'gylátszik látta Rómát, annak templomait, szobrait, a túlzó császári bálványimádást. Már pedig Jánosnak utazása Rómába, Péter oldalán könnyen feltételezhető. Még meglepőbb, amit Jeruzsálemről mond. A szerző egyre visszatér a szeretett városra; csakis ő reá gondol, a jeruzsalemi egyház összes eseményeit a judeai lázadás alatt tökéletesen ismeri (gondoljunk csak a pusztában bolyongó nő gyönyörű symbolumára); érezzük, hogy az egyháznak egyik oszlopa, a zsidópárt egyik rajongó tagja volt. Mindez igen jól illik Jánosra.¹ Kis-Ázsia hagyománya is zsidósodó embernek festi Jánost. A húsvéti vitában, mely a II. század második felében oly izgatottságban tartotta az egyházakat, Jánosnak tekintélyével, mint főérvel hozakodnak elő Kis-Ázsiának azon egyházai, melyek a húsvétet a zsidó törvénynek megfelelően Nisan hó 14-én akarták ünnepelni. Polycarp 160-ban és Polycrates 190-ben az ő tekintélyére hivatkoznak, hogy az általuk gyakorolt szokást megvédelmezzék az ujjitók ellenében, akik a negyedik evangéliomra támaszkodva, nem ismerték el, hogy Jézus, az igazi húsvéti bárány, halálának előestéjén ette volna a húsvéti báránnyt s akik az ünnepet a föltámadás napjára helyezték át.¹

Az Apocalypsisnek nyelvezete szintén egyik érv arra, hogy annak szerzőjét a jeruzsalemi egyház tagjai között keressük. A nyelv teljesen elüt az új testamentom irataitól. Bizonyos, hogy a könyvet görögül írták meg;³ csakhogy ez a görög szolgai utánzata a hébernek, héberül gondolkodik, amelyet csupán a héberül tudók érthettek meg és élvezhettek.⁴ A szerző próféciáknak, az övénél ősbiblia apocalypsiseknek tejjével táplálkozik oly mértékben, mely megdöbben; valamennyit könyv nélkül tudja. Otthonos a szentkönyvnek görög fordításában;¹ csakhogy a bibliai részek a héber szöveg szerint nyo-

¹ (Iai. II. 9. János gyakran lehetett Péterrel: *Csel.* III. I., 3., 4., 11; IV. 13., 19; Vili. 14.

² Polycrates és Ireneus Eusebnél H. E. V. 24.

³ «Én vagyok az alpha és az oméga». A méret és a verslábak görögök.

⁴ A Szörnny számjegyeit és a sacramentalis szavakat nem is említve, melyek héberül vannak (IX. 11; XIV. 16:) a hebraisnms minden sorban meg-látszik. I. főleg I. 4. a Jehova név görög fordításának ragozatlan-ságát.

⁵ A Septante kifejezései közül többet átvesz, még a helytelenek kö-zül is: *Skfnf tou marturiou; Jehorah Sebaoth.* A Zsolt. II. verse, melyet

múlnak emlékezetébe. Mily különbség Pálnak, Lukácsnak, a zsidókhoz írt levél szerzőjének és magoknak a synoptikus evangéliomoknak irályától! A bibliai szövegbe ennyire beavatott csak olyan ember lehetett s a fellázadó nép szenvedélyeit, reményeit, gyűlöletét a rómaiak ellen csak az az ember oszthatta oly élénken, aki hosszabb ideig élt Jeruzsálemben azon iskolák között, melyek a templomot környezték.

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azon körülményt, hogy az apocalypsis felmutat néhány oly vonást, mely azt a negyedik evangéliommal és a Jánosnak tulajdonított levelekkel hozza kapcsolatba. így ez a kifejezés *ho logos tou Theou*, mely a negyedik evangéliomnál annyira jellegzetes, először az apocalypsisben fordul elő.¹ Az 'élővizekéről'² vett hasonlatot mind a két műben megtaláljuk. A negyedik evangéliomnak³ e kifejezése: Istennek báránya*, az apocalypsisben sűrűn használt Bárány -ra emlékeztet, mely Krisztust akarja jelenteni. Mindakét könyv a Messiásra alkalmazza Zakariásnak XII. 10. versét és azt egyformán fordítja mindakettő.¹ Távol áll tőlünk a gondolat, hogy e tényekből arra következtessünk, miként a negyedik evangéliomot és az apocalypsiszt egy azon toll írta, de mindenesetre nem közömbös az, hogy a negyedik evangéliomban, melynek szerzője némi összeköttetésben állhatott János apostollal, oly irálylyal és képekkel találkozunk, melyek némi kapcsolatra mutatnak azzal a könyvvel, a melyet komoly okok alapján János apostolnak tulajdonítanak.

Az egyházi hagyomány habozó állást foglal el e kérdésben. Az apocalypsis egész 15U-ig, ugylátszik nem bírt azzal a fontossággal az egyházban, a milyen a mi felfogásunk szerint ezt az iratot, a melyről megvoltak győződve, hogy egy apostolnak tollából eredő ünnepélyes szózatot tartalmaz, megilletett volna. Vájjon Papias János apostol kiadásaként ismerte-e azt el, — kétes. — Papias ép oly mértékben millennarius, mint az apocalypsis, de úgy látszik, «a nem írott hagyomány elvéhez maradt hű. Ha az apocalypsiszt védelmébe veszi, Eusebius minden esetre szólna erről'; ő, aki oly nagy készséggel szedi bogba az idézeteket, melyeket a régi egyházi Atya az egyre idéz: Megrontod őket vasvesszővel és mint a cserépedény, megtöröd őket- a Septante szerint értendő s nem a héber szerint, kétségkívül azért, inert e rész e formájában ment át a keresztyének messiási exegesisébe.

¹ Apoc. XIX. 13.

² Apoc. XXI, <>, XXII. I. 17. V. ö. János IV. és X.

• Ján. I. 2'. , 36.

⁴ Apoc. I.. 7.; Ján. XIX. 37. E fordítás elüt a Septantétól és inkább a hébernek felel meg.

⁴ *Hist. erei.* III. 39. András és Cappadociai Arethas tanúbizonyságai e pontra nézve keveset érnek.

apostoli iratokból veszi. Hennesz Pásztorának szerzője nyilatkozik ismeri az apocalypsiszt és utánozza;¹ de ebből még nem következik, hogy azt a János apostol művének tartja. Justinus az első, aki a II. század közepe táján nyíltan kijelenti, hogy az apocalypsis egyenesen János apostolnak a műve;² már pedig Sz. Justinus, akit semmiféle nagy egyház nem szült, közepszerű tekintély a hagyományok terén. Meliton azonban, aki a műnek egyes részeit magyarázta,³ antiochiai Theophilus⁴ és Apollonius,⁵ akik vitáik során sokszor hivatkoznak arra, azt, miként Justinus, nyilatkozik, az apostol művének tartották. Méginkább kell ezt a Mu rátorai Can ónról mondanunk. 'A 200-ik évtől kezdve igen elterjedt vélemény már az, hogy az apocalypsisnek Jánosa maga az apostol. Irenaeus,⁷ Tertullianus,* Alexandriai Kelemen," (higiénés,¹ "a P h i l o s o p h u m c n a" szerzője minden habozás nélkül elismerik őt annak. Az ellenkező vélemény mindamellett erősen tartotta fenn magát. Azok szemében, akik mindinkább különváltak a zsidókereszténységtől és a kezdetleges millenarizmustól, az apocalypsis veszélyes, nem védhető, apostolhoz nem méltó könyv volt, mert próféciákat tartalmazott, melyek be nem teljesedtek. Marcion, Cerdon és a gnostikusok feltétlenül¹ elvetették; a C o n s t i t u t i o n e s apostolicae nem vették fel szent irataik közé;¹³ a régi P e s c h i t o b a n nincs meg. A montanista álmodozások ellenesei, minő Cains atya¹¹

¹ I., főleg J7r. IV. 1., 2; Simil. IX. 1. és köv.

* *Dial. cum Tryph.* 81.

² Euseb. II. E. IV. 261. Sz. Jerom. *De viris ill.* 24. II. ö. Meliton *De veritate* vége felé.

⁴ Etis. H. E. IV. 24. Kérdés merülhet fel. vajjon a *Joannoú* szó, melyet Eusebiosnál Melitonra és Theophilura vonatkozó helyen találunk, nem-e az egyházi történetírónak magyarázó hozzáadása. — De minthogy Eusebios figyelemmel böngészte ki ama részeket, melyek az apocalypsis kétséges voltára engedtek következtetést, föltehető, hogy ő maga nem teszi vala hozzá a *Joannoú* szót, ha azt a szerzőknél, a kikről beszél, meg nem találja.

⁵ Euseb. II. E. V. 18.

* A 47—48., 70—72. sor. E második részlet azonban, mintha az apocryphék közé óhajtaná sorozni e könyvet.

' *Adv. haer.* IV. XX. 11.; V. XXVI. 1.; XXVIII. 2.; XXX. 1.; XXXIV.

2. stb. V. ö. Euseb. II. E. V. 8.

• *Adv. Marc.* III. 14.; IV. 5.

• *Strom.* VI. 13.; *Paedag.* II. 12.

¹⁰ Euseb. H. E. VI. 25. *In Matth.* XVI. k. 6. *In Joh.* I. k. 14. II. 4. stb.

¹¹ *Philosoph.* VII. 36.

* Tertull.: *Adv. ff. arc.* IV. 5.; *Adv. omnes haereses* című könyv Tertullian munkái közt. 6.

" *Constit. apóst.* II. 57.; VIII. 47. (Con. ap. 85.)

¹⁴ Caius Eusebnél H. E. III. 28. A kételyeket, hogy e rész Alex. Dénes töredékéből van véve, I. Eusebnél VII. 25. és Epiphaneus dicsőítéseiből. A fordítás «mintha nagy apostol lett volna» tarthatlan. V. ö. Theodoret *Haer. fab.* 11. 3.

abban Cerinthos munkáját vélik látni.¹ Végre a III. század második felében, az alexandriai iskola, a Valeriánus alatti üldözés folytán életre kelt millenarismus iránt táplált gyűlöletében rendkívüli szigorral és majdnem nyílt rosszakarattal bánt el vele; Dénes püspök kimutatja, hogy az apocalypsisnek és a negyedik evangélionmak egy ugyanazon szerzőjük nem lehet és divatba hozza a Presbyteros-féle föltevést.² A IV. században a görög egyház teljesen pártokra szakadt.³ Eusebios, bár habozva, de egészben nem embere annak a nézetnek, mely a mű szerzőjéül a Zebedeus fiát vallja. Nazianzi Gergely és a kornak majdnem valamennyi irodalmi keresztyéné nem akarnak apostoli iratot látni abban a könyvben, mely Ízlésükkel, apologétikus eszméikkel és neveltetésükkel kapcsolatos előítéleteikkel olyannyira ellenkezett. Elmondhatjuk, hogy ha e párt marad ura a helyzetnek, az apocalypsiszt a Pásztornak és az *Anti-iego men* ú-nak rangjára számúzta volna, melyeknek görög szövege majdnem teljesen kiveszett. Szerencsére késő volt már arra, hogy ilyen kizárás sikerrel lett volna keresztül vihető. Hála az ügyes ellennézetnek, a könyv, mely durva sértéseket tartalmaz Pál ellen, ott szerepel épen Pál munkáinak oldalán és azokkal együtt képez egy kötetet, melyet egy azon sugallat termékének tartunk.

Az a kitartó tiltakozás, mely az egyház történetben oly fontos alakot öltött, bir-e váljon hasonló fontossággal a független kritika előtt? Nem mondhatnék. Bizonyára Alexandriai Dionysiosnak van igaza, midőn kimutatta, hogy' a negyedik evangéliomot és az apocalypsiszt nem írhatta egy' ember. De e dilemma közé állítatva, a modern kritika egészen másként felelt, mint a III. századnak kritikája. Előtte az apocalypsisnek eredetisége a megengedhetőbb s nem az evangéliomé és ha már a János-féle munkáknál ennek a problematikus Presbyteros Johannesnek is helyet kell szorítani, úgy őt nem annyira az apocalypsisnél, hanem inkább az evangéliomnál és a leveleknél ismerjük el szerzőnek. Micsoda indok vezette a III. században a montanismusnak elleneseit, a IV. században az alexandriai, caesareai, antiochiai hellen iskoláknak e keresztyén tanítványait annak tagadásában, hogy az apocalypsiszt János apostol írta? Valamelyes hagyomány, valamelyes megőrzött egyházi emlék? Semmi esetre sem. Indokaik a priori theologiai indokok voltak. Mindenekelőtt annak elismerése, hogy az apocalypsiszt az apostol írta, a tanult és okos ember előtt a negyedik evangéliom eredetiségének elismerését majdnem lehetetlenné tette és attól tarthattak akkor, hogy

¹ Epiph. *haer.* 1,1. 3—4, 32, 35.

² *HM. eeci.* VII. 25. — Valószínű, hogy e kérdést már sz.Hlippolytus tárgyalta. I., iratainak jegyzékét a *Corpus inser. gr.* 8613. A. 3.

³ Eus. *Jl. E. HI.* 25. sz. Jerom. *Epist.* CXXIX., ad Dardanum, 3.

ennek az utóbbi iratnak eredetiségét kétségbe vonva — alapjaiban rázkódtatják meg a keresztyénséget Másfelől a Jánosnak tulajdonított látomány a tévelyeknek folyton megújuló forrása gyanánt tűnt fel előttük; a zsidó-keresztyénségnek, a féktelen profetismusnak, a vak merő millenarismusnak örökös újjászületését látták abban. Vájjon mivel válaszolhattak az efféle elvekkkel eltelt montanistáknak és mysticusoknak, az apocalypsissal egy ösvényen haladó tanítványoknak, a rajongók e csapatjának, akik törték magokat a vértanuság után, akiket a 69. év régi könyvének idegenszerű költészete meg-részegített? Egyetlen egygyel: annak kimutatásával, hogy ez a könyv, mely agyrémeiknek forrása, nem apostoli eredetű. Azon ok tehát, mely Caiust, alexandriai Dénest és annyi másokat arra bírta, hogy az apocalypsisnek a tényleg János apostoltól való származását megtagadják, éppen az, mely minket az ellenkező következtetéshez elvezet. A könyv zsidó-keresztyén, ebionita; egy a római birodalom és a profán világ iránti gyűlölettől megittasult rajongónak munkája; nem ismer el semmiféle kibékülést egyfelől a keresztyénség, másfelől a birodalom és a világ között, messianismusa teljesen anyagi; a vértanúknak ezer esztendő uralmát vallja, a világnak közeli végét hirdeti. Azok az indító okok, melyekben az észszerű, Pálnak keze alól, majd utóbb az alexandriai iskolából kikerült keresztyének áthághatlan akadályokat láttak, előttünk az apostoli ősiségnek és eredetiségnek a jelei. Az ebionismus és a montanismus nem keltenek bennük félelmet többé; sőt mint egyszerű történetírók, azt állítjuk, hogy az orthodoxia által visszavetett sektáknak tagjai voltak igazi örökösei a Jézusnak, a Tizenkettőnek és a Mester családjának. A rationalis irány, melyet a keresztyénség, a mérsékelt gnosticismus, Pál iskolájának késedelmes diadala által, de főleg oly férfiaknak, minő alexandriai Kelemen és Origines föllépése által magáénak vall, nem felejtetheti el soha valódi csiráit. Az agyrémeik, a paradoxok, a szörnyűségek, melyek izgalomba hozták Eusebiost, midőn a régi ebionita és millenarista írókat — minő Papias — olvasta, valának az igazi kezdetleges keresztyénség. Hogy e magasztos rajongók álmodozásai életképes vallássá nőjjen ki magukat, szükséges volt, hogy józan eszű és gyönyörű tehetségű férfiak, minők azok a görögök valának, kik a III. századtól kezdve lettek keresztyénekké, vegyék kezökbe a régi látományosok munkáját és annak egyszerűbb tartalmat adjanak és kiigazítsák, túlzó lángjait lelohaszszák. A gyermekkor együgyűségére valló leganthenticusabb emlékek zavaró tanúsággokká válnak, melyeket a homályba visszaszorítani igyekeznek. Megtörtént, ami az összes vallási alakulások eredeténél rendszerint megtörténik, ami részben a Franciskánus rend keletkezésének első századában is előadta magát: az alapítókat az újonjöttek kidobják a

házból; a legelső atyáknak igazi követői csakhamar gyanúsakká és eretnekekké lesznek. Innen magyarázható meg ama tény, melyet már gyakran észlelhettünk, tudniillik hogy az ébionita és millenarista¹ zsidó-keresztényiség által dédelgetett könyvek jobb állapotban maradtak meg a latin és keleti fordításokban, mint a görög szövegben; a görög orthodox egyház mindig fölötte türelmetlenül bánt el ezekkel a könyvekkel s azokat rendszeresen irtotta és kobozta.

Azok az érvek tehát, melyek az apocalypsis szerzőjeként János apostolt jelölik meg, fölötte erősek s azt hiszem, hogy azokat, akik elfogják olvasni elbeszélésünket, meg fogja lepni ama mód, mely szerint ily föltevés mellett minden kibontakozik és magyarázatot talál. Csakhogy egy oly világban, hol az irodalmi tulajdon fölül a mienktől teljesen elütő eszmék uralkodtak, e munka egy más, hasonló szerzőnek műve is lehetett. János apostol saját maga írta-e meg a f>‘) _ évnek szózatát? Ebben bizonyára kételkedhetünk. Tételünkre nézve elégséges, hogy azt ismerte és helyeselte s annak a neve alatt történt körözését nem kifogásolta. — Az első résznek három verse, melyek másnak s nem a látnok kezére vallanak, ebben az esetben megfeythető lenne; ezáltal megfeyjtést találnak oly részek is: mint a XVIII. 20; XXI. 14, melyek annak hívésére hangolnak, hogy az, aki a tollat tartotta, nem az apostol volt Az Eph. II. 20-ban hason vonásra találunk, ennél pedig biztosan tudjuk, hogy Pál és közöttünk titkár vagy utánzó áll. A visszaélés láttára, melyet az apostolok neveivel követtek el, hogy t. i. apocryph iratokat-’ tekintélyvel ruházzanak fel, fölötte óvatosoknak kell lennünk. Az apocalypsisnek számtalan vonása nem igen illik Jézusnak egy közvetlen tanítványára.² Bámulat fog el, midőn azt látjuk, hogy ama benső körnek egy tagja, ahol az evangéliom képződött, régi barátját úgy állítja elének, mint egy Messiást dicsfény között, aki Istennek trónján ül, igazgatva a népeket s aki annyira elüt a galileai Messiástól, kinek láttára megborxad és félholtan rogy össze a látnok. Olyan embernek emlékei, aki ismerte az igazi Jézust, még harminczhat év elmúlta után is nehezen mehetnek ily változáson keresztül. Magdala Mária, midőn megpillantja a feltámadt Jézust, így kiált fel: O Mesterem!» és János csupán azért látná megnyílni az eget, hogy ott azt, akit szeretett, mint félelmet gerjesztő Krisztust lássa viszont!...

¹ Enoch könyve, Baruch apocalypsis, Mózes menybemenetele, Ezsaiás menybeszállása, Esdrás 4. könyve és a legutóbbi napokig a *Pdstor*, Barnabás levele. Ebben leli magyarázatát Papiás, Irenaeus görög szövegének elvesztése.

² A többször hivatkozott bizonyítékok mellett 1. Caius és alex. Dionys Eusebnél II. E. III. 28.

³ Az apoc. 1., 2. versek nem jelentik azt, mintha a szerzője tanúja lett volna a Jézus életének. H. ő, I. 9., 19., 20.; VI. 9.; XX, 4.; XXII. 8.

Tegyük hozzá azt is, hogy nem kevésbé megdöbbenőleg hat ránk ama körülmény, hogy az evangyelmi idyl egyik legelső egyéniségének tollából mesterségesen kieszelt művet, igazi utáztatot látunk előkerülni, ahol a régi próféták látományainak hideg utáztatára bukkanunk minden sorban. Az a kép, melyet a galileai halászkőről a synoptikns evangyeliomokból alkothatunk magunknak, egyáltalán nem oly Íróknak a képe, akik folyton régi könyveket, tudós rabbiknak iratait bújták. Hogy pedig a synopticsokban talált kép hamis lenne, s hogy Jézusnak környezete jóval pedansabb, scolastiksabb lett volna s az Írástudókkal és a phariseusokkal egy követ fűjt volna, ennek föltevését Máté, Márk és Lukács egyenesen kizárják.

Ha elfogadjuk azt a föltevést, melyet jeleztünk és amely szerint János inkább elfogadta, mint sajátkezüleg megírta az apocalypsis, ezzel egy más előnyre is teszünk szert, tudniillik megfejtethjük, miként történt meg az, hogy a könnv azalatt a háromnegyed század alatt, mely megírására következett, oly kevésbé terjedt el. Valószínű, hogy a szerző, a 70. év után látva, hogy Jeruzsálemet elfoglalták, a Flaviusok uralmokat megállapították, a római birodalmat újjászervezték és a világ, ama három és fél esztendő elmúta után is, melyet részére kijelölt, csak nem akart elmúlni, maga akadályozta meg művének közzétételét. Az apocalypsis tényleg csupán a II. század közepe felé érte el tekintélyének teljességét, midőn a millenarismns a viszály magvát hinti el az egyházban és főleg, midőn az üldözések folytán a szörny elleni szidalmak ismét érhetőbbé és alkalmoszerűekké váltak¹ Az apocalypsis sorsa tehát az egyházban uralkodó béke és az azt dúló megpróbáltatások alternatívájához fűződött. Minden üldözés újabb lökést adott neki; a könyv az üldözések befejeztével fut valóságos veszélyek elé és áll ott, hogy a Canonból, mint egy hazug és bujtogató gúnyirat kivetessék.

Mínthogy két hagyomány, melyeket én a kötetben valószínűeknek fogadtam el, tudniillik Péternek Rómába jövelele és Jánosnak tartózkodása Ephesusban, hosszadalmas vitára adott okot, azt egy függelékben tárgyalom e kötetnek végén. Ugyanott vitatom meg Scholten urnák legújabb emlékiratát az apostoloknak tartózkodásáról Ázsiában, azon gonddal, melyet e kiváló hollandi kritikusnak minden műve megérdemel. Azok az eredmények, melyekhez jutottam és a melyeket én különben csak valószínűeknek tartok épúgy mint a mód, melylyel a Jézus életét írva a negyedik evangyeliomot használtam, bizonyára lenézést fognak kelteni a fiatal önhitt iskolánál, a melynek szemében minden tétel bizonyítva van, csak negatív

¹ I., A Viennai és a lyoni egyházak levelét Eusebnél II. E. V. 110., 58 (jegy; a *hé graphé-t.*)

legyen és a mely egyszersmindenkorra tudatlanoknak jelenti ki azokat, akik nem fogadják el vakon túlzásaikat. A komoly olvasót arra kérem, higgye el nekem: mindenesetre becsülöm őt annyira, hogy mit se hanyagoljak el abból, ami tanulmányaim sorában az igazság fölkeresésére szolgálhat. De elvem, hogy a történetnek és az értekezésnek egyik a másikatól különbözniük kell. Történetet jól megírni csak nagy lehet, ha már a kritikai tanulmányok és emlékiratok összes tárházait átkutattuk és felhalmoztuk, de midőn a történet kifejtéséhez látunk, az olvasó előtt csupán jelezni kell azt az eredeti forrást, melyre minden állítás támaszkodik. A jegyzetek amúgy is minden lapnak egy harmadrészét foglalják el ezekben a kötetekben, melyeket a keresztyénség eredetének szenteltem. Ha ezenfelül a bibliographiával is elő kellene állanom, a modern írókból vett idézések, a nézetek részletes megvitatása, a jegyzetek a lapnak legalább is háromnegyed részét töltötték volna ki. Igaz, hogy az általam követett rendszer föltételezi, hogy az olvasó az ó és az új testamentomra vonatkozó kutatásokban otthonos és tájékozott, amit legalább Franciaországban kevés emberről lehetne mondani. De hány komoly munka tarthatott volna jogot arra, hogy létezzék, ha megírása előtt az Írónak előbb meg kellett volna győződnie arról, hogy leendő publikuma, amely azt megérti? Állítom továbbá, hogy még az az olvasó is, aki nem tud németül, ha abban, amit e kérdésben a mi nyelvünkön megírtak otthonos, egészen jól eligazodhatok művemben. A *Revue de théologie*, a kitűnő folyóirat, melyet a legutóbb időkig Strassburgban nyomtattak, egy modern exegesis, mely nem ment fel bizonyára az alól, hogy német és hollandi könyvekhez ne nyúljunk, de a melynek lapjain a tudományos teológiának összes számottevő értekezései megtalálták már félszázad óta viszhangjokat. Reuss, Réville, Scherer, Kienlen, Coulin uraknak irataiból és általában a strassburgi¹ facultás tételeiből szintén biztos útbaigazítást nyerhet a tágabb tanulmányokra vágó olvasó. Nem is kell mondanom, hogy azok, akik Baur Keresztélynek az összes

¹ Oly gyakran vetették szememre a megelőző kötetekben közzétett francia művek rövid biographicus sorozatát, bármennyire utalhattam volna is formailag arra, hogy e kimutatásoknak egyéb céljuk nincsen, mint azoknak felelni, akik szememre vetették, hogy a francia olvasóról megelőző ismereteket tételezek fel, minőkkel az nem bírhat, hogy ezúttal nem élek velők. A pedantismus, a tudás fitogtatása, a gond, hogy előnyeiket minden lépten-nyomon csillogtassák, annyira szabályul tüzték ki magukat bizonyos iskoláknál, hogy előttük nem is jőzan író többé, aki, a mi Port-Royal régi mestereink elve szerint tartózkodik attól, hogy a tudományból üzletet csináljon és az általa megírt könyvben csupán negyed részét sorolja fel ama kutatásoknak, melyekbe a könyv került. Az elegancia, a szerénység, a csín, az Ízlés ma már csak az elmaradott emberek sajátja.

idevágó tanulmányok atyjának, Zellernek, Schwegiernek, Volkinannak, Hügenfeldnek, Lückenek, Lipsiusnak, Holtzmannak, Ewaldnak, Keimnak, Hausrathnak, Scholtennek iratait is olvashatják, még tájékozottabbak lesznek. Egész életemen keresztül hirdetem, hogy Németország örök dicsőséget szerzett magának, midőn megállapította a bibliának kritikai ismeretét és a tanulmányokat, melyek azzal kapcsolatosak. Elég hangosan mondtam ezt, hogysem azzal vádolhatnának, miként hallgatva térek ki a kötelességek elől, melyeket százszor is elismertem. A német exegeták iskolájának megvannak a maga hibái, e hibák azok, melyeket a theologus, bármily szabadelvű legyen is, kikerülni nem képes, de a türelem, a kitaró szellemi munkásság, a jóhiszeműség, melyet ezek a bonczoló művek felmutatnak, valóban bámulatra méltó dolgok. Ama gyönyörű kövek között, melyeket Németország az emberi szellemnek, az összes népek közös fáradozásával emelt épületéhez hordott, a bibliai tudomány talán ama darab, melyet a legnagyobb gonddal metszettek, ama kődarab, melyen a munkás kezének nyoma a legnagyobb mértékben meglátszik.

A jelen, valamint a megelőző köteteknél igen sokat köszönhetek mindenkor kész szolgálataik és megbecsülhetlen előzékenységük miatt az én tudós collégáimnak és barátaimnak Egger, Leon, Reiner, Derenbourg, Waddington, Boissier, de Longpérier, de Witte, Le Blant, Dulaurier uraknak, akiket naponként fárasztottam felvilágosítást kérő kérdéseimmel oly pontokra nézve, melyek az ő külön tanulmányaiknak körébe vágnak. Neubauer ur nézte át a talmndi részt. Minden elfoglaltsága mellett is a törvényhozó épületben Noel Parfait ur talált időt magának ahhoz, hogy a gondos correctura gondjai alól fölmentsen. Végre élénk hálámat kell kifejeznem Amari, Pietro Rosa, Fabio Gori, Fiorelli, Minervini, de Luca uraknak, akik a megelőző évben Italiában tett utazásom alatt, nekem igen szeretetreméltó vezetőim valának. Ennek az utazásnak nyomait nem egy helyen fogjuk megtalálni a jelen kötetben. Habár Italiát már ismertem, szomjuhoztam még egyszer üdvözölni a nagyszerű emlékeknek földjét, a tudományos újjászületés tudós anyját. Egy rabbin legenda szerint, a szépnek ama hosszú gyásznapi alatt, melyet középkornak nevezünk, létezett Rómában egy antik szobor, elrejtve titkon, mely oly szép volt, hogy a rómaiak éjjel lopva jártak el csókjára. ívűnek a profán ölekezéseknek gyümölcse úgymond az Antikrisztus.¹ A márvány szobornak ez a gyermeke bizonyára mindenekelőtt Italiának a gyermeke. Az emberi öntudatnak a keresztyénség kinövéséi ellen emelt összes nagyszerű tiltakozásai azelőtt erről a földről jöttek és innen fognak jönni a jövőben is.

¹ L. Buxtorf, *Lex. chald. tūm. rabb.* 222.

Nem titkolhatom el, hogy a történet iránti előszeretettel, azt a hasonlíthatlan élvezetet, melyet az emberiség nagy színjátékának legombolyítása s ennek közvetlen szemlélete kelt, főleg ennél a kötetnél éreztem. A könyv megírása több gyönyört nyújtott nekem, mintsem hogy más jutalmat annál, hogy azt megcselekedtem, kérjek. Gyakran tettem magamnak szemrehányást, hogy írószobámhoz anynyira lekötöm magamat, mialatt szegény hazámat lassú agónia emészti föl; de lelkiismeretem nyugodt. Az 1869-iki választások alkalmával tüzték ki nevemet polgártársaim a szavazó urna fölé; minden kiáltványomban nagy betűkkel nyomattam ki: «Nem kell forradalom, nem kell háború; ez a háború épp oly végzetes leend, mint a forradalom.; Az 1870-ik esztendő szeptember havában sürgetve fordultam Németország és Európa fel világosodott szellemeihez, gondoljanak a rettenetes szerencsétlenségre, mely a civilizatiót fenyegette. Paris megszállása alatt 1870. november havában erős népszerűtlenségnek tettem ki magamat, a midőn egy gyűlésnek összehívását sürgettem, melyre a békekötés joga ruházott volna. Az 1871-iki választások alkalmával a nekem tett ajánlatokra azt feleltem: «Ilyen mandátumot nem lehet sem keresnünk, sem visszautasítanunk.* A rend helyreállítása után mindent megszavaztam, amit a reformok igényeltek, hogy hazánk sürgősen megmentessék. Megtettem tehát amit tehettem. Tartozunk hazánknak azzal, hogy hozzá őszinték legyünk, nem vagyunk kötelesek a charlatanizmns terére lépni azért, hogy szolgálatainkat általa elfogadtassuk vagy eszméinket reá tukmáljuk.

E kötet egyébként lehet, hogy, bár mindenekelőtt a tudnivalókhoz és műkedvelőkhöz fordul, tartalmazhat nem egy oktatást is. Megfognak látni benne a bűnt a véglét legmagasabb fokán és a szenteknek a legfinomabb hangig emelkedett tiltakozását. Az efféle színtér nincs minden vallási haszon nélkül. Jobban mint valaha hiszem, hogy a vallás nem egyéni csalódása természetünknek, hogy az egy külső realitással bír és hogy az, aki abban az ihlet után tud indulni, leend a legihlettebb. Egyszerűsíteni a vallást nem annyit tesz, mint azt alapjaiban megrázni, de gyakran annyit, mint azt megerősíteni. A mi időnk kicsiny protestáns sectái, épügy, mint a bölcsőkorát élt keresztyénség, bizonyítják ezt. A katholicismusnak fő tévedése azon hitben áll, hogy a materialismus haladása ellen zavaros dogmatikával megharczolhat, naponkint egy-egy újabb csodának a terhét gördítve magára.

A nép nem viselhet el csupán csodákat ismerő vallást, az efféle vallás azonban nagyon életképes lehetne még, ha a lelkeszi tisztet viselő férfiak a munkásosztályok intellectuális véralkatába átment positivismusból kivéven a maguk részét, a dogmát, amennyire lehet,

egyszerűsíteniék és a cultust az erkölcsi nevelés, a jóttevő társulás eszközévé tennék. A család és az államon kívül az ember az egyházra van utalva. Az amerikai egyesült államok bámulatos demokráciájuknak virágzását a megszámlálhatlan sectáknak köszönhetik. Ha, mint föltételezhető, az ultramontán katholicismusnak nem sikerül többé a nagy városokban templomaiba vezetni vissza a népet, szükséges, hogy az egyéni kezdeményezés alkosson kicsiny központokat, ahol a gyenge erkölcsi oktatást, támogatást talál, patronatust, olykor anyagi segélyt. A polgári társadalomnak, mely közösségnek, cantonnak vagy provinciának, államnak avagy hazának nevezi magát, kötelessége az egyén javításán munkálni, de amit ő tesz, az Szükség-szerűleg korlátolt. A család jóval többet tehet, de gyakran ő is elégtelen, olykor mit sem tesz. Egyedül az erkölcsi elv nevében alakult társulatok ruházhatnak fel minden embert e világon köteléssel, mely őt a múlthoz fűzi, kötelességekkel a jövő iránt, példákkal a követésre, az erénynek megszerző és átszarmaztató örökségével, a működni meg nem szűnő önfeláldozó szeretetnek a hagyományával.

AZ ANTIKRISZTUS.

ELSŐ FEJEZET.

A fogoly Pál Rómában.

Sajátságos idők jártak és az emberi nemet talán sohasem háborgatta rendkívülbb válság. Néro huszonnegyedik életévébe lépett. A szerencsétlen fiatal embernek a feje, akit egy bűnös anya tizenhét éves korában a világnak élére állított, teljesen megzavarodott. Számos jel már hosszú idő óta nyugtalanította azokat, akik ismerték. Szelleme túlon-túl fenhéjazó, természete gonosz, hypocrita, könnyelmű, hiú; hihetetlen vegyülete a hamis intelligentiának, a túlzott gonoszságnak, a kegyetlen és alattomos önzésnek a ravaszság hallatlan tökélyével. Szörnyeteggé azomban, melynek mását a történet nem ismer és melyhez hasonlót csupán a vérpad kórtani évkönyveiben találunk a sajátlagos körülmények tették.¹ A bűnnek azaz iskolája, melyben felnőtt, anyjának átkos befolyása, a kényszer, melybe ez a gyalázatos asszony sodorta, hogy majdnem atyagyilkossággal lépjen a világba, csakhamar megérlelte benne azt a gondolatot, hogy ligy f'gja^a Rí^a világot, mint irtózatot komédiát, melyben ő játsza a főszerepet. Abban a pillanatban, melyhez elérkeztünk, teljesen szakított a bölcsészekkel, mestereivel; meggyilkolta majdnem minden rokonát, a legocsmányabb örültségekkel gazdagította a világot; a római társadalomnak egy része az ő példáját követve, elérte a romlottságnak legalsóbb fokát. Az antik durvaságnak mértéke betelt; a nép jogos ösztöneinek reakciója elkezdődött. Abban a perczben, midőn Pál Rómába érkezett, a lejátszódó események a következők voltak:

Pedanius Secundust, Róma consularis prefectusát meggyilkolta egyik rabszolgája, de nem annélkül, hogy a bűnös mellett enyhítő körülmények felhozhatók ne lettek volna. A törvény értelmében valamennyi rabszolgára, akik a büntény pillanatában a gyilkossal egy földél alatt laktak, a halál várt. Közel négyszáz szerencsétlen volt ebben a helyzetben. Midőn megtudták, hogy a kegyetlen ítéletet végre fogják hajtani, a jogérzet, mely a legrondább nép lelkiismer-

¹ L. l'ausanias megjegyzését. VII., XVII. 3.

tében is ott szunnyad, föllázadt. Zendülés tört ki, de a senatus és a császár szabad folyást engedtek a törvénynek.¹

Lehet, hogy a négyszáz rabszolga között, kiket a gyűlöletes törvénynek áldoztak föl, nem egy keresztyén is volt A gonoszság örvényének mélyére érkeztek már; innét csak visszafelé lehetett menniök. Sajátságos erkölcsi tünetek fordultak elő a társadalom legmagasabb köreiből is.² Négy évvel megelőzőleg sokat beszéltek egy előkelő asszonyról, Pomponia Graecináról, Brittanian első hóditójának, Plautius Aulusnak nejéről.³ Idegen babonával vádolták. Mindig feketébe járt és komoly szigorúságából soha ki nem vetközött; örökös búskomorságát irtóztatós emlékek hozták ugyan kapcsolatba, különösen Júliának, Drusus leányának, legkedvesebb barátnőjének halálával, akit Messalina veszejtett el; egyik leánya, úgy látszik Néro legégbekiáltóbb szörnyetei egyikének esett szintén áldozatul;⁴ de nyilvánvaló volt, hogy Pomponia Graecina szívében mélyebb fájdalom és talán mystikus remények honoltak. A régi szokásnak megfelelően férjének ítéletére bízták. Plautius összehívta a rokonokat, megvizsgálta a dolgot és ártatlannak jelentette ki nejét A nemes asszony sokáig élt még nyugalomban férjének oltalma alatt, mindig szomorún és mindenki által tisztelten. Titkát úgylátszik nem közölte senkivel.⁵ Ki tudja, hogy a tünetek, melyeket a fölületés vizsgálók a komor kedélyállapotnak tulajdonítottak, nem valának-e lelki béke, csöndes elmélyedés, kibékülés a halálnak gondolatával, undor az őrzögő és gonosz társadalom iránt, kimondhatlan öröm a gyönyörökről történt lemondás fölött? Ki tudja, nem volt-e Pomponia Graecina első szentje a nagy világnak, idősebb nővére Melániának, Eustochiumnak és Paulának?⁶

Ez a rendkívüli helyzet, ha a római egyházat a politika visszahatásainak tette is ki, viszont elsőrangú fontossággal ruházta föl azt, habár kevés tagot is számlált kebelében.⁷ Róma Néro alatt nem

¹ Tac. *Ann.* XIV. 42. és köv.

² Tertullian *Apotog.* 1.

³ I., Borghesi össz. munkái. II. k. 17 27. old.; Ovidius, *Pont.* I. VI; II. VI; IV. IX. V. ö. Tacitus *Agricola.* 4. ·

⁴ Sueton, *Hero* 35.

⁵ Tac. *Ann.* XIII. 32.

⁶ Pomponius Graecinus családja, bizonyos föltevésék szerint, századokon keresztül nagy szerepet játszott volna a római egyházban; a név ott szerepelne sz. Calistus temetőjében, (III. v. IV. sz. felirat, kétséges javítással: de Rossi, *Roma sotterranea* I. sz. 30◁. és köv., II. sz. 360. és a köv. XLIX -L. t. 27 sz. felírás.) Pomponia Graecinának azonosítását *Lucinda*-vaX, akinek emléke jóval régibb keresztyén sírokhoz fűződik, fölötté kockáztatott dolognak tartjuk. Csupán egy *Lucinda*-t tudunk, a III. századból.

⁷ *Csel.* XXVIII. 21. és köv.

hasonlított semmiben a provinciákhoz. Aki csak valami fontos tevékenységre vágyott, az mind ide özönlött Pált e tekintetben, mély ösztöne vezette ide. Megérkezése Rómába életétiek majdnem oly döntő eseményét képezte, mint megtérése. Azt hitte, apostoli életének csúcspontját érte el és bizonyára megemlékezett arról az álomról, midőn egyik megpróbáltatása után, Krisztus jelent meg neki és így szólt hozzá: «Ne félj! Amint bizonysgot tettél én felőlem Jeruzsálemben, úgy fogsz bizonysgot tenni felőlem Rómában is.»

Midőn az örök város falai közelébe értek, Julius centurio a castra praetoria-nba vezette foglyait, melyet Sejanus emelt a Nomentane-ut közelében és átadta őket a praefectus praeturionak.² A császárra hivatkozókkal, midőn Rómába értek, úgy bántak, mint a császárnak foglyaival és mint ilyeneket a császári gárda őrizetére bízták.³ Rendszerint két praefectus praetnrio volt, de e perczben csupán egy töltötte be a tisztet.⁴ Ezt az elsőrangú méltóságot 51-től kezdve a nemes Afranius Burrhus foglalta el,⁵ akinek egy év múlva megrendítő halállal kellett bűnhődnie azon bűne miatt, hogy a jót akarta cselekedni, leszámolva a rosszal. Pál bizonyára semmiféle viszonyban sem állott vele. Lehet azonban, hogy az emberies bánásmód, melyben az apostol részesült, gyakorolta reá azt a hatást, melyet ez az igazságos és erényes ember keltett maga körül. — Pált a custodia mili tar is alá helyezték vagyis egy frumentariusra bízták," akivel összelánczolták, de nem valami kényelmetlenül s nem is állandóan. Megengedték, hogy egy általa bérelt zugban éljen, talán a castra praetorian a körül, ahol mindenki szabadon meglátogathatta.⁷ Két esztendeig várt e helyzetben ügyének elintézésére. Burrhus 62. márczius havában halt meg, helyébe Fenius Rufus és a gyalázatos Tigellinus, Néró kicsapongásainak társa és büntetteinek eszköze lépett. Seneca ettől a percztől kezdve teljesen visszavonul. Nérónak nem voltak többé más tanácsadói csupán a fűriák.

Pál a római hívekkel, mint láttuk, Korinthusban töltött utolsó tartózkodása alatt lépett először összeköttetésbe. Harmadnapra megérkezése után, mint az már szokása volt, érintkezésbe akart lépni

¹ Csel. XXIII. 11., v. ö. XIX. 21; XXVII. 24.

² Phil. I. 13; Cselek. XXVIII. 16; Sueton. *Tiberius* 37.

³ H. ö. Plinius *Epist.* X.65; Jos. *Ant.* XVIII. VI. 6. 7. Philostrates *Soph.* ii. xxxir. 1.

⁴ L. Tillemont. *Hisi. des emp.* I. 702. old.

⁵ V. ö. Jos. *Ant.* XX. VIII. 9.

⁶ Csel. XXVIII. 20. H. ö. *Pdl apóst.* 536. old. Jos. *Ant.* XVIII. VI. 7; Seneca. *Detronq. animae.* 10. Kezelő katonák minden csapatnál voltak (Renier).

⁷ Csel. XXVIII. 16, 17, 20, 23, 30; Phil. I. 7, 13, 14, 17, 30. Koi. IV. 3,4, 18. Eph. II. 1; III. 1; VI. 19—20.

a fő hakamim-mal. Aromái keresztyénség nem a zsinagóga kebelében alakult; a világ fővárosának első egyházát az Ostiában vagy a Puzzoliban partra szállottak alapították; az egyház a városnak különböző zsinagógaival majdnem semmiféle viszonyban sem állott¹ Rómának roppant terjedelme és az idegeneknek nagy tömege, mely falai között élt,² okozták, hogy kevesen ismerték egymást és hogy a legellentétebb eszmék kelhettek életre egymás oldalán anélkül, hogy egymásról tudtak volna. Pált tehát idevezette sorsa, hogy itt is azon szabályt kövesse, melyet első és második utjától kezdve mindig szem előtt tartott a nagy városokban, ahova a hitnek magvát vitte el magával. A zsinagógának előljárói közül néhányat magához kéretett. A legkedvezőbb színben festette le előttük ügyét, tiltakozott az ellen, mintha valamit elkövetett volna s elkövetni akart volna nemzete ellen, hogy az egészben Izrael reményéről vagyis a feltámadásról van szó. A zsidók azt felelték, hogy nem hallottak beszélni felőle még soha. Judeából sem kaptak ebben az ügyben értesítést és kifejezték vágyukat, hogy nézeteit tőle magától hallhassák. Mert, tették hozzá, hallottuk beszélni, hogy a secta, melyről szólasz, élénk ellenszenvet kelt mindenfelé -. A tárgyalás napját kitűzték és nagyszámú zsidóság sereglett össze a kicsiny szobába s az apostol meghallgatására. Az értekezlet majdnem egész napon át tartott Pál felsorolta az összes részeket Mózesből és a prófétákból, melyek szerinte azt bizonyították, hogy Jézus volt a Messiás. Nehányan hitték, a többség azonban nem. A római zsidók dicsekedtek azzal, hogy a törvényt mindenben pontosan megtartják.³ Nem oly hely volt ez, ahol Pál nagy sikert arathatott volna. Fölötte elégtelenül váltak el egymástól; Pál Ezsaiásnak egy szövegét,¹ melyet a keresztyének jól ismertek⁵ idézte e megcsontosodott emberek szándékos vakságára, akik bezárják szemeiket s bedugják füleiket, hogy ne lássák és ne hallják az igazságot. Mondják, beszédét ama rendes fenyegetésével fejezte be, hogy a pogányok között, akik szívesebben hallgatják meg, fogja hirdetni Istennek országát, melyből a zsidók nem kértek.

Apostoli működését a pogányok között tényleg jóval nagyobb siker koronázta. Börtönczcellája a hit lángoló hirdetésének tűzhelye lett A két esztendő alatt, melyet ott töltött, egyetlen-egyszer sem

¹ Csel. XXVIII. 21. és köv.

² Rónia zsidósága húsz vagy harmincezer lelket tehetett ki a nőekkel és gyermekekkel együtt. Jos. Ant. XVII. XI. 1. XVIII. III. 5; Tacit. Ann. II. S3. A *Pro Flacco* híres rész ugyanily számot tételez fel.

³ *Philentoloi* L. Pd! op. 104. és köv.

⁴ Ezsaiás; VI. b. és köv.

⁵ Máté XIII. 14; Márk XIV. 12; Luk. VIII. 10; Ján. XII. 40; Róni. XI. 8.

háborgatták a hívők toborzása miatt.¹ Tanítványai közül néhányan, legalább Timotheus és Aristarchos,² ott voltak mellette.³ Ugylátszik, hogy barátai fölváltva laktak nála és osztották meg vele bilincseit.⁴ Az evangéliom meglepően terjedt.⁵ Az apostol csodákat miveit, azt tartották felőle, hogy a mennyei hatalmak és lelkek felett rendelkezik.⁶ Pálnak fogsága ilyenformán termékenyebb voíç mint midőn szabadon működhett. Bilincsei, melyekkel a praetorium elé járult és a melyeket némi büszkeséggel fitogtatott, már magában véve úgy hatottak, mint egy prédikáció.⁷ Példáját követve és a mód által, melylyel fogságát viselte, fellelkesedve, tanítványai és a római keresztyének bátran hirdették az evangéliomot.

Eleinte mi akadályra sem találtak.⁸ Campaniában és a Vezúv mentén elterülő városokban, a puzzoli egyház utján, mindenüvé elterjedt a keresztyénség, mely itt megtalálta ama feltételeket, melyek növekedését eredményezték; a zsidó talajt értem.⁹ Az új hit rendkívüli hódításokat tett. A hívek erkölcsi tisztasága hatalmas vonzerőt gyakorolt, ennek lehetett köszönni, hogy több római matróna felvette a keresztyénséget.¹⁰ A jó családokban, a nők tényleg a szerénységnek és a tisztességnek valódi hagyományát őrizték meg. Az új hit tanítványokra tett szert még Néro udvarában is;¹¹ lehet a zsidók között, akik közül számo-

¹ Csel. XXVIII. 30—31; Phil. 1. 7.

² Phil. I. I; II. 19. és k.; Koi. IV. 10; Philem. 24. Lukács távol lehetett mert Pál nem említi a philippi levélben. '.

³ Kor. IV. 10; Philem. 13. 23.

⁴ Phil. 1. 12.

⁵ Rom. XV. 18—19. Simon Mágus legendájára vonatkozik.

⁶ Phil. 1. 13.

⁷ Ibid. I. 14.

⁸ Garrucci, *Bulletint) archeol. napolitano-b&n* új sor. 2. évfoly. 8.; de Rossi *Bull. di arch. crist.* 1864. 69. és köv. old.; 92. és köv.; Ztigemeister *Inscr. parietariae* 679. sz. A puzzoli zsidókra vonatkozólag I. Minérvini, a *Bullet. arch. napolitanoban* új sor 3. évf. 105. old. A pompeii zsidókat illetőleg Garrucci, ugyanott 2 évf. 8. old.) *Question) potnpeiane* 68. old.) A Puzzoliban tanyázó tyrusiakról, syrekről, nabateabeliekről, alexandriaiakról, máltaiakról I. *Pál apostol* 114. old. Mommsen *Inscr. regni neapol.* 2462. sz. Eiorelli *Iscr. lat. del muses di Nap.* 691. 692. 693. sz. Minérvini, *M.onu>n. antichi indditi* I. (Nápoly 1852.) 40—43. old.; függelék VII—IX. old. *Zeitschrift der d. m. G.* 1869. 150. és köv. *Journal asiatique.* 1873. április. V. Gervasio a *Mem. della R. Accad. Ercolanes-ében* IX. k.; Scherillo, *La venuta di S. Pietro in Napoi* (Nápoly 1859.) 97—149. old. Tertullian *Ápol.* 40.

⁹ E gondolat Péter Csel.-bői folyik, amint azokat ál-Linusnál találjuk.

¹⁰ Phil. IV. 22. (v. ö. *Phylosophum.* IX. 12; Gruter 642, 8; Cardinal! *Dipl.* 221 old. 410 sz.) Amit sz. Chrysostomus (opp. I. 48; II. 168; IX. 349; XI. 673., 722. kiad. Montfaucon), sz. Asterus (kiad. Combefis 168 old.), Theophilactos (a II. Tim. IV. 16.), Glycas (*Ann.* 236 old. Párizs) Pálnak Néro egyik kedveséről és kedvelt komornájával való viszonyáról mondanak, Péter és Pál régi

san¹ éltek ott, mint alantas hivatalnokok; a testületileg szervezett rabszolgák és felszabadultak között, akiknek sorában hitvány és előkelő, fényes és nyomorult állások fordultak elő egyaránt.² Egy pár határozatlan jelből azt lehetne hinni, hogy Pál az Annaea³ család tagjaival és háznépével is összeköttetésben állott. Egy dolog azonban mindenesetre kétségtelen, az tudniillik, hogy ettől az időtől kezdve a jól értesült körökben a zsidókat határozottan megkülömböztették

actáiból van véve. H. ö. Péter és Pál apocryph passióit sz.. Lucintól a *Bibi, patrum maxima*-ban II. k., 1. r. 67 és köv. old.; sz. Tropez actáit, az *Acta SS. Maii. IV.*¹, I. r. 6 old. (hol Adonnak kifejezése, *magnus in officio Caesaris Neronis* jegyzendő meg; v. ö. Gruter 599, 6; *Rhein.-Museum* új. sor. V'I. k. 1b old.); *Acta Petri et Pauli* kiad. Tischendorf (*Acta apóst. apocr.* (31., 80., 84. §.) Párisi kézírás). E kéjnt minden indok nélkül azonosították Actaeaval. Az Orellinál 735 sz. a. előjövő felírás azomban nem czáfolat. E felirat nem Acteának epitaphiuma, miként azt hitték. Greppo, *Trois memoires* (Páris 1840.) 1. a jegyzet.

¹ I., tovább. Gondoljunk Akmera a zsidónőre, Líviának szolgálójára, a samaritai Thallusra, Tiberius felszabadultjára (Jos. *Ann.* XVII. V. 7; XVIII., VI. 4; B. J. I. XXXIII. 6; XXXIII. 7).

² Tacit. *Hist.* II. 92.

³ Ostiában néhány év előtt következő feliratot fedeztek fel, mely a IV. századból származhatik;

MD
M: ANNEO.
PAVI.O. PETRO.
M. AXNEVS PAVIA'S.
FI I,IO. CARISSIMO.

(De Rossi *Buli.* 1867. 6 és k. o.); v. ö. Alex. Dénes Eusebnél H. E. VII., XXV¹. 14; a III. századtól kezdve számos *Páter* fordul elő: Lampsacusi Péter, Alexandriai Péter, Péter, akit Marcellinnal társítanak; *A Pálak* még számossabbak: Samosatei Pál stb.) A IV¹. századtól kezdve Seneca és Pál viszonya elfogadott tény, ami egy apocryph levelezés készítésére vezetett. (Sz. Jeromos *De viris ill.* 12; Augustinus *Epist.* Cl,III. ad Macedon. 14; v. ö. Pseudo-Linus p. 70—71). E vélemény eredete azon hasonlatosságban keresendő, melyet a bölcsész és az apostol tanai között észlelni véltek, (Tertullian *De anima* 20); hasonlatosságok, melyek kölcsönös átvételre semmi esetre sem mutatnak. Pál ismerte volna Galliot, Seneca testvérét és hivatalosan (talán nem személyesen) érintkezett volna Burrhussal, Senecának barátjával; de ama csekély gond, melylyel a szellemes emberek a népies babonákkal törődtek [*Csel.* XVIII. 12ésköv.]nem jogosíthat fel annak feltevésére *a priori*, hogy Seneca kíváncsisága Pál iránt a tanult emberek körének kíváncsisága lett volna. A nézet, mely szerint Pál felebbezése fölött Senecának, mint aki az 57. év második felében volt consul (de Rossi *Bull.* 1866. sz. 60. 62.) kellett volna ítélni, az apostol életének chronológiájával szemben tarthatlan. A *Babonasdgok ellen* irt, de elveszett művében Seneca a zsidókról, s nem a keresztyénekről beszél. (Sz. Augustinus *De civit. Dei* VI. 14). Ellenszenve mellett, melyet a zsidók ellen táplált (Sz. Aug. id hely.) bizonyára rosszul fogadta volna Pált és a keresztyéneket, ha őket ismeri vala. Ember, aki a judaismusról úgy beszél, miként ő, nem lehetett Pálnak tanítványa.

a keresztyénektől Rómában. A keresztyénség külön «babonaság» számba ment, mely a judaismusból származott ugyan, de szülőanyjának ellensége és gyűlöli anyját¹ Néro külömben igen jól volt értesülve mindenről, ami történt s bizonyos kíváncsisággal vett tudomást arról. Lehet, hogy valamelyik a zsidó bujtogatók közül, akik környezték, már is lángra gyulasztotta képzeletét a kelet iránt és elhintette szívében magját a reménynek ama jeruzsalemi királyság felől, melyről utolsó óráiban, utolsó érzéki káprázatában álmodozott.²

A római egyház tagjai közül névszerint egyet sem ismerünk egész bizonyossággal Néro korából. Egy kétes értékű okirat Pálnak és Timótheusnak barátjaiként sorolja fel Enbnlnst, Pndenst, Clandiát és azt a Linnst, akit az egyházi hagyomány később, mint Péternek utódját a római püspöki széken ismer.³ Hasonlóképp hiányzanak adataink arra nézve, hogy a hívek számát, bár megközelítőleg is, meghatározhassuk.¹

Kedvező sikerrel kecsegtetett minden, de a vérszomjas iskola, mely feladatául tűzte ki magának, hogy Pál apostoli működése ellen a világ végéig harcol, nem szunnyadt. Láttuk, mint követték az apostolt e heves conservativeknek küldöttei majdnem nyomról-nyomra s mint hagyta el őket az apostol hátmögött a tengereken, melyeken a gyűlöletnek nyoma vetett hosszú barázdákat. Pál, akit vészhozó embernek festettek le, aki azt tanítja, hogy hívei a bálványoknak szentelt húsból egyenek és a pogányokkal paráználkodjanak, már előre jelezve volt mindenfelé és áldozatni dobva oda mindenkinek. Alig hihető, de a kétely ki van zárva, mert Pál maga beszéli el a dolgot.¹ Még ebben az ünnepélyes, döntő pillanatban is ott találta maga előtt a kicsinyes szenvedélyeket. Ellenfelek, tagjai annak a zsidó-keresztyén iskolának, melylyel tiz esztendő óta találkozott

¹ «Has superstitiones, licet contrarias sibi, iisdem tamen auctoribus profectas; christianos ex judeis exstitis.se» Tacitus phrasisa Sulpicius Severusnál. Bertin, *Ueber die Chronik des Sulpicius Severus* (Berlin 1861.) p. 57. V. ö. Tac. *Ann.* XV., 44.

² Sueton, Néro 40.

³ II. Tim. IV. 21. E részlet képezte később alapját a Pudens senatorra és családjára vonatkozó legendának. Linus nevére vonatkozólag I. le Bas *Inscr.* III, 1081. sz. E görög nevek Rómában általában rabszolgákra vagy felszabadultakra mutatnak. V. Sueton *Claudius* 25; *Goiba* 14; Tacit. *Hist.* I. 13. A felszabadultak *cognomen gentilitiuma* lehetett csupán latin. Claudiát illetőleg has. össze. Claudia Asterrel (lent.) *Kludia pistg* (Római felirat Orelli I. 367. old.) Jegy, meg még Actea felszabadultjai között *Claudidit* (Orelli 73. sz. Fabretti *Inscr.* p. 124 —126. A Róni. XVI-ra vonatkozólag I. *Pdl apostol* LXV. és köv. old.

⁴ A római zsidóság számát illetőleg I. itt fñnt. A keresztyének bizonyára a zsidó lakosságnak egy elenyésző töredéke csupán.

⁵ Phil. I. 15—17; II. 20-21.

lépten-nyomon mindenfelé, próbálkoztak meg azzal, hogy az evangéliomnak némileg ellenhirdetésével lépjenek fel Irigy, czivakodó, önfejjű természetükkel egyre keresték az alkalmat, hogy szembeszálljanak vele, hogy megnehezítsék helyzetét, fellázítsák a zsidókat ellene, kisebbsítsék bilincseinek érdemét. A jó akarat, a szeretet, a tisztelet, melylyel őt a többiek körülvették, nyíltan vallott meggyőződésük, hogy az apostol bilincsei az evangéliomnak dicsősége és legjobb védelme, nyújtottak neki vigaszt keserűségeiben. «Minek is bánkódjam?» — írta ez idő körül.¹

«Prédikálják csak Krisztust, legyen a prédikátor akár őszinte, akár képmutató, én csak örülni tudok és örvideni fogok ennek mindig. Ami pedig engem illet, biztosan hiszem, hogy a dolgok ezúttal is az én üdvösségemre fognak fordulni és az evangéliom szabadságára lesznek és hogy az én testem akár éljek, akár haljak Krisztus dicsőségére fog szolgálni. Egyfelől a Krisztus az én életem és a halál nekem nyereségem, másfelől ha életben maradok meg fogom élni munkámnak gyümölcsét; melyiket válasszam tehát? valóban nem tudom s két kívánság szorongat engem: egyfelől itt hagyni ezt a világot és egyesülni Krisztussal, másfelől itt maradni veletek. Amaz első jobb lenne reám nézve, de viszont ti érettetek a másodikat kellene választanom».

Ez a lelki nagyság bámulatos egyensúlyival, derűvel, erővel ruházta fel őt. «Ha — így ír egyik egyházához, a ti hiteteknek égő-áldozatát az én véremmel kellene beföcskendezni: annál jobb, annál jobb! És ti is ezt kiáltjátok velem: annál jobb!»² Mindamelltt szívesebben bízott megszabadulásában és pedig korai megszabadulásában,³ ő abban az evangéliomnak diadalát látta és ebből kifolyólag újabb terveket szőtt Igaz, hogy gondolatával nem fordul többé a nyugat felé; Philippire, Kolossaera gondol, ahol meghúzhatja majd magát az Urnak eljöveteleig. Lehet, jobban ismerte meg a latin világot és látta, hogy Rómán és Campanián kívül, mely' a syr bevándorlás folytán nagyon hasonlított Görögországhoz és Kis-Ázsiához, — a nyelvet nem is számítva -- nagy nehézségekre akadna. Talán tudott valamit latinul,¹ de annyira semmi esetre sem bírta a nyelvet, hogy' sikeresen prédikálhasson. A zsidó és a keresztyén prosllytismus az első században a tiszta latin városokban nem sok életjelt adott magáról, oly városokra szorítkozott, minő Róma, Puzzoli, ahol a keletiek szakadatlan érkezése következtében a görög nyelv

¹ Phil. I. 18 és köv.

² Phil. II. 17—18.

³ Phil. I. 25; II. 24; Koi. IV. 3—4. Philem. 22.

⁴ A Dio Cassius által (LX. 17.) jelzett vonás ilyesmire engedne következtetni.

volt a túlnyomó. Pál terve eléggé megvalósult, az evangéliomot szerte prédikálták a hét világrészben,¹ elhatott az a prófétai nyelvet jellemző túlzó és képletes szólam szerint² a földnek legszélső partjáig, az összes nemzetekig, melyeket a föld hordozott. Pál immár arra gondolt csupán, hogy szabadon hirdethesse az evangéliomot Rómában,³ azután visszatérhessen az ő egyházaihoz Macedóniába és Ázsiába,¹ békés nyugalomba várja meg velők, ima és rajongás között Krisztusnak eljövételét.

Egyszerűen kevés esztendő volt az apostol életében oly sikeres és boldog mint épen ez a két év.^s Ezer és ezer vigasz kereste őt fel havonként, a zsidók rosszakaratától nem volt mit félnie. A fogoly-nak szegényes szobája megdőbbentő tevékenységnek vált központ-jává. A világi Rómának örültségei, látványosságai, botrányai, büntettei, Tigellinusnak ocsmányságai, Thraseasnak férfias bátorsága, az erényes Octaviának irtózatossága, Pallasnak halála keveset érdekelték ami jámbor ihletettjeinket E világnak ábrázolja elmúlik, úgymond. Az isteni jövendőnek fenséges képére tekintve, nem látták meg a vértől párolgó sarat, melybe lépteik merültek. Valóban Jézusnak prófétasága betelt. A külső sötétség közepette, ott él a választottaknak kicsiny paradicsoma. Ott élnek ők, zárt világuk csöndjén az égnek világosságával és derűjével lelkükben, Istennek az ő atyjoknak országában. De kívül, milyen pokol! . . . Ó Isten, mily borzasztó a szörnynek országában élni, ahol a nyű nem pusztul el, ahol a tűz ki nem alszik!

Életének ebben a szakában legnagyobb örömeinek egyikét akkor érezte Pál, midőn az ő drága egyházából, Philippiből¹¹ követség érkezett hozzá, az első egyháztól Európában s ahol annyi sok barátja élt A gazdag Lydia, ugyanaz, akit *igazi feleségének⁷ nevez, nem felejtette el őt. Az egyház követe, Epaphrodites pénzt hozott magával,* melyre az apostol új helyzetében nagyon is rászorult. Pál, aki a philippi egyházzal szemben mindig kivételt tett és elfogadott tőle olyat is, amiért egy másnak lekötöztetnie lenni nem kívánt,¹¹ átvette ezúttal is az egész küldeményt boldogan. Az egyházzal kitérő híreket hallott A békét csupán az Evhodia és Syntyché

¹ Csel. I. 8; XXIII. 11; Koi. I. 23.

² H. ö. Róni. XV. 19.

³ Kor. IV. 3-4.

⁴ Phil. I. 26-27; II. 24; Philem. 22.

⁵ Phil. I. 7.

⁶ Phil. I. 13. és II. 23. arra látszanak mutatni, hogy ez Pálnak kevéssel Rómába érkezése után történt.

⁷ L. *Pál ep* p. 148—149. a kételyeket erre nézve.

⁸ Phil. II. 25. 30; IV. 10. és köv.

⁹ L. *Pál ep*. 148.

diakonissák között kitört jelentéktelen czívódás zavarta meg némileg.¹ A rosszakaratúak által felköltött tusakodások és az ebből eredt néhány bebörtönözés csupán arra szolgált, hogy kimutassa a hívek türelmét.² A zsidókeresztyének tévtaua, a körülmételésnek a kényszer jellegével előállt kérdése lezajlott közöttük anélkül, hogy valami nyomot hagyott volna maga után.³ A világi és érzéki keresztyéneknek ama néhány példányai, kikről könnyezve szól az apostol,⁴ úgy látszik, nem ehhez az egyházhoz tartoztak. Epaphroditas néhány napig maradt Pál mellett és súlyosan megbetegedett, ragaszkodása majdnem életébe került. Elénk vágy gyötörte ezt a kiváló embert, hogy viszont lássa Philippit,⁵ személyesen óhajtotta megnyugtatni barátait, akik fölötte bántottak miatta. Pál viszont a jámbor asszonyok báukódását mielőbb eloszlatni kívánván, elbocsátotta őt, gyöngédséggel telt levelet⁶ adva át neki a hívek számára, melyet Timotheus irt le. Sohasem rajzolta még oly melegen és gyöngéden a szeretetet, melyet e testestől-lelkestől jó és teljesen tiszta egyházak iránt érzett és hordozott szívében.

Köszönti és boldognak mondja őket nemcsak azért, mert hisznek a Krisztusban, hanem azért is, mert ő érette szenvednek. A börtönben sýnlődő hívek szenvedjék el bátran a bánásmódot, melyet azelőtt az ő apostolukra nehezeden láttak s a melyet e pillanatban is, mint jól tudják, eltűrnie kell. Olyanok ők, mint Istennek kiválasztott gyermeke a gonosz és romlott nemzetiség között, mint szövőinek, melynek fénye megvilágítja a sötét világot⁷ Óva inti őket a fél keresztyénektől⁸ vagyis azoktól, akik a zsidó hagyományyal még nem szakítottak teljesen.⁹ A körülmételés apostolaival keményen bánik el.¹⁰

«Távotzassátok el az ebeket, a gonosz munkásokat, a metszőket! Mert mi vagyunk a körülmételtettek, kik lélekben imádják az Istent, akik dicsőségünket és bizodalmankat a Jézus Krisztusba he-

¹ Phil. I. 27; II. 2. és köv. IV. 2.

² Phil. I. 28—30. II. 8. Csel. XVI. 23.

³ Phil. III. 2. és köv.

⁴ *Ibid.* III. 18—19.

⁵ Phil. II. 25. és köv.

⁶ Azt hitték, hogy a philippi levél, melyet bírunk, tulajdonképen két összefűzött levél, melyek közül az egyik e szavakkal végződnék: *To loipon, adelphoi mou, chairete en Kyrió* [III.]» a másodíknak bevezető része elveszett volna. *A la auld* csakugyan egy korábbi levélre látszik utalni és Polycárp úgy vélekedik, hogy Pál több levelet irt a philippibeliekhez. (*Ad. Phil.* 3)

⁷ Phil. I. 29—30; II. 12-18.

⁸ *Ibid.* IV. 18—19.

⁹ *Ibid.* III. 15—17.

¹⁰ *Ibid.* III. 2. és köv.

lyezzük, nem pedig a testbe. Ha a testi előnyökkel akarnék dicsekedni, jobban megtehetném, mint bárki más; én, akit körülmetéltek nyolczad napon, aki Izraelnek nemzetségéből származom, Benjáminnak törzséből zsidókból való zsidó, aki Farizeus, az egyház régi üldözője, a törvény rendeletéinek buzgó megtartója voltam. Am jó, de én ezeket az előnyöket a Jézus Krisztussal szemben hiábavalóságoknak, hitvány mocsoknak tartom, a mióta a Jézus Krisztusnak fenségét ismerni megtanultam. Mindent feláldoztam, csak hogy megnyerjem a Krisztust; az én igazságom nem a törvény megtartásából származik többé, hanem az Istentől való igazságból, mely a Krisztusba vetett hitben gyökeredzik, hogy megesmérjem őt a feltámadásban s föltámadjak magam is a halottak között, valamint ismerni tanultam az ő szenvedéseit és az ő halálának képét. Még távol állok e czéltől, de e czél felé futok. Elfelejtvén azt, ami mögöttem van; mindig az után törve, ami előttem áll, hiszem és reméllem, hogy a versenytúnak győzelmi pálmáját elfogom nyerni. Így éreznek a tökéletesek.

És hozzáteszi:

A meny ami hazánk, a honnan ami Megváltónkat, az Úr Jézus Krisztust várjuk, aki elváltoztatja majd ami hitvány testünket s azt hasonlatossá teszi az ő dicsőült testéhez az ő hatalmas ereje szerint és az isteni titok által, mely neki vetett alá mindeneket íme, szerelmes és látni vágyva óhajtott atyámfiai, én örömem és én koronám, íme ez ama tan, a melyhez ragaszkodnunk kell én szerelmeseim.¹

Az egyetértésre és az engedelmességre inti őket főleg. Úgy éljenek, úgy szolgáljanak a keresztyénségnek, amint azt tőle látták; de mindenekelőtt, minden hívőnek meg van a maga egyéni sugallata, mely szintén Istentől jön.² -Igazi feleségét: (Lydiát) kéri, békitse ki egymással Evhodiát és Syntychét, segítse, támogassa őket a szegények körüli szolgálataukban.³ Örvendezzenek,¹ és örüljenek: «AZ ÚR KÖZEL VAN ⁵ Az a mód, melylyel a philippibeli vagyonos nőknek pénzküldeményét megköszöni, valódi példánya az elragadó bájnak és az élénk hálának:

«Fölötte örültem pedig az Úrban, hogy barátságok én irántam késedelmesen bár, de újra felbuzdult és reám gondoltatok; és erre nem egyszer gondoltatok, de alkalmatosságtok nem vala. Nem mintha a magam szegénységét hánytorgatva szólnék; mert én megtanultam, hogy megelégedjem azzal, a mim van. Tudok élni szűkén és tudok élni bőségben; mindenhez hozzászoktam már, a dús élethez és az

¹ Phil. III. 20. 21; IV. 1.

² *Ibid.* III. 15—17.

³ *Ibid.* IV. 2—3.

⁴ *Ibid.* II. 1., 18; III. 1; IV. 4.

⁵ Phil. IV. 5.

éhséghez, a bőséghez és a nyomorhoz. Mindeneket meglehetek, ami erősségemre szolgál. Ti azonban jól tettétek, hogy az én nyomorúságomon enyhíteni igyekeztetek. Nem az ajándék lebeg szemein előtt, hanem a haszon, mely abból reátok származik. Mindenem van, bőségben élek, a mióta átvettem Epaphroditustól a ti küldeményeteket, a drága illatú áldozatot, Istennek kedves és kellemes áldozatát.¹

Inti őket legyenek alázatosak és másokat tekintsenek előbbvalóknak, gyakorolják a keresztyéni szeretetet, mely arra vezet, hogy többet gondoljunk másokkal, mint magunkat — a Jézus példája szerint. Jézusban ott lakozott az istenség egész hatalmával; isteni fényvel vehette volna körül magát földi életében; csakhogy akkor a megváltásnak egész szervezete elbukott volna. — Levette tehát magáról az isteni köntöst és szolgálai formába öltözött. A világ előtt, mint ember jelent meg; a külső után mindenki embernek tartotta őt. «Megalázta magát, engedelmes volt mindhalálig, még pedig a keresztfának haláláig. íme Isten ezért felmagasztalta és ajándékozott neki oly méltóságot, mely mindenek fölött áll, hogy a «Jézus» nevére minden térd meghajoljon a menyekben, a földön és a pokolban és hogy minden nyelv valja az Urat, a Jézus Krisztust az Atya Istennek dicsőségére.

Jézus, mint látjuk, perczről-perczre magasztosabbá vált Pálnak öntudatában. Ha Pál még nem ismeri is el teljes egyenlőségét az Atya Istennel, istenségében feltétlenül hisz és egész földi életét úgy állítja oda, mint egy isteni tervet, mely a megtestesülés által valósult meg. A börtön azon hatást gyakorolta reá, melyet az az erős lelkekre rendszerint gyakorol. Hevülésbe hozta vérét és élénk, mély változást idézett elő eszméiben. Kis idomulva a philippiekhez irt levél elküldése után elküldte hozzájuk Timotheust, hogy megvizsgálja helyzetüket és újabb utasításokat vigyen számokra.³ Timotheusnak csakhamar vissza kellett jönnie.⁴ Lukács szintén távol lehetett ebben az időben, rövid időre hagyva el az apostolt⁵

¹ *Ibid.* IV. 10-is.

² Phil. II. 1-11.

³ Phil. II. 19—23. Nem bizonyos azonban, hogy e tervét, melyről szól, megvalósította volna.

⁴ Pál mellett van tényleg, midőn ez a Kolossaebeliekhez és Philemonhoz ír.

⁵ A philippi-i levélben nem szerepel, de a Kolossaebeliekhez és Philemonhoz irt levélben már igen.

MÁSODIK FEJEZET.

Péter Rómában.

Pálnak börtönre vetését, Rómába érkezését, a keresztyének szerint ezt a diadalteljes bevonulást, az előnyöket, melyeket a világ fővárosában tartózkodása részére biztosított, egyáltalán nem nézte nyugalommal a jeruzsálemi párt Pál e párt szemében olyan búj fogató, tevékeny versenytárs, aki ellen zajongtak, de akit mindamellet utánózni igyekeztek. Péter, aki bátor társával szemben mindig a személyes csodálat és azon szerep között ingadozott, melyet részére környezete kijelölt, Péter mondom — megpróbáltatásokkal' terhes életét a Páléhoz idomította, messziről követte őt utjain, biztos helyzetek alkotásán fáradozott nyomában, melyek a közös művet sikerre vezethették. Valószínűleg az is Pál példájára történt, hogy 54-ben Antiochiában telepedett le. A Júdeában és Syriában a ö. év második felében elterjedt hír Pálnak Rómába érkezéséről kelthette talán benne azt a gondolatot, hogy a nyugat felé keljen útra.

Úgy látszik egész apostoli társasággal utazott Ott volt mindekelőtt tolmácsa János Márcus, akit fiának hívott s aki mindenüvé vele ment.² János apostol, mint már nem egyszer megjegyeztük, úgy látszik, általában szintén Péter társaságában tartózkodott.³ Sőt bizo-

¹ Rom. Kelem. *Ad Cor.* I. 5. fej.

² Kor. IV. 10; Philem. 24; 1 Petri V. 13; V. ö. Papias, Eusebnél II. E. III. 39; Irén. *Adv. haer.* III. 1., 1; Tertull. *Adv. Marc.* IV. 5. Alex. Kelemen Eusebnél H. E. VI. 14; Origines Eusebnél H. E. VI. 25; Euseb. H. E. II. 15; Epiph. *Adv. haer.* 1,1. 6; sz. Jerom. ep. 150. ad Hedibiam C. 11. Gond, egy bizonyos *Mdrkos Petros-ra*, (valószínűleg keresztyén) 278-ban Bostrában (Waddington *laser.* 1969.)

³ Csel. I. 13; III. 1., 3., 4., 11; IV. 13., 19; VIII. 14; Ján. XXI. egész; Gal. II. 9. A 64. évi mészárlás és a Róma iránti irtózat oly élénken tükröződik vissza az Apocalypsisen, hogy azon hitet keltheti, hogy e könyv írója amaz eseményeknek közvetlen szemlélője volt vagy mindenesetre látta Rómát (I. főleg XIII., XVII. r.) A választás, mely a jelenés helyéül Patmost vette, szintén ki magyarázható e föltevés mellett, Patmos lévén alkalmas pihenő, kikötő helye és némileg utolsó állomása annak, aki parthajózva jött Rómából Ephesusba. Rá fogunk mutatni, midőn az apocalypsiról lesz szó, hogy köztömben a választás nem lenne kimagyarázható semmiféle más indokból. Ké-

nyos jelek azt a hitet kelthetik, hogy Barnabás is vele volt.¹ Végre nem lehetetlen, hogy Gittóni Simon szintén a világ fővárosába² tette át lakását, ahova őt ama varázs vonzotta, melyet e város a secták¹ összes fejére, a szédelgőkre, a bűvészekre és csodatevőkre gyakorolt.* Semmi sem volt megszokottabb dolog a zsidóknál, mint az utazás Itáliába. Josephns, a történetíró 62-ben vagy 63-ban Rómába jött, hogy ott zsidó és nagy' szentségben álló papoknak szabadonbocsátását eszközölje ki, akik nehogy tisztátalant találjanak enni, idegen helyeken csak is dióval és fügével éltek és akiket Felix küldött Rómába, hogy ott nem tudni mi bűnért feleljenek a császár előtt.¹ Kik lehetnek ezek a papok? Ügyük vajjon nem függött-e össze Péternek és Pál ügyével? A történeti bizonyítékok hiánya e pontok tekintetében szabad kezét enged a kételyeknek. Még maga ama tény is, melyre a modern katolikusok hitüknek alapkövét helyezték, messze áll attól, hogysen bizonyosnak lenne vehető/ Mi

sőbb majd tárgyalni fogjuk a hagyományt Jánosról a porta Latinánál. Bár a negyedik evangéliom nem is személyes műve Jánosnak, kiemeljük mindamellet az. ami egyéni jellegű. *Jaa. XXI. 15—23* (1. *az Apostolod.* p. 33—34). Ez olyan emberre vall, aki látta Pétert, bizalmas embere volt, tanúja volt halálának.

¹ A zsidókhöz irt levél szerzője, ugylátszik volt Rómában; már pedig a levél szerzője ugylátszik Barnabás. I., Bevez.

²Justin *Apo!* I. 2b, 5b; Irén. *Adv. haer.* I. XXIII. 1; *Phiiosophutn.* VI. 20. *Constit. apozt.* VI. 9; Euseb. H. E. II. 13—14. Igaz, hogy a jelek, melyekre Justin és Iréneus támaszkodnak, egyszerű tévedésen alapulnak. L. *Az Apóst.* 2bb. s köv. Simonnak Rómában létén alapszanak Péter apocriph actái. (Tischendorf *Acta apóst, apocr.* 13i s köv.; v. ö. *Recognitiones* II. 0; III. b3—64.) melyeknek első kiadása ebionita. Eusebius valónak veszi (H. E. II. 14.). Ireneus maga sem idegenkedik ettől 0. c.) V. ö. *Const, apóst.* I. c. és *Philosoph* I. c. A mód. mely szerint az ap. csel. Írója Simonról beszél, megtérésének valószínűségére engedvén következtetni (VIII. 24.), föltételezni látszik, hogy Simon még élt. mikor ő irt. Tacitus *Ann.* XII. 52. nem czáfolja meg Simon tartózkodását Rómában. V. ö. Tac. *Ann.* XIV. 9; *Hist.* I. 22. A visszaélés, mely Simon nevét a II. században Pálra alkalmazza, nem bizonyít sem Simonnak reális létezése, sem római útja ellen.

³ A gnosticus secta fejei a II. században majdnem mindnyájan Rómába jönnek. '

⁴ Sohasem özönltek el a *mathematiei*, a *chaldaei*, a *godtes* Rómát anynyira, mint e pillanatban. Tac. *Ann.* XII. 52; *Hist.* I. 22; II, 62; Dio Cassius LXV. 1; LXVI. 9; Sueton *Tib.* 36; *Vitelius* 14; Juvenalis VI. 542. és köv.; Euseb. *Chron.* Domitián 9 éve; Zonaras, *Ann.* VI. 5.

⁵ Jos. *Vita.* 3.

⁶ Egészen bizonyos, hogy Péter, mikor Pál a római levelet irta, nem volt Rómában, (v. Cor. Dénes, Eusebnél H. E. II. 25) Akkor nem volt ott még, midőn Pál oda érkezett. A Csel. XXVIII. 17. és köv. bizonyítja ezt. Pál sohasem avatkozott a körülmételés apostolai által alapított egyházak dolgaiba. (Gal. II. 7—8; II. Cor. X. 16; Rom. XV, 18—20.) Eusebiosnak (*Chron.*

mindamellet is hisszük, hogy az «Acta Petri», amint azokat az ébioniták beszélnek el, nem mesések, csupán a részletekben. Az Acta conceptiója, midőn Pétert úgy állítja elénk, mint aki nyomon követi Simont, a Mágust, hogy leálcázza és hirdesse az igaz evangéliomot, a csalónak,¹ evangéliomát elbukassa, «aki úgy jön utána, mint a világosság a sötétség után, a tudás a tudatlanság után, mint a gyógyulás a betegség után», ez a conceptió: igaz, ha a Simon neve helyébe a Pál nevét tesszük és ha a vad gyűlölet helyett, melyet az ébioniták mindig kimutattak a pogányok prédikátora ellen, a két apostol között egy egyszerű elvi ellentétet képzelünk, mely nem zárja ki sem a sympathiát, sem az egyetértést az alapkérdésben, Jézusnak szeretetében. Az öreg galileai tanítványnak ebben az utazási

ad ann. 2. Claudii; H. E. II. 14.) és sz. Jeromosnak (*Deviris. Hl. 1.*) rendszere tehát, mely Péter jövetelét Rómába 42-re teszi, tarthatatlan. De már az ellen, hogy később jött oda, mi sem szól, sőt bizonyos jelek azt valószínűvé is teszik: 1. , egy a második században keletkezett hagyomány (Corint. Dénes, Caius, Alex. Kelemen, Origines, kiket Etiseb. idéz II. E. II. 15, 25; III. 1; VI 14; Ignatius *ad Rom.* 4; Ireneus *Adv. haer.* III. 1., I; III. 3; Tertullian *Scarp.* 15; *Praescr.* 36; *Kdrygma Paulou*, a *De non iterando bapltismo*-ban sz. Cyprián munkái után 139. kiad. Rigault) s a mely nem egészen valótlán, bár szembeszökő hibáktól hemzseg s a melyben azon törekvésnek egyik eszközét láthatjuk, mely a világ fővárosának egyházát *a priori* az apostolok fejére vezet vissza. (A corintusi egyház szintén Pétertől származtatta magát) 2., ama bizonyos tény, hogy Péter, mint vértanú halt meg (1. lent VIII. fej.); már pedig nem tehető fel, hogy Rómában ily nevű vértanút ismertek volna; 3. a *l. Petri*, mely úgy néz ki. mintha Rómában írták volna; ez érv nem vészít erejéből, még ha a levél hamisítvány lenne is; fontos körülmény maradna tényleg, hogy a hamisító a levél hitelességének elhitése érdekében azt Rómából keltezte; 4. ama, alakilag legendaszerű, de alapjában igen komoly rendszer, mely Pétert Simonnak a Mágusnak lértsd Pálnak) nyomába utaztatja mindig s Rómába is azért viszi, hogy ott vele megküzdjck (*Periodoi et Kdrygma Petroú*, művek, melyek alapját fogják képezni a *Recognitiones* és az ál-Kelemen-féle Homiliáknak, később a *Petroú kai Paulou Kerygmd-vwAg.*, melyet már Heracleon és Alex. Kelemen is idéznek: Ijpsius, *Roemische Pét-russage* 13. és köv. old.; Hilgenfeld *Nov. Test, extra can. rec.* IV. 52 és köv.; v. Euseb. H. E. II. 14; *Philosophum.* VII. 20; *Const, apóst.* VI. 9; h. ö. a *Rdrygmdt* a syroknál Péterről, Cureton *Anc. syr. doc.* 35—41 old.) Ami a helyeket illeti Rómában, melyekhez Péter tartózkodásának emlékei fűződnek, így: Pudens háza a Viminalison, Priscának háza az Aventinuson. a táj *ad nymphas tí. Petri, ubi baptsabat,a.* Nomentanei után, ezeknek elnevezése mind mesés vagy semmis, habár ez utolsó hely a keresztyénségnek régi központja lehetett. V. Bosió *Roma soil.* 1650. kiad. 400 - 402; de Rossi *Roma sott.* I. 189 s köv. old., *Hüli.* 1867. 37. s köv., 48., 49. és köv.; sz. Pudentia és sz. Praxéda actái. *Act, SS. Mdi.* IV. 1. r. 299 s köv. old. (*Pio* helyett olv. *Paulo.*) Sz. Marcel actái, *Acta SS. Jan.* II. 7. old. A nápolyi újság 1870. márczius 17-iki számában közzétett felirat, *II triomfo delta chiesa cattolica, otromba család.* I., a függelék e kötet végén.

¹ Hom. pseudo-clem. II. 17; III. 59.

vállalatában, mely arra irányult, hogy Pál nyomdokait kövesse, történhetett meg, hogy Péter azonnal Pál után — érintette Korinthust, ahol már jövetele előtt tekintélyes pártja volt¹ és itt annyira megerősítette a zsidó-keresztyén pártot, hogy később a korinthusi egyház bátran hivatkozhatott arra, miszerint őt mind a két apostol alapította és állíthatta — kis eltéréssel a keletben, hogy Péter és Pál egy időben fordultak meg ott s innét keltek azután útra együtt Róma felé, hogy ott vértanuságot szenvedjenek.³

Micsoda viszonyban élt egymással a két apostol Rómában? Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy igen jól megfértek egymással.³ Nemsokára Márkus, Péternek titkára küldetést nyer mesterétől, hogy Ázsiába utazzék Pálnak egy ajánló levelével,⁴ másfelől a Péternek tulajdonított levélben, melynek eredeti volta mellett igen sok ok szól, számtalan részeket találunk, melyek Pálnak leveleiből vannak átvéve. Két igazságot nem mellőzhetünk, ha ezt az egész történetet fentartani akarjuk, először azt, hogy mély meghasonlások (jóval mélyebbek azoknál, melyek az egyház történetében a secták villongásai között valaha előfordultak) szakították ketté a keresztyénségnek alapítóit és hogy a vita, mint az a néphöz tartozó embereknel rendszerint szokásos, közöttük fölötte éles alakot öltött;⁵ másodsor azt, hogy egy magasabb gondolat egyesítette, még életökben is, ezeket az ellenséges testvéreket, a nagy kiengesztelésre várva, melyet az egyház volt hivatva megvalósítani közöttük haláluk után. Ilyesmit gyakran tapasztalunk a vallási mozgalmak terén. A viták mérlegelésénél kiváló nyomatékkai bir még a zsidó ingerlékeny és érzékeny jellem is, mely kitöréseiben a sértegetések terére lép. A kicsiny jámbor körökben egymásnak rontottak, majd ismét kibékültek szakadatlanul; de keserű szavakkal illették és mindamellettt szerették egymást. Péternek pártja: Pálnak a pártja; e meghasonlások nem bírtak jóval több jelentőséggel, mint napjainkban, a pozitivistá egyház különböző töredékei. Pál kitűnő utasítást irt elő e tekintetben: «Kiki forgolódjék abban, ami neki kijutott»;⁶ bámulatos

¹ 1. Cor. I. 12; III. 22; IX. S.

² Korint. Dénes Eusebnél *Hist. erei.* II. 25. (Heinichentől; a szöveg bizonytalan és homályos), Origines, Eusebios, Epiphanes, sz.-Jeromos a valóságnak megfelelő ténynek tartják, hogy Péter Kis-Ázsiában prédikált, tisztán a I. Petri 1-re támaszkodva; de ez az indok nem kielégítő.

³ V. ö. a De non iter. bap. műben idézett Kórygma Pauloút.

⁴ Kol. IV. 10.

⁵ L. a zsidókhöz irt levelet, az apocalyps. II. és III. részét, a Jánosnak tulajdonított fanaticus vonásokat (II. Ján. 10—11.; Irén. *Adv. haer.* III., III. 4.) nem is említve ama kemény szavakat, melyeket Pál leveleinek minden sorában megtalálhatunk.

⁶ Eit hón paredothfte tupon didachés (Róni. VI. 17.)

szabály, melyet az egyház csak később fog követni majd. A ragaszkodás Jézushoz kiegyenlített mindent; e vallási viszályok, ha szabad így szólaniuk, egyszerű kezdetleges kérdések voltak, melyeknél a hívőnek személye nem jött figyelembe.

Jelentős és súlylyal bíró tény azonban, s a mely annak föltevésére vezethet, hogy a jó viszony nem vert állandó gyökeret a két apostol között, az, hogy a következő nemzedék emlékezetében két ellentétes párt fejeiként szerepelnek az egyházban; az, hogy az apocalypsis szerzője, közvetlen az apostolok halála után — mindenestre Péter halála után — a legdühösebb ellensége Pálnak a zsidókeresztények között.¹ Pál úgy tekintette magát, mint feje a pogány áttérteknek mindenütt, ahol csak voltak ilyenek; így magyarázta ő az autiochiai megállapodást; a zsidókeresztények azonban teljesen elütőleg fogták fel azt. Valószínű, hogy e párt, mely mindig igen erős volt Rómában, Péternek megérkezése folytán uralkodó párttá nőtte ki magát. Péter lett az ő feje és egyúttal feje a római egyháznak. Már pedig Rómának hasonlithatlan tekintélye óriási súlyt kölcsönzött az efféle czimnek. E rendkívüli városnak szerepében bizonyos gondviselészerűt látott mindenki.² A Pál ellen irányuló ellenhatás révén Péter hova-tovább az apostolok fejévé lett.¹ Az átalakulás e könnyen uralható embereknél igen gyorsan ment végbe. Az apostolok feje a világ fővárosában! Kell-e ennél több? Az eszméknek nagy társulása, mely az emberiség sorsa fölött ezer eszten-dőkön keresztül uralkodni volt hivatva, testet kezdett öltetni. Péter és Róma elválaszthatlanokká váltak; Rómát a latin kereszténységnek fővárosává jelölte ki már eleve a sors; Péternek, az első pápának legendája, már előre megiratott; de négy vagy öt századra volt szükség, hogy az meggyökeredzék. Róma mindenestre nem gondolt arra, hogy az a nap, melyen Péter falai közé lépett, fog uralkodni jövődjé fölött és hogy e szegény syriai, aki e perczben vonult be kapuján, veszi birtokba öt százados időkre.

Az erkölcsi, társadalmi, politikai helyzet, naponként rosszabbult. Csodákról és szerencsétlenségekről beszéltek egyre;¹ különösen a keresztények tettek túl ebben mindenkin.⁵ Az az eszme, hogy a világnak ura a sátán, mindinkább gyökeret vert közöttük.⁶ A lát-

¹ L. *Pál apostol* 367. s köv. o. — Főleg Apoc. XXI. 14., hol Pál ki van zárva az apostolok közül.

² L. az egész apocalypsisist.

³ Kelemen levele Jakabhoz az ál Kelemen-féle Homiliák elején. 1.

⁴ Tacit. *Ann.* XIV. 12, 22. XV. 22. Sueton *Neró* 36., 39. Dio Cassius LXI. 16., 18. Philostr. *Ápolit.* IV. 43. Seneca. *Quaest. not.* VI. 1. 454. Euséb. *Chron.* Neró 7., 9., 10. évei.

⁵ L. az Apocalypsisist.

⁶ II. Cor. IV. 4. Eph. VI. 12. Ján. XII. 31.; XIV. 30.

ványosságokban a démonok kezét látták. Azokban sohasem vettek részt; de beszélni hallottak felőlük. Valami Icarus, aki a Mars mező ligetében fekvő amphiteatrumban, a levegőbe szállott föl s onnan Neró páholyának szegélyére esett s azt vérével föcskendezte be,¹ különösen megragadta képzeletüket és fő-fő alkotó elemét képezte egyik legendájuknak. — Rómának bűne a pokoli elvetemültségnek határait érte el már; a secta, akár elővigyázatból a rendőrséggel szemben, akár előszeretetből a titokzatos iránt, a várost Babylonnak* nevezte el. A zsidóknak szokásuk volt, hogy a modern dolgokra ősi szent litteraturájukból kölcsönzött symbolikus neveket alkalmaztak.³

Ez az ellenszenv, melyet nem igen titkoltak, a világgal szemben, melyet nem ismertek, jellemző vonása a keresztyéneknek. »Az emberi nemnek gyűlölete» a foglalata tanuknak.⁴ Feltűnő melancholiájuk egyenes sértés «a század boldogsága» ellen; a világ végibe vetett hitük ellenkezett a hivatalos optimismussal, mely szerint minden újjászületett. Erős ellenszenvük, melyet a templomok előtt haladtukban nyíltan kimutattak, azon eszmét keltette, hogy azok elhamvasztására gondolnak. . . » A római vallásnak e régi szentélyein kiváló tisztelettel csüggték a hazafiak, azokat megsérteni annyit tett, mint megsérteni Evaudért, Numat, a római népnek őseit, győzelmeinek trophoeumait. . . » Mindenféle gonosztettel vádolták a keresztyéneket; cultusukat vésteljesnek és végzetesnek tartották a birodalomra nézve; ezer és ezer iszonyatos és undok elbeszélés járt szájról-szájra felölök; a legfelvilágosodottabb emberek hittek bennök és azok után indulva minden büntetetre képeseknek hitték a keresztyéneket.

Az új vallás csakis az alsóbb néposztály között talált követőkre; a művelt emberek kikerülték nevük kiejtését is; ha már meg kellett tenniök, majdnem mentegetődzve tették⁷; ámde a nép között a haladás rendkívüli arányokat öltött; úgy nézett ki az egész, mintha egy egyideig feltartott vízáradás tört volna ki gátjai közül.⁸ A római egyház már nyüzsgött a néptől.⁹ Az udvar és a város komolyan

¹ Sueton *Neró* 12. 1. lent.

² I Petri V. 13. II. ö. Apoc. XIV—XVIII.; *Carm. SybiH.N.* 142., 158.

³ Így *Edoinma!* jelezték Rómát és a római császárságot. — S. Buxtorf *Lex. chaid talm. rmbb* így volt ez a *Cutheén* szóval, mely alatt a samaritánusokat és általában a pogányokat értették.

⁴ Tacit. *Ann.* XV. 44. (v. *Hitt. V. 5.*) Sueton *Nero* 16.

⁵ V. T. Petri IV. 4. «Pessinnis quisque, spretis religionibus patriis . . . » Tacitus *Hist.* V. 5.

⁶ Tacit. *Ann.* XV. 41, 44; *Hist.* V. 5.

⁷ Quos . . . vulgus Christianos appellabat Tacit. *Ann.* XV. 44.

⁸ Rursus erumpebat Tacit. *Ann.* XV. 44.

⁹ «Multitude ingens» Tacit, *ibid.*

kezdett beszélni róla; sikerei napi eseményekké nőttek ki magokat. A conservatívek bizonyos rémülettel gondoltak a szenynek e kloákájára, mely Róma legaljasabb részeiben tört magának ntat; ingerülten beszéltek erről a kipusztíthatlan gazról, melyet valahányszor kitépnek, njból felüti fejét.³

Ami az elvetemedett alsó néposztályt illeti, ez hallatlan gonosz-tetteket irt a keresztyének rovására. Őkét tették felelősekké minden közcsapásért. Vádolták, hogy lázadást prédikálnak a császár ellen és a rabszolgákat akarják felzendíteni.³ A keresztyén ott állott a közvélemény előtt, ahol időszakonként a zsidó a középkorban, kiszemelt bűnbakja volt az összes szerencsétlenségeknek, ember, aki csak a roszra gondol, megmérgezi a kutakat, gyermekeket eszik, gyűjtogat* Mihelyt valamely bűntény elkövettetett, a legcsekélyebb jel elégséges volt, hogy valamely keresztyént elfogjanak és kinpadra vonjanak. Gyakran a keresztyén név egymagában elég volt arra, hogy valaki a börtönre kerüljön. Midőn látták, hogy a pogány áldozásoktól visszavonulnak, bántalmazták őket.⁵ Az üldözés korszaka megnyílt már a valóságban; innentől kezdve eltartott az rövid időközökben — egész Constantinusig. Az alatt a harmincz esztendő alatt, mely a keresztyén tan első hirdetése óta eltelt, egyedül a zsidók üldözték a keresztyéneket; immár a rómaiak lépnek az üldözők sorába. A fővárosból az izgalom, a gyűlölet elterjedt a provinciákra és a legkiáltóbb igazságtalanságokat keltette fel.” Ocsmány, durva kedvtelés vegyült közé, az épületek falait, ahol a keresztyének összejöveteleiket tartották, torzképekkel és becstelen vagy fajtalan feliratokkal piszkították be a fivérek és a nővérek csúfjára.⁷ Az a szokás, hogy Jézust számárfejjel rajzolták le, talán már ekkor vert gyökeret ⁸

¹ «Genus hominum superstitionis novae ac maleficae» Sueton *Nero* 16.

² «Genus hominum in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur. Tac. *Hist* I. 22; v. *Ann.* XII. 42. *Koloiisthen men pollakis, auxéthēn de epipleiston.* Dio Cassius XXXVII.

³ Rom. XIII. 1 és köv; 1 Petri II. 13, 18.

⁴ Tacit. *Ann.* XV. 44; Sueton, *Néró* 1(>); Seneca, kit sz. Augustinus idéz *De civ. Dei.* VI. 11; 1 Petri II. 12, 15; III. 16; v. ö. II. Petri II. 12.

⁵ 1 Petri IV. 4.

⁶ 1 Petri I. 6; II. 19, 20; III. 14; IV. 12 és köv; V. 9, 10; Jak. II. 6. Tertull. *Ad not.* I. 7,

⁷ De Rossi *Bull. di arch. crist.* 1864. 69. és köv. old.

⁸ De Rossi (*Bull.* 1864. p. 72) azt hiszi, hogy egy terem falán I'ompejiben. mely a keresztyén összejövetelek helyéül szolgált, ezt olvassa: *Mulus hic muscellas docuil* (V. Zangemeister *Inscr. parietariae.* 2016 p. *musciillas*) H, ö. a Stefanone által (*Gemmae* Velence 1646. tab. XXX.) leirt vésett követ, mely egy szamarat ábrázol, amint előtte, mint iskolamester előtt néhány gyermek tisztelettel meghajol (közzétette újból Münter. *Primordia Ecclesiae africanae.* Hafniae 1829. p. 2)8. (1. p. 167. és köv.) és X. Kraus *Das Spotl-cruci-*

Senki sem kételkedik azon manapság, hogy e büntetetre és becstelenségre irányuló vádak pusztá rágalmak voltak, sőt száz és száz ok szól amellett, hogy a keresztyén egyház vezetői arra a rózsz akaratra, mely csakhamar oly kegyetlen erőszakoskodásokra vezetett, a legcsekélyebb ürügygel sem szolgáltak reá. A keresztyén társadalom párttöredékeinek összes vezérei egyetértettek abban, hogy a római hatóságot maguk ellen föl ne ingereljék. Alapjában a magistrátusokat a Sátán alattvalóinak tarthatták ugyan, minthogy' a bálványimádást ápolták és a Sátánnak kiszolgáltatók világnak voltak őrei,¹ de már a gyakorlatban mindenki legnagyobb tiszteletet mutatott irántuk. Egyedül az ebionita töredék osztotta túlzó érzelmeit a zelotáknak és Judea egyéb fanaticusainak. Az apostolok a politikában mint lényegileg conservatívek és legitimisták lépnek fel. A rabszolgákat nemhogy zendülésre izgatnák, de sőt azt kívánják, hogy a rabszolga engedelmeskedjék urának, még ha az a legigazságtalanabbul és legkegyetlenebbül bánik is vele, mintha a Jézus Krisztust szolgálná és pedig nem azon kényszer hatása alatt, hogy a büntetéstől megmenekedjék, hanem öntudatosan, mert így akarja ezt Isten. Urának háta mögött maga Isten áll. A rabszolgaság annyira nem tűnt fel természetellenesnek, hogy keresztyéneknek rabszolgáik és rabszolga-keresztyének is voltak.² Láttuk, hogy Pál elfojtani igyekezett minden kísérletet, mely az 57. körül kitört politikai forrongás előmozdítására irányult; a római s kétségkívül egyéb egyházak híveinek az engedelmességet prédikálta a hatóságok iránt, bárki állította is fel azokat, elvben azon tételt vallotta, hogy a rendőr Istennek szolgálja és hogy attól a gonoszok rettegnek csupán. Péter viszont a legnyugalmasabb emberek egyike volt, a hatóságok iránti engedelmességnek tanát ott fogjuk találni iratai között majdnem ugyanazon szavakkal, mint Pálnál.³ Az az iskola, mely később Jánost vallotta fejének, ugyanily elveket hangoztatott a suverenitás isteni eredetéről.⁴ Az egyházfők-

or vöm Palatln, Bécs 1869. ford. Ch. de Linas, Arras, 1870.) A Luynesei muzeumban (Bibi. nat. régiségtár, égetett agyagok. 779. p.) egy Szíriából hozott égetett agyagtömb látható, mely Jézust akarja úglátszik ábrázolni, torzképben, mint kicsiny embert hosszú ruhával, kezében egy könyvvel; nagy számár fejjel, hosszú fülekkel, mysticus és fájdalmas tekintetet elárulni akaró szemekkel, fajtalan részletekkel. Has. össze a palatinusi grotesk keresztet (Garrucci *Il crocifisso graffito* Róma 1857; Kraus-Linas i. h; *Comptes rendus de l'Arad, des inser.* 1870. 32—36. A 36. old. kétséges helyei mellettünk szólnaki. I., Tertullian *Apói.* 16; Minutius Felix 9, 28, Celsus, Originesnél *Contra Celsum.* VI, 31. .

¹ Lukács, IV, 6; János XII. 31; Ephes. VI. 12.

² 1. Petri, II. 18; Col. III. 22, 25; IV. 1; Eph. VI. 5. s köv. L. Onesimos epizodját.

³ 1 Petri II. 13 és köv.

⁴ Ján. XIV. 11.

nek egyik legnagyobb fájdalmát épen az képezte, hogy a hívek törvényellenes gonosz dolgokba keverednek, mert azoknak gyűlölete azután az egyházra nehezedett egész súlyával.¹ Az a nyelv, melyet az apostolok e rendkívüli perczekre tartogattak, kiváló bölcsességre mutat. Némely megkínzott szerencsétlen, némely megkorbácsolt rab-szolga sértő szavakba tört ki, bálványimádónak nevezte urát és Istennek haragjával fenyegette őt.² Mások túlbuzgóságból nagy hangon támadták meg a pogányokat és szemökre vetették bűneiket, az értelmesebb hívek «püspököknek» vagy a «kívül állók felvigyázóinak» nevezték el őket szellemesen.² Ha kegyetlen balsors tépte őket, a hitközség előljárói egy szóval sem ámitották, de sőt világosan megmondták nekik, hogy csupán az érte őket, amit megérdemeltek.*

Mindenféle cselvetések, melyekről okiratok hiányában kellő felvilágosítást nem adhatunk, súlyosbították a keresztyének helyzetét. A zsidóknak nagy befolyásuk volt a császár és Poppea előtt. A «mathematici» vagyis a jósök, a többi között bizonyos Balbillus Ephesusból vették körül a császárt s azon ürügy alatt, hogy művészetüket gyakorolják, mely az istencsapások és a gonosz csodák eltereléséből állott, kegyetlen tanácsokat adtak neki.¹¹ A legenda, mely a bűbájosok e világába sorozza Simon Mágus nevét⁷ minden alapelkülű lenne talán? Lehetséges, de az ellenkező szintén. Az apocalypsis szerzője sokat foglalkozik egy hamis prófétával, akiről, mint Nérónak bérenczéről beszél, mint varázslóról, aki tüzesöt csinál, életre kelti és megszólaltatja a szobrokat, a fenevad képét süti az emberekre.⁸ Ez a varázsló, lehet, Balbillus; el kell ismerni azomban, hogy a csodák, melyeket az apocalypsis a hamis prófétáknak tulajdonít, nagyon hasonlatosak ama bűvös fogásokhoz, melyeket a legenda Simonnak számlájára ír. A bárány-sárkány alak, melylyel ugyané könyv¹⁰ hamis prófétát felruhazza, szintén jobban illik oly hamis messiásra, minő Gittoni Simon volt, mint egy varázslóra. Másfelől a

¹ I Petri II. 11-12; IV. 15.

² *Ibid.* II. 23.

³ AHotrioepiskopoi.

⁴ I. Petri, IV. 15.

⁵ L. alatt.

⁶ Suet. *Néro* 34, 36, 40; Tacit. *Hist.* I. 22.

⁷ Ál-Kelem, honiéliák II. 34; *Recognit.* I. 74; 47, 57, 63, 64; Péter hamis actái Tischendorf p. 30 és köv.; Ál-Linus, a *fibi. max. Pafrum-ban* II. 1. r. 67. ol. Ál-Marcellus Eabriciusnál. *Codex apocr.* N. T. III. p. 635 és köv.; Ál-Abdiás I. 16 és köv.; *Const. apóst.* VI. 9; Ireneus 4 *haer.* I., XXIII. 1.; Euseb. H. E. II. 14; Ál-Amobus *Adv. gentes* II. 13; Philaster *haer.* XXIX; Sulpicius Severus II. 28. stb. V. ö. de Rossi *Bulletino* 1867. p. 70., 71.

⁸ Apoc. XIII. 14—17; XVI. 13; XIX. 20.

⁹ *Recognitiones* II. 9; *Philosophumena* VI. 20. *Constit. apóst.* VI. 9.

¹⁰ Apoc. XIII. 11.

menybe szállt Simonról szóló legenda rokon vonásokat árul el azzal az eseménnyel, mely Néró alatt az Icarus szerepét játszó színészszel történt. Az apocalypsis szerzőjének megátalkodott szokása, hogy mindent jelképileg fejez ki, ami az eseményekre sűrű homályt vet, de nem igen tévedünk, ha e rendkívüli könyv minden sora mögött a Néró uralkodása alatt lejátszódott napi eseményeket látjuk a legapróbb részletekben képletesen előadva.

A keresztyén öntudat sohasem volt nyomottabb, sohasem gyötörte pihegőbb vágy, mint e pillanatban. Helyzetét átmenetinek és rövid tartamúnak fogta föl. A dicsőségteljes megjelenést várta mindennap, «0 jön! . . . Egy óra még! . . . Ó közel van! . . .» e szavakat mondogatták egymásnak minden pillanatban.² A vértanuság eszméje, az a gondolat, hogy a vértanú a Krisztust pecsételi meg halálával s hogy ez a halál győzelem, általánosan elterjedt³ A pogány szemében viszont a keresztyény: test, melyet a kinpadra a természet jelölt ki egyenesen. Nagy hatást ért el ez időben a Laureolus-féle dráma, melyben a főszereplőt, olyas semmirekellő Tartuffe-féle embert, a néző közönség előtt feszítettek meg és vetették egy medve elé. Ezt a drámát a keresztyénségnek behozatala előtt már ismerték Rómában, a 41. esztendőől kezdve szerepel már, de mindenesetre ugylátszik, hogy abban vonatkozást láttak a keresztyén vértanukra. A kicsinyítő Laureolus név, mely a Steph an os-nak felel meg, adhatott e vonatkozásokra okot⁴

¹ Sueton *Néró* 12; Dio Chrysostom. Orat. XXI. 9; Juvenalis III. "8—80. V. ö. *Recognit.* II. 9; Juvenalis az ál Icarust görögnek hiszi.

² Phil. IV. 5; Jak. V. 8; 1 Petri IV. 7; Zsid. X. 37; 1 Ján. II. 18.

³ Phil. I. 20; Ján. XXI. 19. H. ö. a *tropaia* kifejezést Caiusnál, idézi Euseb. H. E. II. 25.

⁴ Suet. *Calus* 57; Juven. VIII. 186 és köv.; Martial *Spectac.* VII.

HARMADIK FEJEZET.

A judeai egyházak állapota. — Jakab halála.

A rász akarat, melynek a keresztyén egyház Rómában, sőt talán Kis-Ázsiában és Görögországban is kitéve volt, elhatott egész Judeáig,¹ csakhogy' az üldözés itt egészen más okokra vezetendő vissza. A gazdag saddncensok, a templomnak aristocratiája lépett fel elkeseredetten a jámbor szegények ellen és káromolta a «keresztyén»⁵ nevet Ez idő körül Jakabnak, «az Isten és a Megváltó Jézus Krisztus szolgájának» egy levele járt kézről-kézre, — *az elszéledt tizenkét nemzetséghez» czimzetten.³ A keresztyén kezdetleges irodalomnak egyik legszebb darabja ez a levél, mely majd az evangéliomra, majd a Prédikátor szelíd és nyugalmas bölcsességére emlékeztet.⁴ Az efféle iratoknak eredetisége — tekintettel a közkézen forgó számtalan hamis apostoli levelekre,⁵ mindig kétséges. Lehet, a zsidó-keresztyénpárt, mert rendszerint Jakabnak tekintélyével takarózkodott, tulajdonította neki ezt a levelet, melyből az újítók elleni czáfolat vágya érzik ki.⁶ Bizonyára, ha abban Jakabnak volt is valami része, annak írója még sem ő volt Kétes, vajjon Jakab tudott-e görögül; az ő anyanyelve a syr;⁷ már pedig a Jakab-féle levél az új testamen tómnak egyik legjobban megrt darabja; görögnyelve tiszta s majdnem classicus.⁸ Ezt leszámítva, a darab teljesen megfelel a Jakab jellemének. A szerző minden ízében zsidó rabbinus; erősen ragaszkodik a törvényhez; a híveknek gyülekezetét «zsinagógának»¹¹ nevezi; ellensége Pálnak, levele hangját tekintve a synopticus evangéliomokhoz hasonlít, melyeket később azon keresztyén körből látunk előjönni,

¹ Jak. I. 2—4, 12; IV. 9; V. 7. s köv. Jakab és Péter levelei a béketürésre irányuló buzdítással kezdődnek.

² Jab. II. 6—7; V. 1 s köv.

³ L. alább.

⁴ I. főleg a III. fejezet nyelvét, e bájos, a régi héber parabolisták ízlésében tartott darabot. .

⁵ II. Thess. II. 2.

⁶ H. ö. Roni. III. 27-28; IV. 2—S; V. 1. Jakab II. 21—24. old.

⁷ Euseb. *Demonstr. evang.* III. 5. és 7.

⁸ Judás levele ugyanily jellegű.

⁹ Jak. II. 2; Tovább V. 14. az *ekJtléniáA* használja.

melynek feje Jakab volt. És mindamellett Krisztusnak neve alig kétszer, vagy háromszor fordul elő benne, mint egyszerű Messiás, ama dicsvágó túlzások nélkül, melyek Pálnak lángoló képzeletében már megfogamzottak.

Jakab, vagy az a moralista zsidó, ki Jakab tekintélyével takaródzott, mindenekelőtt az üldözöttek kicsiny körébe vezet be bennünket. A megpróbáltatás boldogság, mert a hit tűzpróbája után a békességtűrésre vezet; már pedig a békességtűrés, tökélye az erénynek; a tűzpróbát kiállott ember elnyeri az életnek koronáját!¹ De egyházi tudósunk főleg a gazdag és a szegény közötti különbséggel foglalkozik. A jeruzsalemi hitközségben némi vetélkedések kaphattak lábra a szerencse kegyeltjei és annak mostoha gyermekei között. Az utóbbiak panaszkodtak a gazdagok keményszívűsége, kevélysége miatt és súgtak-búgtak egymás között.²

Az alázatos testvér gondoljon nemességére és a gazdag az ő alázatosságára; mert a gazdagság elmúlik, mint a fűnek virága.³... Atyámfiai, ami dicsőséges Urunkban, a Jézus Krisztusban való hitet meg ne elegyítsétek személyválogatással. Ha a ti zsinagógátokba egy ember, akinek aranygyűrű van az ujján és fényes öltözet testén, lép be s ha ugyanoda egy szegény ember lép be rongyos ruhában, s ha amahhoz így szóltok: «Te ide ülj, e jó helyre,» a szegénynek pedig ezt mondjátok: «Te maradj ott állva' vagy ülj ide lábaim mellé e zsámolyra, avagy nem annyit tesz ez, mint különbséget tenni az atyafiak között, és nem igazán bíraskodni? Hallgassatok meg, szerelmes atyámfiai: avagy nem választotta-e ki Isten a világi szegényeket, hogy gazdagokká tegye őket a hitben és örökösévé a királyságnak, melyet ígért azoknak, akik őket szeretik! És ti még bosszúsággal illéttétek a szegényt! Avagy nem a gazdagok zsarnokoskodnak-e fölöttetek és hurczolnak a bíróságok elé? Avagy nem ők káromolják-e ama szép nevet,¹ melyről neveztetek?»¹

A gazdag sadduceusoknak gögje, romlottsága, kegyetlen durvasága, pompája, tényleg elérte tetőpontját." Az asszonyok pénzért vásárolták meg II. Agrippától a főpapságot férjeik számára.⁷ A simoniacus nőknek egyike, Mártha, Boéthus leánya, midőn férje a templomba ment, szőnyegetek terített le a ház kapujától egész a szen-

¹ Jab. I. 2—4, 12.

² V. ö. Jak. IV. 11; V. 9.

³ Jak. I. 9—11. '

⁴ Vagyis a «Krisztus» név, melyből a *chrhtianus* eredt.

⁵ Jak. II. és köv.

⁶ Bab. Talmi. *loma*. 9 a; 35 6.; Derenburg *Hist. de Palest.* p. 234—236.

⁷ így Boethus leánya Mártha, Ganiála fia, Jézus számára. Mischna *Jebamoth*. VI. 4; Bab. Talm. *Jebamoth*. 61. a; *loma*, 18. a; *Jos. Ant.* XX., IX. 4. 7; Derenburg *Hist. de la Pál.* 248—49.

télyig.¹ A pontificatus rendkívül elhanyagolt. A világi papok pirultak amiatt, ami tisztük teljesítésében a legszentebb vala. Az áldozás szertartásától undorral fordultak el ezek a ravasz kitanult emberek, mert arra kárhoztatta őket, hogy a mészáros és a nyúzó tisztét végezzék! Többen selyemkeztűket húztak fel, hogy az áldozat érintése be ne piszkolja kezükön a bőrt. Az egész talmnd hagyomány, egyetértőleg e pontban az evangyéliomokkal és Jakabnak leveleivel, úgy állítja elénk a papokat, mint a pompának élő ingyenczeket, akik a szegény néppel durván bánnak. A Tahitiidban megtaláljuk a mesés kimutatást arról, amit egy főpapak konyhája igényelt; ez túl lép minden valószínűsége, de az uralkodó nézetre vall. «Négy kiáltás harsan fel a templom előcsarnokában, mondja egy hagyomány; az első «Távozzatok innen Élinek utódai; ti bemocskoljátok templomát az Örökkévalónak;» a második: «Távozzatok innen, Issachar, Kaphar-Barkai, akik csak magatokat ismeritek el s akik megszenteltelintitek a menynek megszentelt áldozatait (ez volt az, aki keztyüs kézzel végezte tisztét); a harmadik: «Tárjátok fel a kapukat, bocsásátok be Ismaelt, Phabi fiát, Pinehas³ tanítványát, hogy ellássa a főpapi tisztet; a negyedik: «Tárjátok fel a kapukat; ereszszétek be Jánost, Nebediás fiát, az ingyenczek tanítványát, hogy torkig lakjék az áldozatokkal.»³ Egy dal, helyesebben átkozódás a papi családok ellen, melyet ebben az időben szerte hangoztattak Jeruzsálemnek utczáin, maradt fel reánk:

Döghalál szálljon a Boéthus házra!
 Döghalál verje meg őket a sok botozásért!
 Döghalál szállja meg a Hanannak házát!
 Döghalál veije meg őket a pártoskodásért!
 Döghalál szálljon a Canthéras házra!
 Döghalál verje meg őket a durvaságért!
 Döghalál a Phábi Ismael házra!
 Döghalál verje meg mindnyáját a zsarnokságért!

Főpapak ők, fiaik sáfárok, híveik és szolgálók botokkal rontanak ránk.⁴ Nyílt harcz tört ki a gazdag papság, a rómaiaknak barátjai, mely a dús tisztségeket magának és hozzátartozóinak szerezte meg

¹ Midrasch *Eka.* I. 16.

² Vonatkozás Eli fiára, aki nyereszkedett az áldozatoknál. Ez a Pinehas, Éli fia, igaz, nem legendái alak, de testvére Hophni inkább rászolgált arra, hogy idéztessék, azonban a szójáték kedvéért választották Pinehast. L. Derenburg *Hist. de Palest.* p. 233—254. jegyz.

³ Bab. Talm. *Pesachim.* 57. a: *Kerithoth* 28. a.

⁴ Tosifta *Meaachoth*, ad calceni; Bab. Talm. *Pesachim.* 57. a. Derenburg *Hist. de la Pál.* 233 S köv. old.

és a népre támaszkodó szegény papság között. Véres összekocczanások történtek mindennap. A papi családok szemérmertlensége és vakmerősége elment odáig, hogy egész nyíltan szedették el embe-
reikkel a piacokon a tizedet, mely a főpapságnak kijárt; az ellen-
szegülőket megbotozták, a szegény papság pedig nyomorban sínylő-
dött¹ Képzeljük már most magunk elé érzelmeit a vallásos, a de-
mocraticus zsidónak, aki a próféták ígéreteiben bírta gazdagságát s
akit a templomban (az ő házában!) sanyargatott meg a gyönyör-
hajhászó és hitetlen papoknak nemtelen szolgaserege! A Jakab köré
csoportosult keresztyének magukévá tették ügyét az elnyomottaknak,
akik valószínűleg a szent s a nép előtt fölötte kedves emberek
(h a s i d i m) közé tartoztak, mint ők. A koldús állapot a hazafiság
jelének és erényének tekintetett. A gazdag osztály a rómaiakkal
tartott és az igazat megvallva, minthogy a rang s a társadalmi ma-
gas állás azoknak kegyétől függött, ahhoz csakis némi apostasia és
árulás révén lehetett eljutni. A gazdagok gyűléte tehát a jámbor-
sággal járt Az éhhalál riasztó kényszere alatt dolgozni kényszerülve
a Herodesek művein, melyekbe a hiúságnak ragyogó fittogatását
látták, a hitetlenek kényének kiszolgáltatót áldozataiul tekintették
magokat a hasi dim. A «szegény» ennekutánna anynyi, mint
«szent».*

«Sírjatok és jajgassatok immár ti gazdagok a nyomorúságok
fölött, melyek reátok elkövetkeznek. A ti gazdagságtok megrohadt,
a ti ruháitokat megette a moly, aranyatokat és ezüstötöket megfogta
a rozsdá; azoknak rozsdája tesz tanúbizonyságot ti ellenetek²* és
megemészti a ti testeiteket, mint a tűz. Kincset gyűjtögettek az
utolsó napokon.⁴ Íme a munkásoknak bére, akik megaratták földei-
teket, kiált és az aratóknak kiáltása a Seregeknek Urához elhatott.
Gyönyörűségben éltetek a földön és bujálkodtatok, olyanok voltatok,
mint az állatok, melyek az áldozat napján is esznek. Kárhoztattátok,
megöltétek az igazat, noha nem vétett ti ellenetek.»⁵

Ezekben a sajtáságos sorokban ott forr, ott buzog már a sociális
forradalmak szelleme, melyek néhány év múlva véresre festik
majd Jeruzsálemnek falait A világ elleni undort, mely a kezdetleges
keresztyénséget lelkesítette, egyetlen párt sem fejezi ki oly hatalmas
erővel. «Szeplőtlenül maradni meg a világtól,» Íme ez a legfőbb

¹ Jos. Ant. XX., VIII. 8; IX. 2.

² L. Jézus élete. 187. s köv. (13. kiad.)

³ Ez a rozsdá azt bizonyítja épen, hogy a gazdag fősvény és már nagy
ideje halmozza rakásra kincseit.

⁴ A kincsgyűjtés, a világ végének közvetlen küszöbén csak esztelen-
ség lehet.

⁵ Jak. V. 1 és köv.

szabály.¹ Valaki a világnak barátja, Istennek lesz ellensége.² «Mind den gonosz kívánság hiú és pusztá képzelet.³ A vég oly közel van: Minek panaszkodjunk egymás ellen? Miért perlekedjünk egymással? Az igazi bíró megérkezik; itt áll immár a kapu előtt.⁴

«Nosza immár ti, akik ezt mondjátok: «Ma vagy holnap elmegyünk ama városba és ott egy esztendeig lakunk és kalmárkodunk és nyereségünk leszen» annélkül, hogy tudnátok, mi lesz veletek a másodnapon, mert olyanok vagytok, mint a pára, mely egy kevés ideig látható, azután eltűnik, bizony helyesebben teszitek, ha ezt mondjátok: «Ha az Úr akarja és ha élünk, ezt és amazt fogjuk cselekedni!»⁵

Midőn az alázatosságról, a türelemről, a könyörületességről, az alázatosak rajongásáról, az örömről, mely a könnyeken csillog keresztül beszél, mintha Jézus saját szavainak emléke csendülne meg lelkében. Kíérzik mindamellet, hogy a Törvényre sokat ad.⁷ Levelében egész részt⁸ szentel annak, hogy Pálnak a cselekedetek hasztalan voltát és a hit által leendő megigazulást vitató tana ellen figyelmeztesse a híveket⁹ Jakabnak egyik mondása (II. 24.) egyenes tagadása a római levél egyik mondásának (III. 28). A pogányok apostolával szemben (Róni. IV. 1. és köv) Jeruzsálemnek apostola ő s (II. 21. és köv.) azt vitatja, hogy Ábrahám a cselekedetek által igazult meg s hogy a hit cselekedetek nélkül holt betű. A démonoknak is van hitük, de nyilván idvezülni nem fognak. Jakab ellenfelét «hiábavaló embernek»¹⁰ nevezi. Egy vagy két helyen¹¹ ismét a tévelygésekre utal, melyek már pártokra szaggatták az egyházat s melyek a keresztyén teológiának történetét fogják kitölteni néhány századdal később.

A szenteknek ezt az egyházat magasztos jámborság és megindító keresztyéni szeretet töltötte be. «A tiszta és Isten előtt szeplőtlen vallás, mondotta Jakab, az árvák és özvegyek felkarolásában áll az ő nyomorúságokban.»¹² A betegeknek gyógyítása, főleg az olaj rákenése által,¹³ a hívőknek közös tulajdona; sőt e gyógyításban még

¹ Jak. I. 27.

² *Ibid.* IV. 4.

³ *Ibid.* I. 14 s köv.; IV. és köv.

⁴ *Ibid.* IV. 1; V. 7—9.

⁵ Jak. IV. 13—15. V. ö. Luk. XII. 15 és köv.

⁶ Jak. II. 8 és köv.; IV. 6 és köv.; V. 7 és köv.

⁷ *Ibid.* II. 10 és köv.; IV. 11.

⁸ *Ibid.* II. 14 és köv. -

⁹ Ebben Jakab ebionita, I., *Philosoph.* VII. 34; X. 22.

¹⁰ Jak. II. 20. H. ö. a Rabbi Simeon szót, ki Jakabnak kortársa volt.

¹¹ Jak. I. 22 s köv.; V. 19—20. .

¹² *Ibid.* I. 27.

¹³ V. ö. Toursi Gerg. I. 41. Az olajjal és az imával való gyógyítás mindig kiválóan sémita gyógyszer. Megtaláljuk azt az araboknál is.

a hitetlenek is a keresztyéneknek különös adományát látták ' Különösen a hitközség vénei bírtak arra kiváló képességgel és ez után lelki orvosokként szerepeltek. Jakab e természetfölötti gyógykezelésnek kiváló fontosságot tulajdonít. A katolikusok majdnem összes sakramentomainak csirája már el volt hintve! A gyónást, melyet a zsidók már nagyideje gyakoroltak,-' a bocsánatnak és a gyógyulásnak, az akkori kor e két egymástól elválaszthatlan eszméjének kiváló eszközeként fogták fel.³

«Szenved valaki ti közietek? imádkozzék. Öröme vagyón valakinek? énekléssel dicsérje az Istent. Beteg valaki ti köztelek? hívassa az egyház vezetőit és imádkozzanak érette, megkenvén őt olajjal az Úrnak nevében és a hitből származott imádság megtartja a beteget és felsegéli őt az Úr és ha bűnt cselekedett, megbocsáttatik neki. Váltjátok meg tehát bűneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyulhassatok. Mert az igaznak imádsága hasznos annak, akiért történik az.»

Az apocryph apocalypsiseket, melyekben oly hatalmas erővel lépnek fel a népek vallási szenvedélyei, nagy szorgossággal gyűjtögették a rajongó zsidók⁴ e kicsiny köreiben, helyesebben ott születtek azok meg azok közelében, majdnem az ő kebelükben, úgy anynyira, hogy e sajtyszerű iratoknak és az új testamentom iratainak szövegét egymástól gyakran külön választani alig lehet⁵ E közvetlenül előttük kelt röpiratokat Enoch, Baruch, Mózes tollából eredetieknek tartották. A legkülönösebb hitek a pokolról, a fellázadt angyalokról, a bünbeesett óriásokról, akik a vízözönt hozták a világra, terjedtek el; ezeknek főforrása gyanánt Enoch könyve szerepelt⁶ Ezek a mesék mind az akkori idők eseményeire tartalmaztak vonatkozásokat. A látnok Noé, ez a jámbor Enoch, akik nem szűnnek meg vízözönnel riasztani a könnyelműeket, azokat, akik az egész idő

¹ I., a *Caphor-Nahum* (keresztyén) *minim* által eszközölt gyógyításokat a Tablóidban. Ily esetenél a gyógykezelő neve rendszerint Jakab (Jakab Caphar-Schekania, Jakab Caphar-Naboria. Jacob Caphar-Hanania) s a gyógyítást Jézusnak, Pandera fiának nevében végzik. Midrasch *Kohéleth* I 8; VII. 26; Bab. Tabu. *Aboda tara* 27 b; Jeruzs. Talmud *Aboda zara* II. föl. 40 d; *Schabbath* XIV. végén. E hagyományok az első századból valók. L. *Jézus Hete* 13. kiad. 506. ol. 3. jegyz.

² II. Sám. XII. 13; Levit V. 1; Zsolt. XXXII; Jos. *Ant.* VIII. V. 6; Mischna *Ionja*. III. 9; IV. 2; VI. 3.

³ Máté III. 6; Márk I. 5; *Csel.* XIX. 18. II. ö. *Jézus élete* 2b0 és köv. o.

⁴ Jud. 6., 9., 14—15; I Petri III. 49—20.

⁵ L. *Jézus élete* 13. kiad.; p. XLII—XLIII. 4. jegyz.

⁶ I Petri III. 19-20, 22; Jud. 6. 9; Apoc. XX. 7; II. Petri II. 4. 11. L. *Enoch* 6 s köv. r. ö. h. a Gen. V. 22-vel; VI. 1. és köv. ol. Byz. István e szónál *Ikouion*.

alatt esznek-isznak, házasodnak, vagyont gyűjtenek,¹ kik lennének mások, ha nem az utolsó napok látnokai, kik hiába emelik fel intő szavukat e frivol nemzedék ellen, mely nem akarja elhinni, hogy a világnak vége elközelgett? Jézns legendája egy külön ággal, földalatti életének korszakával bővült ki. Kutatták, mit tett azalatt a három nap alatt, melyet a sírban töltött el.² Azt hitték, hogy ez idő alatt a halállal mérközve meg a poklokra szállott alá, a hol a fellázadt és a hitetlen lelkek sinlódtek börtöneikben,³ hogy ott tanítva járt-kelt az árnyak és a daemonok között és megszabadulásuknak egyengette útját.¹ Ez a felfogás okvetlen szükséges volt arra, hogy Jézns a szó szoros értelmében, egyetemes megváltóként szerepeljen, maga szent Pál is így fogta fel őt utolsó irataiban.⁵ Mindamellett ezek a fictiók nem jutottak be a synopticus evangyéliomokba, bizonyára azért, mert az evangyéliomoknak kerete akkor, mikor azok keletkeztek, már megalkotva volt Az evangyelmi szövegből kiszorultak tehát és határozott formát csak később, az úgynevezett «Nicodémós evangyéliomában» nyertek.¹¹

A keresztyén öntudatnak kiváló munkája ezalatt egész csöndben öltött alakot Júdeában és a szomszédos tartományokban. A synopticus evangyélionok tagról-tagra alakultak lassanként, mint valamely élő organizmus, mely lassanként fejlődik és nyeri el egy titokzatos benső erőnek működése révén egységes alakját. Volt-e már ebben az időben, melyhez elérkeztünk valami följegyezve Jézusnak tetteiből és szavaiból? Máté apostol, ha csakugyan ő az, akiről szó van, kiadta-e már héberül az Úrnak beszédeit? Márkus, vagy az, aki nevét vette föl, papírra vetette-e már jegyzeteit Jézusnak életéről?⁷ Kétséges. Pál legalább bizonyára nem volt birtokában semmi-

¹ V. ö. Luk. XVII. 26 és köv.

² E dogma úttörő irányát 1. *Csel.* II. 24, 27, 31.

³ 1 Petri III. 22. Vulgata.

⁴ 1 Petri III. 19-20, 22; IV. 6; Jeremiás inteziolAlt része; Justin. *Dial. cum. Tryph.* 72; Iren. III. XX. 4; IV. XXII. 1; XXVII. 2; XXXIII. 1, 12; V. XXXI. 1; Tertull. *De anima* 7, 55; Alex. Kel. *Strom.* VI. 6; Orig. *Contra Ceis.* II. 43; Hyppolitus *De Antichristo* c. 26. A protestáns theologusok erőfeszítései, hogy az ős keresztyén mythost meggyöngítsék, nem állja ki a kritikát.

⁶ Philemon II. 10; Col. I. 20; Ephes. I. 10; IV. 9. Lásd már Rom. XIV. 9. Vesd össze Hennas, *Pdszt.* Sim. IX. 16; Alexandriai Kelemen. *Strom.* II. 9. VI. 6.

⁷ Ez irat második része. E rész a IV. századnál nem korábbi. H. ö. Sirmium symbolumát Socratesnél *Hist. eccl.* II. 37.

⁸ Papias Eusebnél H. E. III. 39. Annak kimutatására, hogy Lukács evangyélioma nem létezett, elég, ha 1. Petri II. 23-át Lukács XXIII. 34-el hasonlítjuk össze.

féle iratnak Jézus szavairól. De ismert-e e tekintetben némi szóbeli vagy emlékezetten alapuló hagyományt? Ily hagyományra mutat nála az úrvacsoráról¹ szóló elbeszélés s talán a szenvedésekre és bizonyos pontig a feltámadásra² vonatkozólag is volt tudomása ilyesmiről, de már a példabeszédekre és az erkölcsi oktatásokra vonatkozólag mit sem ismert. Jézus az ő szemében engesztelő áldozat, földöntúli lény, aki feltámadt; ő nem moralista. Idézetei Jézusnak szavaiból határozatlanok és nem függnék össze azon beszédekkel, melyeket a synopticus evangyéliomok adnak Jézusnak szájába.³ Az apostoli levelek, melyeket Pál levelein kívül bírunk, nem tartalmazznak semmit, ami ilyen munkának már megjelenésére következtetni engedhetne.

Annyit azomban feltenni mégis lehet, hogy bizonyos elbeszéléseket, mint az Úrvacsorára, a szenvedésre, a feltámadásra vonatkozókat, könyv nélkül ismertek és pedig oly szerkezettel, mely kevés eltérést tűrt meg.⁴ A synopticus evangyéliomoknak terve valószínűleg már teljesen zárt egész,⁵ de inig az apostolok éltek, oly könyvek, melyeknek azt a hagyományt kellett volna megörökíteniök, melynek egyedüli letéteményesei — hitök szerint — ők valónak, az elfogadásra nem számíthattak.⁶ De különben is, minek megírni Jézusnak életét? Elfog ő jönni nemsokára. A vég előestéjét élő világnak nincs szüksége új könyvekre. Maradandólag, Írásba foglaltan őrizni meg képét annak, akinek vonásai naponként jobban és jobban elhomályosulnak, csupán akkor szükséges, ha a tanuk már elhaltak.⁷ E tekintetben, Judea és a szomszédos tartományok egyházai határozott előnyben vannak. Jézusnak beszédeit ott jóval alaposabban és kitejédtebben ismerték, mint másutt. Bizonyos különbség észlelhető erre vonatkozólag Jakabnak levele és Pál levelei között. Jakabnak kicsiny levelét teljesen evangyéliomi illat hatja át; olykor mintha

¹ I. Cor. XI. 23 és köv. Pál előadása főleg a Lukácséhoz áll közel.

² I. Cor. XV. 3 és köv.

³ 1. Thess. IV. 8—9; V. 2, ü; Gal. V. 14; 1. Cor. VII. 10, 12, 25, 40; XIII. 2; II. Cor. III. 6; Róni. XII. 14, 19; XIII. 9, 10. *Csel.* XX. 35. nem bizonyít semmit Pál mellett.

⁴ 1. Cor. XI. 23 köv. Jegy, a Passió elbeszélésének hasonlatosságát a negyedik evangyéliomban és a synopticusokban.

⁵ Fölötte jellemző, hogy a Jézus földalatti életéről szóló legendát nem öleli fel a tervezet. Már pedig ez a legenda a 60-ik év körül keletkezett.

⁶ Iréneus *Adv. haer.* III. I. úgy hiszi, hogy Márkus csak Péter halála után irt

⁷ A sz. simoni egyház napjainkban ugyanily jelenséget mutat fel. Enfantin halála adta meg a jelt a Saint-Simon felüli művekre és volt a secta eredete; életében Enfantin nem tűrt volna el ily iratokat, melyek tekintélyét némileg kisebbítették volna.

Jézus hangjának közvetlen viszhangját hallanók; a galileai élet érzete is egész eleve séggel lép élönkbe.¹

A jeruzsálemi egyház által közvetlenül kiküldött missiókról semmi történeti tudomásunk sincs. Ez az egyház, már elveinél fogva is, nem lelkesülhetett a hittérítésért. Általában kevés ebionita és zsidókeresztyén missiókról tudunk. Az ebionim korlátolt felfogása körülméletl missionariusokat ismert el csupán. Azután a kép után ítélve, melyet all. században kelt, ugyan túlzással vádolt, de a jeruzsálemi szellemet híven visszatükröző iratokból meríthetünk, a zsidókeresztyén prédikátor bizonyos vizsgálaton ment keresztül; megbizonyosodni akartak fölöle; próbáknak, hat esztendei noviciatusnak vetették alá,² szabályszerű okmányokkal kellett bírnia, írásba foglalt hitvallással, mely a jeruzsálemi apostolokéval megegyezett. Ily béklyók mellett termékeny apostoli működést kifejteni lehetetlen volt; hasonló feltételek mellett, a keresztyénség sohasem terjedt volna el hittérítés útján. így Jakab küldöttei is, úgylászik, inkább foglalkoztak azzal, hogy Pálnak alkotásait megrontsák, minthogy saját számlájokra új egyházakat alapítsanak. Bithynia, Pontus, Capadocia egyházait, melyek ebben az időben Ázsia és Galatia³ egyházai mellett feltűnnek, igaz, nem Pál alapította, de nem valószínű, hogy azok első sorban Jakabnak vagy Péternek köszönhették létezésüket; hanem igenis ama névtelen hívek prédikálásának, mely valamennyi között a legtermékenyebb volt. Felteszszük ellenben, hogy Bataneát, a Haurant, Decapolist, általában a Jordántól keletre eső részt, mely nemsokára a zsidókeresztyénség központi erősségévé növi ki magát, a jeruzsálemi egyház avatott hívei térítették meg. Ez oldal felé nagy gyorsan érték el a római uralom határát. Már pedig az arab vidékek egyáltalán nem voltak alkalmas talaj az új hit terjesztésére, az Arsacidák jogara alatt álló tartományok pedig zárt sorompóval vették magokat körül a római vonal felől. Az apostolok geographiája igen kis térre szorítkozik. Az első keresztyének nem gondolkak sem a barbár, sem a persa világra; még az arab világ is alig létezik előttük. Szent Tamás missiója a Pártusoknál, szent Andrásé a Scytháknál, szent Bartholomeusé az Indiákon a legenda körébe tartoznak. Az első idők keresztyéni képzelete nem igen fordul kelet felé; az apostoli járatok

¹ Jegy. Jak I-6. 27; II. 1 és köv. S, 10, 13; IV. 11 és köv., 13 és köv., V. 12. s főleg V. 14 és következő, melyek a betegek gyógyításában és a bűnök bocsánatában a synopticus eszmékkal annyira megegyeznek. Jegyezd még meg Jakabnál a szegénység iránti rajongást és a gazdagok gyűlöletét.

² Jakab tanuságtétele az ál Kelemen-féle homiliák élen. 1. V. *Pal ap.* 292. old.

³1. Petri I. 1.

célja a nyugat legvégső pontja felé tört;¹ keleten, a missionariusok már ezt a határt elértnek tekintették.

Váljon Edessa már az első században hallotta-e megcsendülni Jézusnak nevét? Osrhoén vidékén volt-e már e korban syrül beszélő keresztyénség? Azok a mesék, melyekkel ez az egyház bölcsőjét körülvette, e pontra nézve mi bizonyosra sem engednek következtetni.* Igen valószínű azonban, hogy a judaismusnak e tájakkal fennállott összeköttetései³ révén terjedt tovább a keresztyénség. -- Saniosate és Comagéne már korán mutat fel az egyházhoz tartozó, vagy Jézus iránt legalább kedvezőleg hangolt,⁴ tanult embereket Az Eufrates vidékén mindenesetre Antiochiából terjedt el az új hit.'

A kelet felett összetornyosult fellegek megzavarták a hitnek békés tovaterjedését. Festusnak jó administratiója tehetetlennek bizonyult azzal a bajjal szemben, melyet Judea szívében hordozott A rablók, a zeloták, az orgyilkosok, a csalók mindenféle faja özönölt el az országot Húsz más között egy olyan varázsló is lépett fel, aki azt ígérte, hogy a nép bajainak véget vet s azt megszabadítja, ha a pusztaságba követi őt Követőinek hada a római katonák fegyvere alatt veszett elde azért a hamis prófétákba senki sem únt bele.

¹ L. *Pdl apostol.* 493 és a köv.

² Az edessai püspökök szabályszerű névsora 300 körül kezdődik. L. Assemani *Bibi. or.* I. p. 424 és köv. Amit Curetonnál olvasunk, *Ancient syriac documents relative to the earliest estabüschment of Christianity in Edessa* (London 1804.) p. 23. 61, 71—72., telve van anachronismussal és ellenmondásokkal. Mindaz, ami Thaddeusnak vagy Adensnak (e második név az elsőnek aliteratiója) apostolságára és Abgar Uchamas keresztyénségére vonatkozik, apocryph és mesés. Az ál Leubna Edessából Curetonnál id. in. p. 6—23. (v. ö. u. ott 108—112); ugyanaz armén fordításban kiad. Alisban (Velence 1868) és Langloisnál *Col. des hist. de l'Ann.* I. 313 s köv. (Cureton p. 166.) H. ö. Khoreni Mózes *Hist. d'Arm.* II. r. 26—36; Byz. Faustus III. 1; *Geneal. de la fám. de saint Greg.* I. (Langlois, Col. idézett h. II.); Kuseb. H. E. I. 13; II. 1; Assém, *Bibi. or.* I. 318; III. 1. r. 280, 302, 611. old. Nicephoros II. 7, 40. Sz. Ephrem. *Carmina nisibena* p. 138. (kiad. Bickell); Lequien, *Criens christ.* II. col. 1101 — 1102. Scherbil és Barsamia vértanúk actái, kik Trajanus alatt haltak meg (Cureton. id. in. p. 41—72; v. *Acta SS. Jan.* II. p. 1026), nem bírnak nagy súlylyal. A *Peschito* adata a 2-ik századból való. Bardesanus, igaz, egy széles körben elterjedt keresztyénségről szól az ő korát megelőző időből.

³ Gondoljunk arra, ami az adiabénei királyi család tartózkodására Jeruzsálemben vonatkozik.

⁴ Serapion fiának, Maranak levele Curetonnál *Spicli.* syr. 73, 74. old. Ez irat valószínűleg 73-ból való.

⁵ Az ál Leubna Curetonnál *op. cit.* p. 23; Langloisnál p. 325. Edessa és a Tigris menti Seleucia kezdetben Antiochia egyházi felsőbbbségét ismerték el. Assémáni *Bibi. or.* II. p. 396., III. 2. r. DCXX. o. Lequien, *Cr. christ.* II. col. 1104—1105.

⁶¹ Jos. *Ant.* XX., VIII. 10 , B. J. XIV. 1.

Festus a 62. év elején halt meg Júdeában. Neró Albinust rendelte ki utódjául. Ugyanekkor II. Herodes Agrippa a főpapi tisztet elvette József Cabitól, hogy azt Hanannak adja oda, ama híres Hanan vagy Annaniás fiának, akinek Jézus halálában a legnagyobb része volt Ötödik fia volt ez már Ananiásnak, aki ezt a tisztet viselte.¹

Ifjabb Hanan gögös, durva, vakmerő ember volt. A sadduceismusnak igazi hajtása, hű kifejezője ennek a kegyetlen és emberieden sectának, mely türhetlen és gyűlöletes hatalmat gyakorolni mindig kész volt. Jakabot, az Úrnak testvérét, Jeruzsálem úgy ismerte, mint a szegényeknek heves védelmezőjét, mint a régi vér szerinti prófétát, a gazdagok és a hatalmasok ostorozóját² Hanan halálra szánta. Felhasználva Agrippa távollétét és azon körülményt, hogy Albinus még nem érkezet meg Júdeába, összehívta az ítélőszéket ülő sanhedrint s megidézte Jakabot néhány társával együtt A törvény megsértésével vádolták őket; az ítélet megkövezésre szólt. A sanhedrin egybehívásához Agrippa jóváhagyására volt szükség,¹ sőt Albinus nélkül sem történhetett volna meg a halálos ítéletnek végrehajtása; az erőszakos Hanan azomban túltette magát minden határon. Jakabot tényleg megkövezték, a templom közelében. Midőn már alig lélegzett, egy kallozó leütötte a fejét bunkós botjával, melyet a kelmék töréséhez használt. Mondják, kilenczvenhat éves volt⁴

Ennek a szent embernek halála igen rászórt vért szült a városban. A valódi phariseusok, a Törvénynek pontos követői, megbotránykoztak. Jakabot mindenki tisztelte; azt tartották róla, hogy könyörgéseinek hatása rendkívüli. — Mondják, hogy egy rechabita (valószínűleg egy essen) vagy mások szerint Simon, Clopasnak fia, Jakabnak unokaöccse, így kiáltott fel, mialatt kövezték: Hagyjátok abba; mit cselekesztek? Hogyan! Ti megölitek az igazat, aki Ti értetek imádkozik? Ezsaiás III. 10. versével feleltek neki: 'Elynomjuk az igazat, mert alkalmatlan nekünk; ime, az ő cselekedeteiknek gyümölcseivel élnek. Halálát héber elégiákban énekelték meg, me-

¹ Jos. Ant. XX. IX. 1. Josephus, a *Zsidók háborújában* ifjabb Hanánról nagy magasztalással beszél (B. J. IV., V. 2); de a műből kiérzik a törekvés, mindenkit feldicsérni, akiket a jeruzsálemi lázadók meggyilkoltak. Az *Antiquitates* e tekintetben több hitelre tarthatnak igényt.

² Jak. V. 1. és köv. Nem lehetetlen, hogy e darab Jeruzsálemben mint jóslat köröztetett. A vers egy Josephus által elbeszélte esetre utalni látszik. Ant. XX, VIII. 8; IX. 2.

³ E mondatban *chóris les ekeinou gnómés, ekeinou* a királyra történhetik utalás, ez a magyarázat inkább megfelelő, mint az, amit annak szervezetéről különben tudunk.

⁴ Jos. Ant. XX., IX. 1; Hegesippos Eusebnél H. E. II. 23. és IV, 22; Alex. Kel. Eusebnél H. E. II. 1; Epiph. *haer.* LXXVIII. 14. Hegesippos elbeszélése legendaszerű a részletekben.

lyek bibliai idézetekre és az Obliam névre vonatkozó utalásokkal telvék.¹ Majdnem mindenki sietett köibe vetnie magát II. Herodes Agrippánál, hogy a főpap garázdálkodásainak véget vessen. Albintis akkor értesült Hanan merényletéről, midőn Alexandriából már elutazott Judea felé. Fenyegető levelet irt Hanannak, utóbb elmozdította. Hanan ilyenformán csupán bárom hónapig viselte a főpapi tiszteletet. A csapásokat, melyek nemsokára a nemzetre zúdultak, igen sokan Jakab megöletésének tudták be.² A keresztyének azoinban az apostol halálában az idők jelét látták, tantíjeit annak, hogy a végső katasztrófák napja elközelget.³

A rajongás tényleg rendkívüli fokot ért el Jeruzsálemben. A fejtelenség idejét élték; a zeloták, bár megtizedelték őket, voltak urai a helyzetnek. Albinus csak árnyéka volt Festusnak; csupán arra gondolt, hogy a rablók jóakarát pénzén vásárolhassa meg.⁴ Mindenfelől hallatlan számban szaporodtak meg a gonosz előjelek. A 62. év vége felé történt, hogy bizonyos Jézus, Hanannak fia, új Jeremiásként éjjel-nappal ezzel a kiáltással futotta be Jeruzsálemnek utcáit: Szózat hallatszik Kelet felől! «Szózat Nyugat felől! Szózat az égnek négy tája felől! Szózat Jeruzsálem és a templom ellen! Szózat a völegények és a menyasszonyok ellen! Szózat az egész nép ellen!» Megkorbácsolták, egyre azt kiáltotta. Megvesszőzték úgy, hogy csontjai is kilátszottak, minden ütésre egyre azt kiáltotta: Jaj! Jaj neked Jeruzsálem!» Sohasem beszélt senkivel. Mindig azt hajtogatta: «Jaj! Jaj neked Jeruzsálem! anélkül, hogy kis ujjal is bántalmazta volna azokat, akik ütötték, vagy egy szóval is megköszönte volna a nyújtott alamizsnát. így folytatta ezt egész az ostromig, anélkül, hogy hangja valaha is meggyöngülni látszott volna.⁵

Ha ez a Jézus, Hanannak fia nem volt tanítványa Jézusnak, jóslatszerű kiáltása legalább is hüen fejezte ki azt, ami a keresztyén öntudat mélyén rejtőzött. Jeruzsálem felett összecsaptak a habok. Ezt a várost, mely megöli a prófétákat, megkövezi azokat, akiket elküldték hozzá, megostorozza az egyiket, keresztre feszíti a másikat, ettől kezdve megfogta az átok. Ebben az időben keletkeztek azok a kicsiny apocalypsisek, melyeket egyesek Enochnak,⁶ mások Jézusnak

¹ Nyomai látszanak meg ennek a Hegosippostól fenmaradt darabban.

² Josephus és Euseb. id. hely. L. *Pál apostol* p. 80. 4. jegyz.; 1. az Origines által a Josephus-féle részeken történt hozzáadást.

³ Jakab halálára láthatunk vonatkozásokat Máté XXIV. Márk XIII. 9. és köv.; XXI. 12 és köv.-ben.

⁴ *Jos. Ant.* XX, IX.; B. I., II, XIV. 1.

⁵ Joseph. B. I., VI., V. 3.

⁶ V. Barnabás levele 4., 16. (görög szöveg) egybevetve Máté XXIV. 22; Márk XIII. 20. *L.-Jézus élete* 13. k. p. XUI., XI.III. 4. jegyz.

tulajdonítottak s a melyekben Jézusnak, a Hanan fiának kiáltásaihoz fölötte hasonlókra találunk.¹ Ezek a darabok később a synopticus evangyéliomokba jutottak be, akként előadva, mintha e beszédek Jézus tartotta volna életének utolsó napjaiban.² Lehet, hogy az a jelszó: hagyjuk el Judeát és meneküljünk a hegyek közé, már kiadatott;³ a synopticus evangyéliomokon tényleg a halálos aggodalmak jele húzódik végig, olyan az rajtok, mint az anyajegy; eltörülhetlen. Jézus nyugodt tanai közé a komor apocalypsisnek szüfeszései vegyülnek, nyugtalan és zavart képzelődésnek baljóslatú előérezetei. De a keresztyéneknek szelíd kedélye megtudta menteni azokat azoktól az örültségektől, melyek a nemzetnek többi s a messiási eszmékkel szintén eltelt részét tartották izgalomba. Reájuk nézve a Messiás megérkezett; ott volt a pusztában, a mennyekbe lakozott már harmincz év óta, azok a csalók és rajongók, akik a népet magukkal ragadni kísérelték meg az ő hátuk mögött, az ő szemükben hamis keresztyének, hamis próféták.⁴ Jakabnak s talán más testvéreknek halála.⁵ Külömben is arra indította őket, hogy ügyüket a judaimus ügyétől elkülönítsék. Mindenki gyűlöletének kitéve, a Jézus tanaira gondolva, kerestek vigasztalást Többek állítása szerint Jézus előre megmondotta, hogy a megpróbáltatások viharában az ő főknek egyetlen szála sem fog elveszni.⁶

A helyzet oly bizonytalan volt, annyira érezték, hogy egy katasztrófa előestéje előtt állanak, hogy a jeruzsálemi egyház fejévé Jakab helyébe közvetlenül senkit sem választottak meg.⁷ Az Úrnak többi testvérei⁸, Judás, Simon, Clopasnak fia látták el s vezették tovább a hitközség ügyeit. A háború után ezek köré gyülekeztek Judeának összes hívei.⁸ Jeruzsálem életéből már csak kilencz év van hátra és jóval a végzetes óra előtt, vulkáni kitörés fogja szerteszét vetni a jámbor zsidóknak kicsiny csoportját, akiket Jézusnak emléke fűzött egymáshoz.

¹ Has. ö. főleg *phóné epi nyniphioús kai nyniphas* (Jos. 1. c.) Máté XXIV. 19-el; Márk XII. 20-al; Luk. XXI. 23-al.

² Máté XXIV. 3 és köv., Márk XIII. 3 és köv., Luk. XXL 7. k.

³ Máté XXIV. 16; Márk. XIII. 14; Luk. XXL 21.

⁴ Has. ö. Jos. *Ant.* XX., VIII. 6, 10-et Máté XXIV. 5, 11, 23, 26-al; Márk XIII. 6, 21, 22-el; Luk. XXL 8-al.

⁵ *Tinas heterous* mondja Josephus *Ant.* XX., IX., I. De nem bizonyos, hogy e néhányan mások keresztyének voltak.

⁶ Luk. XXL 18—19. '

⁷ Euseb. *Hist. ecet.* III. 11.

⁸ Euseb. II. E. III. 11; IV. 5, 20, 22. (Hegesippos után) *Const. apóst.* VII, 46.

NEGYEDIK FEJEZET.

Pál utolsó működése.

Pál ezalatt a fejedelem és romlott környezetének különczködései által félig tönkre silányított adminisztratív lassságait szenvedte keresztül. Timotheus Lukács, Aristarchos és bizonyos hagyományok szerint, Titus voltak mellette. Tychicust újból maga mellé vette. Bizonyos Jézust, kit Justusnak is hívtak¹ s aki körülmetélt volt, továbbá Demetriust vagy Demást, körülmetéletlen proselytát,² aki, úgy látszik, Thessalonikából származott és egy bizonyos Crescentiust találjuk még közvetlen közelében, mint segítő társait” Markus, aki szerintünk, Péterrel érkezett Rómába, úgy látszik, kibékült vele, akivel első apostoli működése alkalmával meghasonlott s hevesen szakított;⁴ a közvetítő szerepét játszotta valószínűleg Péter és a pogányok apostola között. Annyi bizonyos, hogy Pál ebben az időben, sehogysé volt megelégedve a zsidókeresztyénnel; nem látta őket szívesen maga körül s azt mondta, hogy használható munkatársat nem tudott találni közöttük.¹¹

Nagyszabású módosulásokon, melyeket talán a birodalom fővárosában, az eszmék e központi összefutó helyén, kötött újabb ismeretségek és viszonyok keltettek fel, ment keresztül ez időben, melyben vagyunk, Pálnak gondolkozása, minek nyomait életének ebben az időszakában megírt levelein látjuk meg legjobban, ha azokat a második és a harmadik hittedesítő út alkalmából kikerült levelekkel hasonlítjuk össze. A különbség szembeszökő. A keresztyén tan belső fejlődése sebesen haladt előre. E termékeny esztendő néhány hónapja alatt a theologia nagyobb utat hagyott hátra haladtában, mint századokon keresztül. Az új tan egyensúly után tört és toldásokkal,

¹ H. e névre vonatkozólag a zsidóknál *Corp. inser. gr. <922. sz. Berekshith rabba sect. VI.*

² E körülmény a Kor. IV. II. és 14. egybevetéséből tűnik ki.

³ Kor. I. 1; IV. 7, 10, 11, 14; Philemon I. 24; Eph. VI. 21; II. Tini (apocryph) IV. 9—12.

⁴ L. Pál apostol 20., 32. old.

⁵ Kor. IV. 10; Philetn. 24; II. Tim. IV. 11; 1. Petri V. 13.

⁶ Kor. IV.. 11.

támaszokkal rakta körül gyöngé részzeit minden felől. Mint az állat a nemzés válságos perczeiben, új tagot hajtva, új szövet teremtve, egy-egy fölös részt elvetélve, hogy az élet harmóniáját elérhesse, vagyis ama helyzetet, ahol az élő lényben minden megfelel egymásnak, kiegészíti, támogatja egymást.

A mindfent megemészteni vágyó tevékenység lüktetései közben arra, hogy az időket mérlegelje és így találja, hogy Jézus megjelenni egyre késik, mindedig nem ért reá Pál; de a fogságban eltöltött hónapok arra kényszerítették, hogy mintegy önmaga körül forduljon meg. Másfelől az öregség is kezdte bántani már;¹ a szenvedély lángolására bizonyos levert érettség következett. A reflexió vette át az uralkodást és elméletbe szőtte az eszméket. A praktikus epibér mystikus, theologisáló, szemlélődő lesz. A vak *és visszafelé haladni teljesen képtelen meggyőződés parancsoló kényszere alatt nem tudta elfojtani megdöbbenését olykor a fölött, hogy az ég nem akar megnyílni gyorsabban, az ítélet nap harsonája nem zendül föl korábban. Pálnak hite meg nem rendült, de támaszok után tört Esméje a Krisztusról módosult. Az ő álma ettől kezdve nem annyira az embernek fia, aki megjelenik a felhők között és vezeti az egyetemes feltámadást, hanem az istenséggel egy testté lett Krisztus, aki abban él, azzal cselekszik. A feltámadás előtte többé nem a jövőben van; de már megtörtént.² Az egyszeri változás az eszme világában, további változásokat szül szakadatlanul; lehet valaki a leg-szenvedélyesebb, de a legingatagabb is egyszerre. Annyi bizonyos, hogy a végső apocalypsisnek és a feltámadásnak képei, melyek azelőtt annyira szívéhez nőttek Pálnak és a melyek ott szerepelnek a második és a harmadik hittérítő ut alatt megirt levelek majdnem minden oldalán, sőt a philippi levélben is,³ a fogságában szövegezett utolsó irataiban a második helyre szorultak.⁴ Egy isteni lényként felfogott Krisztusnak teoriája lép helyébök, theoria, mely nagyon hasonlít a Logos teoriájához, mely később a Jánosnak tulajdonított iratokban találja meg végleges formáját

Ugyanily változás észlelhető az irányban is. A fogságban kelt levelek nyelve bővebb, de erejéből kissé veszített. A gondolat kisebb erővel fejezi ki. A szavak tára észrevehetőleg elűt Pálnak első szótárától. A János-féle iskolának kedvelt kifejezései «világosság», «sötétség», »élet«, «szeretet» stb. lesznek uralkodókká.⁵ A gnosticizmusnak syncreticus bölcsészete már érezhető. A megigazulás kérdése

¹ Philem. 9.

² Kor. II. 12; III. 1. L. azonban II. Tim. II. is.

³ Phil. I. 6; II. 1b; III. 20 és köv.: IV. 5.

⁴ Kor. III. 4.

⁵ Kor. I. 12, 13; III. 4; Ephes. V. 5, 11, 13. II. ö. Phil. II. 16.

a Jézus által nem oly élénk többé; a hit és a cselekedetek harcza elsimulni látszik az ismeret és a kegyelemből alkotott keresztyéni élet egységében.¹ Krisztus, mint a mindenség központi lény, a két keresztyénségnek tagozatát saját istenített személyében egyezteti ki. Bizonyára nem minden indok nélkül vették gyanúba az efféle iratok eredetiségét; de e mellett oly erős bizonyítékok szólnak,³ hogy mi a gondolatban és az irányban mutatkozó változást, melyről szólunk, inkább a módszer természetes haladásának tudjuk be Pálnál. Ennek az új nyelvnek csiráját megtaláljuk már Pálnak korábbi é.[^] bizonyára eredeti irataiban. ^Krisztus» és »Isten* majdnem synommokként váltják fel egymást; Krisztus isteni munkát végez; mint Istenre hivatkoznak reá; ő a köteles közvetítő Isten előtt. A Jézushoz élénken ragaszkodó buzgalom ő reá vezette vissza az összes teoriákat, melyeket a zsidó világ valamely részében divatba hoztak. Olyan ez, mintha napjainkban oly ember lépne fel, aki a democratia fölötté különböző irányzatainak mindenben megfelel. Párthívei így szólnának egyesekhez: »Ti a munka szervezéséért hevültök, a munka szervezete íme: ő«, — másokhoz: »Ti a független erkölcs hívei vagytok; íme a független erkölcs megtestesülése: ő«, — ismét másokhoz: »Ti a közös munkálkodást hirdetitek; a közös munkálkodás íme ő«, — ismét másokhoz: «Ti a kölcsönös felelősség élvéért buzogtok; a kölcsönös felelősség elve íme ő».

Pálnak új elméletét lehetőleg a következőkben lehet összefoglalni:³

Ez a világ a sötétségnek, vagyis a Sátánnak és pokoli hierarchiájának, mely betölti a légkört, a birodalma. A szentek birodalma viszont a világosságnak birodalma. Ám a szentek nem saját érdekeik miatt (Krisztus előtt mindnyájan káromolták Istent) lettek szentekké, hanem azért, mert Isten, az ő szeretett fiának, a Jézus Krisztusnak érdemeit betudta nekik. Isten fiának a keresztfán kiontott vére az, mely eltörli a bűnöket, kiengesztel minden teremtményt Istennel és a béke uralmát alapítja meg a menyben és a földön. A Fin képmása a láthatatlan Istennek, az első szülött az összes teremtmények között; ő benne, ő általa teremtett minden, a mennyei és földi, látható és láthatatlan dolog, koronák, hatalmak, uralmak.⁴ Ő mindenek előtt létezett és minden ő benne létezik. Az egyház és ő egy test, melynek ő a feje. Valamint minden dologban őt illeti meg

¹ Kor. I. 10; III. 9-10; Eph. II. 8—10. fej. v. *Ex ergón s* nem többé *ex ergón nomou* (Gal. II. 10.) mi semmi értelemmel sem bírna a tiszta hellenisták előtt.

² L. *Pál apóst.* Bev. p. VII. és köv.

³ A kolossai és az ephesusi levél egészen.

⁴ Az angyalok osztályai. H. ö. Rom. Vili. 38; 1 Kor. XV. 24; 1 Petri III. 22; *A tízeakót pátr. test.* I. évi 3 és köv.

az első rang, úgy lesz ez a feltámadásnál is. Az ő feltámadása az egyetemes feltámadásnak kezdete. Az istenség teljessége testet öltve lakozik ő benne. Jézus tehát az ember-isten, a teremtésnek némileg első pásztora, akinek helye ott van Isten és az ember között.¹ Mindazt, amit a monotheizmns az ember viszonyának mond Istenhez, Pálnak mostani teoriája szerint, az ember viszonyának nevezhető a Jézushoz.³ Jézusnak tisztelete, mely Jakabnál nem lépi át az angyalok vagy arkangyalok³ iránt köteles tiszteletet, Pálnál valószínű istenimádása emelkedik, aminővel eddig egyetlen zsidó sem vett körül egy asszonytól született fiút.

A titkot, melyet Isten örök időktől fogva készített elő: az idők teljességének elközeledtével, az utolsó napok szentjei előtt tárta fel. Elérkezett a perez, melyben mindenkinek a Krisztus művét kell teljessé tennie; már pedig Krisztusnak művét a szenvedés teszi teljessé; a szenvedés tehát adomány, melynek örvendezni, melylyel dicsekedni kell. A keresztyén, midőn részes a Jézusban, az istenség teljességével¹ telik meg, miként ő. Jézus, midőn feltámadt, mindent életre hívott magával. A válaszfalat, melyet a Törvény Istennek népe és a pogányok közé emelt, Jézus ledöntötte; az emberiség két részének kibékítése által egy új emberiséget alkotott; a régi gyűlölségeket ő oltotta ki a keresztfán. A Törvénynek szövege olyan, mint egy adóslevél, melyet az emberiség el nem fogadhatott; Jézus megsemmisítette ennek az adóslevélnek értékét, odaszegezve azt a keresztfához. A Jézus által teremtett világ tehát egy teljesen új világ; Jézus a sarkköve a templomnak, melyet Isten magának emelt. A keresztyén meghalt a földre nézve, eltemettetett a Jézussal; az ő élete Isten ölen nyugoszik a Krisztussal. Krisztusnak megjelenését és osztályossá tételét az ő dicsőségében várva, sanyargatja testét, kiöli abból az összes természeti vágyakat, ellenszegül a természetnek mindenben, leveti a «régiből», hogy felöltse «az újat*, aki Teremtőjének képét viseli. E szempont mellett nincs többé görög, sem zsidó, körülmetélt, sem körülmetéletlen, barbár, sem skytha, rabszolga, sem szabad; Krisztus minden; mindenben a Krisztus él. A szentek azok, akiknek Isten, kegyelemből, Krisztusnak érdemeit tudta be s akiket így gyermekeivé szemelt ki eleve, mielőtt a világ létezett volna. Az egyház egy, — miként Isten maga is egy; Krisztus testének kiépítésén munkálkodik; az összes dolgoknak végcélja a tökéletes ember, aki Krisztusnak összes tagjaival bir, midőn Krisztus

¹ Philo is az igét hómon lón atetón Theos-nak nevezi Legis alleg. III. 73.

² A Kor. II. 2. versből vonom ezt le. E vers végét helyesen olvasni teljesen lehetetlen s ezért nem lehet érvelni felőle tovább.

³ Jak. I. I.

⁴ Pléröma. Kor. II. 10; Ephes. III. 19; h. ö. Ján. I. 16.

egy az ő mintájára újjászületett emberiségnek lesz már valóban a feje, egy emberiségnek, mely egymásba kapcsolt és egymással szemben kölcsönösen alárendelt tagoknak sorozata utján nyeri tőle a mozgást és az életet. A légi sötét hatalmak harcra kelnek, hogy megakadályozzák e korszaknak bekövetkezését. Irtózatos küzdelem fog lezajlani közöttük és a szentek között. Nehéz egy nap leend ez; de a Krisztusnak adományaival felfegyverkezett szentek diadalával fog az végződni.

Efféle tanok nem dicsekedhetnek azzal, hogy teljesen eredetiek lennének. Megtaláljuk azokat részben Egyiptom zsidó iskoláiban, és különösen Philónál. Ez az isteni felsőbb lénynek alakult Krisztus nem más, mint az alexandriai zsidó bölcsészetnek logos a, a chaldaicus parafrázisok m e m e r a-ja, ős typusa minden dolognak, aki által teremtettek mindenek.¹ Ezek a légi hatalmak,² melyeknek a világ uralma ki van szolgáltatva,³ e félszeg, mennyei és pokoli⁴ hatalmi rangsorozat a zsidó kabbala és a gnosticus rangsorozata. Ez a titokzatos pl éröm a, Krisztus művének ez a végső célja, nagyon hasonlít amaz isteni p l é r o m á h o z, melyet a gnosis a mindenség rangfokozatának csúcspontjára helyez. A gnosticus és kabbalisticus theosophia, melyet a monotheismus mythológiájaként vehetünk, s amelyet már Gittoni Simonnal kisarjadzani véltünk, az első századtól kezdve lép fel jellemző sajátásaival. Visszavetni rendszeresen a II. században mindama okiratokat, melyekben hasonszellelmelem nyomaira bukkanunk, igen elhírtelenkedett dolog lenne. Ez a szellem meg volt csirában Philónál és a kezdetleges keresztyénségben. Krisztus theosophicus fogalmának az embernek Fia messiási felfogásából szükségszerűleg kellett kifejlődni, midőn egy hosszas várakozás után nagyonis nyilvánvalóvá lett, hogy az embernek Fia nem jött el. Pálnak megdönthetlenül eredetieknek elismert leveleiben találunk bizonyos vonásokat, melyek nem sokkal maradnak a fogságban megirt levelekben előforduló túlzások mögött.⁵ A 70. év előtt megirt

¹ Philo, *De profugis* 2, 19, 20, 26; *Vita Mosis* II. 12; *De mundi opif.* 4 — 8; *De confus ling.* 14, 19, 28; *De migr. Abr.* 1—2; *De somniis* I. 13, 37, 41; II. 37; *De monarchia*, II. 5; *Quod. Deus immut.* 6, 3b; *De agric. Noé.* 12; *De plant Noé.* 2, 4; *Legis aileg.* II. IS; III. 31, 59 — 01; *De cherubim.* II, 35; *De mundo*, 2, 3; *Quis rer. die. haeres.* 26, 38, 42, 44. 48; *De poster Caini.* 35; fragm. Eusebnél *Praep. evang.* VII. 13; *Damascus!* Jánosnál (Mangey II. p. 655.)

² Philo *De somniis*, I. 22; *A tisenkit apóst, test.* Lévi 3; Benjámin 3; *Mischna, Aboth.* V. 6; *Babyl. Talmud Beiacoth* 0, a; *Tanhuma*, a *Mischpatim* rész vége; *Jalkut Jobról* 913. §. II. ö. *Plutarch, Quaest. rom.* 14.

³ H. ö. *Jamblicus, De myst. Aegypt.* II. 3. p. 41—43; *Gale, Salamon Testám.* *Fabriciusnál, Cod. pseud.* V. T. I. 1047.

⁴ V. ö. I. *Petri* III. 22; *Ignatii (ut fertur) ad Trallidos* Epist 4, 5.

⁵ Például II. Kor. IV. 4. A Sátán «e világnak istene.» II. ö. *Ján.* XII. 31.

zsidókhoz czimzett levél ugyanazon törekvést árulja el, s Jézust a metaphysical elvonások világába kívánja helyezni. Mindez, még magasabb fokban lesz érezhető, ha majd a János-féle iratokról fogunk szólni. Pálnál, aki egyáltalán nem is ismerte Jézust, a változás a Krisztus eszméjében bizonyos tekintetben elkerülhetlen volt. Mialatt az első mester hagyományával bíró iskola megalkotta a synopticus evangyéliomok Jézusát, a rajongó ember, aki csak álmokképeiben látta a keresztyénségnek megalapítóját, hova tovább emberfölötti lénynyé alakította azt át, némi metaphysical őserővé, aminő sohasem élt!

Ez az átalakulás végül nem ment végbe egyedül Pálnak eszme világában. A tőle eredt egyházak ugyanez ösvényen lépkedtek. Főleg Kis-Ázsia egyházai fejtettek ki nagy tevékenységet eme némileg titkos munka terén, mely Jézus istenségéről a legtulzább eszméket volt hivatva megteremteni. Ez küllőmben érthető. A keresztyén család előtt, mely a Tiberiás tavi kicsiny családias körből származott, Jézus mindig Istennek szeretett fia maradt, akit ott láttak járni-kelni az emberek között az ő elragadó modorával és finom mosolyával; de midőn Phrygiának néhány félreeső vidékén lakó embereknek prédikáltak a Jézust, midőn a prédikátor kijelentette, hogy a mestert sohasem látta és úgy tett, mintha annak földi életéről majdnem semmit sem tudna,¹ mit gondolhattak a jó és naiv hallgatók arról, akiről hirdettek nekik? Hogyan képzelhették el őt maguknak? Mint egy bölcsét? mint egy szeretetre méltó és vonzó mestert? Ez nem az az alak, akit Pál leirt. Pál nem ismerte, avagy úgy tett, mintha nem ismerte volna a történeti Jézust. Mint a Messiást, mint az embernek Fiát, akinek az Urnak ama nagy napján, a felhők között kell megjelenie? Ezek az eszmék idegenek valának a pogányok előtt és a zsidó könyvek ismeretét tételezték fel. Az az alak, mely az egyszerű vidéki emberek szeme előtt a leggyakrabban megvillant kétségkívül egy testet öltött alak, egy Isten, aki emberi formát öltött magára és itt járt-kelt a földön.² Ez az eszme nagyon otthonos volt Kis-Ázsiában. Tyanei Apollonius a maga hasznára fogja kizsákmányolni azt csakhamar. Arra, hogy az elképzelés e módját a monotheismussal összhangba hozzák, csupán egy mód kínálkozott: úgy fogni föl Jézust, mint testet öltött isteni lényt, mint az egy Istennek némileg megfelezését, aki emberi alakot öltött, hogy az isteni tervet megvalósítsa. Nem szabad felednünk, hogy nem vagyunk többé Syriában. A keresztyénség a szemita földtől, a képzelettől és a mythológiától ittasult fajnak birtokába ment át Mahomed próféta

¹ II. Kor. V. 16. .

² L. Pál episodját Lystrában. *Pál apostol* 44—46.

kinek legendája oly tisztán emberi az Araboknál, Perzsia és India schiitáinál szintén teljesen emberfölötti lényre, olyan Visnu és Budha-féle alakká változott át.

Az apostol azon összeköttetéseket, mely közte és a kis-ázsiai egyházak között, bizonyosan ez idő körül, njból felelevenedtek, használta fel arra, hogy az új formával, melyet eszméi öltöttek, megismertesse azokat Az istenfélő Epaphroditus vagy Epaphras, a Kolossaei hitközségnek vezetője és alapítója és a Lycus mentén alakult gyülekezeteknek feje, érkezett hozzá bizonyos küldetéssel az egyházak részéről.¹ Pál sohasem fordult meg e völgyben, de tekintélyét elismerték.² Sőt elismerték a pogányok apostolának és a hit terén vele egyenlő elveket vallottak.³ Értesülvén fogságáról, a Kolossaei, a Lycus menti Laodiceai és a Hierapolisi hitközségek elküldötték hozzá Epaphrast, hogy megossza vele lánczeit,⁴ megvigasztalja, biztosítsa a hívek barátságáról és valószínűleg pénzsegélyt nyújtson át neki, melyre szüksége lehetett.⁵ Epaphrasnak hírei az új hívek buzgalmáról kellemesen érintették Pált;⁶ a hit, a keresztyéni szeretet, a barátság bámulatot érdemelt, de a keresztyénség Phrygiának ebben az egyházaiban bámulatos irányzatot vett A nagy apostoloktól távol, teljesen a zsidó befolyás alatt nyögve, a csaknem kizárólag pogányokból⁸ alakult egyházak hitében bizonyos keverékét lehetett feltalálni a keresztyénségnek, a görög bölcsészeinek és a helyi kultusoknak.⁹ Kolossaeinak kicsiny, békés városában, a vízesések zaja, a tajtékzó hegyszakadékok közepette, ott szemben Hierapolissal és vakító hegységével,¹⁰ a Jézus Krisztus isteni lényegébe vetett hit nőttön-nőtt naponként Ne feledjük el, hogy Phrygia oly ország volt, mely a legnagyobb eredetiséggel bírt a vallás terén. Mysteriumai fenkölt symbolismust tartalmaztak, vagy ilyenre tartottak igényt A tartományban gyakorolt rítusok közül nem egynél akadhatunk hasonlóságra az új hithez.¹¹ A megelőző hagyományyal nem bíró

¹ Kor. I. 7—8; II. 1; IV. 12—13, 15—1b.

² Kor. II. 1, 5; Ephes. III 2; IV. 21.

³ Phil. 19.

⁴ Philem. 23. '

⁵ Kor. I. 7. Én Griesbachchal, Tischendorffal, az elfogadott szöveggel és a Sinaiticussal *hyper hymönt* olvasok.

⁶ Kor. I. 4, 9; Ephes. I. 15.

⁷ Kor. I. 4.

⁸ Ephes. II. 19 és köv; III. 1 és köv.; IV. 17, 22; nem feledve, hogy az ephesusinak mondott levél, úgy látszik, a Lycus mentén alakult egyházaknak volt szárvánva, L. *Pdl apostol* p, XIV. és köv. és alant.

⁹ Kor. II. 4, 8.

¹⁰ L. *Pál apostol* p. 358—360.

¹¹ Garrucci, *Tre sepolcri* (Nápoly 1842.) és *Les mystères du syncrétisme phrygiea, a Mdl. d'Arch.* P. P. Cahier és Martin-ál, IV. köt. (1856.) p. 1 és köv.

keresztyének, akik a monotheizmus terén nem mentek keresztül oly fejlődésen mint a zsidók, erős kisértésnek voltak kitéve abban, hogy a keresztyén dogmát a régi symbolnokkal társítsák, melyeket itt egy fölötté tiszteletreméltó múlt mintegy megszentelt. E keresztyének odaadó pogányok valának, mielőtt a Syriából jött eszméket elfogadták volna; lehet, azokat magukévá téve, nem hitték, hogy multjokkal formasierüleg szakítanak. És küloben is, hol van az a valóban vallásos ember, aki teljesen megvetné az ősoktól hagyomány utján átvett tant, melyben azelőtt az eszményt vélte feltalálni, aki ne törne gyakran lehetetlen — egyeztetések után az ő régi és ama hite között, melyhez gondolkozásának haladása révén eljutott!

A második században, a syncretismus utáni törekvés kiváló fontosságot fog nyerni és a gnosticus sectáknak teljes kifejlődéséhez fog elvezetni. Látni fogjuk, hogy az I. század végén hasonló irányzatok dúlják és tartják izgatottságban az ephesusi egyházat Cerinthos és a negyedik evangéliomnak szerzője alapján azonos elvet valának, azt az eszmét, hogy Jézusnak öntudata mennyei lény volt, földi látszatától teljesen küloböző.¹ A 60. évtől kezdve Kolossaeában ugyané baj dúl. Egy a belföldi hitelvekkel,² ebionita judaismussal,³ bölcsészetiéi⁴ és az új hitnek hirdetése révén elterjedt tanokkal elegyült theosophia már avatott magyarázókra talált a városban.⁵ A teremtésnek alá nem vetett éonokról szóló tan, egy fölötté kifejlődött elmélet az angyalokról és a démonokról,⁶ végül a gnosticismus, az ő önkényes gyakorlataival, valóknak tekintett elvonásaival kezdte felütögetni fejét és csalékony keltémével a legéletképesebb és a leglényegesebb részeiben fenyegette a keresztyénséget. A természet követelményeiről való lemondások, hamis alázatosság, a testi vágyakkal szemben mutatott tettetett önsanyargatás⁷ járult e tanhoz, egy szóval az erkölesi érzéknek mind ama tévelygése, melynek a II-ik század phrygiai eretnekségét keltett megteremtenie (montanistákat, pepuzianusokat, kataphrygeket), amelyek magok is a gallok, a corybantok ős mysticus kovászával függtek össze s a melyeknek utolsó maradékait, a dervisekben találjuk meg napjainkban. A pogány és a zsidó eredetű keresztyének közötti külobség tehát napról-napra élesebb tett. A keresztyén mythologia és methaphysica megszületett

¹ Ireneus *Adv. haer.* I. XXVI; 1.

² Laodicei zsinat 364-ben. 35. és 36. can.. Theodoret, a Kor. II. 17. és 18-ról.

³ Kor. II. 11 — 12, 16—23.

⁴ Kor. II. 8.

⁵ Kor. II. 4, 8.

⁶ Kor. I. 16; II. 10, 15, 18; Eph. I. 21; VI. 12. H. ö. I. Tini. 1, 4; VI. 20; Epiph. haer. XXI. 2; Tertullian. *Praescr.* 30; Irén. I. XXXI. 2.

⁷ Kor. II. 18, 22, 23.

immár Pálnak egyházaiban. A polytheismust hívó fajból származott pogány hívek fölötté egyszerűnek találták eszméjét egy ember Istennek, mialatt az istenség megtestesülésében a zsidók némileg káromlást és fellázítót láttak.

Pál, Epaphrast, kinek tevékenységét fel akarta használni,¹ maga mellett tartva, elhatározta, hogy a Kolossaebelieknek követségére levélben válaszol, Ephesusi Tychicust küldve el hozzájuk, akit egyúttal az ázsiai egyházak számára megbízásokkal látott el.² Tychicusnak a Meander völgyét kellett² bejárnia, meglátogatnia a hitközségeket, értesítenie őket Pál felől, közölnie velök élőszóval az apostolnak helyzetét a római hatóságokkal szemben részletesen, amit papírra vetni nem láttak tanácsosnak,⁴ végre átadni a leveleket minden egyháznak, melyekhez Pál külön-külön irt.⁵ A szomszédos egyházaknak azt ajánlotta, hogy kölcsönösen közöljék egymással leveleiket és sorjában olvassák fel azokat gyülekezeteikben.⁶ Tychicus másfelől olyas encyclica-félét is vihetett magával, utánzatát a Kolossae-féle levélnek, azon egyházakhoz szólót, melyeknek mi külön mondani valója sem volt Pálnak. Az apostol, úgylátszik, tanítványaira vagy titkárraira bízhatta e körirat' közzétételének gondját, azon terv szerint, melyet közölt velök vagy azon minta szerint, melyet nekik megmutatott'.⁸

A Kolossaebeliékhez intézett levélben ily körülmények között megírt levelet bírunk.⁹ Pál azt Timothensnak mondta tőiba,¹⁰ aláírta és odaírta még ezt is: »E m l é k e z z e t e k m e g a z é n l á n c z a i m r ó l«. ¹¹ Ami a körlevelet illeti, melyet Tychicus közölt útjában a külön levelet nem nyert egyházakkal, úgylátszik, hogy ennek példánya

¹ Kol. IV. 12—13; Philem. 23.

² Kol. IV. 7—8; Ephes. VI. 21—22; v. II. Tim. IV. 12. L. *Pál apostol* 539. oldal.

³ Rómából Phrygiának e részébe a legkényelmesebb út Ephesusnak vagy Miletosnak vezetett s innen a Meander és a Lycus völgyébe.

⁴ Ily óvatosságra mutat több levél, valamint a *Cselek*, s az apocalypsis is. H. ö. I. Ján. 12; II. Ján. 13.

⁵ Kor. IV. 13, 16. A laodiceai és a hierapolisi két völgy oly közel van egymáshoz, hogy föl lehet tenni, miként egy levél ment mindkettőhöz. Pál összevette őket IV. 13. Ha a IV. 16-ban csupán Laodiceát nevezi meg, ez onnan van, hogy Laodicea kissé közelebb esik Kolossaehez, mint Hierapolis.

⁶ Kol. IV. 16.

⁷ Figyelemre méltó, hogy az ephesusinak nevezett levél feliraton nincs ott Timotheus neve. E levél irálya elüt nemcsak Pál rendes irányától, de a kolossaebeli levél irányától is.

⁸ L. *Pál apostol* p. XX. és köv, A római levél, úgylátszik szintén ily körlevél lehetett.

⁹ A levél eredetisége ellen szóló kételyekről 1. *Pál apostol* p. VII. s köv.

¹¹ Kol. I. 1.

¹² Kol. IV. 18.

az ephesusbeliek után nevezett levélben¹ maradt reánk. Bizonyára ez a levél nem szólhatott az ephesusbeliekhez közvetlenül, minthogy az apostol abban kizárólag megtért pogányokhoz intézi szavait² egy oly egyházhoz, melyet sohasem látott³ és akinek nincs mi különösét mondania. Az ephesusinak nevezett levél régi kéziratain a címzett egyház nevének szánt hely üresen maradt;⁴ a vaticani kézíraton és a Codex sinaiticuson ugyanezt találjuk.⁵ Föltételezték, hogy az állítólagos ephesusi levél a valóságban a laodiceai hívekhez intézett levél lenne, mely ugyanazon időben íratott, melyben a Kolossaebeli.⁶ Elmondottuk már az okokat másutt,⁷ melyek nem engedik meg, hogy e nézetet helyeseljük és a melyek minket inkább arra indítanak, hogy a szóban levő darabban egy dogmatical levelet lássunk, minőt több példányban írhatott meg és küldhetett szét Ázsiában Pál apostol. Tychicus, midőn Ephesuson — szülőhelyén — átutazott, egy ily példányt mutathatott a hitközség véneinek; az utóbbiak épületes iratnak találhatták és teljesen elfogadható, hogy ez volt ama másolat, melyet Pál leveleinek egybegyűjtésénél felhasználtak;⁸ innen eredhetett a cím, melyet e levél ma visel. Bizonyos azomban, hogy az ephesusinak nevezett levél nem egyéb, mint a kolossaebeli levélnek hű utánzata, megtoldva néhány, Pálnak egyéb és talán elveszett leveleiből vett részekkel.

Pálnak teoriáját életpályája végén az ephesusinak nevezett és a Kolossaebeli levélben találjuk meg a legjobban kifejtve. A Kolossaebeli és az ephesusi levél ugyanoly nyomatékkai bir az apostol életének utolsó szakára nézve, mint a római levél apostoli működésének virágzó idejére nézve. A keresztyén theologia megállapítójának eszméi tisztult fejlődésüknek legmagasabb fokát érték el azokban. Ebből az utolsó műből a spiritualisációnak illata leng felénk, melynek a nagy lelkek, kialakvuk utolsó perczeiben, gondolkozásukat alávetik s a melyen túl nincs már egyéb, csupán a halál.

Bizonyára, Pálnak teljesen igaza van, midőn a gnosticizmusnak az ellen a veszedelmes betegsége ellen küzd, mely nemsokára komolyan veszélyezteti az emberi észet, az angyalok ez agyrémes vallása

¹ L. *Pdl apostol* p. XII. és köv.

² II. 11 és köv.; 19 és köv.; III. 1 és köv.; IV. 17, 22.

³ I. 15; III. 2; IV. 21.

⁴ Sz. Basil, *Contra Eunornium* II. 19; Sz. Jerotn. az Eph.-ről I. 1. Jegyezze meg a VI. 23, 24. végső tág formuláját.

⁵ E két kéziratban az. *En Ephesō* modernebb kéztől származik. A Bécsi kéziratban (67) az. *En Ephesō* át van húzva.

⁶ Kor. IV. 10. Marcián így vélekedett. Tertullian *Adv. Maré.* Epiphan. haer. XLII. 9, 11. V. ö. Muratori Canon 62 s köv. sor.

⁷ *Pdl apóst.* XX—XXI. old. jegyz.

⁸ Így volt ez e római levélre nézve is.

ellen,¹ melylyel szemben a maga Krisztusát állítja oda, mindenek fölé — az Istenen kívül.² Köszönettel tartozunk neki még ezen utolsó támadásért is, melyet a körülmelés, az üres vallási gyakorlatok, a zsidó előítéletek ellen intéz.³ Az erkölcsi fenség, melyet a menyei Krisztus fogalmából levezet, sok tekintetben bámulatra méltó. De nagy Isten, mily tnlzás! E vakmerő megvetése az észszerűségnek, e ragyogó dicsőítése az esztelenségnek, e lendületes paradoxon, a külsőséget kerülő tökéletes tudásnak a hányát bukását készíti elő! Ez a «rég ember», akit Pál oly kíméletlenül ráz le, vissza fog vágni; megfogja mutatni, hogy nem érdemelt ily nagy kárhoztatást. Az igazságtalan ítélet által sújtott múlt az ^újjászületés» elvévé fogja kinőni magát a világra nézve, melyet a keresztyénség a végkimerülésbe hajtott. Pál ily értelemben egyik legveszedelmesebb ellensége leend a civilizatiónak; a Pál-féle szellem elfajzásai káros fattyúhajtásai az emberi szellemnek. Pál meghal, midőn az emberi szellem diadal-maskodni fog. Ami Jézusnak diadala, az Pálnak halála leend.

Pál a Kolossaebeliekhez írt levelét az ő szent és buzgó katechistájoknak, Epaphrasnak magasztalásával és igazolásával fejezte be. Egyúttal arra kérte őket, hogy a levelet cseréljék ki a laodiceai gyülekezethez írt levéllel.⁴ Tychicus mellé, akire a levelet bízta, társul bizonyos Onesimost, akit »hű és szerelmes atyafiának« czimez,⁵ rendelte ki. Alig van valami megindítóbb Onesimos történeténél. A kolossaei egyház egyik fejének, Philemonnak volt rabszolgája, meglopta gazdáját és Rómába szökött. Itt megismerkedett Pállal, talán honfitársa Epaphras útján. Pál megtérítette, elhatározta, hogy visszaküldi urához és Tychicus társaságában útnak indította Ázsia felé. Hogy az Onesimos iránt netán fenmaradt boszankodást eloszlassa, Pál egy levelet mondott tóiba Philemonhoz, a levélírás valódi remekét, melyet a bűnösre bízott:

Pál, Jézus Krisztusnak foglya és Timotheus testvér Philemonnak, a mi Szerelmesünknek és Appia nővérnek és Archipposnak, a mi fegyveres társunknak és a Te házában levő gyülekezetnek.

Kegyelem nektek és békesség az Istentől, a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól.

Hálákat adok az én Istenemnek mindenkor, midőn te rólad emlékezem meg az én imádkozásaimban. Mert hallottam beszélni a

¹ Kor. II. 18.

² Kor. I. 1b; II. 10, 15; Ephes. I. 21; VI. 12.

³ Kor. II. 11—12, 16—23; Eph. II. és III.

⁴ Kor. IV. 12 és köv. L. fent.

⁵ Kor. IV. 9. és a Philemon-féle levél. *Onesimos* rabszolga név. Sueton *Galia*. 13.

te hited felől az Úr Jézusban, a te szereteted felől a szentek iránt Koronázza siker a te hitedet és e hit ismertesse meg veled mindig mindazt, ami jó a Krisztus által vagy! Valóban nagy az én örömöm és vigasztalásom a te szeretetedben, mert a szenteknek szívei megvidámitattak általad, atyámfia. íme ez indít engem arra, hogy bár a parancs hangja is megilletne engem a Krisztusban veled szemben, inkább a szeretetnek hangjával fordulok te hozzád és az én nevemben ... a Jézus Krisztus foglyának, a inegvéhdedett Pálnak nevében.

Kérni akarok pedig Onesimnsért, az én fiamért, akit lánczai között szültem, Onesimnsért, aki neked nem volt hasznodra azelőtt,¹ de aki most hasznosabb lehet úgy neked, mint nekem. Visszaküldöttem hozzád őt, az én szívemet. Eleinte magamnál akartam tartani, hogy a te helyedben szolgáljon nekem az evangyéliom fogságában; de a te híred és tudod nélkül nem akartam semmit sem tenni, nehogy úgy tűnjék fel, mintha a jót kényszerítve cselekednéd és nem szabad akaratom szerint. Onesimus talán, valóban, azért távozott el tőled egy időre, hogy őt viszontlássad örökre,² nem többé mint rabszolgát, hanem mint szerelmes atyafiat a rabszolga helyett. Ő ez én nekem; mennyivel inkább kell annak lennie te nálad, mind a test, mind a Krisztus szerint! Ha tehát barátilag gondolsz reám, fogadd őt, mint engemet. S ha valamiben megbántott vagy adósod, felejtsd el azt az én kedvemért.

Pál ezután maga fogta meg a tollat és levelének hitelesítéséül e szavakat írta oda:

»Én Pál, írtam ezt saját kezemmel. Megfogod fizetni szemrehányás s a nélkül, hogy egyszer is emlékeztetélek arra, amivel te tartozol nekem. Igen, atyámfia, tedd azt, hogy elégedett legyek veled az Urban! Vidámitsd meg az én szívemet, a Krisztusban.*

Erre ismét folytatta a tollba mondást:

»A te engedelmisségedben bízva írtam ezt neked s tudva, hogy te többet is megfogsz tenni annál, amire kértelek. Készülj el különben az én jövetelemre; mert reményiem, hogy a ti imáitok vissza fognak adni engem nektek. Köszöntenek Epaphras, aki nekem társam a Krisztusért való fogságban, Márkus, Aristarchos, Demás, Lukács az én segítőim. A mi Urunk Jézus Krisztusnak kegyelme legyen a ti lelkeitekkel!²

Látszik, hogy Pál saját szerű képzelődésekben ringatta magát. Azt hitte, nemsokára megszabadul, új utazási terveket szőtt s Kis-

¹ Vonatkozás az *Onesimot* névre, mely annyi mint -hasznos.»

² Lehet itt a Levit XXV'. 4b-ra történik utalás, e részre, mely annyi sok rabbinikus vitára adott okot.

Ázsia közepében¹ látta magát egyházak között, melyek ő róla, mint apostolukra gondoltak s többé látni sem remélték. János Márkus is útrakészült Azsia felé, kétségkívül Péter nevében. A phrygiai egyházak már megkapták az értesítést a testvér közeli megérkezéséről. A kolossaebeliekhez irt levélben Pál újabb ajánló sorokat mondott tollba e tárgyban.² Az ajánlat hangja elég hideg. Pál attól félt, hogy a viszály, melybe János Márkussal keveredett s még inkább Márkusnak benső viszonya a jeruzsálemi párttal zavarólag fog hatni ázsiai barátaira, hogy ezek nem fogják szívesen látni azt az embert, akitől eddigelé óva intették őket. Pál elébe vágott e félreértéseknek s elrendelte, hogy lássák szívesen Márkust, midőn a tartományon keresztül utazik. Márkus unokaöccse volt Barnabásnak, akinek neve, a galatáknál annyira kedves név, nem lehetett ismeretlen Phrygiának lakói előtt. Az események további lefolyásáról mit sem tudunk. Irtózatossá földrengés rászokdtatta meg e perczben a Lycus völgyét. A gazdag Laodicea újra felépült saját erejéből;* de Kolossae nem tudott helyre jönni; még neve is majdnem kiveszett az egyházak sorából;⁵ az Apocalypsis 69-ben nem említi. Fontosságát a keresztvénség történetében Laodicea és Hierapolis örökölték.

Pál apostoli tevékenységében keresett vigaszt a szomorúság közepette, mely mindenfelől érte őt. Azt mondogatta magának, hogy az ő kedves egyházaiért szenved; úgy tekintette magát, mint áldozatot, mely a pogányok előtt megnyitotta kapuit az Izrael családjának.⁸ Fogságának utolsó hónapjaiban mindamellett nagyon érezte az elhagyottság leverő hatását.⁷ Már a philippibeliekhez írva, midőn a neki annyira kedves és hozzá hű Tiinotheus magaviseletét szembe állította a többiekével, e szókra fakadt: «Mindenki a saját haszna után fut, nem pedig a Jézus Krisztusé után».⁸ Egyedül Timotheus volt az, aki, ugylátszik, sohasem szomorította meg, a szigorú, érdes, nehezen kielégíthető mestert. — Nem valószínű, hogy Aristarchos,

¹ Igaz, hogy ez félig-üeddig felel meg a *Csel.* XIX. 21-nek; Rom. XV. 23—24-nek. H. ö. Phil. I. 25; II. 24. Lehet, Pál csupán azért beszélt közeli megjöveteléről, midőn még csupán annak lehetőségéről lehetett szó, hogy tanítványainak és az egyházaknak ébersége ne lankadjon.

² Kor. IV. 10. V. ö. 1 Petri V. 13.

³ Kolossae mintegy negyven mértföklnyire lehet a pys. Antiochiától, mely Galatiához tartozott.

⁴ Tacit. *Ann.* XIV. 27; v. Apoc. III. 17 és köv. L. *Pál apóst.* 357—358.

⁵ Kolossae nem bir császári érmekkel (Waddington.)

⁶ Kor. I. 24., Eph. III. 1.

⁷ Kor. IV. 11; II. Tim. I. 15- II. 17—18; III. 1 és köv.; I. 13; IV. 3 és köv. 6—16. Ez utolsó irat nincs Páltól, de azért igaz dolgokat tartalmazhat.

⁸ Phil. II. 20—21.

Epaphras, Jézus, másként Justus elhagyták volna őt;¹ de többen közülök távol lehettek egyszerre; Titus kiküldetésben járt;² mások, akik mindent köszönhetnek neki, főleg Ázsiának fiai, kik között Phygelláról és Hermogenesről történik említés, megszűntek érintkezni vele.³ Ő, akit máskor annyian vettek körül, egyedül látta magát. A körülmétélést valló keresztyének elkerülték.* Egyedül Lukács volt itt-ott vele.⁵ Kedélye, mely kissé mindig mogorva volt, fenekestül felfordult; élete majdnem elviselhetlenné vált. Pál keserű könnyeket hullajthatott az emberek háládatlansága fölött Minden szava elégületlenséggel, keserűséggel van tele.⁶ A jeruzsálemi egyházzal szoros kapcsolatban álló római egyház nagyrészt zsidókeresztyénekből állott. Az orthodox judaizmus, mely Rómában igen erős, kemény támadásokat intézhetett ellene. Az elaggott apostol megtört szívvel, kívánta a halált⁷

Ha egy más természetről és egy más fajról lenne szó, ez esetben úgy kísérlenők meg magunk elé képzelni Pált, ezek alatt az utolsó napok alatt, midőn annak felismeréséhez jutott, hogy egy álom után törve végezte életét, mint aki az összes prófétáktól elfordul egyetlen irat miatt, melyet eddig nem is olvasott a Prédikátor miatt (elragadó könyv, az egyedüli szeretetreméltó könyv, melyet zsidó megírt) és fenhangon hirdeti, hogy az az ember boldog, aki ifjúkori nevével késő vénségig öröm között töltve el életét, meghal anélkül, hogy gyermekeit elveszítette volna.” Az európai nagy férfiaknak egyik jellemző vonása, hogy bizonyos pillanatokban igazat adva Epicurnak, a hévvel folytatott munkaközben undor vesz rajtuk erőt és ha sikerrel működtek is, a kétség szállja meg őket az iránt: vájjon az ügy, melynek szolgáltak, megérdemelt-e annyi áldozatot Sokan meg merik vallani maguknak, hogy bölcsekké válásuk azon napon veszi kezdetét, melyen megszabadulva minden gondtól a természet vizsgálatába mélyednek el és annak élnek. Igen kevesen meneksenek meg a késői bánattól. Nincs egyetlen önfeláldozó ember, pap, szerzetes, aki ötven év után ne siratná meg foga-

¹ A kolossaei és a Philemon levél, mint hívekről szól felőlük.

² II. Tim. IV. 10.

³ II. Tim. I. 15.

⁴ Kor. IV. 17, a legvalószínűbb értelem szerint. II. ö. Tit. I. 10.

⁵ II. Tim. IV. 11.

⁶ II. Tim. egészen.

⁷ II. Tim. IV. 6—8. gyönyörű hely, melyet többen tényleg Pál tollának tudnak be, de amely ellenmondásban látszik lenni az utazási tervekkel, melyeket Pál felállítani meg nem szűnt. Nem látszik meg, mintha Pál fogságában valaha is oly határozottan érezte volna meg közeli végét.

⁸ Thartei. tethnkas gar apenthétois epi teknois, Zóousan prolipón hén epotheis olahon. Beyruthi felirat (Phoenicia! Missio. p. 347.)

dalmát és mindazáltal kitartana. Mi nem tudunk elképzelni derék embert egy kis skepticismus nélkül; szeretjük, ha az erényes ember időről-időre ekként nyilatkozik. «Erény te pusztá szó vagy csupán,» mert annak aki fölötte biztos abban, hogy az erény meg leend jutalmazva, nem sok érdeme van; az ő jó cselekedetei hasznos befektetésként tűnnek fel csupán. Ez a finom érzés Jézus előtt sem volt idegen, miutha isteni szerepe nem egyszer nyomná őt. Bizonyára Pálnál ez egyáltalán nem így volt. Ő sohasem érezte volna a Gethsemáni kert halálos gyötrelmeit és ez egyike azoknak az okoknak, melyek kevésbé szeretetre méltóvá teszik őt előttünk. Mialatt Jézusban a legnagyobb mértékben megvolt az, amit mi a kiváló egyéniség lényeges tulajdonságának tekintünk, értem azt, hogy mosolyogva dolgozzék művén, fölötte álljon annak és általa lenyűgözni ne engedje magát, Pál a hibától, mely a sectariusban bántólag hat reánk, megmenekedni nem tudott, az ő hite alantabb szárnyalt Szeretők ha olykor, mint mi fáradtan ült volna le futásában és felismerte volna a megállapodott nézetek hiú voltát. Marcus Aureliust, fajunk e legfenségesebb képviselőjét, senki sem múlja felül az erényben és mindamellet nem tudta, hogy mi az a fanatizmus. Ilyesmi sohasem eshetik meg a Keleten, egyedül a mi fajunk képes megjelölíteni az erényt hit nélkül, egyesíteni a kedélyt a reménnyel. [Kiszolgáltatva a véralkatukban gyökeredző irtózatot rajongásnak, kívül állva a görög és római civilisatió finom vétkei, olyanok voltak ezek az erőteljes zsidó lelkek, mint egy-egy hatalmas rugó, mely sohasem pattant ki. Pálnak szemei előtt életének utolsó perczéig bizonyára ott ragyogott a múlandóságot nem ismerő korona, mely számára készült és mint a versenyző megkérte erejét, mentői közelebb jutott a célhoz.¹ Jutott neki különben itt-ott a vigaszból is. Ephesusi Onesiphoros Rómába érkezve felkereste és nem pirulva fogsága miatt szolgálta és felüditette kedélyét.-' Démas ellenben megundorodott az apostol abszolút tanaitól és elhagyta őt³ Pál, úgy látszik, mindig némi hidegséggel bánt vele.⁴

Megjelent e Pál Néror, vagy helyesebben mondva, ama bíróság előtt, melyhez felebbezése került?⁵ Ez csaknem bizonyos. Kétes

¹ IL Tim. IV. 6 és köv. Úgy tekintjük e levelet, mint némileg történeti regényt, melyet helyes érzéssel Írtak meg Pál helyzetére vonatkozólag utolsó napjaiban.

² II. Tim. I. 16, 18.

³ II. Tim. IV. 9.

⁴ Kor. IV. 14.

⁵ Dio Cassius Lili. 22.

⁶ A *Csel.* szerzője tényleg jól tudta, mi történt. Pálnak szájába *Csel.* XXIII. 11. és XXVII. 24. nem adott volna egy oly jóslatot, melyről tudta, hogy meg nem valósult. A *Martyresai* az első helyen e kettő közül, nyíl-

értékű értesülések, igaz, beszélnek egy első védekezésről, ahol senki sem volt jelen s a honnan az őt támogató kegyelem folytán sértetlenül került ki, úgy annyira, hogy olyan emberhez hasonlította magát, aki az oroszánok fogai közül menekült meg.¹ Fölötte valószínű, hogy ügye Rómában töltött két esztendei fogság után² (63. év elején) szabadon bocsáttatásával végződött³ Nem látjuk át, mily érdeke lehetett volna a római hatóságnak abban, hogy vallási ügy miatt, mely keveset érintette, elítélje őt. Komoly jelek mutatnak arra, másfelől, hogy Pál mielőtt meghalt, az apostoli utazásoknak és hittérítéseknek égés sorozatát végezte el, de nem Görögországban és Ázsia tartományaiban, ahol már sikerrel hirdette az evangéliomot⁴

Öt évvel megelőzőleg, alig egy hónappal fogsága előtt, midőn a római hívekhez írta meg levelét Korinthusból, jelezte előttük azon szándékát Pál, hogy Hispániába akar menni. Nem akart, úgymond, náluk maradni sokáig, hanem csupán átutazóban kívánja látni őket és néhány napot tölteni körükben; majd, ha már nyájasságukkal betelt, a Rómán túl fekvő országok felé irányozza lépteit⁵ Az apostolnak római tartózkodása tehát egy távolabbi apostoli működésnek volt alárendelve, melyet fő czélul tűzött volna ki maga elé. Római fogsága alatt Pál, ugylátszik, olykor változtatott szándékán a nyugati utazásokat illetőleg. A philippibeliek és a kolossaebeli, Philevános és ünnepélyes tanuságtételre vall, a vers első pontjával húzott párhuzamból kifolyóan, *Martyresas epi tón hf goumenón* (Róni. Kel. *Ad Cor.* I. 5. sz. h. ö. Luk. XXI. 12.) valószínűleg a Néro tanácsa előtti megjelenésre vonatkozik. V. I Petri, II. 13 és köv.

¹ II. Tim. IV. 10 17, figyelemmel arra, hogy ha Pált gondoljuk e levél Írójának, ő még mindig fogságban ül. (I. 8. stb.)

² *Csel.* XXVIII. 30.

³ *Csel.* XXVIII. 31, ugyan különös lenne, ha Pál fogsága kivégzéssel végződött volna. Másfelől elő lehet állani azzal, hogy ha Pált szabadon eresztették, a *Csel.* szerzője, aki sohasem mulasztja el, hogy a rómaikat a keresztyénség iránt kedvezőleg hangoltaknak tüntesse fel és kimutassa, hogy a keresztyénség törvényszerűsége már előzőleg megalapított, ezt mindenesetre közli és elbeszélését folytatja. Ki fogjuk mutatni azonnal, hogy Római Kelemen, a Timotheushoz írt két levél és a Muratori Canon Pálnak életében fogsága után történt utazásokat tételeznek fel. V. ö. Euseb. H. H. II. 22; szt. Jerom. *De viris Hl.* 5; Euthalius, Zaccagninál, *Coll. monum. vet. Eitel. gr.* p. 531 és köv.; gyöngye tanúságok igaz, minthogy semmiféle közvetlen hagyományon sem gyökereznek s minthogy ezekből ama rendszer érzik ki, mely a Timotheushoz és a Titushoz írt levelek eredetiségét fogadja el alapul.

⁴ *Csel.* XV. 25. kizárja azt, hogy Pál valaha visszatért volna ama helyekre, ahol megfordult. A *Csel.* Írója jól ismerte Pálnak életét s nem szólaltná meg őt tévesen.

⁵ Rom. XV. 24, 28.

mon előtt azon reményét fejezte ki, hogy meglátogatja őket;¹ de e szándékát bizonyára soha sem valósította meg.² Megszabadulva a fogságból mit tett? Csak természetes, ha felteszszük, hogy követte első tervét és útra kelt, mihelyt tehetett. Komoly okok szólnak a mellett, hogy megvalósította szándékát Hispániát illetőleg.¹ Ez utazás az ő szemében magas dogmatikai jelentőséggel bírt, nagy súlyt fektetett rá.⁴ Arról volt szó, hogy elmondhassa, miként az evangéliom elérte a nyugatnak legszélső pontját; beteljesült tehát, amiről az evangéliom beszél, mert ime, elhatott az a világnak végső határáig. Utazásainak kiterjedtebb szint kölcsönözni megszokott dolog volt Pálnál.¹ A hívők általán hitték, hogy mielőtt Krisztus megjelenik, Istennek országa már elterjed mindenfelé.⁷ Az apostolok szólás formája szerint az evangéliomnak hirdetése valamely városban

¹ Phil. I. 25—27; II. 24., Philem. 22. -

- Csel. XX. 25.

¹LA Muratori Canon, a II. század második feléből való s Rómában irt darab, úgy beszél erről, mint jól ismert dologról (37 -38 sor.) 1. Laurent: *Neutest. Stud.* (108 -110, 200). 2. Római Kelemen első levele (5 f.) azt mondja, hogy Pál prédikált *epi to terma tds duseós*; nem természetes kifejezés Róma jelzésére egy Rómában kelt iratban. Igaz, hogy Kelemennek Jakabhoz irt apocryph levelében, mely a Kornéliák élén látható és az is Rómában kelt, még erősebb kifejezésekre találunk Péter érdekében, aki a szerzőnek bizonyossága szerint is, Rómán túl meg sem fordult. (1 fej.) Tegyük hozzá, hogy Pál apostol, Róni. XVI. 2b. maga mondja, hogy Krisztusnak mysteriuma megjelentetett *eis panta ta ethnd*, bár ugyanott maga elismeri, hogy csupán Illyriáig hirdette az evangéliomot (XV. 19.), kifejezés, melyet szintén megszorítólag kell venni a II. Kor. X. 14, 1b. után, ahol azt mondja, hogy Korinthuson túl nem prédikált. 3. Pálnak társa, aki a Timotheusnak szóló második levelet szerkesztette, azt hiszi, hogy Pál kiszabadulva fogságából azzal tetőzte be apostoli működését, hogy meglátogatta amaz országokat, melyek után elmondhatta, hogy «az összes nemzetek <-nek hirdette az evangéliomot (IV. 17.) Ez újabb utazások nem irányultak kelet felé. (Csel. XX. 25.) V. ö. sz.-Epiphanes haer. XXVII. 6; sz.-Athanás, *Epist ad Dracontium*. opp. t. I. 1 r. p. 2b5 (Paris 1b98.); sz.-János Chrysostomus Opp. t. VII. p. 725; XI. p. 724; Theodoret in Phil. I. 25. és in II. Tim. IV. 17; Thebai Hippolytos *De duodecim apóst.* (Gallandinál *Bibi, patrum*. XIV. k., 117. old.) Mind e részek keveset nyomnak a latban, mert alapjokat nem közvetlen, hagyomány képezi, de a Rom. XV. 28-nak magyarázata. Eusebius nem akar tudni semmit ilyesmiről. Általában, a Pál hispaniai útjáról szóló hagyományt a III. és IV. század egyházi férfiai kedvezőtlenül fogadták, mert a priori föltették, hogy Pál Péterrel szenvedett vértanú halált Rómában, a spanyol utazás pedig e hagyománynak ellentmondani látszott.

¹ H. Sz. Ignatius *ad Rom.* 2.

² Apoc. XIV. 6. H. ö. Meliton *De veritate* p. XL. 18—19. sor (*Spicli. Sói.*) II. köt.

³ L. *Pdl apostol.* 492 495.

⁴ Kai kdrychthdsectai touto tō evangelion It's basiicias ea hold té oikoúmeni eis martyrión pasin tois ethnesin; kai tote hdxei to tilos. *Máté XXIV.* 14.

annak hirdetését jelentette az országban és ahhoz, hogy azt az egész város hallotta legyen, elégséges volt, ha azt tíz ember előtt hirdették.

Ha Pál megtette ezt az utat, kétségkívül a tengeren tette meg. Feltétlenül nem lehetetlen, hogy Gallia déli részének valamely kikötője látta volna az apostolnak lába nyomát. Bármiként legyen is, e problematikus kirándulásból a nyugat felé valamire való eredmény nem maradt fent.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A válság közeledik.

Pál fogságának vége felé az Apostolok cselekedetei és a levelek egyszerre elhallgatnak. Sötét éjszaka vesz körül, mely éles ellentétben áll a megelőző tíz évnek történeti világosságával. Az apostolok cselekedeteinek szerzője, aki a római hatalom iránt mindig nagy tiszteletet mutat és kimutatni akarja, hogy e hatalom olykor jó indulattal viseltetett a keresztyének iránt, nehogy, bizonyára oly eseményeket legyen kénytelen elbeszélni, melyekben a római hatóság gyűlölt szerepet játszott,¹ hirtelen elhallgat. E végzeteljes hallgatás a bizonytalanság sűrű homályába takarja az eseményeket, melyeket annyira szeretnénk ismerni. Szerencsére Tacitus és az Apocalypsis jönnek segítségünkre és vetnek e sötét éjszakába egy-egy világító sugárt. A pillanat megérkezett, melyben az eddigelé kicsiny köröknek örömét képező keresztyénség, mint egy morájával sokáig szerte hangzó menykőcsapás csap le a történet mezejére.

Az apostolok minden erejüket megfeszítették, hogy a háborgások miatt, melyeknek kitéve voltak, kétségbeesett híveiket mérsékeljék. Különbféle Ítéletekkel sújtották a keresztyéneket és az ítéleteket a büntettek és a vétségek megtorlásaiként szerepeltethették. Az apostolok bámulatos józan érzéssel Írták elő a vértanuság codexét.

Ha valakit pusztán a keresztyén névért Ítélnék el, annak csak örülnie kell.² A megváltónak e szavaira véltek gondolni: »Gyűlölni fog titeket az egész világ az én nevemért.«³ De, hogy a gyűlölségre büszkén hivatkozhassék, fedhetlennek kell lennie a keresztyénnek. Oda kell hatnia különösen, hogy a czéltalan forrongásokat lecsillapítsa, a közhatóságok elleni engedetlenségeket elfojtsa és emelje fel óvószavát az összes egyházakhoz, mint Péter, aki ez időtájt arra érezte magát indíttatva, hogy utánozza Pált és kör- s oktató-levelet Írjon Kis-Ázsia egyházaihoz, nem téve külömbséget a között, vájjon azok zsidó vagy pogány eredetűek. A levelek divatba jöttek; egyszerű magán iratból a levél irodalmi fajjá nőtte ki magát

¹ L. *a* apostolok*. Bev. XXII—XXIII.

² I. Petri IV. 14 és köv.

³ Máté X. 22; XXIV. 9; Márk XIII. 13; Euk. XXI. 12, 17.

a vallási kicsiny értekezések fictiv formájává.¹ Pál apostol élete végén — mint láttuk — e módhoz nyúlt. Minden apostol, kissé az ő példájára, igyekezett egy-egy levelet írni, irányának és tanítási módjának egy-egy darabjával birni, mely kedvencz elveit tartalmazta és ha valamelyiknek közülük nem volt ilyen, hát adtak neki egyet. Ezek az új levelek, melyeket később >egyetemes«-nek (katholicus) neveztek, nem tartalmaztak külön egyéni meghagyásokat, utasításokat: az apostolnak pásztorbeszédje, alap gondolata, kicsiny theológiája volt azokban nyolcz—tíz oldalon megírva. Tartalmuk a homiletika közös kincséből merített phrasisokban bővelkedett s egyéni jellegöket — a szerző személyét illetőleg — idővel az idézetek révén teljesen elvesztették.

Márkus útban volt Róma felé Kis-Ázsiából,² a hova Péter parancsából és Pálnak ajánlataival indult³ útnak. Az út a két apóstól kibékülésének lehetett a jele. Összeköttetésbe hozta Pétert az ázsiai egyházakkal s arra jogosította fel őt, hogy egy vallási oktató iratot intézzon azokhoz. Péter a levél megírásánál, mint rendszerint Márkust használta fel. Péter aligha tudott görögül és latinul, az ő nyelve a szyr.¹ Márk összeköttetésben állott Péterrel és Pállal egyaránt és talán ebből magyarázható ki a Péter-féle levélnek ama sajátos vonása, hogy Pálnak leveleiből sokat vesz át⁵ Bizonyos, hogy Péternek vagy titkárának (vagy a hamisítónak, aki visszaélt nevével) szeme előtt ott feküdt a római és ephesusinak nevezett levél,¹ — Pálnak ez a két valóban «egyetemes» levele, melyek általános vonásokban vannak tartva és általánosan el voltak terjedve. A római egyháznál ott lehetett egy példány az ephesusinak mondott levélből, Pál hittanainak egyetemes s e legújabb iratából, melyet mint körlevelet intézett több egyházhoz, de az még feltehetőbb, hogy megvolt ott a római levél is. Péter levelének néhány, kevésbé jellemző

¹ L. *Pál apostol* Bev. LXXII. A *I. Petri* eredeti volta iránt felmerült kételyeket e kötet bevezetésében tárgyaltuk.

² *I. Petri* V. 13.

³ *Kor.* IV. 19.

⁴ Euseb. *Demonstr. evang.* III. 5. és '.

⁵ A *I. Petri*. V. 12-ről azt lehetne vélni, hogy a levél tollvivője Silvanus volt. Ha ez a Silvanus azonos Silvanussal vagy Silással, Pálnak társával, föltevésünk, hogy Markus együtt dolgozott vele, megerősítést nyer.

⁶ H. ö. *I. Petri* I. 1 és köv. az *F.ph.* I. 4—7-el; *I. Petri* I. 3-at az *Eph.* I. 3-al; *I. Petri* I. 14-et az *Eph.* II. 3-al és *Róni.* XII. 2-el; *I. Petri* II. 6—10-et, *Róm.* IX. 25, 32. és köv.-el; *I. Petri* II. 11-et *Róni.* VII. 23-al; *I. Petri* II. 13-at *Róm.* XIII. 1—4-el; *I. Petri* II. 18-at *Eph.* VI. 5-el; *I. Petri* III. 1-et *Eph.* V. 22-el; *I. Petri* III. 9-et a *Róm.* XII. 17-el; *I. Petri* III. 22-öt a *Róm.* VIII. 34-el és *Eph.* I. 20-al; *I. Petri* IV. 1-et a *Róm.* VI. 6-al; *I. Petri* IV. 10 és köv. *Róm.* XII. 6 és köv.-el; *I. Petri* V. 1-et *Róm.* VIII. 18-al; *I. Petri* V. 5-öt *Eph.* V. 21-el stb. V. ö. *Pál apostol* XXII. jegyzet; LXXII. 1 jegy.

része, mintha Jakabtól lenne áttéve.¹ Péter, aki az apostoli ellennézetek között mindig fölötte ingadozó állást foglal el, midőn most Pált és Jakabot, hogy úgy mondjuk, ugyanazon szájjal szólaltatta meg, annak akart-e kifejezést adni, hogy az ellentétek a két apostol között csak látszólagosak? A kibékülés zálogaként magát állította-e oda mint hirdetőjét a Pál-féle igaz, mérsékelt és szükségszerű koronájoktól: a hit által leendő megigazulás tanától megfosztott eszméknek? Sokkal valószínűbb, hogy Péter, aki nem igen szokta meg az írást s hogy írói szegénységét eltakarja, pillanatig sem habozott eltulajdonítani ama vallásos phrasisokat, melyek állandó forgalomban voltak körülötte és bár különböző rendszereknek voltak termékei, egymással formai ellentétben nem állottak. Péter úgy látszik s ez reá nézve szerencse, egész életében megmaradt középszerű theologusnak; szigorúan keresztülvitt, következetes rendszert ne is keresünk az ő iratában.

Az álláspont különbsége, melyre Péter és Pál rendszerint helyezkedtek, ennél az iratnál már az első sorokból is kiténik: «Péter Jézus Krisztusnak apostola, a Pontosban, Galatiában stb. elszéledt hívekhez. Ily kifejezések teljesen zsidó zamatnak. Izrael családja, a palestinai felfogás szerint két részből állott: egyfelől azokból, akik a szent földet lakták, másfelől azokból, akik másutt laktak, «elszéledésben — mint általában mondták.³ Már pedig Péter és Jakab előtt¹ a keresztyének, még a pogány eredetűek is,⁵ annyira részét képezik Izrael népének, hogy az összes keresztyén egyházak — Jeruzsálemen kívül — az ő szemükben hazátlanok sorába tartoznak. Jeruzsálem amaz egyedüli pontja a világnak, ahol szerintük a keresztyén nem él számkivetésben!¹

Péternek levele, minden rász irálya mellett is, mely mindamellett jobban hasonlít a Páléra, mint Jakabéra és Júdáséra, megható darab, melyben bámulatosan tükröződik vissza a keresztyén öntudat helyzete Néro uralkodásának vége felé.⁷ Szelíd ború, lemondó biza-

¹ H. ö. 1 Petri. 1, 6—7-et Jak. I, 2-vel; I. Petri 1, 24-et. Jak. 1, 10. és köv.-el; I. Petri IV. 8-at Jak. V 20 al, I. Petri V. 5. 9-et Jak. IV. 6. 7. 10-el.

² Toschabim — parcpidemoi.

³ Galoutha = diaspora II. Ján. VII. 35.

⁴ H. ö. Jak. I. 1.

⁵ A 1 Petri I. 14, 18; II. 9, 10; III. (>); IV. 3. egyenesen megtért pogányokhoz intézvék.

⁶ V. 1 Petri II. 11 — 12. .

⁷ Ha a levél becsúztatott lenne, feltevés, (melyre a nagyszámban közkézen forgó hamis apostoli levelek mellett mindig utalni kell), meg kell vallani, hogy a hamisító korának, melyben a levelet írhatta, szellemébe nagyon beletalálta magát. A levél synchronismusa az apocalypsissal meglepő. L. IV. 7, 14, 15, 16; V. 13.

lom ömlik végig azon. A végső nagy idők elközelegnek.¹ Kell, hogy megpróbáltatások előzzék meg, melyekből mintegy tűz által megtisztulva fognak kilépni a hívek. Jézus, a kire szeretettel gondolnak, bár nem is látták, a kiben vakon hisznek, nemsokára meg fog jelenni, hogy örömük teljes legyen. Az Istentől örök időktől fogva előre látott, a próféták által hirdetett megváltás beteljesült Jézusnak halála és feltámadása által. A kiválasztottak, kik Jézus vérében fognak újjá születni, szentek gyülekezete, lelki templom, királyi papság, mely lelki áldozatokat mutat be.

«Szerelmeseim, arra kérlek, hogy úgy viseljétek magatokat a pogányok között, mint jövevényekhez, mint bujdosókhoz illik, gondosan ügyelve magatokra, hogy azok akik rágalmaznak és ellenetek, mint gonosztevők ellen szólnak, a jó cselekedetekből, melyeket látnak, dicsőítsék az Istent, mikor őket is meglátogatja. Engedelmesek legyetek minden emberi rendelkezésnek az Úrért, a királynak, mint legfelsőbb hatalmasságnak, a kormányzóknak, mint a király tisztjeinek, akiket a gonosztevőknek megbüntetésére és a jóknak dicséretökre rendelt Mert így vagyon az Istennek akarata, hogy jót cselekedvén megzabolázzatok a balgatatag és tudatlan emberek rágalmait. Viseljétek magatokat, mint igazán szabad emberek, nem pedig mint olyanok, kik a szabadság palástja alatt gonoszt miveinek, hanem mint Istennek szolgálói. Mindeneket tiszteljétek, az atyafiságot szeressétek, az Istent féljétek, a királyt tiszteljétek. Szolgák, legyetek engedelmesek a ti uraitoknak félelemmel, nemcsak a jóknak és emberieseknek, hanem még a keményeknek is, mert kedves dolog igazságtalanul szenvedni a hitért Mert micsoda érdeme van annak, aki békén tűri a büntetést, ha csakugyan vétkezett? De mikor jót cselekedtetek és mindazáltal békével viselitek el a sanyargatásokat, ime ez az, ami kedves Isten előtt, Krisztus tiértetek szenvedett, példát hagyván, hogy az ő nyomdokait kövessétek. Ki mikor bántalmazták, nem szidalmazott senkit, arra hagyta dolgát, aki igazságosan ítél.*

A Passiónak gondolata, e megható jelenet a lezárt ajakkal szenvedő Jézussal, már döntő befolyást gyakorolt, mint látszik, a keresztyén öntudatra. Kétely fér ahhoz, hogy ez az elbeszélés már meg volt írva; az elbeszélés naponként újabb körülményekkel bővült és tágult;³ de a hívek emlékezetébe maradandólag bevéssett lényeges vonások a türelemre szakadatlanul buzdító intelmek gyanánt hatottak rájuk. A keresztyén főelveknek egyike az volt, »hogy a Messiásnak

¹ 1 Petri I. 7, 13; IV. 7, 13; V. 1, 10.

² 1 Petri II. s köv.

³ A 1 Petri II. 23. föltételezi, hogy a hóhéraiért imádkozó Jézusról (Luk. XXIII. 34) Péter, vagy egyáltalán az, aki a levelet írta, mit sem tudott.

szenvednie kell.«¹ Jézus és az igaz keresztyén hova-tovább hallgaton tűrő báránként tűnt fel a mészáros kezei között a képzeletben. Meleg szeretettel rajongták körül őt lelkileg, ezt a szelíd bárányt, melyet fiatalon ölték meg a gonoszok; ez odaadó vonzalom világát Magdalának alakja gazdagította, amint ott áll gyöngéd szerelmével leverten a sir mellett. Ez az ártatlan áldozat, a sebhelybe ütött kézzel, könnyekre fakasztott mindenkit, akik ismerték. Istennek báránya», e kifejezés Jézusra vonatkozólag, már kiképződött;² a húsvéti báránynak eszméje vegyült közé;³ a keresztyén művészet leglényegesebb symbolumának egyike megtalálta csiráját ebben a két alakban. Keletkezését a felfogásnak, mely annyira meghatotta és könnyekre fakasztotta Assisi Ferenczet, ama szép részletre kell visszavezetni, ahol a második Ezsaiás Izrael prófétájának (a fájdalom emberének) eszményképét festve, mint a mészárszékre hurczolt bárányt állítja oda és mint olyat, mely nem nyitja ki száját az előtt, aki nyírja.¹

A megalázásnak, az engedelmességnek ezt a példányképét törvény gyanánt írja elő Péter az egész keresztyén társadalomnak. Az előljárók nyájasan vezessék az ő nyájaikat, kerülve a kemény parancs szót; a fiatalok vessék alá magokat a véneknek;⁵ főleg a nő tartózkodjék a hit hirdetésétől, de jámborságának állása által legyen hathatós terjesztője a hitnek.

»Ti pedig, asszonyok, hasonlatosképen engedelmeskedjetek a ti uraitoknak, hogy közöttük azok is, akik nem engednek az igének, a ti szent és tiszta életetek által — az ige hirdetése nélkül — nyertessenek meg. Ne induljatok a külső ékesség után, mely a hajnak felbodorításában, az aranynak viselésében, csillogó ruházatban áll, hanem a szív mélyébe rejtett ékességet, a szelíd és csöndes lélek rothadatlan vallását keressétek; ez az igazi gazdagság Isten előtt. Mert így viselték magokat régente a szent asszonyok is, bízva Istenben és engedelmeskedve uraiknak; így engedelmeskedett Sára is, kinek leányai lettetek, Ábrahámnak, nevezvén őt «Urának». Ti pedig férfiak, viszont úgy bánjatok asszonyaitokkal, mint egy felvilágosodottabb lénynek a gyöngébbel bánnia kell, úgy tekintétek őket, mint akikkel együtt örököstök a kegyelem életében. Végre legyetek mindnyájan egyesek, egymás iránt vonzódással, atyafiságos hajlammal, könyörülettel, alázattal, nem fizetve a gonosszal a gonoszáért, szidalommal a szidalomért, hanem inkább mindig jóval fizetve.

¹ Luk. XXIV. 26; Csel. XVII. 3; XXVI. 23.

² 1 Petri I. 19; II. 22—25; Csel. VIII. 32; Jan. I. 29, 36; Apocal. egészen: *Ep is tola Barnabae* c. 5.

³ Ján. XIX. 36; Justin *Dial. cum. Tryph.* 40.

⁴ Ézs. UH. 7.

⁵ 1 Petri V. 1—5.

Kicsoda háborgathat titeket, ha a jót követitek? Hogyha pedig az igazságért szenvedtek is, örvendeztetek annak!«¹

A keresztyéneknek megígért Isten országa felől helytelen nézések kaptak lábra.² A pogányok azt képzelték, hogy annak bekövetkezése alatt politikai változást értenek.

»Legyetek mindenkor készen megfelelni azoknak, akik számon kérnek titeket a bennetek lakozó reménységről, de tegyétek ezt alázattal és tisztelettel, támaszkodva a ti jó lelkiismeretetekre, hogy akik a Krisztusban való tiszta életetek ellen rágalmakat szórnak, megszegyenüljenek; mert jobb, ha a jócselekedet miatt szenvedtek, (ha már Isten is úgy akarja) mintsem a gonosz miatt . . . .’ Elég sokáig éltetek a pogányoknak akarata szerint, mikor a bujálkodásban, a gonosz kívánságokban, részegségben, dobzódásban, a bálványoknak undok tiszteletében forgolódtatok. Csodálat fogja el őket immár, hogy a bűnöknek e féktelenségében többé nem éltek velők és káromolnak titeket. Számot kell majd tenniük annak, aki kész megítélni az élőket és a holtakat .... Mindeneknek vége közel vagy.⁴ De, szerelmeseim, ne rémüljete meg ama tüzláng miatt, mely a ti megpróbáltatástok miatt gyulád ki, mint valamely idegen dolog miatt; hanem inkább örüljete azon, hogy a Krisztus szenvedéseinek társai vagytok, hogy az ő megjelenésének dicsőséges napján ti diadalmaskodjatok. Ha szidalommal illetnek titeket a Krisztusnak nevéért, boldogok vagytok. Senki azért ti közületek ne szenvedjen úgy, mint gyilkos, mint tolvaj, mint gonosztevő, mint idegen dologban praktikáit; de, ha valaki úgy szenved, mint »keresztyén«, amiatt ne piruljon; sőt inkább dicsőítse az Istent azért, mert elkövetkezett az idő, melyben az Ítélet elkezdődik az Istennek házában. Ha mi rajtunk kezdetik először, micsoda végök lesz azoknak, akik nem követik az Istennek evangéliomát? Ha az igaz csak nehezen idvezül mivé lesz az istentelen és a bűnös? Annakokáért, azok, akik szenvednek az Isten akaratjából, ajánlják fel hú Teremtőjöknek leikeiket teljes ártatlanságban.⁵ Alázzátok meg magatokat Istennek hatalmas keze alatt, hogy felmagasztaljon titeket, ha az idő elkövetkezik . . . Legyetek józanok, vigyázzatok, a ti ellenségtek, az ördög, mint egy ordító oroszlán csatangol körül, keresvén, akit elnyeljen. Álljatok neki ellen, erősek lévén a hitben, tudván, hogy az általatok elszenedett megpróbáltatásokon esnek keresztül a világon elszéledt testvéreitek is. A minden kegyelemnek Istene, egy kevés szenvedés után gyógyítson,

¹ 1 Petri III. 1 s köv.

² V. δ. Hegesippos, Eusebnél H. E. III. 20.

³ 1 Petri III. 15 s köv.

⁴ 1 Petri IV. 3. s köv.

⁵ 1 Petri IV. 12. s köv.

erősítsen, tegyen álhatatosokká titeket. Az övé legyen a hatalom örökön-örökké. Ámen.¹

Ha a levél, mint hisszük, valóban Pétertől származik, úgy az józansága, nyílt szókimondása, őszintesége mellett tesz tanúságot.

Sehol sem használja a hatalom s a tekintély szavát, a község véneihez, mint hozzájuk hasonló beszél.² Csakis abban emeli ki önmagát, hogy tanúja volt a Krisztus szenvedéseinek és hogy részt veend majd a dicsőségben, mely nemsokára elkövetkezik.³ A levelet Ázsiába bizonyos Silvanus vitte el, aki lehet, a Pál Silvanusával vagy Silasával egy és ugyanaz.⁴ Péter azért választhatta őt, mert Pál kíséretében megtett utazás révén már ismerte a kisázsiai híveket.⁵ Péter Márkus üdvözleteit is közli a távoli egyházakkal és pedig oly modorban, mely szintén arra mutat, hogy Márkus nem volt ismeretlen előttük. A levél a szokásos üdvözletekkel végződik. A római gyülekezetét ezekkel a szavakkal írja körül: «a veletek együtt kiválasztott baby lóni gyülekezetett A secta szoros felügyelet alatt állott, egy fölötte nyílt levél, melyet elfogtak, irtózatosszerűségeket kelthetett volna fel. Péter tehát, hogy a rendőrség gyanúját félrevezesse, Rómát az ázsiai istentelenség és fővárosával jelölte meg, ezzel a névvel, melynek symbolicus jelentését mindenki megértette és a mely csakhamar egy költeményen mint alap gondolat fog végig húzódni.»

¹ 1 Petri V. 6. és köv.

² Synpresbyteros.

³ 1 Petri V. 1.

⁴ *Hős logisomai*, 1 Petri V. 12. vezet e föltevésre.

⁵ Mindamellert nehéz úgy érteni e részt, mintha *táti hymin pistoú-ró* lenne szó.

⁶ 1 Petri V. 13. V. ö. Kor. IV. 10.

⁷ 1 Petri V. 13; Euseb. H. E. II. XV. 2. H. ö. Apoc. XIV. 8; XVI. 1'); XVII. S; XVIII. 2, 10, 21; *Carmina sib.* V. 142, 158; Midrasch *Schir hassehirim* rabba I. fa; Commodian *Instr.* acrost. XLI. 12; Esdrás Jelenése I. 28, 32. Valószínűtlen, hogy az *i Petri-Xsxn* az Euphrates melletti Babylonról lenne szó. A keresztyénség az I. században, egyáltalán nem tejedt el Babylon felé. Kevéssel ez időszak előtt, melyhez értünk, a zsidókat kiűzték Babylonból és ugyanígy el kellett hagyniok Seleuciát és Ktesiphont is (Jos. *Ant.* XVIII. IX. 8, 9). A III. században még nincsenek *minim*. Nehardeaban. Bab. Talm. *Pe-sachim* 56. a. A symbolicus nevek sűrűn fordulnak elő a zsidóknál, Esther III. 1, 10; VIII. 3, 5; Apoc. XI. 8. Rómát ilyenformán Ninivével is jelezték (Buxtorf *Lex. chald.* col. 221), a római birodalmat pedig *Edommal*, a keresztyéneket *Cuthim*-mal, a pogányokat *Kanaanal*. L- fent.

HATODIK FEJEZET.

Róma égése.

Nérónak dühöngő örültsége elérte a paroxysmus határát. A világ ennél irtózatosabb eseményt sohasem látott. Az idők abszolút kényszere egyetlen-egynek szolgáltatott ki mindent, a Caesar legenda-szerű nagy név örökösének; másféle uralkodás lehetetlen volt s a provinciák rendszerint elég jól érezték magukat uralkodása alatt, de végtelen veszély rejtődött benne. Midőn a Caesar elveszítette esztét, midőn a hallatlan hatalom által megzavart szegény fejének minden ütere egyszerre felpattant, a határtalan örültségek korszaka állott be ilyenkor. Szörnynek volt kiszolgáltatva a világ. Nem volt eszköz reá, hogy elúzhassék; germán gárdája, mely mindent elvesztett volna, ha ő megbukik, szívós buzgalommal tartott ki üellette. A benszorult fenevad ott keringett és dühvel védelmezte magát fészében. — Néróban volt valami egyszerre a félelmetesből, a félszgeből, a nagyszerűből és a képtelenből. Minthogy a Caesar nagy mértékben irodalmi hajlamokkal bírt, az ő örültsége is elsősorban irodalmi. A századoknak minden álmképe, minden költeménye, minden legenda, Bacchus és Saccianapal, Ninus és Priamos, Trója és Babylon, Homéros és a kor izetlen költészete mind ott kavargóit chaosként a középszerű, de magát egész meggyőződéssel annak valló¹ művésznak szegény koponyájában, akinek a véletlen megadta a hatalmat ahhoz, hogy összes agyrémeit megvalósíthassa. Gondoljunk magunknak körülbelül olyan embert, minő Hugo Victor hérosa, ilyen képtelen alakot, örületből, együgyűségből és színésziességből meggyurtan, minden hatalommal a kezében, mint a világnak urát. Nem volt meg benne borzalmas gonoszsága Domitianusnak,² a rosznak szeretete a roszért; de nem is volt oly különöz, mint Caligula; lelkiismeretes romantikus hős volt, operai császár, zenebarát, aki reszked a színtér előtt és azt megreszkedteteti,³ a milyen lenne napjainkban az a polgár, akinek józan esztét a modern költők olvasása teljesen kiforgatta és aki azon rögeszmében él, hogy neki utánoznia

¹ Sueton, *Néró* 20, 49.

² Sueton, *Néró* 39. V. Jos. *Aot.* XX., VIII. 3.

³ Sueton, *Néró* 23, 24.

kell Islandi Hant és a burggravokat Az államigazgatás, mint kiválóan gyakorlati dolog, teljesen kizárja a romantismust. A romantizmus előtte a művészet körébe tartozik; de a ténykedés fordítottja a művészetnek. Főleg egy fejedelem nevelésénél válik a romantizmus végzetessé. Seneca, e téren, sokkal többet ártott növendékének, rósz irodalmi ízlésével, mint használt gyönyörű költészetével. Nagy szellem volt, rendkívüli talentum és alapjában minden hibái mellett is tiszteletre méltó ember, de a szónoki és irodalmi hiúságért élni, halni kész, aki phrasisok nélkül érezni és okoskodni nem tudott. Minden erejét oda irányozva, hogy tanítványa ki tudjon fejezni dolgokat, melyeket nem értett, hogy választékos szavakkal könnyedén tudjon élni, növendékéből irigy komédiást, gonosz indulatu rhetort csinált, aki a humanitásról beszél mindig, ha tudja, hogy hallgatják.¹ Az öreg pedagógus egész mélységében ismerte korának baját, a növendékeét és a magáét, midőn egy őszinte pillanatban így kiáltott fel: *Liter arum i n te m per an ti a laboramus.*²

Ezek a nevetséges hajlamok eleinte elég ártatlan színbe jelentkeztek Nerónál; a majom egy bizonyos ideig megfigyeli a mozdulatot, melyre tanították. A vérengző kegyetlenség csakis Agrippina halála után tört ki belőle; de csakhamar hatalmába kerítette egész lényét Minden évet egy-egy büntette jelöl. Burrhus nincs többé s mindenki úgy vélekedett, hogy Néró ölte meg; Octávia meghurczoltatva a szégyen tengerébe, hagyta el a világot; Seneca visszavonult, minden órában elfogatását várva, egyre kinzatasokról álmodva, a kivégzések fölötti elmélkedéssel edzve lelkét, annak bizonyításában keresve vigaszt, hogy a halál: megszabadulás.' Tigellinus ura a helyzetnek, a saturnalia teljes. Néró minden nap hirdeti, hogy egyedül a művészet mehet komoly dolog számba, hogy minden erény hazugság, hogy az a tisztességes ember, aki szabad és beismeri tökéletes szemérmertlenségét, bögj- a nagy ember az, aki mindent elveszteget, mindent koczára vet, mindent elfecsérel.⁴ Az erényes ember előtte hypocrita, bujtogató, veszedelmes ember és főleg vetélytárs; ha sikerül neki felfedeznie valami irtózatosságot, mely igazolja elméletét, örömujjongásba tör ki. A gőgnek és a versengő hamis szellemnek, mely kezdettől fogva ott rágódott pusztító féregként a latin culturán, politikai veszélyei nyilvánvalókká lettek. A komédiás megszerezte az élet és a halál fölötti jogot hallgatósága fölött; a dilettáns kinpaddal fenyegette az embereket, ha nem bámulták verseit Az irodalmi dicsőség által megrészegített mono-

¹ Sueton, *Néró* 10.

² Seneca, *Levelek LuciiHushoz* CVI. 12.

³ H. ö. *Coasol. ad Moreiam* 20.

⁴ Sueton, *Níro* 20, 29, 30; Dio Cassius L.XI 4, 5.

manikus, aki a gyönyörű elveket, melyre tanították, egy kannibál tréfáival gyúrja össze, utczai suhancz, aki az utczaszegleteken ácsorgó csöcselék tapsára vágyik, ült a birodalom trónján. Hasonló fonákságot sohasem látott még a világ. A keletnek borzasztó és kegyetlen despotáinál nem találjuk meg sehol ezt az őrjöngő kacaját, az elfajult esztetikának e kicsapongásait. Caligulának örülsége rövid; ezé egy-egy roham, és azután Caligula főleg bohóc volt; szellem lakozott benne; ennek a közönséges fajankóuak örülsége ellenben olykor tragikus borzasztóságban lángolt. A legrettenetesebb volt azonban olyankor, midőn lelkiismereti furdalásaival játszva verseket szavalt Ezzel a melodramai arculattal, aminő csak neki adatott meg, mondogatta azután, hogy a fúriák marczangolják; szavalt görög verseket az apagyilkosokról. Gúnyt űző isten látszott őt teremteni, hogy azután irtózatos macskazenét adasson magának egy emberi teremtménytől, amelynél minden eszköz éktelenül nyikorog, fajtalan látványt rendezzen magának az epileptikus világ köréből, aminő a Kongo majmainak sarabandja vagy egy dahomeyi király vérengző orgiája.

Az ő példájára, mintha valóságos szédület fogta volna el az egész világot. Társulat alakult hitvány dévajlóból, akiket «Augustus lovagjainak hívtak s akiknek feladatuk jutott, hogy a caesar esztelenségeinek tapsoljanak, hogy számára éjjeli csavargókra valló tréfás ötleteket találjanak ki.¹ Nemsokára egy császár fog kikerülni ebből az iskolából.² A rossz ízlésre valló képzelődésnek, az ürességnek, komikai érre igényt tartó szavaknak áradata, émelyítő utczai nyelv, hasonló ahhoz, melyet a mi legkisebb újságainknál tapasztalunk, árasztotta el Rómát és jött divatba. A császári komédiázásnak ezt a gyászos fajtát⁴ már Caligula teremtette meg. Néro őt választotta mintának.¹ Nem volt elég neki, hogy kocsiversenyben vett részt a circusban, rekedté kiabálta magát, nyilvánosan ének versenyeken lépett fel a provincián; láták őt halászni arany szállal, bíborral bevont húrokon,¹¹ személyesen idomítani tapsonczait, rendezni hamis diadalmeneteket, magának ítélni oda az antik Görögország összes pályakoszorúit, rendezni hallatlan ünnepélyeket, fellépni a színpadon hitvány szerepekben.⁷

¹ Plin. H. N. XIII., XXII. (43.)

² Suelon, *Ottó* 2.

³ Tacit. *Annales* XIV. 14, 15, 16. L. Néro szavait Suetonnál, az általa negélyezett gúny megértésére. V. Tacit *Annales* XIV. 17; Dio Cass. I, XII. 14; LXII. 8.

⁴ Sucton. *Néro* 30.

⁵ Tacit. *Ann.* XV. 33 s köv.; Sucton, *Néro* 20, 22, 24. 25.

⁶ Euseb. *Chron.* ad ami. 6. Néro.

⁷ Sueton, *Néro* 11. 20, 21, 23. 24. 25, 27, 30; Tacit. *Ann.* XV. 37. stb.; Dio Cass. I. XI. 17-21; LXII. 15.

A félszepségeknél alapok a század romlott ízlése és ama határtalan fontosság, melylyel a deklamáló művészetet, mely az óriási után tör s csupán szörnyűségekről álmodik, felruházták.¹ Az őszinteség hiánya uralkodott mindenben, bizonyos ízetlen irány, mint a Seneca tragédiáé, festése a sohasem érzett érzelmeknek, az erényes emberre valló, de valóban hamis beszédmódon. Az óriásit tartották nagyszerűnek; az aesthetika teljesen elkallódott. A colossalis szobroknak anyagias, színpadias és álpáthosszal bíró művészetnek volt ez a kora, melynek mesterműve a Laocoon,² bámulatos szobor kétségkívül, de a melynek kiállása inkább egy can ti cum át éneklő hős tenorra vall és hol a súlypont a testi fájdalomra van fektetve. A szépségtől sugárzó Niobidáknak tisztán erkölcsi fájdalma már nem elégített ki senkit, a phisikai kín vonásaira vágytak, ebben találtak élvezetet, mint a XVII. század Puget vésojében. Az értekek elsatnyultak, durva eszközök, minőket Görögország a legnépiesebb előadásoknál is alig engedett volna meg magának, váltak a művészet alkotó elemeivé. A nép betűszerint őrzöngött a látványosságokért, de nem a komoly, a nemesi tö tragédiák, hanem a fantasmagoriák után. Az élőképnek- nemtelen ízlése terjedt el mindenüvé. Nem elégedtek meg már azzal, hogy a költők kiváló termékeit szellemileg élvezzék, a mythosokat és pedig a legdurvábbakat és a legfajtalnabbakat, megtestesülve akarták látni, valóságos önkívületbe estek a csoportozatok, a színészek mozdulatainak láttára, a szoborszerű hatást keresték. Annak az ötvenezer embernek a tapsa ott a roppant nagy körmedencze ölén, akik egymást tüzelték és izgatták, oly részegítő hatást gyakorolt, hogy magának a fejedelemnek is kedve kerekedett föllépni porondján mint kocszónak, mint énekesnek, mint színésznek. A színházban aratott dicsőség volt a dicsőségek netovábbja. Az a császár, kinek feje kissé gyöngye volt, nem tudott ellentállani a kísértésnek, hogy e szomorú játékok koronáival ne övezze homlokát. Caligula itt vesztette el azt a kis eszét is, mely osztályrészéül jutott, a színházban töltötte az egész napot, hogy a tunya dologtalan emberekkel mulasson;³ később Cominodus és Caracalla kelnek versenyre majd Néróval az örölség e pálmájáért. Törvényt kellett hozni, mely eltiltotta a senátorokat és a lovagokat az aréna porondjától, a gladiátor! harczoktól és a vadállatokkal való küzdelemtől. Az élet központja a circus, a világnak többi része mintha

¹ Juvenal *Sat.* I. in it; Martial *Spectac.*

² E mű elkészítése idejének kérdésébe nem bocsájtkozunk; de abban páratlan mesterművei ez időtájt kezdtek látni. Phil. H., N., XXXVI. V. (4). V. Overbeck *Die antikén Schrifitquellen tür Geseh. der bild. Kiiuste* p. 391—392; H. Brunn *Geseh. der grieesh. Künstler* I. p. 4b9 s köv.; 495 s köv.

³ Sueton, *Cains.* 18.

csakis Rónia szórakozására lett volna teremtve. Különösebbnél különösebb dolgokat eszelt ki szakadatlanul a fejedelmi karvezető. A nép egyik ünnepről a másikba özönlött, nem beszélve másról, csakis az elmúlt nap ünnepélyességeiről,¹ arra várva, amit ígértek neki és azzal végezve, hogy egész odaadással ragaszkodott a fejedelemhez, aki ilyen formán végnélküli bachanáliává változtatta életét. Nérónak népszerűségét, melyre e hitvány eszközökkel tett szert, kétségbe vonni nem lehet; Ottónak, hogy a császári trónt elnyerje, nem kellett egyebet tennie, mint felidézni emlékét, utánozni őt, reá mutatni, hogy ő maga is e kör egyik embere volt.

Nem állíthatjuk határozottan, hogy a szerencsétlennek nem lett volna szive és érzéke a jó és a szép iránt. A barátságra nemhogy képtelen lett volna, de sőt gyakran jó pájtásnak mutatta magát s tulajdonkép ez tette őt kegyetlenné; azt akarta, hogy önmagáért szeressék s csodálják s megharagudott mindazokra, akik nem így éreztek iránta. Természete irigy, érzékeny s a jelentéktelen hűtlenségek is kihozták sodrából. Bosszuállásainak tárgyai rendszerint azok, akik benső köréhez tartoztak (Lucanus, Vestinus), de akik visszaéltek ama családi viszonyokkal és gunyjaiknak nyilait ő reá vetették;- mert a nevetségést mélyen érezte s azt takargatni igyekezett. Thraseast azért gyűlölte oly nagyon, mert lekeltet mondania arról a reményről, hogy megnyerje baráti vonzalmát.³ Ennek a rősz verstöredéknek grotesk idézete

Sub terris tonuisse putes

vesztette el Lncanust.¹ Anélkül, hogy Galvia Crispinillát végleg eltaszította volna magától,¹¹ tudott igazán is szeretni néhány nőt. Poppaea, Actaea viszont szerették. Poppaeának halála után, midőn otrombaságainak tetőpontján állott, majdnem megható bánatnak adta jelét, hosszú időn keresztül egy gyengéd érzelem behatása alatt látzott lenni, felkeresett mindent, a mi reá hasonlított, a legesztelenebb dolgokat eszelte ki, csakhogy az elhunytak képét felidézhesse szeme elé.² Poppaea viszont oly érzelmeket táplált iránta, minőket ilyen műveit nő egy közönséges emberre nem pazarolt volna. Poppaea, a legelőkelőbb világnak e courtesaneja, aki a kiszámított szerénység

¹ L. Martial epigraininjait, főleg a *Liber de spectaculist*, melyek az akkori idők kicsiny újságait képviselik sok tekintetben.

² Tacitus *Ann.* XV. 6S.

³ Plutarhos *Praec. ger. reip.* XIV. 10. H. ő. Tacit. *Ann.* XVI. 22; Dió Cassius I,XII. 26.

⁴ Sueton fragm. Lu can us Hetéből.

⁵ *Atogistra libidiniim Neronis*, Tac. *Hist.* I. 78; v. Dio Cassius LX 111. 12

⁶ Dio Cassius LXII. 28; LXIII. 12, 13; Plinius XXXVII. III. (12).

fogásaival ritka szépségre és finom előkelőségre tudott szert tenni,¹ minden bűnei mellett is ösztönszerű vallást őrizett meg szívében, mely a judaismus felé hajlott.¹ Néró, úgy látszik, szívesen hódolt meg a női báj előtt, melyben a kaczérság bizonyos kegyességgel párosult. A váltakozó odaadás és ridegség, ez a nő, aki sohasem lépett ki az utcára csupán fátyolozottan, a szeretetreméltó társalgási modor és főleg szépségének megindító ápolása, mely egy alkalommal, midőn tüköré néhány ránczot mutatott, határtalan s teljesen nőies kétségbeesésbe ejtette őt s a halál gondolatátkeltette benne,¹ mindez élénken ragadta meg a kicsapongó fiatal embernek lángoló képzeletét, a kire a szemérem látszata leírhatatlan benyomást gyakorolt. Látni fogjuk csakhamar, hogy Néró, mint Antikrisztus, bizonyos értelemben új esztetikát alapít és ő az, aki a mezítelen keresztyén szemérem látványain legelőször legelteti szemeit. Az odaadó és gyönyörvágó Poppaea még inkább ápolta benne az efféle érzelmeket. A házastársi bánat, melyet elhunytá keltett,¹ föltételezi, hogy Néróval fentartott legbensőbb viszonya közepette is, mindig megőrizte ama büszke magatartást, melyet e viszony kezdetén negélyezett.¹⁷ Ami Actaeát illet', ha nem is volt keresztyén, mint azt föltételezték, de nem sok hiányzott ahhoz, hogy azzá legyen. Ázsiából származott rabszolganő volt, tehát oly országból, melylyel a római keresztyének szakadatlan összeköttetésben állottak. Nem egyszer észlelték, hogy ezek a szép felszabadult nők, akiket egész sereg imádó vett körül, egész odaadással rakaszkoztak a keleti vallásokhoz.⁷ Actaea mindig megőrizte egyszerűségét és az ő kicsiny rabszolga világával sohasem szakított teljesen.⁸ Eleinte az Annáé a családhoz tartozott, mely körül keresztyéneket láttunk csoportosulni; Seneca keze játszott közbe abban, hogy a legtragicusabb és a legszörnyűbb izgalmak közepette, oly szerepet játszó, mely, tekintettel szolgálai állására, csak tisztességesnek volt minősíthető.⁹

¹ Tacit. *Ann.* XIII. 45. L. a capitoli mellszobrot (17. sz.) és a vaticánit (408. sz.)

² *Theosebés gar én.* Jos. *Ant.* XX. VIII. 11; v. *Vita.* 3. Amit Tacitus (*Ann.* XVI. 6; v. *Hist.* V. 5.) az ő temetési ünnepélyeiről mond, teljesen megerősíti a föltevést. V. Plin. XII. XVIII. (41.) Vedd figyelembe egyúttal előszertetét a jóslatok iránt. Tac. *Hist.* I. 22.

³ Ne satiaret adspectum, vei qtiia sic decebat.

⁴ Dio Cass. I.XII. 2S.

⁵ Sueton, *Néró* 35. .

⁶ Tacit. *Ann.* XIII. 46. '

⁷ Ovidius, Propertius, Pompéi festményei tanúskodnak a mellett, menyire divatban volt Isisnak cultusa.

⁸ Tacit. *Ann.* XIII. 46.

⁹ Tacit. *Ann.* XIII. 13; XIV. 2. L. fent,

Ez a szegény, szerény, szende leány,¹ akit nem egyszer vesznek körül majdnem keresztyén hangzású névvel bíró emberek (Claudia, Fe 1 icu 1 a, S tephan u s, Crescens, Pb aebe, Onesimus, Thal-lus, Artem as, Helpis),³ volt első szerelme az ifjú Nérónak. A leány hű maradt hozzá haláláig, találkozni fogunk vele majd a Phaon villában, amint kegyelettel rója le az utolsó kötelességeket a holttest iránt, melytől irtózáttal fordult el az egész világ.

És mondjuk ki nyíltan, bármily sajtószereinek tűnhet is fel, a nők szerették őt Szörny, képtelen teremtés, a természetnek elhibázott alkotása volt, de nem közönséges szörny. Mintha a sors, egy különös szeszélyből, a logicusok hircocerfjét akarta volna megvalósítani benne, korcs, bizar, összefüggéstelen, a leggyakrabban gyűlöletes lényt, de a kitől pillanatszerűleg a tetszés el nem vitázható. A nőknek érzelmeik mellett, melyek inkább a sympathián és az egyéni izlésen, mint az ethikai szigorú becslésen nyugosznak, elégséges egy kis szépséget vagy erkölcsi jóságot látniok, hogy neheztelésök vonzalommal változzék. Különösen aművészetők által megittasult, elkallódott művészek iránt elnézők, egy Byron iránt, aki agyrémeinek áldozata, aki odáig viszi a naivitást, hogy tettekre fordítja le ártatlan költészetét Azon a napon, melyen Actaea Domitius sírjába tette le Nérónak vérző holttestét, bizonyára könyeket hullatott a természeti adományok profanatiója fölött, melyeket ő ismert egyedül; ugyan-e napon, midőn több volt ő, mint keresztyén, bizonyára imádkozott érte.

Közepes tehetsége mellett művészi léleknek tulajdonságai lakoztak benne: jól festett, jól faragott; versei jók voltak, bár némi iskolai kenetteljes hang vonult végig azokon,³ de bármit lehessen is róluk mondani, annyi áll, hogy azokat maga írta; Sueton látta az ő sajátkezű fogalmazványait törlésekkel tele.* Ő ismerte fel először Subiaconak elragadó vidékét és ott pompás nyári lakot emeltetett magának. Szelleme a természeti dolgok szemléletében józan és fürkésző; szerette a találékonyságot, az új és elmés dolgokat;⁵ az okokat kívánta ismerni és teljesen átlátta az úgynevezett magicus tudományok nyegleségét és kora összes vallásainak hitványságát.” Életírója, akiből idézünk, megőrizte számunkra azt az elbeszélést arról, miként ébredt fel benne az ének iránti hivatás.⁷ Az első lökést

¹ Tacit. *Ann.* XIII. 12, 13, 46; Sueton, Néró 28; Dio Cass. LXI. 7.

² Fabretti *Inscr.* p. 124 —126; Orelli 735, 2885. sz.; Henzen 5412, 5413 sz.

³ Sueton, fragm. Lucanut életéről.

⁴ Sueton, *Néró* 52.

⁵ Seneca *Quaest. not.* VI. 8; Plin. H. N. XI., XLIX. (109); XIX., III. (15); XXXVII. III. (11).

⁶ Sueton, *Néró*, 56. Plinius XXX., II. (5); Pausanias II. XXXVII. 5.

⁷ Sueton, *Néró* 20.

ebben a század leghíresebb citherásától, Terpnostól kapta. Egész éjjelen ült ott a zenész oldala mellett, tanulmányozva játékát, elmerülve, visszafojtott lélekzettel felolvadva, megittasodva hallgatta és szívta magába hangjait egy más világnak, melyet a nagy művész nyitott fel előtte. Innen eredt ellenszenve a rómaiak iránt is, akik általában gyenge zene ismerők voltak és előszeretete a görögök iránt, akik szerinte egyedül tudták* méltányolni azt és a keletiek iránt, akik fellengző tapssal fogadták. Innentől kezdve, csupán a művészetet tartotta egyedüli dicsőségnek, új élet tárult fel előtte, a császáról megfejtkezett; tehetségének tagadása felségsértés számba ment; Rómának voltak ellenségei azok, akik nem csudálták.

Vágya, hogy a divat királyának tekintsék, bizonyára nevetséges. Mindamellett meg kell vallani, hogy e kérdésben több volt a politika nálla, mintsem gondolnók. A császár első kötelessége (a kor hitványságát tekintve) az volt, hogy szórakoztassa a népet. A fejedelem mindenekelőtt főfő ünnepélyrendező volt; mint legfőbb szórakoztatóhoz úgy illett, hogy a költségeket ő viselje egyedül.¹ A szörnyűségek közül, melyeket Néró terhére írnak, soknak súlyát csakis tekintettel a római erkölcsökre és az eddig szokásban volt szigorú nézetekre méltányolhatjuk eléggé. Ezt a férfias világot felháborította annak a fejedelemnek látása, aki hímzett hálóköntösben fogadta a senátust, a csapatszemléken türehtelen pongyolában öv nélkül jelent meg, a nyakán .selyemkendővel, hogy a hangját óvja.-' Az igazi rómaiak egész joggal botránykoztak meg a keleti öltönyök divatba hozatala miatt. De elkerülhetlen volt, hogy az elaggott és teljesen kimerült társadalom fölött romlottságával győzzön az új. Már Kleopatra³ és Antonius álmodoztak egy keleti császárságról. Ilyenféle uralomról beszélték tele Nérónak is a fejét;¹ a legvégső esetben 0-Egyiptom praefecturáját készült megtartani. Augustustól kezdve Constantinig mindennap egy-egy lépés történt a hódítás terén, melyet a birodalomnak görögül beszélő része a latin rovására kivívott.

Nem szabad különben megfedkezünk arról, hogy az eszteletenség a levegőben volt. Ha az aristocraticus társadalomnak kiváló magvától, mely Nervával és Trajánnal lép az uralomra, eltekintünk, a komolyságnak általános hiánya azt hozta magával, hogy a legtekingintélyesebb emberek bizonyos tekintetben játszottak az étellel. Az akkori idők képviselője és megtestesítője, e mérhetlen erkölcssteleu-

¹ Lásd az elégtelenség okait Galba ellen. Sueton *Gólba* 12, 13.

² Dio Cassius LXXIII. 13, 20, 25; Suéton *Néró* 51.

³ Horacius *Ódái* I. XXXVII.

⁴ Sueton *Néró* 40; Tacit. *Ann.* XV. 3b.

ség uralmának «tiszteletre méltó embere» volt Petronius.¹ Nappal aludt, éjszaka végezte ügyeit és szórakozott Egyáltalán nem tartozott azon tékozlók közé, akik durva, kicsapongások között teszik tönkre magokat; a gyönyör világát alaposan ismerő kéjencz volt. A szavait és tetteit jellemző természetes fesztelenség és könnyelműség az egyszerűség vonásával ruházták fel őt, mely elbájolt Bythiniai proconsul, majd consul korában a legkiválóbb ügyek elintézésére bizonyult alkalmasnak. Visszatérve azonban a bűn világhoz vagy a bűn nagyképűsködő forgatagához, Néro legbensőbb körének lett a tagja s egyúttal a jó Ízlés korlátlan bírója.² Finomnak, előkelőnek csupán azt tartották, amit Petronius elismert annak. Az ocsmány Tigellinus, aki alávalóságával és gonoszságával uralkodott, vetélytársat látott benne, aki a gyönyörök világában felülmúlja őt; sikerült elveszejtenie. Petronius méltóságán alólinak tartotta kikötni e nyomorulttal. De nem akart rútul meghalni. Fölmetszette ereit, újra beköttette, majd ismét felnyitatta azokat, s úgy társalgóit jelentéktelen dolgokról barátaival, s hallgatta azoknak nem a lélek hallhatatlansága és bölcsészeti nézetek, hanem dalok és a könnyüvérű költészet felől folytatott vitáját E pillanatot választotta arra, hogy rabszolgái közül néhányat megjutalmazzon, másokat viszont megbüntessen. Az asztal mellé ült és elszenderült Ez a skeptikus, hideg és kimért hangú Merimée egy eleven, kifogástalan finomsággal és kitanult romlottsággal egyaránt megirt regényt³ hagyott reánk, mely hű tükre a nérói kornak. Pl szerint nem divatkirály az, akit az akarat vezet. Az élet elegantiájának mestere a tudomány s az erkölcs alatt trónol. A mindenség ünnepélyességéből hiányoznék valami, ha a világot rajongó képprombolók és erényes fajankók lankák csupán.

Tagadhatlan, hogy a művészeti érzék élénk és őszinte e kor embereinél. Nem alkottak többé szép dolgokat; de lázasan keresték fel az elmúlt századoknak gyönyörű termékeit Ugyanaz a Petronius, egy órával halála előtt darabokra törette mirhás vázáját, nehogy Néro reá tegye a kezét. A művészeti tárgyakat mesés összegekre becsülték. Néro valósággal rajongott értők.⁵ Mint bolondja a nagyszerűnek, de e téren is kevés józan érzék fölött rendelkezve, chimcrikus palotákról, városokról, minő Babylon, Thebae, és Memphis

¹ Tacit. *Ann.* XVI. 18, 20.

² *Elegantiae arbiter.*

³ A nézetet, mely a *Satyricont Nero arbiter elegantiae*-nek tulajdonítja, én igen valószínűnek tartom.

⁴ Plinius XXXVII. 11, (7).

⁵ Sueton *Néro* 47.

álmodozott. A Palatin hegyen fekvő császári palota (Tiberiusnak lakóháza) igen szerény és jellegtelen épület volt Caliguláig.¹ Az utóbbi, akit ama kormányzati iskola megteremtőjének kell első sorban tartanunk, melynek mesteréül szívesebben Nérót tekintjük, nagyszabású átalakításokat végeztetett Tiberiusnak lakóházán.- Néro szűknek mondotta a helyet, és sokat csipkelődött elődei fölött, akik ily kevéssel is beérték. Egy ideiglenes fejedelmi palota vázlatát készítette el, mely China és Assyria palotáival vetekedett. A lakóház, melyet «átmenődnek nevezett és nemsokára végleg megvalósítani kívánt, kicsiben egész világot zárt magába — három mértföld hosszú porticusaival, parkjaival, melyekben nyájak legeltek, belső pusztaságaival, tavaival, melyeket fantasztikus villák környeztek, szőlőivel, erdeivel nagyobb területet foglalt el, mint a Louvre, a Tuileriák és a Champs-Élysées együttvéve:³ a Palatínustól Maecenásnak az Esquilinus magaslatain fekvő kertjéig terjedt.⁴ Valóságos tündéri kert. Severus és Celer mérnökök valóban felülmúlták önmagukat a mű megteremtésében. Néro oly nívóban akarta végrehajtani a tervet, hogy az egész méltóan viselje az « Aranyház» nevet. Lelkesedett a tervért, mert ily örült vállalatokkal hitte megörökíteni nevét.⁵ Rómára gondolt első sorban. Újjáépíteni akarta teljesen, hogy azután N e r o p o l i s n a k nevezze el.

Róma egy század óta világcsoda számba ment; Ázsia régi fővárosainak nagyszerűségével vetekedett. Épületei szépek, erősek és szilárdak voltak, de már utczái szegényeseknek tűntek fel a divat emberei előtt, mert az ízlés a banális és a díszítő alkotások felé hajlott mindinkább; amaz együttes hatásra törtek, mely a báméskodókat gyulasztja örömré, ezerféle, a régi görögök előtt ismeretlen frivolitásokon törték a fejüket. A mozgalom élén Néro állott; az általa elképzelt Róma olyanféle lett volna, mint napjainkban Páris, egyike ama művészi városoknak, melyeket felsőbb parancs szerint s oly terv után építettek, melyben első sorban a vidékiek és az idegenek bámulata volt a fő cél. A fiatal esztelen ember bele bolondult e hitvány tervekbe. Valami különöset, valami nagyszerűt, művészhez méltót kívánt látni, esemény után vágyott, mely uralkodását tenné első sorban emlékezetessé. «Az én koromig, úgymond, nem volt fogalmuk az embereknek arról, hogy meddig tejeszkedhe-

¹ I, a Rosa ur fényképfelvételeit. Tanulmányozd főleg Livia házát.

² Sueton, *Caius*. 22.

³ Sueton, *Néro* 31; Tacit. *Ann.* XV. 39. 42; Plin. XXXIII., III. (16; XXXVI., XV. 24).

⁴ A sz. Eusebius templom felé.

⁵ Sueton, *Néro* 16, 31; Tacit. *Ann.* XV., 42, 46; Plin. H. N. IV., (5); XIV, VI. (8).

tik az alkotás terén egy fejedelem.»¹ A zabolátlan képzeletnek e benső sugallatai egy bizar eseményben látszottak megtestesülni, melynek tárgya elsőrangú fontossággal bíró következményeket von maga után.

A gyűjtogatási mánia ragályos lévén s gyakran liallucinációval párosultál! fordulván elő, azt a gyöngé fejekben, ahol szunnyad, életre kelteni roppant veszedelmes. Néró jellemének egyik vonása volt, hogy a büntett rögeszméjének ellentállani nem tudott. Trójának égése, melylyel gyermekkorra óta foglalkozott,² borzasztó módon fészkelte be magát gondolatába.³ Ünnepeleyeinek egyikén Afranius Incendi urnát adatta elő, a tűzvész jelenettel.¹ A sors ellen irányuló önző dühének egyik kitörésében így kiáltott fel: «Boldog Priámus, aki saját szemeivel láthatta elveszni egyszerre koronáját és hazáját.»⁵ Egy más alkalommal, midőn Euripides Bellerophon-jából e görög verset hallotta idézni:

Ha majd meghalok túzláng eméssze a földet!

«Óh nem — szólt közbe — az alatt történjék ez, még élek!»¹ A hagyomány, mely szerint Néró egyedül azért gyujtatta fel Rómát, hogy ismétlje Trójának⁷ égését, bizonyára túlzás, mint-hogy, amint ki fogjuk mutatni, Néró, midőn a tűz kiütött, távol volt Rómától, mindamelllett a dologban van némi igazság; a rettenetes merényletnek egyik mozgató eleme, mint egy más korszak gonosztevőinél, nála is az elfajult drámáknak, melyek teljesen hatalmat vettek fölötte, a démona.

Julius 19-én 64-ben roppant hevességgel tört ki a tűz Rómában.⁷ A porta Capenához közel, a Circus Maximus azon részén, mely a Palatínus és a Caelius hegyre támaszkodik, csapott ki a láng. E városrész tele volt butikokkal, gyúlékony anyagokkal, úgy hogy a tűzvész csodás gyorsasággal terjedt tova. Körül haladt a Palati-

¹ Sueton, *Néro* 37.

² Az efféle játékok nagy divatban voltak. Dio Cass. XLVIII. 20; LIV. 26; Suet. *Jut.* 39; *Aug.* 43; *Tib.* 6; *Coius.* 18; *Claudius* 26; *Néro* 7; Servius ad Virg. *Aen.* V. 602. L. Pers. I., 4. 51.

³ Sueton, *Néro.* 7, 11, 22, 47; Tacit. *Ann.* XV. 39; Dio Cass. LXII. 16,18, 29.

⁴ Sueton, *Néro* 11.

⁵ Dio Cass. LXII., 16. V. ö. LVIII. 23.

⁶ Sueton, *Néro* 38. V. Dio Cassius LVIII. 23.

⁷ Euseb. *Chron.* 65 évről; Orosus VII. 7. A Dio Cassiusnál olvasható szó (LXII. 16) kétségkívül az Írói hév kifolyása és nem vehető komolyan. Műveit embereknek beszélgetései, melyeket a szolgák, vagy a kapuknál hallgatózó nyárspolgárok adnak tovább, egészen átgyurott alakot ölthettek.

⁸ Tacit. *Ann.* XV., 38, 44, 52; Sueton *Néro* 31, 38, 39; *Vesp.* 8; Dio Cassius LXII. 16—18; Plin. *Hist. natúr.* XVII. 1. (1); Euseb. *Chron.* 65 év; Orelli *Inscr.* 736 sz. mely authenticusnak látszik. Sulp. Severus (II. 29.) majdnem szó szerint másolja Tacitust Orosus (VII. 7.) főleg Sueton után ir.

nuson, elpusztította a Velabrumot,¹ a Fórumot, a Carinákat,² felhágott a halmokra, nagy pusztítást vitt véghez a Palatínuson,³ letört a völgyekbe, hat napon és hét éjszakán keresztül pusztítva a kígyózó utcáknak sűrű sorokban épült házait. Az Bsquilinus lábainál⁴ emelt óriási omladék torlasz megállította egy kis időre, azután újra fel lángolt és három napig pusztított. Sok ember veszett el. A városnak tizennégy negyedéből három teljesen elpusztult, két más füstölgő rommá lön. Róma meglepően sűrűn épült és lakott város volt.⁵ A pusztulás rettenetes mérvet öltött, melyhez hasonló nem fordult elő még soha.

Néro Antiumban mulatott midőn a tűzvész kitört; a városba abban a pillanatban tért vissza, midőn a lángok * átmenő» lakát fenyegették. A mentés lehetetlenné vált. A Palatínus császári épülete, az -átmenő» palota tartozékaival együtt, az egész szomszédos városnegyed mind elpusztult.¹¹ Néro szembeszökőleg mit sem tett, hogy megmentse fejedelmi palotáját. A látványnak borzadalmas fenségében gyönyörködött. Azt beszélték később, hogy egy torony ablakából nézte elmélyedve a tűzvészt és hogy színpadi ruhában, kezében egy lanttal énekelte az ősrégi elégiának megható dalát. Ilion veszte felől.⁷

¹ Herculesnek temploma, melyet Tacitus *Ann.* XV. 41. említ, a mai sz. Anastasia templom helyén állott. A *La Regia* és Vesta temploma szintén a Palatin tövében épült.

² A *comuiaries* lakóháza, kikről Sueton beszél. *Néro* 38.

³ Tacit. *Ann.* XV. 39, 41; Dio Cassius LXII. 18. A Jupiter Stator templom a Palatínuson állott. A tűz kétségkívül a halomra ama szoroson kapaszkodott föl, mely a Titus diadalíve mellett a Palatin fensikjét, a *Summa tarra r/a*-val köti össze.

⁴ A laterani sz. János utca felé.

⁵ L. *Pdi ap.* p. 107. 3. jegy. A régi Rómát a *Corpo di Napoli* szerint képzelhetjük el. A szegény emberek a szabad ég alatt töltötték egész életüket s egy-egy szobában 8-10-en aludtak együtt.

⁶ A tűzvész rajzát lásd Noel des Vergersnél, a *Nouvelle biogr.* /<n.-ben e szó mellett: *Néro*. XXXVII. k. 729—730. old.

⁷ Tacitus elbeszélése (*Ann.* XV. 39.) kizárja e körülményt. Tacitus igaz, említ egy közszájon forgó hirt, mely szerint Néro a vész alatt Trója vesztét énekelte volna «házi színpadán». Mi, ha tény, csak Antiumban történhetett meg, ami bizonyára félszeg dolog lenne. Kétségtelen, hogy Tacitus elmondja e hirt, de nem fogadja el. Sueton és Dió elbeszélései nem egyezők a részletekben: az egyik az Esquilinusra, a másik a Palatínusra teszi a jelenetet. Az anekdota forrása kétségkívül a *Troica* költemény, melyet Néro írt és olvasott fel a következő évben s amely kétértelműsége adott okot, mint Lucanusnak ez időtájt megírt *Catacausmos Iliacus* *Vö\\e.xnmy*[^]. Dio Cass. LXII. 29; Servius ad Virg. *Georg.* III. 30; *Aen.* V. 370; *Pers.* I. 123; *Stacius Silv.* II., VII. S8—61; *Juvenal.* VIII. 221; *Petronius* p. 105. (kiad.: Bücheler). Az efféle helytelenség megragadta az egész világ figyelmét és megszülte a hirt, mely szerint Néro

Nem egyéb ez legendánál, melyet az idő és a túlzás fejlesztett ki lassankint ilyenné, ami azomban már igen korán átment a közvéleménybe, ez az volt, hogy a tűzvészt maga Néro rendelte el, vagy legalább is az ő parancsára élesztették fel újra, midőn már kialvóban volt.' Udvarához tartozó embereket vélték felismerni azokban akik gynyjogattak. Bizonyos helyeken, úgymond, magokat ittasoknak tettető emberek vetettek tüzet a házakra. A tűzvész nem is egy, hanem több ponton ütött ki egyszerre. Beszéli, hogy a tűzvész alatt a tűz eloltásával megbízott katonák és éjjeli örök szították a tüzet és megakadályoztak minden oltási kísérletet és pedig fenyegető s oly hangon, mintha hatósági parancsot hajtottak volna véghez.' A császári palota szomszédságában fekvő hatalmas kőműveket, melyekre Néro már régen vágyott, ledöntötték. Midőn a tűz njból kitört, ez a Tigellinns épületénél történt. A gyannt csak megerősítette az, hogy' Néro azon ürügy alatt, hogy a romokat saját költségén tisztítatja meg a tulajdonosok érdekében, magára vállalta a romok lebontását és elhordását, amit azután oly szigorral vitt véghez, hogy a romokhoz közeledni senkinek sem volt szabad. A helyzetet csak elmérgesítette, midőn azt látták, hogy az ő város romjait hasznára fordította, midőn azt látták, hogy a régi ideiglenes palota helyén a tűzvész által elpusztított terek elfoglalásával egy új palota, az «aranyház» épült, mely oly régóta foglalkoztatta képzeletét³ Min-

lyrán játszott a haza romjai fölött. (A kifejezés: *patriae ruin it* ott van Tacitusban *Ann. XV. 42.*) E plírásis anekdotává nőtte ki magát és minthogy a legenda szülő anyja rendszerint valamely találó, helyes szó, igaz érzelem, mely az időben és a térben erőszakos tényekben ölt testet, a *Troica* énekét a katasztrópha napjaira vezették vissza. Az elbeszélés olyanok előtt, mint Tacitus, akik tudták, hogy Néro a tűzvész kitörésekor Antiumban volt, nem igen találhatott hitelre; de hogy azt legalább némileg valószínűsítsék, föltették, hogy Néro «egy házi színpadon» énekelt el elégiáját. Akik azonban Néronak Antiumban való tartózkodásáról mit sem tudtak, a színhelyt Rómába helyezték át. ahol azután kiki a legszínpadiasabb helyet választotta ki adomája részére. Az ugynevez. *Torre di Nerone*, melyet ma mutogatnak, a középkorból való.

¹ Sueton (38). Dio Cassius (LXXII. 1b) és id. Plinius *Hitt. nat. XVII. 1. (1)*, mint positiv tény említik ezt. Tacitus (*Ann. XV. 38.*) nem nyilatkozik. Tovább azomban (*XV. 67.*) a tűzvészt, mint főfő bünt veti szemére Néronak. Utolsó napjaiban még Rómát is fel akarta gyujtatni. Sueton, *Néro 43.* Bizonyára az efféle híreknél a népies szószátyárkodásnak és a rász akaratnak is kell helyet szorítani. Stílyos körülmény Néro ellenében az, hogi a tűzvész oly rendkívüli arányokban nehezen terjedt volna tova, minden segítség nélkül egy oly városban, minő Róma, mely túlnyomóan kőből épült. Orelli 73b sz. felirata a tűzvész kivételes jellegére vall. A Titus és a Commodus alatt dühöngött tűzvészek, bár nagyszabásúak, jóval alant állanak ennél.

² Valószínűleg gonosztevők, a kik a veszedelmet fosztogatásra használták fel.

³ Sueton, *Héra 31, 38.*

denki azt hitte, hogy helyet akart készíteni az új palotának, indokolttá tenni az újjáalakítást, melyet régóta tervezett, pénzre tenni szert a tűzvész után fenmaradt romok eltulajdonításával, kielégíteni örültségét, mely azon vágyban nyilvánult, hogy újjáépítse Rómát s azután azt nevééről nevezze el.

Minden jel arra mutat, hogy mindez egyáltalán nem volt rágalom. Néróról szólva, igaz, mi sem lehet valószínű. Ne mondja senki sem, hogy a hatalom birtokában a tűzvésznel sokkal egyszerűbb eszközök állottak rendelkezésére arra, hogy megszerezze ama területeket, melyeket megkívánt — A császároknak bizonyos értelemben korlátlan hatalma, másfelől megtalálta a maga korlátait szokásaiban, előítéleteiben annak a népnek, mely vallási emlékeihez a legnagyobb mértékben ragaszkodott Róma hemzsegett a szentélyektől, a szent helyektől, az areae-tól, épületektől, melyeket semmiféle kisajátítási törvény sem tüntethetett volna el. Caesárnak és több más császárnak a közjóra irányuló tervei, főleg a Tiberis medrének szabályozására vonatkozólag, hajótörést szenvedtek e kérdés miatt Nérónak, hogy esztelen terveit keresztül vihesse, tényleg nem maradt egyéb eszköze a tűzvésznel. — A helyzet hasonlított ahhoz, melyet Konstantinápolyban és a nagy muszalmán városokban találunk, a hol az átalakítás a moscheakon és a u a k u f o k o n törik meg. A Keleten, a tűzvész csupán gyöngé eszköz, mert a tűzvész után a terület, melyet a vallási kegyelet elidegeníthetlen patrimoniumaként tekintenek, megmarad szentnek. Rómában, hol a vallási eszme inkább az épülethez s nem a területhez kapcsolódott, ez az eszköz hatalmasan bevált. — Az új Róma gyorsan épült fel széles és egyenes utczáival, a császár tervei szerint és bőkezű adakozásai révén.

Az újjá építés kíméletlen kézzel bánt el mindennel, amihez tiszteletre méltó emlék fűződött Rómának legkiválóbb ős emlékei, a diadal foszlányaival díszített régi vezéreknek házai, a legszentebb dolgok, a tropheumok, az ex voto ősemlékek, a legtiszteletreméltóbb templomok, a rómaiak ősi etikusának összes tárgyai mind eltűntek. A haza emlékeiért és hagyományaiért ölthetett volna gyászt mindenki. Néró hiába szórta a pénzt, hogy enyhítse a nyomort, melyet ő okozott, hiába tüntette fel lépten-nyomon, hogy mindez elvégre is nem egyéb szépítésnél és újításnál, hogy az új város sokkal szebb lesz, mint a régi; egyetlen egy igazi római sem akarta ezt elhinni, mindenkinek, aki előtt a város nem pusztán köveknek halmaza, szive vérzett a történeteken; a haza lelkiismeretét érintették azok. Miként és mivel is lehetett volna pótolni azt a templomot, melyet Evander emelt, avagy a másikat, melyet Servius Tullius építtetett, Jupiter Statornak szentélyét, Numa palotáját, a római népnek e penateseit, e győzelmi emlékeket, a görög művészetnek ezeket a remekeit? Mi

értékkel bírhattak ezekután a pompának csarnokai, a hatalmas és nyílt utcák, a végtelen számú egyenes utak? Engesztelő áldozatok kaptak lábra. Sibylla könyveihez fordultak tanácsért, főleg a nők végeztek mindenféle piacula-kat. De a büntettnék, a becstelenségnek titkos érzelme ott lakozott a szivekben kitörölhetlenül. Néó kezdte észrevenni, hogy egy kissé messzire ment

HETEDIK FEJEZET.

A keresztyének lemészárlása. Néro esztetikája.

Egy pokoli gondolat fogamzott meg a történetek után fejében. Kutatni kezdte nincsenek-e a világon oly nyomorultak, kiket a római polgárság még nálánál is jobban megvetett, a kikre a tűzvész folytán keletkezett gyűlölséget zúdíthatná. A keresztyénekre gondolt. Az az irtózat, melyet azok a rómaiak legtiszteltebb templomai és épületei iránt mutattak, igen elfogadhatóvá tette a gondolatot, hogy annak a tűzvésznek, mely felemésztette a szentélyeket, szerzői ők voltak. Komor arczuk, melyet a hazai emlékek láttára mutattak, a haza ellen irányuló sérelemnek tűnt fel. Róma nagyon vallásos város volt; olyat, a ki a nemzeti kultusok ellen kelt ki, csakhamar mindenki ismert. Jusson eszünkbe, hogy néhány szigorú zsidó oly pénzt, melyre arcz volt vésve, még megérinteni is vonakodott s magát ama tényt, hogy valaki képes ábrázolatot szemlél avagy hordoz, ép oly nagy bűnnek tekintette, mint e képnek szoborra faragását. Mások nem akartak által menni oly kapun, melyet szobor díszített¹ Mindez gúnyt és rossz indulatot keltett fel a népben. Lehet, hogy a keresztyéneknek beszédei az utolsó, nagy, világot emészthő tűzről, komor jövendöléseik, egyre ismétlődő mondásaik, hogy a világ nemsokára elvész, elvész pedig tűz által, keltették fel ama gondolatot, hogy gyűjtogatókul őket tartsák. Nem lehetetlen, hogy a hívek közül többen meggondolatlanságokat követtek el és hogy ürügyet szolgáltatott arra a vádra, hogy a mennyei tűzről képzelegve jövendöléseiket minden áron igazolni kívánták. Ugyan melyik p i a c u l u m lett volna oly hatásos, mint ez, mely az istenek ellenségeit halálra szánta?—² Midőn ott látták őket fetregéni a kinpadon, a nép így kiálthatott fel: «íme a bűnösök!» Nem szabad elfelednünk, hogy a legocsmányabb büntett is igazoltnak tűnt fel, ha a keresztyénekről volt szó.³

Távol áll tőlünk a gondolat, hogy Jézusnak kegyes tanírányait bármi tekintetben is bűnösöknek tartanók annak a büntettnek elkö-

¹ *Phiosophumtina* IX. 26. «Non Caesaribus honor». Tacit. *Hist.* V. 5.

² H. ö. *Carmina sibyllina* IV. 172 s köv. (75 körül irt mű.) V. 8. II. Petri III. 7—13.

³ Tacit. *Ann.* XV. 44.

vetésében, melylyel vádolták őket; csupán azt mondjuk, hogy elég ok forgott fenn arra, hogy a közvélemény félrevezettség. A tűzvést nem az ő kezük gyújtotta meg, de bizonyára örömmel vették a felcsapó lángokat.¹ A keresetiének a társadalom megsemmisülése után vágyódtak s erről jövendőlgettek. Az apocalypsisben a hívőknek titkos könyörgéseire gyulád ki s rendül meg sarkaiban a föld.² A veszedelem dühöngése alatt a hívek magatartása közömbösnek tűnhetett fel, néhányja kétségkívül nem tanúsított bánatot és tiszteletet a tönkre ment templomok láttára, sőt némi elégtételt sem titkolt el. A Transtevere mélyén afféle titkos összejöveten könnyen mondogathattak ilyesmit: «avagy nem jövendöltük-e meg ezt előre?» A prófétaköntös azonban gyakran igen veszedelmes dolog. «Ha bosszút akarnánk állani, mondotta Tertullian, néhány fáklya is elég lenne egy éjszakán át»³ A gyújtogatással sűrűn vádolták a zsidókat éppen zárkózott életmódjuk miatt.¹ Ugyané büntény volt egyike ama flagitia cohaerentia η ο m i n i -nek,⁵ mely együtt járt a keresztyének fogalmával.

A keresztyéneket tehát anélkül, hogy a július 16-iki catastro-phában bármi részök lett volna, gyuj fogatoknak lehetett tartani — hogy úgy mondjuk — a közóhaj révén. Négy és fél év múlva az Apocalypsisben éneket találunk már Róma égéséről, melyhez a 64-iki esemény valószínűleg nem egy vonást szolgáltatott. Róma megsemmisítése a lángok által régi álmát képezte a zsidóknak és a keresztyéneknek, de ez meg is maradt álomnak; az istenes sectariusok bizonyára megelégedtek azzal, hogy lelki szemeikkel ott lássák tapasztolni a szenteket és az angyalokat a magas égben annak, amit igazságos bűnhődésnek tekintettek."

Alig hihető, hogy a gyújtogatás vádjának eszméje a keresztyének ellen magától Nérótól származott legyen. Igaz, hogy ha a császár közletről ismeri a jámbor atyafiakat, rendkívül meggyűlölte volna őket. A keresztyének természetesen nem bírták volna méltányolni érdemeit, melyeket «ez az első szerelmes: kora társadalmának színpadán aratott; már pedig Nérót dühöngésre éppen az lobbantotta, ha művészi és színészi tehetségét el nem ismerték. — Néró azonban, bizonyára csak beszélni hallott a keresztyének felől; személyesen sohasem érintkezett velők. Micsoda sugalmazhatta tehát neki azt a borzasztó gondolatot, melyről beszélünk? Mindenekelőtt valószínű,

¹ Apoc. XVIII.

² Apoc. VIII. 3—5.

³ Tertull. *Ápol.* 37

⁴ A zsidókat 37-ben azzal vádolták, hogy fel akarták gyújtani Antiochiát. Jos. B. I. VII., III. 2-4. .

⁵ Plinius, *Epist.* X. 97.

⁶ Apoc. XVIII.

hogy a gyanú több oldalról kapott lábra a városban.¹ A sectát e korszakban igen jól ismerte a hivatalos világ. Sokat beszéltek róla.² Láttuk, hogy Pál a császári palota belső emberei közül is ismert többeket.³ Fölötte sajtyszerű van abban, hogy az Ígéretek között, melyeket bizonyos emberek tettek Nérónak, arra az esetre, ha a császári méltóságtól elültetnék, ott szerepelt a keleti uralom és névszerint a jeruzsálemi királyság.⁴ A római zsidók messiási eszméi gyakran álmództak egy kelet-római birodalomról. Vespasián később a maga hasznára zsákmányolta ki e képzelődéseket.⁵ Caligula trónra lépte óta egész Néró haláláig a zsidó Kabala nem szűnt meg működni Rómában.⁶ A zsidóknak nagy részök volt Germanicus családjának trónra léptében és magatartásában. A Heródesek, vagy más cselszövők befolyása révén igen gyakran szállották meg a palotát, hogy elveszejtsék ellenségeiket.⁷ II. Agryppa igen hatalmas ember volt Caligula és Claudius alatt, midőn Rómában lakott, befolyásos embernek ismerte mindenki. Tiberius Alexander, viszont a legmagasabb tisztségeket viselte.⁸ Josephus igen csínján bánik Néróval, azt mondja felőle, hogy rágalmazták, összes bűneit elvetemedett környezetének számítja be. Poppaeából pedig istenfélő nőt csinál, mert elszivelte a zsidókat, mert támogatta a hitbuzgók kérelmeit és úgy lehet, mert vallási szertartásaik egy részét elfogadta. A 62. vagy 63-ik években ismerte meg, kapta meg általa a kegyelmet a letartóztatott zsidópapok számára és hála telt szívvel őrizte meg emlékét.⁹ Egy Jeruzsálemben született zsidó nőnek, Eszternek, Claudius vagy Néró I i b e r t i n ajának megható epitaphiuma maradt reánk, melyben szivére köti Arescusus barátjának, vigyázzon, nehogy olyasmit helyezzen valaki sírkövére, amit a Törvény tilt; mint például e betűket D. M.¹⁰ Róma ismert zsidó színészeket és színésznőket;¹¹ Néró alatt

¹ Dio Cassius LVII. 18. (tois (in polin emprísasi Kataroménál.)

² «Cum maximé Romae orientem» Tertullian *Ápol.* 5.

³ Phil. IV. 22. .

⁴ Sueton, *Néró* 40. V. ö. Tacit. *Ann.* XV. 36.

⁵ Tacit. *Hist.* Γ. 10; V. 13; Sueton *Vesp.* 4. V. Jos. B. I. III., VIII. 9; Bab. Talm. *Gittin.* 56a.

⁶ Jegyezd meg a zsidók fontosságát Martiál, Persus, Juvenál szemében. L. főleg Persust. V. 179 s köv.

⁷ Joseph. *Ant.* XVIII., XIX., XX.

⁸ Mem. de l'Acad. des inser. et belleslettres XXVI., I. r. 294 k.

⁹ Jos. *Ant.* XX, VIII. 3, 11; XI. 1; B. I. IV., IX. 2; *Vita* 3. L. fent.

¹⁰ Mommsen *Inscr. regni Neap.* 6467. sz. (tekintet nélkül Garucci megjegyzéseire *Cimitero* p. 24—25; én a náp. museum feliratát tartom helyesnek.) Az *Aster* névről (Reiner *Inscr. de l'Alg.* 3340. sz.)

¹¹ Helytelen azomban, hogy abból, — mert a zsidó Faustina sarcophágján gyász lárvákat találtak, e nő színésznő jellegére következtettek. (Lupi: *Epit. Ser.* 1 77—1 78 old.; *Corp. inscr. gr.* 9920.)

e foglalkozás természetes eszköz volt arra, hogy a császárhoz férközzék valaki. Bizonyos Alityusról, e zsidó mímelőről olvasunk különösen, kit Néro és Poppaea nagyon szerettek; Josephust is ő vezette be a császárnéhoz.¹ Néro, ki mindent, ami római volt, halálosan gyűlölt, bizonyos előszeretettel fordult kelet felé, vett fel udvarába keletieket,³ lépett barátságra a cselszövő kelettel.²

Mindez elégséges-e váljon, hogy arra egy valószínű hypothesis legyen felépíthető? Szabad-e a zsidók keresztyén ellenes gyűlöletének rovására írunk ezt a kegyetlen szeszélyt, mely a legártalmatlanabb embereket a legborzasztóbb kínoknak vetette oda martalékul? Súlyosító körülmény bizonyára a zsidókra nézve az, hogy abban a perczben, midőn a császár fejében a gyűlöletes gondolat megfogamzott Jézus tanítványai ellen, ott forgolódtak suttymban Néro és Poppea körül.¹ Tiberius Alexander különösen nagy kegyben állott akkor⁵ és egy ilyen ember halálosan gyűlölhette a keresztyéneket. A rómaiak rendszerint összezavarták a zsidókat és a keresztyéneket” Honnan van az, hogy ezúttal a megkülömböztetés teljesen helyes? Honnan van az, hogy a zsidók, akik ellen a rómaiak ép oly erkölcsi ellenszenvet éreztek és vallási sérelmeket emeltek, mint a keresztyének ellen,⁷ ezúttal teljesen nyugton maradtak? Zsidó kivégzések ép oly hatályos piacul um lett volna. Római Kelemen, vagy a tőle elnevezett levélnek (bizonyára római) szerzője, azokban a sorokban, ahol a keresztyéneknek Néro által elrendelt felkonczolásáról tesz említést, igen homályosan, de fölötte jellemzően nyilatkozik e kérdés felől. Szerinte e szerencsétlenek valamennyien az «irigységnek áldozatai»” és e szó «irigység» itt nyilván benső egyenatlenségeket jelent, egy azon confraternitas tagjai között dúló vizályokat.” Innen ered e kétségtelen tény által megerősített az a gyanú, hogy a keresztyének igazi üldözői, Jeruzsálem elpusztítása előtt a zsidók voltak, akik semmit sem mulasztottak el, hogy kiirtsák

¹ Jós. Vita 3.

² Helius, Polycletos, Icelos, Patrobius, Epaphraditos. H. ö. Tacit. Hist. II., 65.

³ Tacit. Ann. XV. 36; Sueton, Néro 34, 36, 40, 4"; Carm. sib. V. 146 s köv.

⁴ Egy oly feltevés, mely a zsidó Poppea és a keresztyén Actea közötti gyűlölségre támaszkodik, kevés valószínűséggel bír, mert Actea keresztyén volta is kétséges.

⁵ Jos. B. I., II., XV. 1.

⁶ Tért. Apol. 21. Seneca nem tesz közöttük különbséget; a keresztyének ő előtte nem bírtak önálló egyéniséggel. Augustinus De ebvit. DeiXl.c. 11.

⁷ H. Tac. Ann. XV. 44; Hist. V. 5. és Sulp. Severus után Bernays által helyreállított phrasist. Über de Chronik i>. Sulp. Severus, p. 5".

⁸ Dia zéion. Rom. Kel. Ad. cor. 1 fejj. 3, 5. és 6.

⁹ Róm. Kel. id. levél c. 3.

őket.¹ A IV. századnak egyik általán elterjedt hagyománya azt tartotta, hogy Pálnak, valamint Péternek halálát, melyet a 64-iki üldözés idejére helyeztek, Néro egyik kegyenczének és kedvesének áttérése okozta volna.² Egy másik hagyomány azt Simon Mágus leálczázásának tudja be.³ Oly faritasticus alakkal szemben, minő Néro, minden feltevés kockázttatott Lehet, hogy a keresztyéneknek irtózatossá lemészárlása a császár vagy Tigellinusnak szeszélyes ötlete volt csupán.⁴ Néro nem szorult senkire abban, hogy oly gondolat fogamzék meg benne, mely szörnyűségével a történeti következtetés összes rendes szabályait halomra dönteni legyen képes.

Mindenekelőtt néhány embert, kit azzal gyanúsítottak, hogy az új sectához tartoznak, letartóztattak és oly börtön fenekére vetettek, mely már magában véve valóságos halálbüntetés volt.⁶ Bevallották hitőket, s e vallomást úgy tekintették, mint beismerését a büntetettnek, melyet attól elválaszthatlannak tartottak. Az első elfogatások más, nagyszámú letartóztatásokat vontak maguk után.⁷ A vádlottak legnagyobb része, ugylátszik, a proselyták közül került ki, akik a jeruzsálemi egyezmény szabályait és pontozatait követték.⁸ Kizártnak tekinthető, hogy a valódi keresztyének elárulták volna testvéreiket, de iratok kerülhettek kézre, néhány neophyta, kik alig voltak beavatva, vallomást tehetett a kinpadon. A világosságot kerülő tanhoz csatlakozottaknak nagy száma általános megdöbbenést keltett; nem minden rémület nélkül beszéltek felőle. Valamennyi gondolkozó ember fölötte kicsinynek találta a tűzvész vádját «Az ő igazi bűnök, mondták, az emberi nem iránti gyűlölet» A rómaiak közül sokan, bár megvoltak győződve, hogy a tűzvész Nérónak bűne, a rendőrség e csinjében eszközt láttak arra, hogy a várost egy fölötte gyilkoló dögvésztől megszabadítsák. Tacitus, némi kegyelete mellett is, szintén így gondolkozik? Ami Suetoniust illeti, ő a kivégzéseket,

¹ Az *Apóst, cselekedetei*, minden oldalon. H. ö. Sz. Polycarp Actáit. 17, 18. Jegyezd meg *licet contrarias sibi* a Titus-féle beszédben. Sulp. Sev. (Tacit) II. XXX. 6.

² L. fent. .

³ *Act a Petri et Pauli* 78; Pseudo-Marcellus; Pseudo-Linus; Pseudo-Abdias J. 18; Pseudo Hegesyppos III. 2; Toursi Gergely *Hist. ecc.* I. 24.

⁴ Tigellinusnak közbelépése ennél beleártotta volna Poppeát: «Poppaea et Tigellino coram, quod erat saevienti principi intimum consiliorum» Tacit *Ann.* XV. 61.

⁵ Synáthroisthá. Rótn. Kelem. Ad. Cor. I. 6.

⁶ Hermas *Pásztor*a I. vis. III. 2.

⁷ Multitude ingens, Tacit. *Ann.* XV. 44; poly plithos eklektón. Róni. Kel. Ad. Cr. I. 6; ochlos polys. Apoc. VII. 9. 14.

⁸ *Apoc.* XII. 17, mely utalásnak látszik a 64 év kegyetlenkedéseire.

⁹ *Ann.* XV. 44.

melyeket az új és gonosz babona hívei ellen alkalmaztak, Nérónak dicséretére méltó intézkedései közé sorolja.¹

A kivégzések valóban irtózatos dolgok valónak. Sohasem fordult elő még a kegyetlenségnek ehhez hasonló mesterséges fokozása. A keresztyének majdnem valamennyien a humiliores, a «semmi» emberei közé tartoztak. A szerencsétleneket, midőn felségsértésről vagy szentségtörésről volt szó, a vadállatok elé vetették vagy pedig elevenen égették meg az amphitheatrumban² kegyetlen korbácsolás után.³ A római erkölcsöknek egyik legocsmányabb vonása volt, hogy a kivégzésekből ünnepet csinált és az öldöklésekből nyilvános játékot.⁴ Perzsia, a rajongás és az iszonyat pillanataiban ismerte a pokoli kínok irtózatos fokozatait; nem egyszer ízlelte annak mintegy komor gyönyöreit, de a római uralom előtt sohasem mentek el odáig, hogy ezeket a borzalmasságokat nyilvános szórakozásokká avassák, a kaczaj és a taps tárgyaivá tegyék. A kivégzés helyei az amphitheatrumok,⁵ az aréna szállítói a bíróságok. Az egész világnak elítélteit Rómába hurczolták a circusok számára és a nép szórakoztatására.⁶ Gondoljuk ehhez a büntetés túlhajtott szigorát, mely mellett egyszerű vétségeket is halállal büntettek, vegyük hozzá a számtalan bírósági tévedéseket, a hiányos büntető eljárás eredményeit s megfogjuk érteni a zavart, mely az eszmék világában lábra kapott A halálra ítélteteket inkább szerencsétleneknek tekintették, mintsem bűnösöknek; egészben majdnem ártatlanoknak, *innocia corpora* tartották őket.⁷

Az ítélet barbár végrehajtásánál ezúttal a gúnykaczajnak is jutott hely. Az áldozatokat oly ünnepre tartották fenn, melynek kétségkívül. kiengesztelő jelleget kölcsönöztek. Róma kevés ily rendkívüli napot ismert. A vadállatokkal való küzdelmeknek szentelt Indus *m a t u t i η u s* hallatlan felvonulást látott. A vadállatok bőrével fedett elítélteket az arénába hajtották, ahol azután a kutyákkal tépet-

¹ Néró, 16.

² Pál *Sentent.X.*, XXIX. 1: «*Humiliores bestiis objiciuntur vei vivi exuruntur, honestiores capite puniuntur*» Ulpián *Digest* I. 6. p. *ad legem Jüliám peculatus* (XI.VIII. 13.) H. ö. *Theatrisomenoi* Zsid. X. 33; Jos. B. I. VII. III, 1; a lyoni és a viennai egyházak levele Eusebnél H. E., V. 1; *Mart. Polyc.* 11 —13; Tertull. *Apói.* 12., Lactantius *De mortibus perscut* 13, 21. A büntetett rabszolgák büntetése szintén a circusi halál, l'etron p. 145—146. (kiad.: Bücheler.)

³ Herm. *Pásztor*a I. vis. III. 2. H. ö. a lyoni vértanuk actáit (Euseb. H. E., V. 1, 3S.) és az afrikaiakét 18 §. (Ruinart p. 100.)

⁴ Phil. *In Flaccum* 10. §.; Jos. B. I., VIII. III. 1; Sueton *Néró* 12.

⁵ *Ni* ampitheatrumok e korban fából készültek, kőből ampitheatrumokat a Flavius császárok ideje óta építettek. Sueton *Vesp.* 9.

⁶ *Martyrium S. Ignatii* 2.

⁷ Manilius *Astron.* V. 616. H. ö. a középkor eszméit, melyeket az e szókhöz *marturiare, martról* fűzött.

ték szét őket;¹ másokat keresztre feszítettek,² másokat ismét olajjal, szurokkal vagy gyantával áztatott öltönybe bújtatva, czövekekhez kötötték és az éjjeli ünnepély megvilágítására tartottak fel. Estefelé azután meggyújtották az élő fáklyákat. Néro a látványosság számára a Tiberisen túl fekvő nagyszerű kerteket engedte át, melyek a Borgo és a Sz. Péter-tér és templom helyén terültek el.³ Egy circus állott itt, melyet Caligula kezdett el, Claudius folytatott s a melyet egy Heliopolisból hozott obeliszk (ugyanaz, mely ma a Sz. Péter-tér közepén áll) zárt be.¹ E táj már látott öldökléseket lámpa fénynél. Caligula, erre jártában, itt fejeztetett le fáklyák világánál consulokat, senatorokat és római matrónákat⁵ Az eszme, a fatörzseket égő anyagba mártott emberi részekkel helyettesíteni, elmésnek tűnhetett fel. Mint kivégzés, az elevenen való megégetésnek e módja nem volt új, a gynyogatóknak rendes büntetése volt ez, melyet tunica molesta-nak hívtak," de sohasem csináltak abból ki világitási eszközt. A borzasztó fáklyák világánál Néro, aki az esti versenyfutásokat divatba hozta,⁷ megjelent az arénában, majd mint jockey járva-keelve a nép között, majd vezetve szekerét sa nép tapsait keresve. A részvétnek elvetett jelei mégsem maradtak el. Még azok is, akik a keresztyéneket vétkeseknek tartották és akik úgy vélekedtek, hogy a halálbüntetést megérdemelték, irtózáttal fordultak el a kegyetlen gyönyöröktől. Az okos emberek nem kívántak volna egyebet, csupán annyit, amennyit a közérdek megkövetelt, hogy tisztítsák meg a várost a veszélyes emberektől, de már az eszköz ágába sem jutott, hogy a bűnösöket pusztán magának a vadságnak kedvéért áldozzák fel.³

¹ Seneca *Epist. 1* \ Sueton *Claud.* 34; Martial X., XXV; XIII.. XCV.; Tertull. *Ápol.* 15; V. Ovid. *Métám.* XI., 26; Virgil (*redeunt spectacula rane*); Orelli 2553, 2554. sz. Carthago vértanúi (17. §.) este végzik el utolsó lakomájukat.

² Az *aut flammandi atque* kételyeket támasztott (Bernays, *Ueber die Chronik des Suip.* Ser. p. 54—55. jegyz.) de semmi különös jelentőséggel. Lehet a második *Aut.* felesleges. *Fammandi az ut Flammarentur* értelemben, jó.

³ A középkor -fekete tulipán rétje.

⁴ Sueton *C/aud.* 21; Tacit. *Ann.* XIV. 14; Plin. *Hist. ziof.* XVI., XL. (76); XXXVI., XI. (15.) Ez a «tengeri csata», melyről Péter *Actdi* szólnak. V. Plainer és Bunsen, *Beschreibung der Stadt Rom.* II. 1, 39. Az obelisket V. Sixtus helyezte át. Azelőtt a sz. Péter sekrestyéjében volt.

⁵ Seneca, *De ira* III. 18.

⁶ Juvenal, *Sat.* I. 155—156. vñt. 233-235; Martial. *Epigr.* X., XXV., 5. H. ö. Seneca *De ira* II. 3. Jegy, a gladiátorok szerződésének ur/-ját. Hor. *Sat.* II., VII. 58; Petron p. 149. (Bücheler); Seneca *Epist.* 37.

⁸ Sueton, *Néro* 35.

⁹ Tacit. *Ann.* XV. 44; Sueton, *Néro* 16; Rom. Kelem. *Ad Cor.* I. c. 6; Tertull, *Ápol.* 5. (hiv. *commentarii*); *Ad. not.* I. 7; *Scorpiace* 15; Eus. H. E. II.

Nőket, szüzeket is vetettek a borzasztó játékokra.¹ Az arczátlan sérelem, melyet elszenvedniök kellett, ünnepet ült Néro alatt jött divatba az a szokás, hogy az elítéltekkel mythologiai szerepeket játszottak el az amphiteatrumban, melyek a játszó halálával végződtek. Az utálatos színelőadások, melyeknél a gépek, a mesterfogások terén bámulatos hatást értek el,² az újdonság ingerével bírtak. Görögországot ámulat fogta volna el, ha e kísérleteket, melyeknél a vad-ságot aesthetikává, a kínzást művészetté avatták, az ő sugalmazására vezette volna vissza valaki. A szerencsétlent egy halálra szánt istennek vagy hősnek öltöztetve vezették be az arénába, hogy ott a költők és a szobrászok által megörökített mondák bizonyos tragicus jelenetét játszassák el vele.³ Majd Hercules lépett fel, a mint égő szurkos öltönyében bőrét tépdeste le az Oeta hegyén, majd Orpheus, amint darabokra tépi a medve, Dedalus, amint lezuhan az égből és szétszaggatják a vadállatok, Pasiphaé, amint a bika elé vetik, Attys,⁴ amint meggyilkolják. Olykor rengeteg álarczosmenet vonult fel, melyekben a férfiak Saturnus papjainak voltak öltözve, vörös köpenyvel válllaikon, a nők pedig Ceres papnőinek, homlokszorítóval fejeiken,⁵ máskor végre kisebb drámai jeleneteket adtak elő, melyeknél a hős küzdelme halállal végződik, mint Laureolusnál,⁶ vagy pedig tragicus eseményeket, minő például Mucins Scaevola esete.⁷ Befejezésül megjelent Mercur, s vörösizzó vasvesszővel megérintette a hullákat, kutatva, váljon van-e még bennök élet; Plútónak öltözött szOrcus-t ábrázoló álarczos szolgálk lábaiknál fogva hur-

22, 25; *Chron.* ad ami. 13., Ner. Lactanc, *De mórt, persec* 2.; Sulp. Sev. *Hist. sacra.* II. 29; Oros. VII. 7; Toursi Gergely 1.24; Sync. György, *Chron.* p. 339. Ez üldözés visszhangját és a keresztyének kivégeztetésének utalását megtaláljuk az Apoc. VI, 9 és köv.; VII. 9 és köv.; XII., 10—12 és 17; XIII. 7, 10, 15 — 16; XIV. 12—13; XVI. 6; XVII. 6; XVIII. 24; XX. 4; Zsid. X. 32 s köv. Herni. *Pásztor* I., III. lát. c. 2; *Carm. sibyl.* IV. 136; V. 136 és köv.; 385 és köv., talán Máté XXIV., 9 (*Phlipsis*) Ki fogjuk mutatni nem sokára, hogy az apocalypsis közvetlen forrása a Néro-féle üldözés. Orelli 730. sz. felirata nem ez üldözésre vonatkozik.

¹ Rom. Kel. Ad. Cor. I. a 6. Dia zélos dióchtheisai gynaihes Donaides kai Dirikai, aikismata deina Kai anósia pathousai építón tés p isteós bebaion dromon Katéntésan, Kai elabon geras gennaion hal astheneis tó sómati.

² Martial, *Spectac.* XXI.

³ Martial, *Spectac.* v. (V. Sueton, *Néro* 12; Apui. *Métám.* I. 10.) VIII. (V. Sueton 1. c.) XXI; Tertullian *Apolog.* 15. (v. 9); *Ad nationes* I. 10. A *tunica molesta* rendszeren Herculest jelenti az Oeta hegyén. (Juv. VIII. 235; Martial X., XXV. 5)

⁴ Lehet Adonissal tévesztették össze, kit egy vadkan ölt meg.

⁵ Az afrikai vértanuk actái 18. §.

⁶ L. fent.

⁷ Martial, *Epigr.* VIII., XXX.; X., XXV.

czolták ki a halottakat és pörölyökkel mérték végső csapást a vonaglókra.¹

A legtisztelentreméltóbb keresztyén nőket szerepeltették ezeken a borzalmasságokon. A Danaidákat, vagy Dircét játszották el velük.² Nehéz megérteni, mennyiben nyújthatott vérengző jelenetre tárgyat a Danaidák mondája. Az ítélet, melyre a mythologiai hagyomány kárhoztatja e bűnös nőket, nem volt eléggé kegyetlen arra, hogy Nérónak és az amphitheatrum rendes közönségének élvágyát kielégítse.³ Lehet, úgy vonultak fel sorjában urnáikkal⁴ és kapták meg a halálos csapást egy Lynceusnak öltözött színésztől.⁵ Lehet, Amymonát játszották el, akit egy satyr vett üldözőbe és Neptun megbecstelenített.⁶ Lehet végre, hogy a Tartarus kínjain keresztül hurczolták meg a szerencsétleneket és koncztolták fel a kínzatás után. A pokol ábrázolása nagy divatban volt Néhány évvel megelőzőleg (41-ben) egyptomiak és nubiaiak fordultak meg Rómában és (éjjeli darabjaikkal, melyekben az alvilág borzalmaait adták elő)⁷ — a thébei sírokon — főleg I. Séthi király sírján látható festmények után nagy hatást keltenek.

A Dirce-féle jelenet minden részlete ismeretes. A nápolyi museumban mindenki megtekintheti a Farnesei bika című óriási csoportozatol Amphiou és Zéthus egy megvadult bikának szarvaihoz kötik Dircét, hogy a Kitheron szikláján és hasadékain keresztül hurczolja meg a szerencsétlent.⁸ A középszetű rhodusi márvány, melyet Augustus korában hoztak Rómába, általános bámulatot keltett.³ Micsoda nyújthatott volna szebb tárgyat ennél az ocsmaúy művészet számára, melyet a kor kegyetlensége hozott divatba és amely élőképekben adta vissza a híres szoborcsoportozatokat? A Pompeiben talált szöveg és freskó arra mutat, hogy ezt az irtózatot jelenetet igen gyakran játszották el az arénában, midőn nőnek

¹ Tertull. *Ápol.* 15; V. Sueton, *Néró* 36.

² Rom. Kel. *Ad. Cor.* I. c. 6.

³ Pausan, X., XXXI. 9, 11; *Pio-Kel. Muum.* IV. k., 36. t.

⁴ Pius-Keletn. *Aius.* II. 2; Guigniaut *Rel. de d'ant.* i 06. a. sz. V. *Bullet. dell. Inst. di corr. arch.* I S43. p. 119—123.

⁵ Eurip. *Isk. Hecuba.* V. 886; h. Ö. Servius ad *Virg. Aen.* X. 497.

⁶ Ilygin, *Pabulae* 169. V. ö. fent.

⁷ Suet. *Caius* 57.

⁸ *Real Aluseo Borbonico* I. XIV. táv. IV. és V.; Guigniaut, *Rel. de!Ant.* p. 725. a; Gargiulo t. I. 1—3. sz.; III. 23. sz. V. Ö. *Menioric della R. Acad. Ercolanese*, III. p. 386 s. köv.; IV. t. 1 r.; t. VII. p. I. Raoul Rochette *Cholx de peint. de Pompei* XXIII. p. 277—288; *Ann de l'Institut. de corr. arch.* t. XI. (1839.) p. 287—292. Helbig, *WandgemBlde* 1151, 1152, 1 1 53. sz. *Jahn Arch. Zeit.* 1843. 36. sz.

⁸ Plin. XXXVI., V. (4.) L Brunn, fent.

kivégzéséről volt szó.¹ Hajánál fogva kötötték oda a szerencsétlent² a megvadult bika szarvaihoz,³ hogy azután a durva tömeg buja és éhes tekinteteinek kitegyék. Az áldozatra szánt keresztyén nők közül többen gyöngé testtel bírtak;⁴ bátorságuk minden képzeletet felülmúlt, de a hitvány tömegnek csupán kiömlő beleikre és szétmarczangolt melleikre volt szeme.

Néro mindenesetre maga is ott volt e látványosságoknál. Minthogy rövidlátó volt, egy homorú smaragdot tett szemére s úgy nézte rendszerint a gladiátorok küzdelmeit.⁵ Szobrászati ismereteivel szeretett pompázni; mondják, hogy anyjának holtteste felett ocsmány megjegyzéseket tett, dicsérve emezt, gyalázva amazt. A test, mely a vadállatok fogai között vonaglik, egy szegény reszkető leány, aki meztelenségét szemérmes mozdulattal igyekszik eltakarni, akit azután egy bika kap fel szarvaira és czafatokra tépve hurczol végig az aréna fövényén, plastikus formákat és oly ismerőhöz, aminő ő volt, méltó árnyalatokat mutathatott fel. — Ott ült a legelső helyen, a pódiumon,⁶ a vestalesek és a curulis magistratusok között, esetlen alakjával, sápadt arczával, kék szemeivel, magasra fodorított gesztenyeszínti hajával, Élelmes ajkaival, az együgyűnek s esetlen bambának gonosz és vad tekintetével, szenteskedő, a hiúságtól pöffeszkedő arczával,⁷ mialatt érczhangszeres zene" hangjai zsibongtak a vér poshadt szagától hullámozó levegőben. Művészileg bírálgatta kétségkívül az újszerű Dirczék szemérmes mozdulatát és úgy találta, mint képzelem, hogy e tiszta, a szétmarczangolás pillanata előtt álló nőket a végtelen lemondásnak bizonyos vonása oly elragadó bájjal ruházta föl, aminőt eddig még nem ismert

Az ocsmány jelenetek emlékezete sokáig fenmaradt, és még Doinitián alatt is, midőn valamely színész a halálra szántnak, pél-

¹ «Videt . . . memorandi spectaculi scenam, non tauro, séd asino dependentem Dircen aniculam Apui. *Métám.* VI. 127. (k. Oudendorp. p. 435—436.) λ'. Lucian *Lucius* 23. (olv. *graun fürkén ouk ek taurou aif ex onóu* (L. főleg *Mem. de! R. Acad ErcolaneseXW.* sz. 1., melyen a kivégzés úgy tűnik fel, mintha színpadon adnák elő. (M. Minervini megfigyelése.)

² «Dircen ad taurum crinibus religatam necant» Hygin *Fabulae* Fab. 8.

³ H. ö. Blandina halálos küzdelmét, kit egy hálóba tekerve vetettek a a bika elé és Perpetua s sz. Felicitás küzdelmét, kiket szintén hálóba csavarva dobtak egy megvadult tehén elé. Eus. H. E. V. 1; Afr. vértanuk 205.

⁴ Róm. Kel. *ad Cor.* I. c. 6.

⁵ Plin. H. X. XXXVII., V. (16).

⁶ Sueton, *Néro* 12.

⁷ Lásd a capitoli, a vaticani, a palatini, a louvrei arczképeket.

⁸ L. a nennigi mosaikot.

dául egy Laureolusnak, ki tényleg a kereszten halt meg, szerepét játszotta, a 64-ik év piacnla-ira gondoltak, s Róma gyujtogatóját látták benne.¹ A saruién titii vagy sarmentarii (eretnek nézetekkel bíró, gyanús emberek), a semaxii (durvára faragott czölöpök)² elnevezések, ez a népszerű kiáltás: «oroszlányok elé a keresztyénekkél!»³ szintén ettől az időtől kezdve jöhetett divatba. Néró a kezdetleges keresztyénségre eltörölhetlen ismertető jelet sütött; a vértanú egyház homlokán vérző felirat, a naevus nem tűnik el többé.

A kinpadtól megmenekült atyafiaknak a halálos küzdelmekből a rokonszenv utján, melyet tanúsítottak és a gond révén, mely mellett a végső tusanak kitett atyafiakat látogatni kívánták, a börtön jutott osztályrészül. Ezt a veszedelmes kegyet gyakran egész vagyonnukkal vásárolták meg. A válságos napokat túlélők teljesen tönkrementek vagyoniilag. Nem igen törődtek vele; nem néztek egyébre, mint az égnek el nem múló javaira s ezt mondogatták egymásnak szakadatlanul: «Néhány Perez még, s az, akinek el kell jönnie, meg fog jelenni.»¹

Így kezdődött el a keresztyén vértanúságnak ama rendkívüli költeménye, az amphitheatrumi epopaea, mely kétszázötven eszten-deig fog tartani s a melyből a nőnek megneemesítése, a rabszolga elismerése fog kibontakozni oly episodok révén, minők Blandina a kereszten, amint káprázattal veri meg társainak szemeit, akik a gyöngye és sápadt rabszolgánőben a keresztre feszített Jézusnak mását látják; Potamiána, kit a halálra vezető fiatal tiszt védelmez meg a bántalmazások ellen; a tömeget borzalom fogja el, midőn megpillantja Felicitásnak meztelen keblét; Perpetua, aki tüvel tüzi fel a vadállatok által össze-vissza taposott haját az arénában, nehogy megrendültnék látszassák.⁵ A legenda szerint, midőn a szenteknek egyike a halálos küzdelem elé ment, egy fiatal emberrel találkozott, aki megindulva szépségén részvétellel kísérte lépteit, valami emléket akarva neki adni, levetette a keblét takaró kendőt s azt nyújtotta oda a fiatal embernek, kit a szeretetnek ez a záloga megittasított, támoilyogva futott egy ideig a vértanú után. Ily veszedelmes varázst gyakoroltak tényleg Rómának, Lyonnak, Carthágonak e véres drámái. Az amphitheatrumi szenvedések gyönyöre ragályossá vált, mint a

¹ Martial *Sped.* VI. 10. Juven. VIII. 233—235. ,

² De *semaxis*, fél-deszka, melyhez kötötték az elevenen elégetésre Ítélt szerencsétleneket.

³ Tertullian, *Ápol.* 14., 40.

⁴ Zsid. X. 32 és köv.

⁵ «Disperses capillos infibulavit; non enim decebat martyrem dispersis capillis páti, ne in sua gloria plangere videretur.»

rémuralom alatt az «áldozatok» lemondó megadása. A keresztyének a korszak képzeletében első sorban is úgy tűnnek fel, mint egy olyan faj, mely minden áron szenvedni akar, a halálvágy lesz ettől kezdve ismertető jelük.¹ A vértanúság utáni túlbuzgó vágy ellen-súlyozása véget a legrettentőbb fenyegetéshez, az eretnekség bélyegéhez, az egyházbóli kiűzetéshez kellett nyúlni.

A hibát, melyet a birodalom fel világosodott emberei elkövettek az által, hogy e lázas rajongást felkeltették, nem lehet eléggé kár-hoztatni. A hitért való szenvedésben van valami édes, annyira, hogy egymagában a varázs elégséges arra, hogy valaki higgyen. Nem egy hitetlen tért meg pusztán ezért; sőt a kelet látott olyan csalókat is, akik pusztán a hazugság gyönyöre miatt hazudtak és hazugságuk-nak voltak áldozatai. Nincs oly skeptikus, ki a vértanút irigy szem-mel ne nézné és ne irigyelné meg tőle ama legnagyobb boldogságot, mely abban áll, hogy tanúbizonyságot tett valami dolog mellett. Másfelől bizonyos titkos ösztön hajt mindnyájunkat arra, hogy az üldözöttek pártjára álljunk. Aki azt képzele, hogy a vallási vagy tár-sadalmi mozgalmat kényszer eszközökkel elfojthatja, az egyáltalán nem ismeri az emberi szívet és amellet tesz tanúságot, hogy a politikai tevékenységnek igazi eszközeit sem ismeri.

Ami megtörtént egyszer, máskor is megtörténhetik. Tacitus megbotráncozva fordított volna hátat, ha valaki megmutatta volna a jövőndőt, mely a keresztyénekre, kikről mint hitvány-, nyomorult emberekről beszél — várt A tisztességes rómaiak hangosan tiltakoz-tak volna az ellen, ha valamely prófétai szellemmel megáldott meg-figyelő azt merte volna mondani: «E gyujtogatóknak szívében la-kozik a világnak üdve». Innen amaz örökös ellenszenv a dogmatismus ellen, ama ferdeség, ha lelkiismeret balzsama nem működik bennünk s így üt ki balul ítéletünk. A nyomorultak, kiket minden valamire való ember gyűlölt, lettek szentekké. De helytelen lenne, ha efféle ferdeségek sűrűn ismétlődnének. A társadalom üdve azt kívánja, hogy nézetei, ítéletei ne változtassanak meg felette gyakran. Jézus-nak elítéltetése óta, az óta, hogy a vértanuk úgy érezték, hogy azzal, ha a törvény ellen fellázadnak, nyert pörük van: a társadalmi bűn-tettek terén mindig volt valami, ami úgy nézett ki, mint titkos ki-hívás az ítélet ellen. Nem volt elitét, aki ne mondhatta volna azt: «Jézust is megköztözték, a vértanúkat veszedelmes embereknek tar-tották, a kiket ki kell űzni a társadalomból és a következő századok mégis nekik adtak igazat» Súlyos seb ez ama nagyhangú állításo-

¹ *Moriendi contemptus* Tacitusnál *Hist.* V. 5., igaz, a zsidókra s nem a keresztyénekre vonatkozik. (Tacitus helyesen különbözteti meg e két vallást.) A mit Epictetus és Marcus Aurelius a galileusokról mondanak, szintén az ostrom fanatikusaira vonatkozik, 1. *As apostolok* 255., 4. jegyz.

kon, melyek által azt akarja elhíttetni magával valamely társadalom, hogy ellenségeiből minden ész, minden erkölcs kiveszett!

Azután a nap után, melyen Jézus kilehelte lelkét a Golgotán, a keresztyénség történetének legünnepélyesebb napja a Néró kertjében lezajlott ünnepély napja volt. (64. aug. 1-re tehetjük azt.) Valamely alkgtásnak szilárdsága az erénynek, az áldozatoknak, a ragaszkodásnak azon summájától függ. melyet alapjaiba leraktak. Egyedül a fanaticusok alkotnak valamit; a jndaisinust fentartja niég prófétáinak, zelotáinak lángoló örültsége; a keresztyénséget legelső hitvallóinak bátorsága. Nérónak orgiája ama nagy vérkeresztség, mely Rómát a vértanuk városává avatta, hogy kiváló szerepet játszó a keresztyénség történetében és második szent várossá legyen. Ez volt a vaticani halomnak az eddig ismeretlen győzők által végrehajtott birtokbavételéért a jutalom. A gyűlölt csélcsep, aki igazgatta a világot, nem vette észre, hogy alapi tója lett egy új rendnek és hogy egy vérrel irt chartát irt alá a jövődő számára, melynek hatása tizennyolcz század múlva is meglátszik. Róma, melyet minden kiontott véreért felelőssé tettek,¹ mint Babylon, némileg sacramentális és symbolicus várossá nőtte ki magát; Néró e napon elsőrangú helyet kapott a keresztyénség történetében. A borzalomnak e csodája, a romlottságnak e megtestesülése ismertető jellé vált mindenkire nézve. Százötven év múlva Tertullian így kiált fel: Igen, mi büszkék vagyunk, hogy a törvényen kívül helyzetetésünk forrása ez az ember! Mert ha megismertük őt teljesen, reá jövünk, hogy az, amit Néró elitéit, nem lehetett más, mint maga a megtestesült jóság.² Már is elterjedt az az eszme, hogy az igazi Krisztusnak megjelenését egy pokoli Krisztusnak megjelenése, aki mindenben ellentétje lesz Jézusnak, fogja megelőzni.² Kétségtelen immár, hogy az Au tikrisztus, a gonoszáságnak Krisztusa megszületett. Az Antikrisztus ama szörny volt emberi formában, aki vadságból, álszenteskedésből, szemérmertlenségéből, gögből gyúrva játja végig nevetséges hősként a világot, romlásának útját égő emberhús-fáklyákkal világítja meg, a szentek véréből itassá lesz, úgy lehet, még gonoszabb dolgokat is mivel. Szinte kísérteibe jövünk azt hinni, hogy ama pár sor Suetonnál, ahol egy Néró által feltalált szörnyű játékról beszél, a keresztyénekre vonatkozik. Az arénában leütött czövekekre meztelenül kötöttek oda ifjakat, férfiakat, asszonyokat, leányokat Egy fenevad lép ki a caveából, az áldozatokon tölti ki dühét.⁴ Dory-

¹ Ápol. XVIII. 24; XIX. 2.

² Apolog. 5; Ad nationes I. 7; V. ő. Sulp. Sever. II. 28.

³ E. Pdl ap. p. 252. s köv.

⁴ «Inguina iuvadebat, et cuui aflatuul desaevisset.

phoros, a libertinus látszólag leveri a fenevadat. Ámde a fenevad maga Néró, aki egy vadállat bőrébe bujt. Doryphoros pedig egy becstelen,¹ a kívül Néró egybekelt, mialatt úgy sikoltzott, mint a szűz, akin erőszakot követnek el² ... . Nérónak igazi nevét íme megtalálták, ez a név: a fene vad. Caligula volt az Anti Deus, Néró leend az A n t i k r i s z t u s. Az Apocalypsis készen áll. A keresztyén szűz, akinek a czövekhez szögezve, a fenevad ocsmány ölelését kellett átszenvednie, magával fogja hurczolni ezt a borzasztó alakot örökkön örökké.

E napon született meg különben, sajtászerii ellentétként az elbájoló talány, melynek évszázadokon keresztül élt és még ma is él az emberiség. Az égtől kölcsönzött óra volt ez; a keresztyén szűzi szemérem, melyet eddig oly gondosan elrejtettek, megjelent fényében a napnak, ötvenezer ember előtt és e nagy szobrászi műteremben a meghalni készülő szűz mozdulatával állott mintául. Megnyilatkozása annak a titoknak, melyet az ókor nem ismert, hangos hirdetése annak az elvnek, hogy a szemérem gyönyör és önmagáért szép! A nagy bűvész, melyet képzeletnek neveznek, és amely századról-századra módosítja eszményképét a nőnek, fáradszónul azon munkált, hogy a formai tökély fölé a szerénység varázsát helyezze (Poppéa uralma a külszínben rejlett) és a lemondó alázat bájját (ezzel diadalmaskodott a szelíd Actéa). Megszokva már, hogy az ismeretlennek téréin mindenkor századának élén haladt, Néró, úgy' látszik, először ismerte meg ezt az érzelmet és színészi kicsapongásai közepette fedezte fel a keresztyén esztetikának bájitalát. Szenvedélye Actéa és Poppéa iránt bizonyítja, hogy finom érzelmekre volt képes és mint-hogy a szörny mindennel kereszteződik, amit megérint, álmoképeit megvalósítva kívánta látni. Cymodocea ösanyjának képe, egy antik camea hősnőjeként, tört meg smaragdjának gyúpontján. Ennek a kiváló ismerőnek, Petronius egyik barátjának, aki a moritura-t úgy lehet valamely kedvenc classicus költőből vett idézettel üdvözölte, tapsait kiérdemelve, a fiatal vértanú szűznek szemérmes meztelensége immár versenyre kelt az önmagával eltelt görög Vénus meztelenségével. Midőn e kimerült világnak durva keze, mely egy szegény leány halálos vonaglásában keresett szórakozást, megtépte

¹ Doryphoros volt valószínűleg a színpadi neve. Tacitus (*Ann.* XV. 37.) és Dio Cassius (LXII. 28., LXIII. 13. 22.) *Pythagornak* hívják. L. azonban Dio Cass. I, XI. 5.

² Sueton *Néró* 29; Dio Cassius LVIII. 13. (v. LXII. 28; LXIII. 12.) H. δ. Tncit. *Ann.* XV. 44; Rom. Kel. *ad Cor.* I. c. 6. (*gynaikes aikismata deina kai anosia pathousai*) s főleg Nérónak szereplése az Apocalypsisben e név alatt *to thérion*. V. ö. Zsid. X. 33; *Carm. sibyl.* V. k. (140 körül Íratott) v. 385. és a következő.

a keresztyén szemérem fátyolát, az utóbbi bátran oda kiálthatta neki: «Én is szép vagyok.» — Egy új művészet-elvnek vált ez forrásává. Jézus tanítványainak esthetikája, mely eddig önmagát sem ismerte, Nérónak szemei előtt kelve ki, a benne rejlő varázs felfedezését annak a bűnnek köszönhette, mely megtépte ruháját és szüzességétől fosztotta meg.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Péter és Pál apostol halála.

Egyetlen egy keresztyénnek nevét sem ismerjük határozottan azok közül, akiket a 64. évnek irtóztos augusztusi vihara söpört el Rómában. A letartóztatott hívek kevéssel azelőtt tértek át és alig ismerték egymást. A szent nőknek neveit, akik állhatatosságuk által ámulatba ejtették az egyházat, nem ismerjük. A római hagyomány nem nevezi őket másként, mint a Danaidák és a Dircék.»¹ A helyek emlékezete azomban élénken megmaradt s mély nyomokat hagyott maga után. A circus, a naumachia,² a két határjel, az obelisk, a terpentinfá, melyek csomópontokként szerepeltek az első keresztyén nemzedék emlékeinek terén,³ alapvető elemekké nőtték ki magukat az egyházi topographiában, mely eredményként a Vatican megszenteléséhez és e halomnak első rendű vallási rendeltetésre szánt választásához vezetett.

Habár az esemény sajátlag Róma városát érintette és bár annak első sorban a rómaiaknak a gyűjtogatás által izgalomba hozott közvéleményét kellett volna lecsöndesítenie, a Néro által alkalmazott kegyetlenség ellenhatásokat támasztott a provinciákban s az üldözést újra felkeltette.⁴ Kisázsianak egyházai szenvedtek főleg sokat,⁵ e vidék pogány lakossága minden fanatismusra kész volt.⁶ Bebörtönözések fordultak elő Smyrnában.⁷ Pergamum vértanút látott,

¹ Rom. Kelem. *Ad. Cor.* I. c. 6. ·

² Később a circusban Néro palotáját vélték látni. Becker, *Handb. der roem. A/tbert/iünier* (i.eipzig 1843.) I. 671; Lipsius *Roem Petrussage* 104. j.

³ L. alább.

⁴ Sueton (*Néro* 16.) és Tertullian (*Ad not.* I. 7.) általában fejezik ki magokat.

⁵ Apoc. I. II. és III. VI. II. és talán XX. 4. (Róma vértanúi nem dárda alatt veszték el). Ha az Apoc. szerzője nem volt Rómában, hevülete azt bizonyítja, hogy az üldözés igen erős volt Ázsiában, ő maga is szenvedett (1.9.) De mi azt tartjuk, hogy az Apoc. szerzője volt Rómában.

⁶ *Polyc. Vért.* 3 s köv.; 12. V. *Csel.* XIX., 23. S köv.

⁷ Apoc. II. 9. 10., v. *Polyc. Vért.* 17—18.

akit emlékeink Antipasnak neveznek¹ s akit nagy látszik Aescnlap híres templomának közelében, talán egy fa amphitheatrumban — a templomtól nem messzire² — bizonyos ünnep alkalmából végeztek ki. A kisázsiai városok között egyedül Pergamumban és Cyzicusban³ voltak szabályszerűen szervezett gladiátor! játékok. Egész bizonyosan tudjuk, hogy ezekre a játékokra Pergamumban papok ügyeltek fel.¹ Annélkül, hogy a keresztyénséget valamely edictum formailag eltiltotta volna;⁵ ez az állapot tényleg a törvényen kívül helyezett mindenkit; h o s t i s, h o s t i s patriae, h o s t i s p u b l i c u s, h u m a n i generis inimicus, hostis deorum atque hominum, sűrűn előforduló elnevezések a törvényekben, megjelölésére azoknak, akik veszedelmesek a társadalomra s akikkel szemben Tertullian kifejezése szerint, minden ember katona.⁶ A keresztyén név önmagában már némileg büntett. Minthogy a bírák ily vétségek mérlegelésében” a legnagyobb önkénnyel járhattak el, a híveknek élete e naptól kezdve a borzasztó szigorral eljáró és durva s kegyetlen előítéletekkel eltelt magistratusok kényének volt kiszolgáltatva.⁹

¹ Apoc. II. 13. I. alább. Az Apoc. szerzőjének ama szokása, hogi’ symbolicus v. anagramm neveket használ, sokban járult hozzá, hogy e nevek iránt bizonytalanságban vagyunk; de nincs kétség, hogy alattok egyes vértanúról van szó.

² L. Mem. de l’Acad. de Berlin 1882. 48—58.

³ Texier, *Kis-Ázsia* p. 217. s köv. Egyedül e két helyen találunk amphitheatrumokat. Vadállati játékokat azonban Sniymában is tartottak. *Polyc. haldia* 11. és 12.

⁴ Galienus XIII. k., 600 o.; v. XVIII. k., 2. r. 557 o. (kiad. Kuhn).

⁵ Commodianus *Carmen*. XL—XLL; Eus. H. E. II. 25. *Chron.* ad ann. 13 Ner; Lactancius. *De mórt. pere.* 2; Snip. *Sev. Hist. sacra* 11.28. és 29; Orosus VII. 7; Euthalius, Zaccagninál p. 532. helytelenül tüntetik fel a dolgot. De Rossi, (*Buli., di arch. crist.* 1864. p. 64 s köv., 92 és köv.; 1865. p. 93.) I’oinpejiben egy *caupona* falán talált megszenesedett feliratban vérig sértő piszkolódásoknak nyomára vélt bukkanni, melyek a keresztyének ellen irányultak. A felírás (Zangemeister, *Inscript. parietariae b’b. sz.*) eltűnt és de Rossi ur magyarázata igen kétes. L. *Comptes reudus de l’Acad.* 1866. p. 189 köv. Hinni kísérelték meg. hogy ez az irka-firka, ahol e szó olvasható VINA, borvételi számlára vonatkozik. A felírás mindenesetre 78. v.. 79-ből való; mert efféle feliratok rövid ideig maradnak meg épen. Tertullian tagadja, hogy Pompejiben laktak volna keresztyének 79 előtt. *Apol.* 40.

⁶ Tertullian *Apol.* 2, 25, 35, 37; *Ad Scapulam* 4. V. Cod. Theod. 3, 6, 7, 9. de *Maleficis et mathematicis* (IX. XVIII.) I. Cyprian vértanú actái 4. §. Ruinartrnál, *Acta sincera* p. 217.

⁷ 1 Petri IV. 14., V. Máté X. 22; XXIV. 9; Márk XIII. 13; Lukács XXL 12. 17.

⁸ Dig. 1. 6. *ad legem Júliám peculatus* (XLVIII. XIII.) V. *ibid.* 1. 4.2. §.

⁹ *Paulus Sent.* V. XXIX. 1; Luk. XXL 12. e bírósági háborgatások hatása alatt íratott. -

Anélkül, hogy valószínűtlenséget mondanánk, Pál és Péter apostol halálát¹ az imént tárgyalt eseménnyel hozhatjuk kapcsolatba. Egy valóban sajtószertű végzet nagy hozta magával, hogy ennek a két rendkívüli embernek eltűnését titokzatos homály takarja. Az az egy bizonyos, hogy Péter mint vértanú halt meg.² Már pedig nem ismerünk Rómánál más helyet, ahol vértanuságot szenvedett volna³ és Rómában is amaz egyedüli történeti esemény, melyből halálát ki-magyarázhatjuk, a Tacitus által elbeszélte epizód.¹ Ami Pált illeti, alapos okok szólnak amellett, hogy szintén mint vértanú halt meg és pedig Rómában.⁵ Csak természetes tehát, ha halálát a 64. év július eseményével hozzuk kapcsolatba.¹ így pecsétel tetett meg halá-

¹ Ez Euseb föltevése (*chron. ann. 13. Nér.*) megegyezőleg Róni. Kelemen-nel, *ad Cor. I. 5* és *6*, melyet megerősít az *Apoc. XVIII. 20. V. ö. Euthalius p. 532; Syncell. György p. 339.*

² Ján. XXI. 18—19. összehas. a XII. 32—33. és XIII. 36-al, e minden feltevés mellett is 150 előtt írt részekkel, melyek annyival inkább hatnak, mert harmadik kézből erednek és a tényről, mint mindenki által ismertről szólnak; II. Petri I. 14; Murat. Canon 36 — 37; Róni. Kel. *ad Cor. I. 5; Corinthe Dénes és Cains a római pap, kit Euseb. idéz H. E. II. 25; Tertull. Praescr. 36; Adv. Álarc. IV. 5; Scorpiace 15; Luk. XXII. 32—33, összehas. a fent idézett murát, canonnal és Jánossal XIII. 36, 38. szintén nyújt anyagot a gondolkozásra. V. ö. Macarius Mágnes. IV. 4. §. (még kiadatlan).*

³ Ha Péter nem Rómában szenved vértanuságot, ez esetben Jeruzsálemben vagy Antiochiában érte el őt a végzete, e két utóbbi föltevés egyaránt valószínűtlen. *Ápol. XVIII. 20. erős érv mellettünk.*

⁴ *Ann. XV. 44. Olvasd figyelmesen Róm. Kelem. ad Cor. I. 5. és 6. §. Hilgenfeld kiadásában. A foly pléthos ekleklón, a Danaidák és a Dircék kétségkívül Rómában küzdöttek, már pedig a vértanukat mintegy egy csomóba veszik (synéthroisthé) Péterrel és Pállal.*

⁵ Róm. Kelemen e szavai: *martyrésas epi lón li^ouinenön, autós apéllagé lati tosmóú,* nem utalnak okvetlenül erőszakos halálra (I. Csel. XXIII. II); de már a részlet együttesen, főleg *beás thanatou itthon,* kissé föltételes, valószínűleg igen és a pnrallelismus a Péter-féle *martyrésas-^{va}* szintén. Corint. Dénes, Caius, a római pap és Tertullian (id. h. jegy/...) Pált vértanúnak tartják. Epagy az Ignác-féle ephesusi levél Írója is 12. §. (a syrből hiányzó rész) V. Comrnodianus *Carmen 821. o.*

³ A legerősebb érv erre Róm. Kel. *ad Cor. I. 5. és 6. fej. E levélnek szerzője, melyet bizonyára Rómában, kevéssel az apostolok halála után (5 f. initió) valószínűleg 93 és 96 között írtak meg, szoros kapcsolatba hozza Péter, Pálnak és a paly pMhos ekleklón, a Danaidák és a Dircék ki végeztetését, e szavakkal: toutois lais androsin synólhroisthó, (tömeges elfogatásokra utalva) és főleg azon közös ok által, mely szerint az összes kivégzéseket «az irigységnek» tulajdonítja. Már pedig bizonyos, hogy a poty pldthos ehtehtón, a Danaidák és a Dircék a 61. jul.— aug. üldözés alatt szenvedtek vértanuságot. Corint. Dénes, kit Euseb. idéz (II. E. II. 25.) azt állítja, hogy Péter és Pál egy időben haltak meg Rómában (*kata ton autón kairon*) igaz, hogy tanúbizonyságát csökkentti az, amit Péter corintusi apostolságáról és Péter és Pál együttes utazásáról elbeszélteni látszik. Nála nyoma van ama rendszernek, mely*

los ítélettel e két léleknek kibékülése, kik közül az egyik oly erős, a másik oly jó volt; így alkotta meg a legenda ereje, ez az isteni erő, megindító benső viszonyát két embernek, akiket a pártok egymással szembe állítottak, de akik, bátran elhíhetjük, felül emelkedtek a pártokon és mindig szerették egymást. A Péterről és Pálról szóló magasztos legenda, párhuzamos Roimiluséval és Remuséval, mely némileg ellentétes együttműködés útján Rómának nagyságát állapította meg,¹ ez a legenda, mely bizonyos értelemben majdnem oly fontossággal bírt az emberiség történetében, mint a Jézusé, azon napon kezdődik, mely őket, a hagyomány szerint, együtt látta meghalni. Néro anélkül, hogy tudta volna, még ebben is a keresztyénység legtevékenyebb ügynökének csapott fel s ő volt az, aki ezáltal a szentek városának alapkövét helyezte el.

Ami a két apostol kimúlásának módját illeti, egész bizonyossággal tudjuk, hogy Pétert keresztre feszítették.² Ősrégi szövegek

Pétert és Pált együttesen szerepelteti a pogányok megtérítésében. Tertullian *Praescr.* 36; *Adv. Marc.* IV. 5. és Commadián *Carmen* 821., szintén együtt hálaadják meg a két apostolt. V. Iren. *Adv. haer.* III. 1—1; III. 3; Euseb. II. E. II. 22, 25. III. 1; *chron.* Néro 13. éve; Lactanc, *De mórt, persec* 2; *Instit. div.* IV. 21; Sz. Jerom. *De virít Hi.* 5; Enthalius, Zaccagninál *Coll. monum. vet. Eccl. gr.* p. 532. Sulp. Sev. *Hist. sacra* II. 29; Héda, *De rat. temp.* 303. kiad. Giles. Az egész római hagyomány (Caius Eusebnél, H. E. II. 25; *Liber pontificalis* kiad. Bianchini, *Piter is Cornelius* figyelve az ellenmondásokra; Péter és Pál actái Linusnál, *Bibi. max. patr.* II. 1. r. p. 69c; Tischendorf által közzétett akták 84. §.; Bossi által idézett egyéb Péter-féle akták, *Koma soft.* 74. köt.) a vértanaság helyéül vagy Péter sídjául Néro circusát tartja (-inter duas metas, sub Tirebintho, prope Naumachiam in Vaticano, juxta obeliscum Neronis, in monte, juxta Palatium Neronianum (a circus) in territorio triumphali-) azaz azon tájt, ahol a 64. aug. borzalmak lejátszódtak. (L. Plainier és Bunsen II. I. 39—41.) Végre a fejjel lefelé felfeszített Péterről szóló hagyomány jól összevág Tacitus XV. 44-el. Azon nézet, hogy Péter és Pál egy napon haltak meg, nem minden ellenmondás nélkül honosult meg Rómában (Római zsinat Gelasius alatt Labbe *Concilt.* IV. col. 1262; sz. Jerom. *De viris ill.* 5.) Prudentius, sz. Augusztin azt tartja, hogy a két apostol egy napon halt meg, de egy évi időközben. Euseb. (*chron.* ad ann. 13 Ner.) és sz. Jeromos (1. o.) a két apostol halálát 68-ra teszik, okoskodás: nem hagyomány után. L. Tillemont, *Mim.* I. 40. jegy. sz. Péterről, Zonaras XI. 13; Land, *Anecd. syr.* I. p. 116.

¹ Róm. Kelemen, Corint. Dénes, Caius atya, Tertullian idtjz. helyei; a Lactancius által idézett *Kirygma Paulou*, *Instit. div.* IV. 21. és a *De bapt. non Her.* Sz. Cyprián művei kapcsán Rigaulttól p. 139; Sz. Ignatius *Ad Rom.* 4; Iren. *Adv. haer.* III. 1, 1; III. 2—3; Tertullian *Praescr.* 23. Jegy, meg főleg e felíratot M. ANNEO. PAVLO. PETRO (fent 12. o. 2. jegy.) figyelemmel arra, hogy Petrus csupán egy keresztyén *agnomen* lehet (mindamellet *ala Petriana* Orelli 516, 5455, mely egy Péter nevű egyéntől ered.) A képes emlékeket 1. *de Rossi Bull.* 1864. 8. s köv.; 1866. p. 52; Martignj- *Diet.* p. 537 s köt.

² János XXL 18, 19. (V. ö. Ján. XII. 32—33; XIII. 36), Tertullian *Adv. AAarc.* IV. 5; *Praescr.* 36; *Scorpiace* 15; Euseb. H. E. II. 25; Lactanc. *De mórt.*

szerint nejét együtt végezték ki vele, s az apostol tannja volt a kivégzésnek.¹ A III. század óta meghonosult elbeszélés szerint, alázatosabb lévén, hogyse in Jézussal tegye magát hasonlatossá, azon kegyet kérte ki magának, hogy fejjel lefelé feszítsék meg.² Minthogy a 64-iki mészárlás jellemző vonása épen az, hogy a kinztatás terén mindenféle új és új nemeket eszelt ki, lehetséges, hogy Pétert ebben az utálatos helyzetben látta függni a tömeg. Seneca említ eseteket, melyeknél zsarnokok fejjel lefelé feszítették keresztre áldozataikat³ Utóbb a keresztyén jámborság mysticus találékonyságot fog látni abban,⁴ ami nem volt egyéb, mint a hóhérok, bírák szeszélye. Lehet, hogy a negyedik evangyeliom e soraiban: «Kifogod terjeszteni kezeidet és egy másik övez be téged s oda fog vezetni, ahova nem akarsz menni», némi utalás rejlik Péter kivégzésének rendkívüli módjára.⁵ — Pálnak, minthogy hon esti or volt, fejét vették.® Valószínű különben az is, hogy őt külön rendes bíróság Ítélte el⁷ és hogy nem került a Néro-féle ünnepély áldozatainak sommás elítélése alá. Timotheust, bizonyos jelekből következtetve, mesterével együtt fogták el és vetették börtönre.⁸

A III. század kezdetén már ismertek Róma közelében két emléket, melyhez Péter és Pál apostol neveit fűzték. Az egyik a Vaticanus halom alatt állott: ez volt a szent Péteré; a másik az ostiai utón: ez volt a szent Pálé. A szónoki stylus az apostolok «tropheumai» névvel jelölte meg azokat.¹ Valószínűleg két szentnek

persec 2; Oros. VII. 7. Jegy. meg. hogy Tacitus *Ann.* XV. 44. a kivégzettek között *crucibus affixi-Vet* is felsorol. Igaz, hogy a változtatások, melyeket e szövegre vonatkozólag e tájt indítványoztak (Bernays. fent. 11>5. 2. jegyz.) eltűnteié az egyszerű keresztfeszítési módot, de Sulpicius Severus, (II. 29.) aki majdnem szóról-szóra veszi át Tacitust (és pedig a mienknél sokkal pontosabb Tacitust) Ilermassal egyetértve I. vis III. 2. kifejezetten *crucis-t (stauróús)* említ a kivégzési módok között.

¹ Alex. Kelem. *Strom.* VII. 11.

² *Acta Petri et Pauli* c. 81. (v. Pseudo Linus p. 69—70); Euseb. H. E. III. 1. (Origiues után) Euseb. *Dem. er.* III. 5., Sz. Jeromos *De riris Hi.* 1.

³ *Consol. ad Moreiam* (Claudius korából) 20.

⁴ Rufinus, *Eus. ford.* H. E. 1. c.

⁵ A lágyék előzetes átövezése egy kendővel nem tartozott a keresztfeszítés szabályaihoz, A *Nicodemos crangyóliomdnak* 1 r. 10. fejj. foglalt része Jézus felfeszítésének igen modern felfogásáról tanúskodik.

⁶ Tertullian *Praescr.* 36; *Scorpiaee* 15; Euseb. H. E. II. 25; Lactancius *De mórt, persec.* 2; Oros VII. 7; Enhalius Zaccagninál p. 427, 522, 531—537. V. ö. Paulus *Sentent.* V. XXIX. 1.

⁷ Róm. Kelem. *Ad Cor.* 1. 5. Martyrésas epi tón hégoumenón. Lásd fentebb.

⁸ Zsid. XIII. 23. L. mindamellert alább.

⁹ Caius Eusebnél H. E. II. 25. Ami egy sz. Péter-féle *memóriának*

szentelt cellae-val, vagy ni e ni ori ae-val van itt dolgunk. Hasonló ismert emlékek léteztek már Constantin előtt;¹ másfelől fellehet tennünk, hogy e «tropheumokat» csakis a hívek ismerték; sőt lehet, hogy azok nem voltak egyebek, mint épen a vaticáni terpentinfá, melyhez századokon keresztül Péternek emlékezete fűződött, a Salviani vizek ama fenyőfája, mely bizonyos hagyományok szerint, a Pálra vonatkozó emlékek központja volt² Később e «tropheuniok» Péter és Pál apostol sírjaivá változtak át. A III. század közepén, tényleg két emberi test került napfényre, melyeket az általános tisztelet e két apostol testeinek tartott³ s amelyek úgylátszik az appiani ut mentén elterülő katakombákból kerültek elő, ahol tényleg több zsidó

Anencletus által történt emelésére vonatkozik a Vaticánban (*Liber pontificalis*, art. *Anenclet*) er. legendán alapszik. L. I.ipsius, *Chronot. der rom. Bischöfe* p. 269 s köv. — egybevetve Bianchinival.

¹ Eusebius *Vita Constant.* II. 40; vagy de Rossi *Rom. sott.* I. p. 209—210. A nyilvánosság, melyet a keresztyén temetők élveztek, kétségen kívül áll.

² L. fent. *Acta Petri et Pauli* 80. (Párisi kézirat Tischendorf p. 35 jegyz.) A salviani vizek azomban messzebb esnek falon kívüli Sz. Pál* bazilikához, hogysen e két hely azonosítható lehetne.

³ *Kalenderium liberianum* 3. Kai. jutl. (*Abh. der kaen. sdchs. Ges. phil. hist.* I. oszt. p. 632.) a Damasusi felirat, Gruter II. 1163; *Liber pontif.* (Bianchini és I.ipsius szöveg! art. *Petrus, Cornelius, Damasus* s I.inusnak összes articulusai Victorhoz, kettőt kivéve. A *Liber pontif.* önmagának ellentmond. Mi sem oly homályos, mint a két test áthelyezése sz. Cornelius által. Mondják, hogy az apostolok testét csak is első nyughelyökre tette vissza. Miért is tették volna máshová? Az érv, melyet Péter testét illetőleg felhoznak, Lamprid után *Hdliog.* 23. igen gyöngé; Pálra vonatkozólag pedig éppen semmit sem hoznak fel. A zsidó temetőnek közel fekvése a Vigna Randaninihez azon hitet kelti fel bennem, hogy a két testet, melyet az apostolokénak tartottak, Cornelius pápa (251—253) az Appián ut mentén elterülő katakombákból vétette ki, midőn a nagy Decius-féle üldözés alatt a vértanuk testeinek gondozása egyházi cselekménynyé nőtte ki magát és felkeltette a jó I.ucinában a buzgóságot, akit talán csekély jelek is kielégítettek, vagy úgy lehet, némi jámbor csalástól maga sem idegenkedett. Az apostolok testeinek a sz.-sebestyáni catacombákban való fekvéséről azon tájt, melyet kiválóan *Catacumbas-nak* neveztek (Kata tumbas) (Marchi, *Monum. délié arti cristiane primitive* p. 199—220) szóló hagyományok ez. után szintén megmagyarázhatók. I., *Liber pontif.* art *Cornelius, Damasus, Hadrianus* és *Z. Nicolas*; Beda, *De temp. rat.* p. 309. (kiad. Giles); Sz. Sebastian actái s mások, Bosió. 247—248, 251—256, 259—260; *Acta St. Jan.* II. p. 258, 278; Gruter 1172 η. 12; de Rossi *Rom. soft.* I. 236 és köv. 240—242; *Catai. imp. rom.* Roncallinál *Vetustiora latin, script, chronica.* (Padua 1 787.) II. k. 218. Az *Acta Petri et Pauli* néhány kéziratában közvetítő rendszerre találunk a forgalomban lévő két verzió között. Tischendorf *Acta apóst, apocr.* p. 38 és 39. jegyz. Lipsius *Die Quellen der rom. Petrussage* p. 9°. Mabillon *Liturgia gallicana* p. 150. V. ö. Nagy Gergely' *Epist.* IV. XXX. (Gpp. t. II. col. 710. Benedik kiad.); Mar Scherbil actái Curetonnál *Ancient, syr. docum.* p. 61. s köv. (ford.)

temető volt.¹ A IV. században a holttestek a két «tropheum» táján feküsznek.² A ‘tropheiunok’ fölé akkor két bazilikát építettek, az egyikből a mostani Szent Péter bazilika lett és a másik: ‘Szent Pál, a falakon kívül- századokig megtartotta lényeges formáit

Váljon a: tropheumok, melyeket a keresztyének 200 körül vettek körül vallásos tisztelettel, tényleg ama helyeket jelölték-e, ahol a két apostol kiszenvedett? Nem lehetetlen. Nem valószínűtlen ugyanis, hogy Pál életének végén, ama határ mentén lakott, mely a porta Lavernalison kívül az ostiai utón terjedt tova.³ Péternek árnyéka, másfelől a keresztyén legendában ott bolyong mindig a vaticani halom lábánál, Néro circusa és kertjei s különösen az obelisk körül.¹ Ez, ha úgy tetszik, onnan van, mert a 64. évi vértanuk emlékét, akik közé pontos adatok hiányában Pétert is soroztatta a keresztyén hagyomány — a kérdéses circus őrizte meg; mi mindamellert szívesebben hisszük el azt, hogy e kérdésbe némi öntudatos útbaigazítás is vegyült¹ s hogy az obelisknek régi helye, Sz. Péter szentélyében — melyet ma egy felirat jelöl — nem igen határozza

¹ Kettőt ismertek 2 v. 300 méter távolságra egymástól, az egyik északnak, a másik délnek feküdt, azon tájt, (*ad Catacumba*;) a honnan a hagyomány Péter és Pál testeit származtatja. Rossi *Rull.* 1807. p. 3. 11>. — Erős bizonyíték, hogy a *kata tumbas* v. *ad tumbas-nn*≠ nevezett környék, ahol a III. század elején a két apostol sírjait feltalálni vélték, egy kiterjedt zsidó földalatti temetőhöz tartozott, mely az appiani útnak a Sz. Sebastían felé való elhajlása mentén feküdt. A keresztyén sírok központja a három első században e helyütt keresendő. De Rossi *Rom. salt.* II. egész.

² Euseb. II. E. II. 25. Figyelemmel arra, hogy a *koimderion* .sirt jelent. Euseb hozzá teszi, hogy Cains a *tropaia* alatt sírokat ért. A római hagyománynak tekintélyes része tényleg azt tartotta, hogy Pétert és Pált azon hely mellett temették volna el, ahol kiszenvedtek. (Bosio, *Rom. salt.* p. “4 s köv., p. 197.) A temetkezés és a kivégzés helyeit gyakran összezavarták a martyroknál. L. Hegesippos Eusebnél II. E. II. XXIII. IS; *Liber pontif. art. Pter, Cornelius; Acta Petri et Pauli* 84. Valószínű azonban, e hagyomány onnan származott, hogy a két holttest végleges átszállítása és a basilikák felépítése után, mintegy utalva voltak annak állítására, hogy a reliquiák mindig e helyen voltak, ahol a hívők kegyelete azokat feküdni vélte. L. Euthalius Zaceagninál p. 522—523.

³ V. ö. *Kalendárium Lib.* I. c. *Liber pontif. art. Cornelius; Acta Petri et Pauli* 80. E források ama helyről szólnak, ahol Sz. Pál basilikája épült - kétségkívül Cains *tropaion*-ys. helyén. Viszonylag modern időkben hangoztatták már azt, hogy Pált *ad Aquas Salrias*, vagy *ad guttam Jugiter manantem* (ma: A három forrás melletti Sz. Pál) a római vidék egyik legmeglepőbb tájkán fejezték volna le. — Nagy Gergely *Epist.* XIV. (Opp. t. II. col. 1273. Benedict kiad); *Acta Petri et Pauli* 80. (bizonyos kéziratok szerint Tischendorf p. 35. jegyzet); *Acta St. Junii.* V. p. 435. ’

⁴ Bosio *Roma soft.* p. 74 s köv. Lipsius *Rom. Pctrussage* p. 102 és köv.

⁵ V. fent. — A Montorio ugylátszik csupán bitorolt czimek révén jött forgalomba.

meg pontosan azt a helyet, ahol a keresztfeszített Péter borzasztó kínjaiban a halálát szomjazó tömeg egykor gyönyörködött.

Váljon az a két test, melyet a III. század óta szakadatlan tisztelettel vesz körül a hagyomány, csakugyan a két apostolnak teste-e? Alig hinnők. Bizonyos, hogy a vértanuk sírjait igen régen kezdte gondozni az egyház;¹ csakhogy Róma 100 és 120 körül valóságos kohója volt a legendák végtelen sorának, főleg a két apostolra, Péterre és Pálra vonatkozólag. Oly munka volt ez, melynél a jámbor igényeknek nagy szerep jutott. Egyáltalán nem hihető, hogy a 64-ik év augusztusában lezajlott irtózatos mézszárlást követő napokban a kivégzettek testeit vissza lehetett volna követelni. Az össze-vissza taposott, felpuffadt, megsütött emberi testekből álló borzalmas tömegben, mely azon a napon a dülő horgára került,² hogy azután a puticuli-ba vettessék,³ talán nehezen lehetett volna felismerni minden egyes vértanút. Gyakran megtörtént kétségkívül, hogy az elítéltek maradványait előzetes engedély alapján a hóhérok kezei közül kivonták;⁴ de ha föl is tesszük (ami nagyon hihető), hogy a hívek szembe mertek nézni a halállal és a drága ereklyéket kikérték, nagyon valószínű, hogy azokat nem hogy megkapták, de őket is velök küldték a többi holttestek közé.⁵ Nehány napig a keresztyén név már maga halálos ítélettel ért föl.” Elvégre is ez nagyon másodrendű kérdés. Ha a vaticani basilica nem is takarja Péter apostol sírját, az mindamellet a keresztyénség tényleg egyik legszentebb helyét jelöli számunkra. A hely, a hol a XVII. századnak ferde ízlése egy színpadi hatásra számító circust emelt, második Kálváriává

¹ Hegesippos Eusebnél *Hist. eccl.* II., XXIII. 18.

² A véletlen fentartotta számunkra «a dülő curátor»-jának nevét, a ki valószínűleg vezette a borzasztó működést. Primitivusnak hívták. Bírjuk feliratát a sírnak, ahol a bajvivők vezetőjével, Claudiussal, a hálóbajnok Telesphorral és a *Indus matutinus* Ai Oi kirendelt orvossal, Claudius Agathoclettel együtt fekszik. Valamennyien, úgy látszik Néro rabszolgái, vagy felszabadultjai voltak. (Orelli 2554 sz.) Az értéketlen márványon ez áll: *Sit vobis terra levis*. Bírjuk egy másik *medicus ludi motutinus* sír feliratát, bizonyos Entychusét, aki szintén Néro rabszolgája volt, valamint Itené nevű nejéét is. (Orelli 2553 sz.) Figyelemre méltó, hogy az arénák e tisztjei valamennyien keresztyén nevet viselnek, kétségkívül, mert nagy számban jöttek fel Ázsiából.

³ Synéthroistbd.

⁴ Digejíta, *de Cadaveribus punitorum* XLVIII., XXIV. 1. és 3; Diód, és Max. Cod. Just, constit. 11. *de Reüigiosis et sumptibus funerum* (III., XI,IV.)

⁵ A római hagyománynak Lucinája, aki a Néro-féle üldözés áldozatainak testét összeszedte volna, későbbi időből szereplő alak. A *Liber ponti!* fart. *Cornelius*) a Lucinát Cornelius pápa tanácsadójaként említi 252-ből. Legendás szerepe tovább folytatódik egész Diodétian üldözéséig. (Sz. Sebastián actái *Acta St. Jan.* II. p. 258, 278.)

⁶ Tacit. *Ann.* XV. 44.

nötte ki magát és pedig annyival inkább, mert még ha fel is tesszük, hogy Pétert nem ott feszítették fel, annyi kétségtelen, hogy a Danaidákat és a Dircéket e hely látta szenvedni.

Ha, mint hinnünk lehet, János elkísérte Pétert Rómába, némi valószínűséggel bírhat előttünk amaz ősrégi hagyomány, mely szerint Jánost forró¹ olajba mártották a későbbi porta Latina helyén.² János a Jézus neveért szenvedhetett.³ Okunk van elhinni, hogy tanúja és bizonyos pontig áldozata volt a vérengző eseménynek, a melynek az Apocalypsis eredetét köszöni. Az Apocalypsis előttünk borzalom sikoltása egy tanúnak, aki Babylonban lakott, aki ismerte a fenevadat, aki látta a vértanúi atyafiak véres testét, aki maga is érezte a halál fojtogatását⁴ Az eleven fáklyákra⁵ ítélt szerencsétleneket előzetesen olajba vagy valamely más gyúlékony (igaz, nem forró) anyagba mártották — Jánosra, úgy lehet, ugyanazon halálos ítélet várakozott, mint atyafiaira s ő is arra lehetett kiszemelve, hogy a via latina előváros ünnepének estéjét megvilágítsa; valami véletlen, valami szeszély menthette meg őt. A via latina tényleg ama városnegyedben fekszik, ahol a rettenetes napok eseményei lejátszódtak. Rómának déli része (porta Capena, Ostiai ut, Appiani ut, via latina) képezi azt a vidéket, amely körül Néro idejében a bölcsőkorát élő egyház története csoportosul.

Az irigy sors úgy akarta, hogy annyi sok pontra nézve, melyek méltán felköltötték kíváncsiságunkat, sohasem bontakozhatunk ki ama félhomályból, melyben a legenda él. Ismételjük még egyszer: a Péter és Pál apostolok halálára vonatkozó kérdések csupán valószínű föltevéseket engednek meg. Pálnak halálát különösen mély titokzatosság fűdi. Az Apocalypsisnek, melyet 68. végén vagy 69. elején írtak, bizonyos kifejezései azon gondolatra vezethetnének, hogy e könyv Írója Pált még életben hiszi, amidőn írt.⁶ Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a nagy apostol életének vége egyszerre ismer-

¹ Tertull. *Praescr.* 36. (v. sz. Jérom. *in Alath.* XX. 13; *Adv. Jovinian.* I. 26. V. Eus. H. E. VI. 5) Tertullian nem jelöli meg a helyet, de a római hagyomány helyet ismerni látszik (v. ö. Plainer es Bunsen *Beschreibung der Stadt. Rom.* III. 1. r. p. 604—605.) Forró olajba mártott vértanúkról nem egy hagyomány szól. Eus. H. E. VI. 5.

² Ál Prochorus 10. és 11. f. (lat. ford.) A porta latina Aurelian körfalából nyílt, melyet 211-ben kezdtek el építeni. A régi körfal nem ismert ilyenű kaput.

³ Apoc. I. 9. Itt bizony erővel bír még azon föltevésben is, mely szerint az Apocalypsis Írója nem az apostol, csupán annak szerepelteti magát. Polycrates Jánost *martus kai didaskalos-nak* hívja, (Euseb. H. E. III., XXIV. 3); igaz, hogy ennek forrása az Apoc. I. 9. lehet.

⁴ különösen Apoc. I. 9; VI. 9; XIII. 10; XX. 4.

⁵ Tacit. *Ann.* XV. 44.

⁶ Apoc. II. 2. 9; III. 9.

retlen maradt. Abban az útjában, melyet bizonyos iratok szerint a nyugati rész felé tett meg, valamely hajótörés, betegség, más valamely esemény ragadhatta el őt.¹ Minthogy e pillanatban nem környezte tanítványainak ragyogó köre, halálának részletei ismeretlenül maradhattak; később a legenda tölthette ki a hiányt, nem tévesztve szem elől egyrészt római polgárjogát, melylyel a Cselekedetek felruházzák, másrészt pedig a keresztyén öntudatnak ama vágyát, mely a Péter és Pál közötti kapocs szorosabbra fűzésén munkált.

A hirtelen halálban egy lángoló lelkesedés által hevített apostolnál bizonyára van valami, ami megmosolyogtat. Inkább szeretnők elképzelni Pált a skepsis által gyötörten, hajótöröten, elhagyatva, elárultatva övéi által, egyedül az aggkorral járó kiábrándulás uralma alatt. Így azután elpanaszolná nekünk, hogy szemeiről másod ízben --esett le a hályog és a mi szelíd hitetlenségünknek meg lenne ama csekély elégtétele, hogy a legdogmaticusabb ember meghalt szomorúan, kétségbeesve (mondjuk inkább nyugodtan), Hispániának valamely partján vagy útján, e szavakat suttogva: Ergo erravi! Csakhogy mindez csupán csak feltevés. A bizonyos az, hogy a két apostol 70-ben már nem élt, nem élték meg Jerusalemben pusztulását, ami Pálra mély benyomást tett volna. Elismerjük tehát, mint valószínűt, ezen az egész történeten át, hogy a keresztyén eszmének ezt a két bajnokát a 64. év rettenetes vihára sodorta el Rómában. Jakab már nem élt, kevéssel két év előtt halhatott meg. Az «oszloppostolok? közül nem maradt életben tehát más csak János. Jézusnak más ismerősei bizonyára éltek még Jerusalemben, de elfelejtve s mintegy elveszve a végzetes forgatagban, melynek Jndea több éven keresztül kitéve leendett.

A következő könyvben ki fogjuk mutatni, mily módon vitte keresztül az egyház a kiengesztelődést Péter és Pál között, melyet úgy lehet a halál készített elő. A siker forgott koczkán. Péternek zsidó-keresztyénségére és Pálnak hellenismusára, e látszólag össze nem egyeztető irányzatra egyaránt szükség volt azon cél érdekében, hogy a mű sikerüljön. A zsidó-keresztyénség a megtartó szellemet képviselte, ami nélkül mi sem lehet szilárd, a hellenismus, a haladást és a fejlődést, ami nélkül mi sem létezik igazán. Az élet az ellentétes erők összecsapásának az eredménye. Meghalni a forradalmi szellő minden fuvallatától távol ép úgy lehet, mint a forradalom viháraival úszva.

¹ A Muratori canon a *passió Pelri-xá* s nem a *passió Pauii-ró* beszél. Ez okmány szerint a *profectio Pau/i ab Ūrbe Spaniam proficiscentis* Pál életének utolsó ténye és mint olyan, mely a *Passió Pelri-vél* correlativ. A Róm. Kelemennél olvasható rész (*Ad Cor. I. 5. §.*) némi tekintetben szintén e feltevéshez csatlakoztatható.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A válság után.

A testületnek öntudata olyan mint az egyéné. Minden benyomás, midőn az erőszaknak bizonyos fokát túllépi, a szenvedőnek sensoriumára úgy hat, mint a vérző seb, mely hosszú időre, ha ugyan nem örökre, valamely káprázat vagy rögeszme uralmának veti őt alá. A 64-ik év augusztus havának véres epizódja borzalmaságát tekintve, a legirtózatossabb álmokképeken is túl tett, melyek egy gonosz agyban megszülethettek. Hosszú éveken keresztül tartotta az, mintegy lenyűgözve, a keresztyén öntudatot Zsákmányává dobja oda a forgatagnak; szörnyű álmok kínozzák; Jézus híveire nem is várhat egyéb az erőszakos halálnál.¹ De mindez nem legbiztosabb jele-e annak, hogy a nagy nap elközelget? A Fenevad áldozatának lelkei ott várják a szent órát az isteni oltár körül és bosszúért kiáltanak. Istennek angyala lecsillapítja, nyugalomra inti őket s azt mondja nekik: várakozzanak még egy kissé, a perez nincs már messze, ahol áldozatul kiszemelt atyafiaik követni fogják őket a halálban. E feladat Nérónak jut ki majd. Néró az a pokol szülötte, akinek Isten átfogja engedni egy pillanatra hatalmát a világbomlás küszöbén; ő ama pokoli szörny, mely mint egy félelmet keltő meteor fog feltűnni az utolsó napok estéjének látókörén.²

A levegő terhes volt a vértauság eszméjétől. Nérónak környezetét mintha vad gyűlölet tüzelte volna fel az erkölcs ellen; a jónak és a rossznak halálos küzdelme volt ez a középtenger egyik végétől a másikig. A kőszívű római társadalom hadat üzent a jámborságnak minden formáiban; az utóbbi nem tehetett egyebet, mint ki kívánczolt a világból, melyben a hitszegés, a kegyetlenség, a féktelen kicsapongás uralkodott; nem volt tiszteletreméltó ember, akit ne fenyegetett volna veszély. Néró gyűlölete, melyet az erény ellen érzett, tetőpontját érte el. A bölcsészet minden idejét arra vesztegeti, hogy előkészítette tanítványait a szenvedésre. Seneca, Thrasea, Baréa Soranus, Musonius, Cornutus már elszenvették, avagy közel állanak

¹ Apoc. VI. 11.

² H. ö. Sz. Cyprian *De exhort, martyr, praef.*

ahhoz, hogy elszenvedjék következményeit nemes tiltakozásuknak. A kinszenvedés az erény természetes sorsaként szerepel.¹ Maga a skeptikus Petronius sem képes élni finom idegrendszerével oly világban, ahol Tigellinus uralkodik. A vértanuk rémületének megindító viszhanga szól hozzánk azokból a feliratokból, melyeket a valási deportáltiókra szánt szigeten, ahonnan netn volt többé visszatérés,* találtak. A Cagliári³ mellett fekvő temetkezési üregben egy ilyen, lehet Isis cultusát⁴ valló száműzött család hagyta reánk megindító, majdnem keresztyéni panaszát Amint a szerencsétleneket kitétték Sardinia partjain, a férjet a sziget rettentő egészségtelen éghajlata leverte lábairól; neje Benedicta fogadalmat tett, arra kérte az isteneket, vegyék őt magokhoz férje helyett; imája meghallgatott

A vérengzéseknek céltalan volta ily viszonyok között világos. A kivégzések megállítanak egy aristocraticus mozgalmat, mely néhány fejben fő; de egy népmozgalomra már nincsenek hatással, mert ily mozgalomnak nincs szüksége avatott vezetőkre és mesterekre. Kert, ahonnan tövestől vágják ki a virágot, nem létezik többé; a lekaszált rét erősebben ver ki, mint azelőtt. így a keresztyénség is Nérónak végzetes szeszélye ellenére is még bujábban tenyészett, mint valaha; a haragnak vonása fészkelte be magát a túlélők szívébe, arról álmodoztak mindnyájan, hogy felülkerekedhessenek a pogányokon mielőbb s vasvesszővel uralkodjanak fölöttük, amint azt megérdemelték.⁵ Egy egészen más természetű tűzvész, mint a melylyel őket vádolták, fogja felemészteni az istentelen várost, a Sátánnak templomát. Az Ítéletnap! világégésnek tana hova-tovább erősebb és erősebb gyökereket vert. Egyedül a tűz lesz képes megtisztítani a földet a becstelenségektől, melyek bemocskolják. A borzalmak e tömege méltón és jogosan csak is a tűz által veszhet el.

A római keresztyéneknek legnagyobb része, kiket Néró kegyetlen karja el nem érhetett, kétségkívül odahagyták a várost.⁶ A római egyházat tíz-tizenkét évig végtelen zavarok dúlták, tág kaput nyitott e helyzet a legendának. Mindamellett a hitközség teljes megsemmisüléséről szó sem lehet. Az Apocalypsisnek látnoka 68 deczem-

¹ Seneca, Levelek: 4, 12, 24, 26, 30, 36, 54, ül, 70, 77, 78, 93, 101, 102. Lucilliushoz.

² Tacit. *Ann.* II. 85.

³ Corp, inser. gr. 5759. sz. .

⁴ A *Benedicta* név, vagy helyesebben jelző, melyet a nő visel, valamint az üreg sírfeliratai erre vallanak.

⁵ Apoc. II. 26—27.

⁶ Ez a Zsid. V. 11—14-ből s főleg a XIII. 24-ből következik. A *hoi apó tds Italias* úgy látszik, a római egyház menekültjei.

berben, vagy 69 januárban megparancsolja népének, hogy hagyja el Rómát¹ Még az esetben is, ha e kijelentést prófétái fictionak vesszük, nehéz vélnünk azt a következtetést, hogy a római egyház gyorsan visszaszerezte tekintélyét. Egyedül a hitközség vezérférfiai hagyták el végleg a várost, ahol e pillanatban apostoli működésüket nem koronázhatta siker.

A római világnak ama pontja, ahol a zsidók az életet akkor még a legtűrhetőbbnek találhatták, az ázsiai provincia. A római és az ephesusi zsidóság állandó összeköttetésben állott egymással.² Erre irányozzák lépteiket a menekülők is. Ephesus nőtte ki magát ama helylyé, ahol a 64. év eseményeinek riasztó érzete a legélelnekben maradt meg. A Róma elleni gyűlölet összes szálai itt futottak össze; innen fog négy év múlva kiindulni útjára azaz őrvjögő szidalom, a keresztyén öntudatnak felelete Nérónak vad kegyetlenségeire.

Nem mondunk valószínűtlenséget, ha azt állítjuk, hogy a neves keresztyének közé, akik a rendőrség szigora elől menekültek Rómából, soroljuk azt az apostolt is, akit rendszerint Péter oldala mellett láttunk. Ha van némi igaz abban az eseményben, melynek helyéül később a porta latinát jelölte ki a hagyomány, ez esetben feltehető, hogy János apostol, a halálveszedelemből csoda által megmenekedve, sietve hagyta oda a várost s csak természetes, hogy Ázsiába menekült. Bár az apostol életére vonatkozó összes adatok, Jánosnak ephesusi tartózkodásáról szóló hagyományok kétesek, mindamelllett a valószínűséget sem nélkülözik és mi azokat inkább elfogadni, mint elvetni vagyunk hajlandók.³

¹ Apoc. XVIII. 4.

² L. az Aquiláról és a Priscilláról mondottakat.

³ A főérvet az Apocalypsis szolgáltatója. Ha e könyv János apostol műve, a dolog kétségtelen. Ha e könyvet oly valaki írta, aki azt János apostol műveként kívánta szerepeltetni (ez esetben ő8-ban már nem élt az apostol; mert életében ily hamisítás meg nem engedhető) ez esetben meglepőleg hat ama körülmény, hogy a látomány színhelye Patmos, a hely, ahol Ázsiába menet, úgy Ázsiából jövet állapodtak meg az utasok; figyelemre méltó különösen, hogy a hamisító a tekintély nyelvén s legbensőbb titkaikat ismerőjeként szólaltatja meg az apostolt az ázsiai egyházakhoz. Elképzelhetjük, hogy mily hatással lehetett volna a három első rész olyanokra, akik egész határozottan tudták, hogy János apostol sohasem volt Patmosban, sem nállok? Alex. Dénes (Eus. H. E. VII. 25) helyesen látott e kérdésben és elvként állítja fel, hogy az apocalypsis csakis az Ázsiában megfordult apostolok közül írhatta valamelyik. Marad ama feltevés, mely szerint az Apocalypsis egy János apostollal hasonnevűtől ered, — e föltevés azonban valamennyi között a legvalószínűtlenebb. János apostolnak Ephesusban léte mellett valló közvetlen bizonyítékok a második század utolsó negyedéből valók. Apollonius, Euseb. szerint H. E. V. 18; Polycrates, Ephesus püspöke nyomós körülmény (Eusebnél III. 31; V. 24); Ireneus *Adv. haer.* II. XXII. 5; III. 1. 1; III. 4; XI. 1; V. XXVI.

Az ephestisi egyház kevertnek mondható, tagjainak egyrésze Pált követte, másik része pedig zsidós-keresztény volt. A római colonia megérkezével az utóbbi töredéknek kellett felül kerekednie, főleg, ha e colonia Jézusnak egyik tanítványát, egy jeruzsálemi egyháztudóst hozott magával, egyikét ama illustis mestereknek, akik előtt maga Pál is meghajolt. János, Péternek és Jakabnak halála után maga képviselte az első apostoli rendet, mely még életben volt. Ő lett az összes zsidós-keresztény egyházak feje, rendkívüli tisztelettel vették körül; elhitték (s ezt kétségkívül maga az apostol mondta el nekik), hogy Jézus különös vonzalommal tüntette ki. A különböző elbeszélések ezer számra burjánzottak fel e tárgyban. Ephesus egy időre a kereszténység középpontjává nőtte ki magát, miután Rómából és Jerusalemből az idők viharai az új hitet majdnem teljesen kisöpörték.

A harcz csakhamar kitört a zsidós-keresztény hitközség, melyet Jézusnak benső barátja vezetett és a Pál körül csoportosult proselyták között. E harez Ázsiának összes egyházaira kiterjedt.¹ Nem állott az egyébből, mint keserű kifakadásokból a Balaam ellen, aki a botrány magvát hintette el Israel fiai előtt, aki arra tanította őket, hogy büntelenül érintkezhetnek a pogányokkal, a pogány nőket vehetik feleségül. Jánost ellenben hova-tovább, mint zsidó főpapot kezdték tisztelni.² Eügy mint Jakab ő is viselte a pétalonot vagyis az aranyövet homlokán.³ Elsőrangú hittudóssá nőtte ki magát, akit, lehet a forró olajba mártás következtében vértanúnak is czimeztek.⁴

¹; XXX. 1, 3; XXXIII. 4; a Victorhoz irt levél (Euseb. H. E. V. 24) és főleg a Florinushoz irt levél (Euseb. H. E. V. 20) döntő darab e kérdésnél, melynek eredeti volta kétségtelen, a mióta M. Waddington megállapította, hogy Polycarp 155. febr. 23-án szenvedett vértanuságot (*Mem. de l'Acad. des inser. t. XXVI. 1. r. p. 233 és köv.*); Alex. Kelem. *Qnis dives salvetur* 42; Origines in *Matth. t. XVI. 6. és Opp. II. p. 24.* kiad. Delarue; Alex. Dénes Eusebnél II. E. VII. 25; Euseb. H. E. III. 1; 18, 20,23, 31,39; V. 24; *Chron. 98 év*; Epiph. haer. LXXVIII. 11; *Sz. Ignatius vértan. 1, 3*; *Sz. Jerom. De viris ill. 9*; *Adv. Jovin. I. 26. és a Gal. VI. felett.* Azon körülmény, hogy e tartózkodásról Papias (v. Eus. H. E. 39, helyesb. *Chron. 98 év Ireneussal szemben*) Hegesyppos és a Sz. Ignácznak tulajdonított levelek nem tesznek említést, kétségkívül komoly jellegű. A zavarok, melyek Jánosra és bizonyos *Presbyteros Joannesre* vonatkozólag már igen korán kaptak lábra, szintén kételyekre nyújtanak okot; mindebben. D. a függelékét a kötet végén.

² Pál apostol, p. 367 s köv.

³ Hiererus. '

⁴ V. ö. *Pdl apostol* 307 ol. Polycrates Eusebnél H. E. III. XXXI. 3; V. XXIV. 3. Apocryph iratok e jellel díszítik fel Márkot is. (Márk szenvedése, melyet A. de Valois idéz, Eusebról irt jegyzetében I. V. XXIV. f. 191 old.) V. ö. Suicer *Thess. eccl. e szónál: pétalon.*

⁵ Polycrates I. c. *Mártys kai didaskalos.* V. ö. Máté XX. 22—23; Márk V. 38-39.

Úgy látszik, hogy a Rómából Ephesusba menekülők között volt Barnabás is.¹ Timotheus ez időtájt börtönben sinlődött, nem tudjuk hol; lehet Corinthusban.² Nehány hónap múlva kiszabadult. Barnabás, amint ez a jó hír füléhez jutott, minthogy a helyzetet nyugodtabbnak látta, azt tervezte, hogy visszatér Rómába Timotheussal, akit Pál oldalán ismerni és szeretni tanult.³ A 64. év vihara által szétszórt apostoli phalanx, magát reformálni igyekezett. Pálnak iskolája volt a legkevésbé állandó; midőn vezérét elvesztette, az egyház legszilárdabb jellegű pártjára támaszkodni igyekezett. Timotheus, ki a vezetést szokta meg, nem sokat nyomhatott a latban Pál halála után. Ellenben Barnabás, aki a két párt között mindig a középutat tartotta meg és aki a keresztyén szeretet ellen egyetlen egyszer sem vétkezett, lett ama kapocs, mely a rettenetes hajótörés után szétszóródott részeket összefűzte. E kitűnő férfi tehát még egyszer megmentette Jézusnak művét, mint az egyetértésnek és békének jó szelleme.

A szóban forgó körülményekre kell visszavezetni nézetünk szerint ama művet, melyen e nehezen érthető czimfeliratot olvashatjuk: Levél a zsidókhtfc. A levelet úgy látszik Ephesusban szerkesztette Barnabás¹ és czimezte a római egyházhoz,⁵ azon kicsiny italo kból alakult keresztyén hitközség nevében, akik Ázsia székvárosába menekültek. Az egymást keresztező s mindeddig elfogadati anul maradt eszmék között mintegy közvetítő állásfoglalásával, a zsidókhoz írott levél annak az egyeztető embernek a kezére vall, aki oly sokszor vetett gátat ama különféle kísérletek elé, melyek a nyílt szakadás szélén álló fiatal hitközség kebelében ütötték fel fejöket. A kicsiny művet olvasva a zsidó egyházak és a pogányokból alakult egyházak közötti ellentét megoldott kérdésnek, helyesebben olyannak tűnt fel, mely a transcendentalis metaphysica és a békés keresztyén szeretet medréből kicsapott hullámban teljesen elmerült. Mint már mondtuk, a m i d r a s c h i m, vagyis a vallási exegetis kicsiny értekezései levél formába öntve nagy kedvességnek örvendtek. Pál egész énjét öntötte bele a rómaiakhoz írt levélbe, később az ephesusiekhez írt levél képezte tanának fejlettebb formuláját. A zsidókhoz írt levél

¹ A Zsidókhoz írt levélről felállított rendszerünknek folyománya ez. L. alább.

² Zsid. XIII. 23. Nem volt sem Rómában, sem Ephesusban. De a hely nem eshetett messze Ephesustól.

³ Zsid. XIII. 19, 23.

⁴ L. e kötet bevezetését.

⁵ Ez fejti meg, hogy a római egyház mindig jobban volt értesülve erről, mint a többi egyházak, melyek e levelet nem bírták. L. *Pál apostol* p. LVII. Kelemennek, Rómában 95 körül írt első levele tele van vonatkozásokkal, melyek a zsidókhoz írt levélre emlékeztetnek.

hasonló manifestumnak látszik. Egyetlen keresztyén könyv sem hasonlít annyira az alexandriai zsidó iskola s főleg Philo termékeihez, mint ez. Apollos már ezen az úton haladt.¹ Pál fogsága alatt kiváló előszeretettel karolta fel ezt az irányt. A keresztyénségnek szívébe hova-tovább egy Jézustól idegen elem, az alexandrinismus fészkelte be magát. Látni fogjuk majd, hogy a János-féle iratokra ez az irány már souveien befolyást gyakorol. A zsidókhoz irt levélben a keresztyén theologia nagyon hasonlít ahoz, melyet a Pál utolsó ízlése szerint megirt levelekben találtunk. Az Ige theoriája rohamosan fejlődött. Jézus hova-tovább «második Istenné* metatronossá, aki együtt székel az Istennel, Istennek első szülöttjévé, aki fölött egyedül Isten áll, növi ki magát. A korviszonyokról a szerző burkolt szavakban nyilatkozik csupán. Kérzik, hogy attól tart, nehogy zavarba sodorja a levél hordóját és azokat, akikhez levelét megírta.² Mintha valami fájdalom súlya alatt nyögne; halálos aggodalmát rövid és jelentős mondatokba rejti.

Isten, miután azelőtt a próféták útján hozta tudomására akaratát az embereknek, az utóbbi napokban közvetítőül a Fiút használta fel, aki által teremtette a világot³ és aki betölti minden Ígését. Ez a Fiú, az Atya dicsőségének e viszfénye és aki egy lényegű vele, akit az atyának a mindenség örökösül rendelni tetszett, megbűnhődött a bűnösökért megjelenésével e világon, azután eltávozott a menyekbe, hogy üljön az örök dicsőség jobbja felől¹ magasabb méltóságban az angyaloknál. A mózesi törvényt az angyalok jelentették ki⁵ az emberiségnek, abban a jövendőnek csirái rejtődnek csupán; a mienket kijelentette mindenekelőtt az Ur, azután azok, akik az Urat hallgatták s akiknek tanuságtételét jelekkel csodákkal, mindenféle természetfölötti dolgokkal, valamint a sz. Lélek adományai-val adta tudunkra. Jézus által Isten fiaivá lettünk mindnyájan. Mózes Istennek szolgálja, Jézus a Fiú; Jézus ama Főpap, aki Melchisedek rendje szerint tölti be s viseli tisztét.⁶

¹ Innen hitték sokan, hogy a Zsid. levelet Apollos írta.

² Innen eredhet e tág czim is *pros Hebraious*, valamint az egyénekenkénti üdvözletek s az aláírás hiánya.

³ *Tout aionat. Aion* itt annyit jelent, mint a héber *ólam*, a phönicei *ulom*, az arab *Ham* (A Korául versez.)és kerülő úton a gnosticusok aeonjai-hoz vezet.

⁴ Figyeljük meg a Kabbalista irány ez első nyomait. H. ö. Máté XXVI. 64.

⁵ V. ö. Galat III. 19; Ap. Csel. VII. 23. A kor theológiája, mint azt a Bibliának chaldeai és görög fordításaiból és Josephusból látjuk, angyalokkal helyettesítette Istent bizonyos helyeken, ahol a bibliai szöveg látható alakban szerepelteti a Legfelsőbb lényt. L. a Denteronomion XXXIII. 2. görög fordítását.

⁶ Zsid. IV. 14. és köv.

Ez a rend jóval előkelőbb a leviták papi rendjénél és teljesen leszorította az utóbbit. Jézus papsága örökké való.

«Mert ilyen főpap illet vala minket, szent, ártatlan, szeplőtlen, a bűnösöktől elválasztott és aki az egeknél is magasságosabb, a kinek nincs szüksége arra, amit a többi papok tesznek, hogy mindennap áldozzanak először a magok bűneiért s annakutánna a község bűneiért. A régi törvény erőtlen emberekből rendelt ki főpapat; de az nj bevezette a Fint, akit örökkévaló papságra szentelt fel. Oly főpapunk vagyon tehát, aki a mennyei dicsőséges széknek jobb-jára ült, mint a valóban szent helynek és az ur által készített valódi sátonnak szolgálja. Krisztus a bekövetkezendő jóknak a főpapja. Ha a bakoknak és a bikáknak vére, ha az üszőborjúnak hamva, melyet azokra hintenek, akik tisztátalanok, megszenteli őket úgy, hogy tetők egészen tiszta lészen, a Krisztusnak vére, aki önmagát bár szenny nélkül vala, áldozza fel az Istennek, mennyivel inkább fogja megtisztítani lelkiismeretünket a holt cselekedetektől! Ezért közbenjárója ő egy új Testamentomnak, minthogy pedig testa men tómról vau szó, szükséges, hogy a testamen tóm tevő halála is bekövetkezett legyen, mert, amíg a testamentomtevő él, minden testamentom erőtlen. Az első szövetséget is vér szentelte meg. Mindenek pedig vérrel tisztíttatnak meg a törvény szerint és vérontás nélkül nincsen bocsánat.¹

Bűneinket egyszer mindenkorra lemosta tehát Jézus Krisztusnak testi halála, aki meg fog jelenni másodízben, hogy megszedítsa azokat, akik reá várnak. A régi áldozatok sohasem érték el céljokat, minthogy egyre ismételték, megújították őket. Ha a vezeklő áldozat évenként megújíttatik egy napon, nem bizonyíték-e ez arra nézve, hogy az áldozatok vére hatástalan volt? Az örökös égő áldozatok helyébe Jézus egyetlen áldozata lépett, mely a többieket mind feleslegessé teszi. A bűnért való áldozat tehát többé kérdés tárgyát sem képezheti.²

A szerző élénken érzi az egyházat fenyegető veszélyeket; nem is lát egyebet, halálos áldozatoknál; ama kinzátásokra gondol, melyek vassá keményítették Antiochus vértanút és a prófétákat³ Számosán megtántorodtak hitükben. A szerző igen szigorúan bánik el a szakadárokkal.

«Lehetetlen, hogy azok, akik egyszer megvilágosítottak, akik megkóstolták a menyei ajándékot és részesei lettek a Sz.-Léleknek, akik megítélték Istennek beszédét és a jövő világnak javait, ha elesnek s ez által még egyszer megfeszítik és meggyalázzák Istennek

¹ Zsid. IX. 11. és köv.

² Zsid. IX. 23 és köv. '

³ Zsid. XI. 32-40; XII. 1—11.

Fiát, bár bennök van az, ismét megújíttassanak a megtérés által. A föld, mely tüskéket és bojtorjánt terem, megvetetett és méltó az átokra; annak vége a tűzzel való megégetés . . . Bizonyára, Isten nem igazágtalan; nem fog elfelejtkezni magatok viseletéről és a szeretetről, melyet mutattatok az ő neve iránt, szolgálván a szenteknek, amint azt megtettetek és most is teszitek . . . Kettőzzétek meg bnzgóságtokat mindvégig, hogy reményeitek beteljesüljenek, azoknak példáját követve, akik hitök és kitartásuk által a megígért örökséget elnyerték.¹

Némelyek a hívők közül már is hanyagul látogatták a gyülekezeteket² Az apostol kijelenti, hogy a keresztyénségnek lényege a gyülekezetekben fekszik, hogy ezek ama hely, ahol egymást lelkesítik, intik, ellenőrzik és hogy azokat pontosan látogatni már azért is szükséges, mert az utolsó dicsőséges megjelenés napja elközelget.

Ha szándékosan vétkezünk az igazság megismerése után, minthogy ettől kezdve nincs többé vezeklő áldozat, nem marad számkra egyéb, mint reszketve várni az ítéltre és a tűzre, mely megfogja emészteni Istennek ellenségeit . . . Rettenetes dolog az élő Istennek kezébe esni.³ Emlékezzetek meg az elmúlt napokról, melyeken minthogy megvilágosítottatok, a háborúságoknak nagy tusakodásait szenvedtétek, némelyek közületek a színház porondjára⁴ vettetek a gyalázatra és kizárásra, mások pedig megosztották sorsát azoknak, akik a nyomorúságban fetrengtek. Valóban ti őszintén bánkódtatok a fogságra hurczoltak fölött⁵ és nagy örömmel vettétek a ti javaitoknak zsákmányolását, mert tudtátok, hogy nektek drágább és maradandóbb jószágotok vagyon . . . Ne csüggedjetek, hogy a megígért jutalmat elnyerhessétek! Még egy kevés, csak igen kevés idő és az, aki eljövendő, megérkezendő

A keresztyén egész magatartásának summája a hit.” A hit szilárd várakozás arra, ami megígértetett, a bizonyosság abban, amit nem láttunk. A régi törvénynek embereit a hit tette nagygyá, akik meghaltak annélkül, hogy elnyerték volna a megígért dolgokat, melyeket csak láttak és üdvözöltek a távolból; idegen és átmenő hely volt nekik e föld, — egy jobb hazát kerestek mindig, melyet

¹ Zsid. VI. 4 és köv.

² Zsid. X. 25.

³ Zsid. X. 26 és köv.

⁴ *Thlipsisin theatrisomenol* csupán metaphora; mi mindamellett abban utalást látunk a Néro circusában lefolyt borzalmas játékokra. II. ö. *ThHpséis megatas Hernias Pásztorában* vis. III. 2. részlet, mely egész bizonyosan a 64 év megpróbáltatásaira vonatkozik. L. alább.

⁵ Az egész világ egyetért abban, hogy *desmiois-l* kell olvasni *desmois moú* helyett.

⁶ Zsid. XI. 1 és köv.

meg nem találtak, t. i. a mennyeit. A szerző hivatkozik e tekintetben Ábelre, Enochra, Noéra, Ábrahámra, Sárára, Izsákra, Jákobra, Józsefre, Mózesre s a tisztátalan életű Rahabra.

«De minek folytassam? Nem lenne elég időm, ha szólani akarnék Gedeonról, Bárókról, Sámsonról, Jefteről, Dávidról, Sámuelről és a prófétákról, akik hit által királyságokat győztek le, igazságot szolgáltatottak, ígéreteket kaptak, oroslánoknak szájokat csukták be, a tűznek erejét kioltották, a fegyvernek éhől megmenekedtek, a betegség után újra erőre kaptak, erősekké lettek a viadalban, megfutamtítottak idegen táborokat . . . bőrük megfeszítettet¹ és többre becsülték a drágább feltámadást az életnél, becstelenséget, ostorozást, bilincseket, tömlöczöt szenvedtek, megkövezték, ketté fűrészték,² megkinozták őket, a bárd alatt haltak meg, bujdosnak kecskéknek bőrében, nem volt semmijök, elhagyatva, szorongatva (azok, kikre nem volt méltó e világ!) bolyongtak a pusztaságban és a hegyek között, barlangokban és a földnek egyéb hasadékaiban. És mindezek bár hitők mellett nem egyszer tettek bizonyosságot, nem látták beteljesülését az ígéreteknek. Mivelhogy Isten egy jobb sorsra tartott fel minket és nem akarta, hogy azok nélkülünk jussanak el a tökéletességre. Minthogy tehát a bizonyosságoknak hason jellege áll körülünk — fussuk meg kitartással az élönkbe adott harczot, szemeinket a hitnek fejedelmére és megtartójára, a Jézusra függesztvén ... Ti meg nem mentetek vére a bűn ellen való tusakodásban».

A szerző egyúttal megmagyarázza a hívőknek, hogy a szenvedések nem büntetések, hanem atyai intések és dorgálások, melyeket az atya alkalmaz fia és hozzátartozói ellen. Inti őket, óvakodjanak a könnyelmű emberektől, kik mint Ézsau, mennyei atyai örököket földi és pillanatnyi előnnyel cseréltetnék fel velők. Harmadszor is visszatér a szerző kedvencz eszményéhez,³ hogy a keresztyén hittől való elszakadás után nincs többé visszatérés. Ézsau szintén megakarta nyerni az atyai áldást, de hasztalanul sirt és könyörgött Kíérzik, hogy a 64. évi üldözés alatt néhányan elszakadtak a hittől erőtlenségekben,⁴ akik apostasiájok után szívesen tértek volna vissza az egyházhoz. Ami egyházi írónk azt kívánja, hogy utasítsák el őket. Mely vakság vetélkedhetnék annak a keresztyénnek a vakságával, ki ingadozik és megtagadja hitét, »mintán már járult a Sionnak szent hegyéhez és az élő Istennek városához a mennyei Jerusalemhöz és a sok ezer angyalhoz, a menyek dicsőségéhez juttatott előd-

¹ Utalás a Macchabeusoknak nevezett vértanukra.

² Vonatkozás Ezsaiás halálára — az Apocryph hagyomány szerint.

³ H. ö. VI. 4. és köv.; X. 26 és köv. E részek később nagy szerepet játszottak a montanizmus és a novatianizmus vizállyaiban.

⁴ H. ö. Máté XXIV. 10.

jeinek egyházához, a mindeneknek bírójához, Istenhez, a tökélete-sekké lett igazaknak lelkeihez¹ és az új szövetség közvetlen tőjéhez a Jézushoz — és miután már megtisztult ama vér által, mely drágább dolgok felől beszél, mint Ábelnek vére? ...»

Az apostol végül olvasóinak figyelmébe ajánlja az egyháznak azokat a tagjait, akik még a római hatóság börtönében sinlenek² és főleg lelki előjáróik emlékezetét, akik nincsenek többé, e bátor kezdeményezőket, akik Istennek szavát hirdették közöttük s akiknek halála a hitnek győzelme. Tartsák szemök előtt a szentek életének végét s megfognak erősödni Intőkben,³ őrizkedjenek a hamis tanoktól, főleg azoktól, melyek a szentséget haszontalan vallási cselekményekben, minők az ételek megkülönböztetése, találják.¹ Pálnak tanítványára, illetve barátjára ismerünk ebben. Az igazat megvallva, az egész levél, mint Pálnak valamennyi levele, nem egyéb, mint hosszas fejtegetése annak, hogy Mózes törvényét teljesen hatályon kívül helyezte Jézus. Viselni Jézusnak szégyenfoltját; ki kívánczni a világból, «mert nincs itt maradandó városunk, hanem a jövődöt keressük»; engedelmeskedni az egyházi főeknek, tisztelettel venni körül őket, könnyűvé és kellemessé tenni feladatukat, «mert vigyáznak ők a ti leikeitekre és számot kell adniok azokról,» — ime ennyit ír elő gyakorlati szabályként. Egyetlen Írásból sem tűnik elő élesebben Jézusnak mysticus szerepe, mely egyre nő, hogy végre egyedül töltsse be teljesen a keresztyén öntudatot. Jézus nemcsak a Logos, aki teremtette a világot, hanem vére egyúttal az engesztelő áldozat, megpecsételése egy új szövetségnek. A szerzőt annyira foglalkoztatja Jézus, hogy olvasási hibákat követ el, csakhogy ő reá bukkanjon mindenütt. — A zsoltárok görög kéziratában,⁵ a két betű TI az OTIA szónál a XV (XXXIX) Zsolt 6. versében, kissé kétes; ő ott egy M-t látott és minthogy a megelőző szó Sigmá-ra végződött, sómá-t olvasott, ami a messiás értelmezésre vezette: «Áldozatotak nem akartál; de testet formáltál nekem; akkor mondám: Imhol vagyok én?»⁷

Sajátszerű dolog! Jézusnak halála ekként jóval nagyobb jelentőségre emelkedett Pálnak iskolájában, mint élete. A Genezareth partján elhangzott tanok keveset érdekelték ezt az iskolát, és úgy látszik ez az iskola nem is ismerte őket; előtte a legelső helyen

¹ Zsid. XII. 18 és köv. Az *ekktesia* prótotokón cs a *dikaioi teteleiomeooi* valószínűleg a Néro-féle üldözés vértanúi.

² Zsid. XIII. 3.

³ Zsid. XIII, 9; v. ö. IX. 10.

⁴ Csúpan görögül tudott. Lásd a *diathiké* értelmezését.

⁵ Zsid. X. 5.

Isten fiának áldozata áll, aki a világ bűneiért adta magát oda engesztelő áldozatul. Bizar eszmék, melyek, életre keltve később egész szigorúságukban a calvinismus által, a keresztyén theológiát messze elterelték az evangyelmi eszménytől! A synopticus evangyeliomokat, melyek a keresztyénségnek valóban isteni darabjai, nem Pálnak iskolája írta. Ott látjuk majd őket nemsokára kikelni ama kicsiny jámbor családok körében, melyek Jézusnak élete és személye felől a valódi hagyományokat őrizték meg hűen Júdeában.

A keresztyénség érdekében azonban a legcsodálatraméltóbb, hogy előre haladásán épen azok munkálkodtak legtöbbit, akik szerkerét a legmakacsabbul az ellenkező irányba terelni igyekeztek. Az emberiség vallási fejlődésének történetében a zsidókhoz irt levél jelöli az áldozatnak végleges eltűnését vagyis annak eltűnését, ami eddig a vallás lényegét képezte. Az egyszerű ember előtt isten nagyhatalmi lény, akit kiengesztelni vagy megvesztegetni szükséges. Az áldozatot a félelem vagy az érdek szülte. — Az isteni kegyelem megszerzése érdekében¹, oly ajándékot mutattak be neki, mely alkalmas volt arra, hogy megindítsa őt, szép darab húst, kenőcsöt, ital sómat vagy bort. A természeti csapásokat, a betegségeket úgy tekintették, mint a haragvó istennek ostorait, s azt képzelték, hogy ha a fenyegetett egyéneket mással helyettesítik, a legfelsőbb lénynek haragját elterelik; sőt lehet, lígy nyugtatták meg egymást, hogy megelégszik valamely állattal is, ha ugyan ez az állat előtte kedves, értékes és tiszta. Istent az emberi alak szerint Ítélték meg és valamint a keleten és Afrikának bizonyos vidékein még ma is a benszülött az idegen kegyét megnyerni véli, ha lábainál egy ürüt levág, melynek vére annak csizmáit fecskendezi be és a melynek húsa egyúttal élelmére szolgál, épp úgy hitték, hogy a legfelsőbb lényt nem hagyhatta érzéketlenül valamely tárgy feláldozása különösen, ha az áldozat által az áldozó valamely dologtól fosztotta meg magát. Az áldozatoknak eszméje, a profetismusnak nagy átalakulásáig a VIII. században Krisztus előtt, az izraelitáknál sem igen volt csiszoltabb, mint a többi népeknél. Ezsaiás fellépése új korszakot nyit meg, midőn a Jehova nevében így kiált fel: «Torkig vagyok már a ti áldozataitokkal; a tulkoknak és a bakoknak vérében nem gyönyörködöm!»² Azon a napon, melyen e sorokat leírta (740 körül Kr. e.) Ezsaiás már megalapította a keresztyénséget. E napon dőlt el, hogy a két természetfölötti tisztségek közül, melyek a régi néptörzsek tisztelete fölött vetélkedtek egymással, t. i. a tisztét örökjogon viselő áldozár és sugalmazott jós közül, akiről azt hitték, hogy az isteni

¹ Tenui popano corruptus Osiris.»

² Ezsaiás I fejt.

titkoknak letéteményese, az utóbbi kezébe ment át a szerep, mely a vallás jövődjé felett volt döntendő. A sémita néptörzsek jós embere a nabi, «prófétává lett, szent népszónokká, aki a társadalmi egyenlőség eszméjéért harcol és mialatt az áldozár (a pap) az általa bemutatott baromáldozatok hatályossága mellett tört lándzsát, a próféta ki merete mondani, hogy az igaz Isten előtt sokkal kedvesebb az igaz és a jámbor ember, mint összes tulokjai a világnak. Az áldozatok mindamellett, mert alapjokat ősi s egy könnyen meg nem változtatható rítusok képezték és mert fentartásuk a papoknak érdekében állott, megmaradtak a régi Israel törvényének. Azon időtájt, melyről szólunk, sőt már a harmadik templom lerombolása előtt, e rítusok fontossága csökkent. A zsidóknak szétszóratása másodrendűekké minősítette az egyházi szertartásokat, melyek közül egy és más csupán Jerusalemben volt végezhető.¹ Philó kimondotta, hogy a cultus főleg vallásos hymnusokban áll, melyeket szívvel s nem szájjal kell énekelni; kimerte mondani, hogy e fohászok többet érnek az áldozatoknál.² Az esseniek ugyan e tant vallották.³ Pál apostol, a rómaiakhoz írt levelében⁴ kijelenti, hogy a vallás a tiszta észnek cultusa. A zsidókhöz írt levél, midőn azt a theoriát fejti ki, hogy Jézus a valódi főpap, és hogy az ő halála oly áldozat, mely minden mást eltörölt, adta meg a halálos dőfést a vérengző áldozatoknak; a keresztyének, még a zsidó eredetűek is, hova tovább felmentetteknek hitték magokat a törvény által előirt áldozatok alól, vagy pedig csupán engedékenységből hódoltak azoknak. A misét nemző eszme, a hit, hogy Jézusnak áldozata megújul az eucharisticus cselekmény által, felcsillámlott már a messze — homályos távolban.

¹ Jegyezd meg *Ap. Csel.* XXIV. 17.

² Philo *De plantatione Noé* 25. §. 2S —32. H. ö. Theophrast, *De pietate* kiad. Bernays, Berlin 1866

³ Joseph. *Ant.* XVIII. 1. 5; Philo, *Quod omnis probus liber* 12. §.

⁴ L. Pdl apostol. 474.

TIZEDIK FEJEZET.

A forradalom Júdeában.

A keresztyén képzeleten uralkodó rajongást csakhamar összevissza kuszálták a Júdeában lezajlott események. Ezek az események a legörjögőbb agyak látományainak látszottak igazat adni. A lánznak az a túlzó lüktetése, melyet csupán azzal lehet összehasonlítani, ami Franciaországot szállotta meg a forradalom alatt és Parist 1871-ben, vett erőt a zsidó nemzeten. Úgy látszott, mintha ez az «isteni ragály», melyei szemben az antik gyógymód tehetetlennek bizonyult, rendes vérmérsékletté vált volna a zsidó népnél. A végletek terére lépve, mintha egyenesen az emberiség kiirtásán dolgozott volna. Négy esztendő alatt, ezt a sajátságos népfajt, mely arra látszik teremtvé, hogy azzal, aki áldja és azzal, aki átkozta, egyaránt harcban álljon, oly vonaglás gyötörte, mely előtt, a csodálat és a borzalom között ingadozó történetírónak tisztelettel kell megállapodni, mint minden előtt, ami titokzatos.

A válságnak okai régiek valának és maga a válság elkerülhettem A mózesi törvény, rajongó utópisták műve, kiket hatalmas socialista eszmény lelkesített, de akik a leggyengébb politikusok valának, ép úgy, mint az izlam, olyan polgári társadalmat, mely a vallási társadalommal párhuzamosan állott volna fenn, egyenesen kizárt. — E törvény, mely mai szövegezését a VII. században Kr. e. kaphatta meg, fényrel és pompával vehette körül, még az assyr hódítástól függetlenül is, Dávid utódainak kicsiny királyságát — A prófétai etem túlsúlyra emelkedése óta, Judeának királysága, melyet valamennyi szomszédja egyre zaklatott, s Tyrus elleni vakhevülete, Edom, Moab és Ammon elleni gyűlölete felemésztett, tovább élni képtelen volt. — Nemzet, mely vallási és társadalmi problémáknak szenteli összes idejét, politikailag önmagát veszejti el. Azon napon, melyen Izraelből «Istennek nyája, papi ország, szent nemzet»¹ tett, aláíratott az is, hogy nem tehet belőle olyan nép, mint más. Ellenmondó életpályákat nem tehet tömöríteni; a tökélyt mindig meg kell bűnhődni valami elmaradás által.

¹ Exodus. XIX. 5—6.

Az achemenida uralom némi nyugalmat biztosított Izrael számára. E hatalmas hűbéri uralom alatt, mely hasonlóan a bagdadi califatushoz, vagy az ottoman császársághoz minden provinciális különlegességekkel szemben a legtoleransabbul lépett fel, érezhették magokat a legfesztelenebbül a zsidók. — A ptolemeusi uralom, a III. századtól kezdve Kr. e., úgy látszik, szintén eléggé rokonszenves volt előttük. De már a Seleucidáké nem. — Antiochia tevékeny hellen propagandának vált a középpontjává; Antiochus Epiphanes kötelességének ismerte, hogy hatalmi jelvényeként az olympiai Jupiternek képét állítsa fel mindenütt. Akkor tört ki az első nagy zsidó lázadás a profán civilisatio ellen. Izrael békén tűrte politikai létezésének eltörlését Nabukodonosor óta; de azonnal tulcsapott minden mértéken, mihelyt vallási intézményeit veszélyeztetve látta. A népfajt, mely általában nem ismerte a katonás szellemet, a heroismusnak lázrohama ragadta meg; rendes hadsereg, vezérek, harczászat nélkül diadalt aratott a Seleucidákon, megtartotta Istentől nyert jogát és megalkotta autonómiájának második korszakát. Az asmonéai királyságon azonban egyre mély benső bűnök rágódtak; nem is tartott, csak egy századig. — A zsidónéptől megtagadta a végzet, hogy külön nemzetiséget alkothasson; e nép álmódosásaiban van mindig valami nemzetközi, — eszményképe nem az állam, hanem a zsinagóga, a szabad congregatio. Ugyanekként van ez az izlamlnál, mely óriási birodalmat alapított, de teljesen megsemmisítette a meghódított népek nemzetiségét, s kizárólagos hazájokká a moscheát és a z a u i á t avatta.

Gyakran nevezik el az ilyen társadalmi állapotot theocratianak; és igazuk van, ha ez által azt akarják kifejezni, hogy a sémita vallásoknak és birodalmaknak, melyeket megalkottak, mély s alapvető eszméje: Istennek királysága, úgy fogva fel őt, mint egyedüli urát a világnak és egyetemes uralkodót; de e népeknél a theocratia nem egyértelmű a papi uralommal. A tulajdonképeni pap gyöngye szerepet játszik a judaismus és az islamismus történetében. A hatalom Isten képviselőjének Isten sugalmazott emberének, a prófétának, a szent embernek, annak kezébe van letéve, aki a menyektől nyerte küldetését és e küldetést a csoda és a siker által bizonyítja be. A próféta letüntével, e hatalom az apocalypsisek készítőjére és a régi prófétáknak tulajdonított apocryph könyvekre, illetve az egyháztudósra ment át, aki az isteni törvényt magyarázta, a zsinagóga fejére és méginkább a családfőre, aki a Törvény letéteményese és azt átörökíti gyermekeire. A polgári hatalom, a királyság nem mehet valami sokra · egy ily társadalmi szervezettel. E szervezet lüktető ereje ott tűnik elő legjobban, ahol a neki alávetett egyének, túrt idegenekként, szétszórtan élnek egy nagy birodalomban, ahol nem

az egyalakóság az uralkodó. — A judaismusnak már vérében van az alávetettség, minthogy katonai hatalmat önmagából megvalósítani képtelen. Ugyanezt tapasztaljuk a görögöknél napjainkban; Triest, Smyrna, Constantinápoly görög községei jóval virágzóbbak, mint Görögország kicsiny királysága, mert e községek nem fejtenek ki politikai tevékenységet, amelyben egy, a szabadság birtokához éretlen korban jutott eleven népfaj, okvetlenül elvész.

A római uralom, melyet 63-ban Kr. e. Pompeius fegyverei hoztak be, eleinte a zsidó élet néhány feltételeit megvalósítani látszott Róma ebben az időszakban nem követte azt a szabályt, hogy a ropant birodalmához csatolt országokat assimilálja. Megfosztotta azokat a béke és a háború jogaitól és csupán arbitriumát tartotta fenn a fontos politikai kérdésekben. Az asmóni dynastiának elkorcsosult maradácai és a Heródesek alatt, a zsidó nemzet megtartotta a félfüggetlenséget, melyet el kellett tűrnie, minthogy az vallási szervezetét nem érintette. Csakhogy a nép bensejében fölötte erős válság dúlt. A vallási fanatismusnak bizonyos fokán túl, az ember kormányozhatlan. Be kell vallani továbbá, hogy Róma uralmának hatékonyabbá tételén munkált szakadatlanul a keleten. A kicsiny hűbéres királyságok, melyeket eleinte meghagyott, lassanként eltűnedeztek és a birodalommal szervi kapcsolatban álló provinciák léptek helyökbe. A 6. esztendő óta Kr. u. Judeát a syriai császári legátusoknak alárendelt procurátorok igazgatták oldalukon a Heródesek párhuzamos hatalmával. Ily uralomnak lehetetlensége mindinkább kitűnt. A Herodeseket nem sokra becsülték az igaz hazafiak és vallásos emberek a keleten. A rómaiak közigazgatási rendszerét még abban is, ahol a legésszerűbbnek mutatkozott, gyűlölték a zsidók. A rómaiak, általában, nagy előzékenységet mutattak a nemzeti aggodalmaskodó scrupulusokkal szemben¹; csakhogy ez nem volt elég, a dolgok azon pontig jutottak már el, hogy mitsem lehetett tenni annélkül, hogy az intézkedés valamely canoni kérdésbe ne ütközött volna. Az absolut-vallások, minő az islam, a judaismus is, nem tűrik meg a megosztást. Ha nem uralkodnak, üldözésről panaszkodnak. Ha pedig érzik, hogy pártfogásba részesülnek, követelőkke válnak és lehetetlenné teszik a többi cultusok életét. Igen jól láthatjuk ezt Algírban, hol az izraeliták, tudatában lévén annak, hogy oltalomban részesülnek a muszalmánok ellen, elviselhetlenné váltak az utóbbiakra nézve és panaszaikkal valósággal elhalmozták a hatóságokat.

A századot igénybe vevő kísérlet alatt, melylyel a rómaiak a zsidókkal megférni igyekeztek s amely oly irtózatossá villongással

¹ Olvassuk meg a Ganneau által felfedezett feliratot. *Revue archeol.* 1872. április és május; *Journal asiatique* 1872. aug. szeptember.

végződött, kölcsönösen történtek sérelmek. Többen a procuratorok közül lelkiismeretlen emberek voltak;¹ mások durván, keményen léphettek fel és türelmetlenekké váltak azzal a vallással szemben, mely kihívta őket s a melynek jövőjét megérteni nem tudták. Tökélyvel telített embernek kellett volna annak lennie, akit e korlátolt gögös szellem, mely halálos gyűlölettel viseltetett a görög és a római művelődés iránt és rossz indulattal az emberi nem többi része iránt, s a melyet a felületes megfigyelők a zsidó egyéniségének lényegéül tekintettek, ki nem hozott volna a sodrából. Miként gondolkozhatott külömben is a kormányzó olyan kormányzottak felől, akik egyre-másra vádolták be őt a császár előtt és ármányt szöttek ellene még akkor is, midőn teljesen igaza volt? A halálos gyűlöletben, mely a zsidó faj és a világ többi része között több mint kétezer esztendő óta lángol, kicsoda kezdte a sérelmeket? Ily kérdést nem szabad feltennünk. Hasonló téren minden: actio és reactio, ok és okozat. A kitagadások, a ghettonak ellakoltása, a külön szokások, igazságtalan dolgok; de kicsoda akartajzokat legelőször? Azok, akik a pogányokkal való érintkezés által bemocsokoltaknak hitték magokat, azok, akik külön válasra, külön társadalomra törcedtekAA fána'tismus teremtette meg a bilincseket, és a bilincsek megkétszerezték a fanatismust. Gyűlölet gyűlöletet szül és e végzetes körfutásból kibontakozni nem is lehet más utón, csak úgy, ha a gyűlölet oka, a sértő és sérelmes elkülönözések kiirtatnak, melyeket eleinte kerestek és akartak a secták és utóbb azok szégyenfeltjukká váltak. A judaismussal szemben, a modern Franciaország megoldotta a problémát. Eltávolítva az izraelitát környező törvényes sorompókat, megfosztotta a judaismust attól, ami benne szűkkeblű és kizáró, gyakorlatait és elzárkózott életét értem, úgy annyira, hogy a Párisba költözött zsidó család egy-két nemzedék után majdnem teljesen szakit a zsidó élettel.

Igazságtalanság lenne vádolni az első századbeli rómaiakat azzal, hogy nem cselekedtek ekként. A római birodalom és az orthodox judaismus között absolut ellentét uralkodott. A követelők, torzsalkodók, a támadók a leggyakrabban a zsidók voltak. A közös jognak eszméje, melyet a rómaiak mindenüvé elvittek magokkal, ellenszenves volt a Thorának szorgos követői előtt. Az utóbbiak erkölcsi szükségletei tökéletes ellentétben állottak a tisztán emberies, a theocraticus színezetet nélkülöző társadalommal, a milyen a római volt Róma az államot alkotta meg; a zsidóság az egyházat. Róma profán és rationalis államalkatot teremtett; a zsidók Istennek országát ve-

¹ Lásd a zsidó példabeszédet a Caesareai igazságszolgáltatás felől. Midrasch *Eiher*. 1-ben.

zették be. A szűkkeblű, de termékeny theokratia és a világi állam legabszoltabb vallása között a harcz elkerülhetetlen volt. A zsidók törvénye egészen más alapokon nyugodott, mint a római jog és alapjában összeegyezhetetlen azzal. Míg a kegyetlen leveretés kínjait nem érezték, nem tudtak megelégedni az egyszerű türelemmel, ők, akik azt hitték, hogy az örökkévalóság Ígéreteit, a jogállam szervezetének titkát bírják. Úgy voltak ők, mint Algírban a muszlimánok ma. Társadalmuk, bár végtelenül magasabb fokon áll, csupán visszatetszést szül az utóbbiaknál. Sugalmazott, egyben polgári és vallási törvényök dölyfössé teszi őket és képtelenné teszi arra, hogy megnyugodjanak a bölcsészeti törvényhozásban, mely embereknek egymás közötti egyszerű viszonyán alapszik. Tegyük még ehhez egy jó adag tudatlanságot, mely a fanatikus sectákat képtelenné teszi arra, hogy a civilizált világ erejével számot vessenek és vakká a harcz kimenetele iránt, melyet könnyelműen felidéztek.

Egy körülmény erős hatással volt arra, hogy Judeát állandó ellentétes állapotban tartsa a birodalommal; az tudniillik, hogy a zsidók a katonai szolgálatban egyáltalán nem vettek részt. Másutt a légiókat az illető tartomány fiaiból formálták és innen van, hogy a rómaiak számszerűleg gyöngye erővel óriási területeket tartottak megszállva.¹ A római és a környékbeli katona honfitársaknak tekintették magokat. De nem így volt ez Júdeában. — Az országot megszállva tartó légiókat legnagyobb részt Caesareában és Sebastéban, a judaismus iránt ellenszenvvel viseltető városokban toborozták. — Innét eredt az, hogy a hadsereg s a nép nem közeledett egymáshoz. A római katonai erő Jerusalemben a bástyák között vonta meg magát, mintha állandó ostrom alatt állott volna.

Nem áll az azonban, hogy a zsidó világ különböző pártfördékeit egy azon érzelem hatotta át a rómaiakkal szemben. Ha a világiakat, minő Tiberius Alexander, akik közönyös szemmel tekintettek ősi etikusukra és akiket hitsorsosaik hitehagyottaknak néztek, kivesszük, az egész világ rosszakarattal viselkedett az idegen hódítók iránt; de nagyon távol állott attól, hogy lázadásra gondoljon. E tekintetben négy vagy öt pártot lehetett megkülönböztetni Jerusalemben

1. A sadduceus és heródesi pártot, a Heródes-ház és clientelájának utódjait, Hanan és Boéthus befolyásos családtagjait, a papság birto-
kában; az epicureista és hitetlen kéjencz világot, melyet a nép büszkesége, keménysége és gazdagsága miatt gyűlölt. Ez a lényegé-

¹ Lásd a sajátyszerű beszédeket, melyeket Josephus II. Agrippának a szájába ad. B. J. II. XVI. 4.

² Joseph. B. J. II. XVI. 4; *Vita*. 3.'

ben conservatív párt kiváltságainak biztosítékát találta a római hódításban és annélkül, hogy a rómaiakat szerette volna, ellene volt minden forradalomnak.

2. A polgári phariseus pártot. — Tiszteletreméltó párt, melyhez okos, megállapodott, komoly, rendezett viszonyok között élő emberek tartoztak, akik szerették vallásukat, azt híven követték, sőt hitbuzgók voltak, de minden képzelgés nélkül, elég tájékozottsággal bírtak, ismerték a kül világot és tisztán látták, hogy a lázadás a nemzet és a templom megsemmisüléséhez vezethet csupán. Ehhez az osztályhoz tartozó egyéneknek a typusa Josephus. Osztályrészül azonban ugyanazon sorsot nyerték, mely úgy látszik, mindig kijut a mérsékelt pártoknak a forradalom idején, a tehetetlenséget, az ingatagságot, s legnagyobb bosszúságul még azt, hogy a többség szemében árulókként szerepelnek.

3. A rajongók mindenféle faját, zelótákat, orgyilkosokat, rablókat a fanaticus koldusok félszeg tömegét, akiket a sadduceusok erőszakossága és igazságtalansága a legnagyobb nyomorba kergetett; magukat Israel, Istennek kedvencz »szegénye«, ígéreteinek egyedüli örökösei gyanánt tekintve Énok-féle prófétai könyvekből erőszakot lehelő apocalypsisekből táplálkoztak, azzal a hittel, hogy Istennek országa elközelget és a legintensívebb rajongásnak oly foka éltbennök, melyhez hasonlót alig mutat fel a történelem.

4. Rablókat, kóbor, kalandor embereket, veszedelmes palikárokat, a társadalom teljes felbomlásának gyümölcseit Ezek az emberek, kiknek legnagyobb része Idumeából vagy Nabateából került ki, nagyon keveset törődtek a vallási kérdéssel; de a zavargásra mindig készen állottak és természetes szövetségben éltek a rajongó párttal. Végül ott voltak:

5. Az istenfélő álmodozók, esseniek, keresztyének, ébionim, akik nyugalmasan várták Istennek országát; és ott csoportosultak vallásos buzgalmukban a templom körül imádkozva, sírva. Jézusnak tanítványai e párthoz tartoztak; de még akkor oly kevesen ismerték, hogy Josephus a harcz elemei között nem említi őket.¹ Látni fogjuk csakhamar, hogy ezek az istenfélő emberek a veszély pillanatában nem tudnak egyebet tenni, csak menekülni. — Jézusnak szelleme, mely isteni erejével azon munkált, hogy az embert elvonja a világtól és a megnyugováshoz elvezesse, nem sugalmazhatott oly szűkkeblű patriotismust, mely gyilkosokat és hősokeket teremt.

A helyzetnek kényre-kedvre urai természetesen a rajongók. A judaismusnak democraticus és forradalmi fele ijesztő módon nyilat-

¹ Tibenási Justus, aki a zsidó háborút megírta, sem említi a keresztyéneket. Photius *Biblioth. cod.* XXXIII.

kozott meg bennök. Megvoltak győződve, Gaulonita Judással együtt, hogy minden hatalom a gonosztól jön, hogy a királyi méltóság a Sátánnak műve (tan, melyet oly fejedelmek, minő Caligula, Néró, e valódi megtestesült daemonok, nagyon is igazoltak) és inkább ketté vágatták magokat, mintsem Istenen kívül mást is felruháztak volna ezzel a névvel: az Úr.¹ Mattathiást, az első zelótát utánozva, aki azt a zsidót, akit a bálványoknak áldozni látott, leszúrta,² törrel boszulták meg az Istent — Ha egy körülnemmetéltet Istenről vagy a Törvényről hallottak beszélni, e tény egymagába elég volt arra, hogy megejtsék; midőn kezeik között volt, a körülnemtelés vagy a halál között engedtek neki választást.³ Mint ama titokzatos Ítéleteknek végrehajtói, melyeket a ' menyei kézre » toltak és mint olyanok, akik kötelességöknek tartották megvalósítani az excomunicatio rettenetes büntetését, mely a törvényen kívüli állapottal és a halálos ítélettel egyenértékű volt,⁴ valódi terrorista hadsereget formáltak, — tele forradalmi lüktetéssel. Előre látható volt, hogy e zavargó kedélyek, melyek szenvedélyeik durva vágyait, amiket örültségük szentekké színezett ki szemeik előtt, fékezni képtelenek voltak, elfognak menni a végletekig és nem riadnak vissza semmiféle esztelenségtől.

Az emberek szellem világán állandó hallucinatio vett erőt; rémületet keltő hírek terjedtek el mindenfelől. — Előjelekről álmodozott mindenki; a zsidó képzeletnek apocalypticus színezete vérben úszó dicsfényvel festett le mindent. Üstökösök, az égen feltűnő kard, ütközetek a fellegekben, éjjel hirtelen kigyulladt fény a szentélyben, áldozati barmok, melyek az áldozás pillanatában korcsokat vetéltek el, ime ilyesmiket beszéltek egymásnak a rémülettől reszkedve. Egy napon a templomnak óriási érczkapui kinyíltak maguktól és nem lehetett becsukni őket

Húsvét ünnepén 65-ben, éjfélután három óra felé, nappali fény világította meg egy félóraig a templomot, — mintha belseje tűzlángban állott volna. Egy más alkalommal, Pünkösöd napján a papok több embertől származó zajt hallottak a szentély belsejében, mintha kiköltözni készülődtek volna, ezt mondogatva egymásnak: «Távozzunk innen! Menjünk el innen!»⁵ Mindez a csel révén fejthető meg csupán; de a nagyfokú lelki megháborodás a legjobb jel volt arra, hogy valami rendkívüli van készülöben.

¹ Jétut élete. 62—64.

² I. Makkab. II. 27.

³ Phylosophumena IX. 26.

⁴ Lásd a formulákat V. ö. *Journal asiatique* 1872. aug., szemptemb. p. 178 sköv. H.ö. Jos. B.J. II. VIII. 8. .

⁵ Jos. B. J. XXII. 1; VI. v. 34. Tacit. *Hitt.* V. 13; Bab. Talm. *Peiachim* 57. a; *Keritboth* 28 a. *Joma* 39 b.

Különösen a messiási jóslatok keltettek a népben legyőzhetlen cselekvési vágyat Középszerű sorsba megnyugodni nem tud az, aki a jövő királyságát hiszi magáénak. A messiási elméletek a tömegre nézve a sz. írásból vettnek állított abba a mondatba voltak összefoglalhatók: «Egy fejedelem fog előállani ez időtájt Judeából, aki meghódítja az egész mindenséget.»¹ — A megcsontosodott remény ellen küzdeni hasztalan; a kézzelfogható valóság nem képes megharcolni amaz agyrémmel, melyet valamely nép szívébe zárt.

Judea procurator! székén Albinust Clazomenei Gessius Florus követte 64. vége felé, vagy a 65. esztendő elején. Lelkiismeretlen, gonosz ember lehetett; állását feleségének Kleopátrának, Poppea barátnőjének köszönhette.² A feszült éles viszony közte és a zsidók között csakhamar az elkeseredésig fokozódott. A zsidók elviselhetlenekké váltak előtte érzékenyekedsők s azon szokásuk miatt, hogy minden ringy-rongy dologért panaszt emeltek és azon csekély tisztelet miatt, melyet a polgári és a katonai hatóságok iránt tanúsítottak; úgy látszott azonban, hogy viszont ő is gyönyörűségét találta abban, ha kigunyolhatta őket. A 66. év május 16. és 17-ik napján csapatai összetűztek a jeruzsálembeliekkel valami jelentéktelen dolog miatt. Florus visszavonult Caesaréba s csupán egy cohortst hagyott hátra az Antonia toronyban. Ezt fölötte meggondolatlanul cselekedte. A fegyveres hatalomnak valamely várost, melyet megszállva tart, s a melyben néplázadás tört ki, szabadjára csak akkor szabad hagynia, ha az ellenállásnak minden eszközét kimerítette. Ha Florus a városban marad, nem valószínű, hogy a jeruzsálembeliek felül kerekednek, s a további szerencsétlenségek bizonyára be nem következnek. Mihelyt Florus kitette a lábát Jerusalemből, nyíltan állt, hogy a római hadsereg csakis erőszak és öldöklés révén térhet oda vissza.

Florusnak visszavonulása mindamellet korántsem volt oly jellegű, hogy annak révén nyílt szakadás állott volna be a város és a római hatóság között. II. Agrippa és Berenice e perczen Jerusalemben tartózkodtak. Agrippa komoly erőfeszítéseket tett, hogy a kedélyeket lecsillapítsa; a mérsékelt párt emberei mindnyájan mellé

¹ Jos. B. J. VI. V. 4; Sueton *Vesp.* 4, 5; Tacit. *Hist.* V. 13.

² Jos. *Ant.* XX, XI. 1; B. J. II. XIV. 2. 3. Josephus bizonyára részrehajló Gessius Florus iránt. Josephus *ad probandum* irt. Rendszere abban áll 1. bögj' a háborút (1. *Ion polemon ho katanagkasas hémas arasthai hasa dran étiagkasthénien Ant.* XX. XI. 1.) Florus túlkapásai idézték elő; 2. hogy a háború nem volt a nemzet műve, hanem a rablók és gyilkosoké, a kik terrorisálták a nemzetet. E rendszerre állapított valótlanságait bizalmatlanul kell fogadni. Mindamellet, ami Florusra vonatkozik, Tacitus (*Hist.* λ⁷. 9. 10) ugylátszik, egy véleményben van Josephussal. A procuratorokat legalább is nagy felelősség terheli a történetkért.

tömörültek, sőt még Berenice népszerűségét is felhasználták, akiben a nép képzelete ősanját, Asmonei Mariannát látta feléledni. Mialatt Agrippa a néphez beszélt, kint a piacon, Berenice a piac felett uralkodó asmonei palota terrassán mutatta meg magát a népnek. Mind hasztalan. A gondolkozó emberek tisztán látták, hogy a háború a nemzet bizonyos romlására fog vezetni; de nem hittek nekik. Agrippa, bátorságát veszítve vagy megrémülve, elhagyta a várost és bataneai birtokára vonult vissza. A túlzóknak csapattal nyomban útra kelt és hirtelen támadással Massada erődjében,¹ mely a Holt tenger partján, Jerusalemtől két napi járó földre feküdt s majdnem bevehetetlen volt,² fészkelte be magát

E tény nagyon is magán viselte az ellenségeskedés bélyegét. Jerusalemben a harc mindinkább élénkebb színezetet öltött a béke és a háború párt között. A béke pártját a gazdag emberek alkották, a kiknek háború esetén mindenük koczkán forgott; a másodikhoz, az őszinte rajongókon kívül, ama proletariusok tartoztak, akikre egy nemzeti válságból, mely az élet rendes feltételeit hanyatt buktatta, csak haszon hármozhatott. A mérsékelt párt az Antonia toronyban székelő római helyőrségre támaszkodott. A főpapi tisztet egy jelentéktelen ember, Matthiás, Theophilos fia³ viselte. Ifjabb Hanan elmozdítása óta, aki megölette Jakab apostolt, úgy látszik rendszerül fogadták el, hogy a főpapot ne Hanan, Kantheras, Boéthus hatalmas papi családjának köréből vegyék. De a papi pártnak valódi feje a régi főpap, Ananias, Nebedeus fia volt, gazdag, erélyes ember, akivel a nép kérlelhetlen szigora miatt, melyei jogait érvényesítette, nem igen rokonszenvezett s akit főleg udvarnépének szemtelensége és kapzsisága miatt gyűlölt⁴. Sajátságos véletlen folytán, ami a forradalmi időben nem ritka, a cselekvő párt feje Eleazar, ugyancsak Ananias fia volt⁵. A templom felügyelőjének fontos tisztét viselte. Vallási rajongása ugylátszik őszinte volt. Végletekig vive azt az elvet, mely szerint az áldozatok csupán zsidók által mutathatók be, és csak is zsidókért, kiküszöbölte a fogadalmakat, melyeket a császár és Rómának üdvéért akartak bemutatni.⁶ A zsidó fiatalságot valóságos láz fogta el. A sémita vallások fanatismusának jellemző vonása már,

¹ Saulcy, *Voy. autour de la mer Marté* 1. p. 199; XI., XII., XIII; Rey, *Voy, dans le Hauran* p. 284. XXV., XXVI. f.

² Jos. B. J. II. XIV—XVII. fej.

³ Jos. Ant. XX. IX. 7.

⁴ L. *Pál apostol* 528. old. s itt fent

⁵ Nagy bizonyosság rejlik ebben Josephus rendszerének hamis volta mellett, aki azt állítja, hogy a háború párthoz tisztán rablók és a zavarosban halászni vágyó fiatal emberek tartoztak csupán.

⁶ Bab. Talmud *Gittln* 566; Tosiptha *Scabbalh* XVII.

hogy az a fiatalság sorai között lángol a legélénkebben.¹ A régi papi családok, a pharisensok, a bölcs előre látó emberek tisztán látták a veszélyt Előrántották a tekintélynek örvendő egyháztudósokat, rabbinusokhoz, a canoni jog emlékeihez fordultak, de tisztán vesztőkre, mert kétségtelenné vált, hogy az alantas papság már is a rajongók és Eleasár mellé sorakozott.

Midőn a magas papság és az előkelők belátták, hogy a legfömlületesebb sugalmazásokra vakon hajló tömegnél mit sem érhetnek el, követséget menesztettek Florushoz és Agrippához azzal a kérelemmel, siessenek elnyomni a lázadást, jelezve, hogy rövid idő múlva már minden késő lenne. Florus, Josephus szerint irtó háborút akart, mely a zsidó fajt eltörölte volna a föld színéről; a követségre nem is válaszolt. Agrippa a béke párt támogatására háromezer arab lovast küldött A rendnek pártja lovasságával a felső várost foglalta el, (a mai armeniai és a zsidó negyed.)² Az actio párt az alsó városban és a templomban székelt (a mai muszulman, mogharibi, haram negyed.) A két városrész között valóságos harcz tört ki. Augusztus 14-én a forradalmárok Eleazár és Menahemnek, annak a Gaulonita Judás fiának vezetése mellett, aki hatvan év előtt, első ízben lázította fel a zsidókat, azt prédikálva nekik, hogy Isten igaz hívének nem szabad egyetlen ember előtt sem meghajolni hódolatképen, a felső városba törtek, felégették Ananias házát, Agrippa és Berenice palotáját. Agrippa lovassága, Ananias, testvére és a többi előkelők, akik szerint tehették, az Asmonei várlak legfelsőbb részében húzódtak meg.

Másnap a lázadók az Antonia tornyot rohanták meg; két napi ostrom után bevették és tüzet vetettek reá. Egyben megszállották a fellegvárat és azt bevették (szeptember 6-án). Agrippa lovasságát szabadon eresztették. Ami a rómaiakat illeti, ezek a Hippius, Phasael és Mariamna tornyokba zárkoztak el. Ananias és testvére megöletett³ A népmozgalmak rendes szokása szerint az egyenetlenség csakhamar kitört a győztes párt vezérei között. Menahem póriás dőlyfe türehtlenné vált Eleazár, Ananias fia, akit atyjának meggyilkoltatása dühössé tett, elkergette és megölte őt; a Menahem párt töredéke Masadába menekült, mely a háború befejeztéig a legutolsó zelótáknak szolgált menedékhelyül.

¹ A muszlimánoknál a fanatizmus főleg a tiz, tizenkét éves gyermekek-nél tapasztalható.

² Jerusalem e korbéli helyrajzára nézve lásd Vogüé *Le temple de Jer.* XXXVI. f; Saulcy *Les derniers Jours de Jerus.* (Gelis terve és térrajza); Tobler és Van de Velde térrajza (1858); *Crdnance Survey of Jerusalem* by captain Ch. Wilson (1864—65). Menke, *Bibelatlas* 5 sz.

³ H. ö. *Ap. Csel.* XIII. 3.

A rómaiak sokáig védelmezték magukat erődjeikben. De elvégre is teljesen kimerülve, szabad elmenetelt kértek. Megadták nekik; de midőn lerakták fegyvereiket, Eleazár felkoncizoltatta őket, Metilius, a cohors primipilariususa kivételével, aki megígérte, hogy körülmetélteti magát. Jerusalemet tehát a rómaiak 66. szeptember vége felé kevésel több mint száz esztendei uralom után elvesztették. A Machéro várkastély római őrsége, attól féltében, hogy visszavonulását elvágják, megadta magát. A Kypros erődöt, mely Jericho felett uralkodik,¹ szintén elfoglalták a lázadók.² Valószínű, hogy ez időtájt esett kezükbe Herodium is.³ A gyöngeség, melyet a rómaiak az összetűzésekben mutattak, kissé sajtászerű és némi valószínűséggel ruházza fel Josephusnak véleményét, mely szerint Florus a végletekig akart vinni mindent tervszerűleg. Igaz, hogy a forradalmi hevületek eleinte bizonyos varázsszal bírnak, mely a láz rohanó fejlődésének megakadályozását fölötte megnehezíti s még a gondolkodó embereket is magával ragadja.

Öt hónap alatt a lázadás rengeteg sikereket ért el. Nemcsak Jerusalemnak lett urává, de a juda sivatagon által összeköttetésbe lépett a Holttenger vidékével is, melynek mentén az összes erődöt megszállva tartotta; ez után kezét fogott az arabokkal, a Nabatennel, Rómának többé-kevésbé ellenségeivel. Judea, Idumea, Perea, Galilea a felkelőkkel tartott. Rómában pedig akkor egy gyűlöletes fejedelem a legszemtelenebbeknek és a legképtelenebbeknek engedte át az államügyek vezetését. Ha a zsidók a kelet összes elégteleneit maguk köré csoportosíthatták volna, a római uradalom véget ért volna e vidékeken. Szerencsétlenségökre, a hatás épen ellenkező volt; lázadásuk Syria összes népeinél csak fokozta a hűséget a birodalom iránt. A gyűlölet, melyet szomszédaik iránt tápláltak, elégséges volt arra, hogy az, mialatt a római hatalom mintegy megdermedt, a légióknál nem kevésbé veszedelmes ellenségeket vessen a küzdelem színterére ellenök.

¹ Ritter, *Erdkunde* XV. p. 458—459.

² Jos. B. J. II. XVII; XVIII. 6.

³ Jos. B. J. IV. IX. 5; VII. VI. 1.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Mészárlások Syriában és Egyiptomban.

Mintha általános jelszó járta volna be az egész Keletet; a zsidók nagymérvű felkonczolása dühöngött mindenfelé. A zsidó és a görög-római élet megférhetlensége kölcsönös vádaskodásokba fulladt. A két faj egymásnak kiirtására tört; nem ismert irgalmat. A küzdelem megérthetése annak ismeretét teszi szükségessé: mily mértékben árasztotta el a judaismus a római birodalom egész keleti részét «Megszállották az összes városokat — mondja Strabó¹ s oly helyet, ahol e néptörzs meg nem fészkelte volna magát, helyesebben a melyet el nem foglalt volna, alig lehetett már találni.² Egyiptom, Cyrenae és számtalan más tartomány elfogadták szokásait, aggodalmas pontossággal tartják be szabályaikat és azokhoz szabják nemzeti törvényeiket. Egyiptomban szabad lakhatási jogot kaptak és Alexandriában egy tekintélyes városrészben jelöltek ki számukra helyet; saját ethnarchosuk alatt élnek, aki vezeti ügyeiket, bíraskodik, ellenőrzi a szerződések és a végrendeletek végrehajtását, mintha csak valamely független államnak lenne a feje.» A tűz és a víz, ez a két egymással ellentétben álló elem ütközött össze s ennek az összeütközésnek rettentő kitörésekre kellett vezetnie.

A római kormány nem gyanúsítható azzal, hogy eláztatta volna a zsidókat; ép ilyen meszárlások fordultak elő a partusoknál is,³ kiknek helyzete és érdekei egészen mások valának a nyugotiaknál. Rómának egyik dicsőségét képezi, hogy uralmát a békére, a helyi küzdelmek eltüntetésére alapította és hogy sohasem nyúlt a kormányzat terén ama kárhozatos eszközhöz, mely utóbb a török császárság titkos politikáját képezte s a mely a kevert lakosságú országok különböző népeinek egymás ellen való feluszításában állott. Ami már az öldöklések azt az oldalát illeti, mintha azokat vallási indok idézte volna elő, ez a gondolat teljesen távol állott a római felfogástól; a theológiát nem ismerve, a római nem értette meg a sektát s nem bírta felfogni, miként kaphat lábra villongás olyan jelenték-

¹ Idézi Joseph. *Ant.* XIV., VII. 2.

² *MÉD' epikrateitai hyp' autou.*

³ Jos. *Ant.* XVIII., IX.

telen dolog miatt, minő egy tisztán szemléleti nézet Ez az ellenszenv a zsidók ellen különben oly általános volt az egész világon, hogy azt fokozni nem is kellett. Az ellenszenv oly elkülönző szakadékot jelez, melynek áthidalása talán sohasem fog sikerülni. Van abban valamivel több a faji jellegnél; ez a gyűlölet az emberiség különböző hatóerőinek a gyűlölete, gyűlölete a benső örömeivel megelégedett béke emberének a harcz embere ellen, — az üzleti embernek a paraszt és a nemes ellen. Kell abban valaminek lenni, hogy Izrael mint nép, életét lemészároltatással végezte. Ha valakit valamennyi nemzet századokon keresztül üldöz, ennek okának is kell lenni. A zsidó kezdettől fogva egészen korunkig, mindenütt végtelen ügyeséget fejtett ki abban, hogy egyenjogúvá legyen; de a valóságban a zsidó nem alanya a közös jognak; megőrizte külön jogrendszerét, mindenki részéről biztosítékokat követel s ennek tetejébe még kiváltságainak, saját törvényeinek elismerését is. Nemzetek előnyeit igényli anélkül, hogy nemzet lenne, anélkül, hogy a nemzetek terheiben részt venne. Egyetlen nép sem viselhetett el ilyesmit türellemmel. A nemzetek katonai alkotások, alapjok és fentartójuk a kard, megteremtőjük a nép és a katonaság; a zsidók semmivel sem járultak megalkotásukhoz. Innen van azután azaz óriási félreértés az izraeliták igényeivel szemben. A túrt idegen hasznos tagja lehet valamely országnak, de csak is azon feltétel alatt, hogy' az ország ne engedje elárasztatni magát általa. Nem igazságos dolog a családtag jogait követelni olyan épületben, melyet az illető nem épített. Azok a madarak cselekesznek így, melyek olyan fészekbe költöznek be egész kényelemmel, mely nem az övék és azok a héjanczok, melyek idegen kagylóba bújnak.¹

A zsidó annyi jó és annyi rossz szolgálatot tett a világnak, hogy iránta igazságosak sohasem lehetünk. Sokat köszönhetünk neki, de ugyanakkor oly élénken látjuk összes hibáit, vétkeit, hogy láttára nem fojthatjuk el türelmetlenségünket Ez az örökös Jeremiás, ez a «jajgató, síró ember», aki mindig panaszkodik s oly türellemmel tartja oda hátát az ütések alá, hogy kizökkent sodrunkból; ez a teremtménye az Istennek, akiben nem találjuk meg ösztönünket a tisztesség, a férfias bátorság, a dicsőség, a finom érzék és a művészet iránt, ez a se nem katona, se nem lovagias egyéniség, aki nem szereti sem Görögországot, sem Rómát, sem Germaniát és akinek mindamellet köszönhetjük vallásunkat, úgy annyira, hogy a zsidó teljes joggal vetheti oda a keresztyénnek: 'zsidó vagy' kisebb kiadásban», ez a lény — mondom — célpontjává vált az egyezhetlenségnek és az

¹ Némely egyháztudós egész naivul vitatja, hogy Izraelnek kötelessége a törvény megtartásában áll és hogy Isten ő érette munkálkodtatja majd a világ többi részét. Bab. Tahn. *Berakoth* 35 b.

ellenszenvnek. Termékeny ellenszenv volt ez, mely az emberiség haladásának egyik feltételévé nőtte ki magát! Időszámításunk első századában a világ úgy látszik homályos öntudattal bírt arról, ami történt. Mesterét látta e félszeg, érzékeny, félénk, esetlen, de becsületes, erkölcsös, szorgalmas, tiszta kezű, erényekben gazdag, nem katona, de ügyes kereskedő, munkakedvtől buzgó és rendes idegenben. A fenséges és reményekben gazdag zsidó család, a zsinagóga, ahol a közös élet varázsszal volt tele, irigységet keltett.

Az alázatnak magas foka, ama végtelen nyugalom az üldözéssel és a bántalmazással szemben, amaz öntudatos megvigasztalódás abban, hogy ő nem a nagy, nem az előkelő világból való, s a jutalmat családjában és egyházában találja meg, az a szelíd derű, melyet ma a rájánál találunk a keleten és amely boldogsággal árasztotta el szívéet alacsony helyzete fölött, abban a kicsinyes világban, ahol az üldözés és a sértő bántalom mellett még boldogabbnak érezte magát — mindez mély ellenszenvet keltett az ősjogu arisztokrátiában; ami olykor gyűlöletes kegyetlenkedésekre vezetett

A vihar Caesareában tört ki,¹ majdnem ugyanazon pillanatban, melyben a lázadás úrrá lett Jerusalemben. Caesarea azon városok közé tartozott, ahol a zsidók és a nem zsidók (az utóbbiakat általában Syreknek nevezve) helyzete felette válságos volt. A zsidók, Syriának kevert lakosságú városaiban a lakosság vagyonos részét képezték; a gazdagság azomban -- mint mondtuk, —részben jogtalanságra, a katonai szolgálat alól való mentességre volt visszavezetendő. A görögöket és a syreket, akiből toborozták a légiókat, sértette az, hogy oly emberek kerekednek feléjük, akik a közteherviselés alól ki vannak véve és akik a türelemből, melyei irántok viseltettek, kiváltságot csináltak magoknak.³ Mindez örökös villongásokra vezetett s a római hatóságok torkig úsztak a panaszokban. A Keletiek rendszerint a vallásban keresik az ürügyet a kötekedő czivódásra; a legkevésbé vallásos ember is rögtön azzá lesz, mihelyt arról van szó, hogy boszantsa szomszédját; korunkban a török hatóságok vannak elhalmozva az efféle panaszokkal. Körülbelül a 60-ik esztendő óta Caesareának kettős lakossága szakadatlan harczban állott egymással. Néro a zsidók hátrányára oldotta meg a függő kérdéseket,¹ de ezzel csak olajat öntött a gyűlölség tüzére. A zsidók sérelmet, büntettet láttak a leghitványabb pajkoskodásban, vagy talán vigyázatlanságban a Syr lakosság részéről. A fiatalság fenyegette egymást, verekedett egymással; a komoly emberek panaszt

¹ Joseph. B. J. II. XVIII. 1—8; *Vita* 6.

² H. ö. lalkut I. 110; Midrasch *Eka.* I. 5; IV. 21; Bab. Talm. *Megilla* 6a.

³ Jos. *Aot.* XX. VIII. 7; B. J. II. XIII. 7.

⁴ Jós. *Ant.* XX. VIII. 7—9; B. J. II. XIII. 7.

emeltek a római hatóság előtt, mely rendszerint megkorbácsoltatta mind a két felet.¹ Gessius Floras emberesebben lépett fel, megfizette magát mind a két fél által, azután kinevette, kigúnyolta őket Eg}' zsinagóga, mely közfállal bírt, egy korsó és néhány leölt szárnyas, melyeket a zsinagóga bejárata mellett találtak s a zsidók a pogány áldozat fehnaradt részeinek akartak feltüntetni — képezték a forrongó kérdéseket Caesareában abban a pillanatban, midőn Flórus oda bevonult, dühtől lángolva a bántalom miatt, melyet rajta Jerusalelem elkövetett.

Midőn, néhány hónap múlva meghallották, hogy a lázadóknak sikerült falaikról teljesen elűzni a rómaiakat, a városon élénk felindulás vett erőt. A háború kitört a zsidó nemzet és a rómaiak között; a syrek ennek folytán úgy okoskodtak, hogy bántatlanul felkonczolhatják a zsidókat. Egy óra alatt húszezerén estek el csapásaik alatt, egyetlen egy sem maradt Caesareában; Floras elrendelte, hogy fogdossák össze és hnczolják a gályákra azokat, akiknek elmenekülniük sikerült. A bűntény borzasztó megtorlásokat idézett elő.' A zsidók csapatokká verődtek és rakásra konczolták fel a syreket Philadelphiában, Hésébonban, Gerasában, Pellaban, Scythopolisban; elpusztították a Dekapolist és a Gaulonitist, felgyújtották Sebastét, Ascalont, lerombolták Anthcdont és Gázát Felégették a falvakat, megölték mindenkit, aki nem volt zsidó. A syrek viszont leöltek minden zsidót, akivel találkoztak. Közép Syria a mészárlás mezejévé vált; minden város két hadseregre szakadt, melyek irgalmat nem ismerve harczoltak egymással, az éjjelek rettenés között múltak el. Véres, kegyetlen jelenetek fordultak elő. Scythopolisban a zsidók a pogány lakossággal harczoltak támadó hitsorsosaik ellen, mi azonban korántsem akadályozta meg a syreket abban, hogy felkonczolják őket is azokkal együtt.

A zsidó mészárlások új hévvel törtek ki Ascalonban, Acreban, Tyrusban, Hipposban, Gadarában. Akiket meg nem öltek, azokat börtönre vetették. A Jerusalemben lezajlott féktelen jelenetek után minden zsidóban veszedelmes örültet láttak, akinek dühöngését meg kell előzni.

Az öldöklések ragályos láza egész Egyiptomig elhatott. A zsidó és a görög kölcsönös gyűlölség itt állott a legmagasabb fokon. Alexandria félig zsidó város volt; a zsidók valóságos autonóm köztársaságban éltek falai között.³ Egyiptomban néhány hónap óta törvényesen egy zsidó ült a praefectusi székben, Tiberius Alexander,⁴

¹ Jos. Ant. XX. VIII. 7; B. J. II. XIII. 7.

² Jos. B. J. II. XVIII. 1 s köv.; Vita 1 ö, 65.

³ Strabo, Ioseph. idéz. Ant. jud. XIV., VII. 2.

⁴ Mem. de l'Acad. des inser. et belles-lettres L XXVI. 1 r. p. 296 és köv.

de hittagadó zsidó, aki nem viseltetett valami nagy türelemmel hit-sorsosai fanatizmusa iránt. A zendülés egy előadás alkalmával tört ki az amphiteatrumban. A támadást úgy látszik a görögök kezdték. Mire a zsidók kegyetlen módon feleltek. Rőzsekötegeket, szurokfákylyákat szerezve, meg akartak égetni valamennyi görögöt az amphitheatrumban.¹ Tiberius Alexander hiába igyekezett őket lecsillapítani. Ki kellett rendelni a légiókat; a zsidók ellentállottak, a mézszárlás irtózatoss volt. Alexandriának zsidó városrészét, melyet D e 11 a-nak neveztek, halomszámra fedték a holttestek, a halottak számát ötvenezerre teszik.

Ezek az irtózatosságok közel egy hónapig tartottak. Északon Tyrus magaslatain állapodtak meg azok, mert innen tovább a zsidóság nem képezett már oly nagy számot, hogy háttérbe szorította volna a benszülött lakosságot. A bajnak oka tényleg inkább társadalmi volt, mint vallási. Minden városban, ahol a judaizmus felülkerekedett, a pogányokra nézve túrheterlenné vált az élet. Könnyen megérthetjük, hogy' ama sikerek, melyeket a zsidó lázadás 66 nyarán elért, a Palestina és Galilea mentén épült összes kevert lakosságú városokat rémülettel töltötte el. Több ízben utaltunk már ama sajátságosra, mely azt eredményezi, hogy a zsidó nép kebelében a végletek lakoznak, küzdelme a jónak és a rossznak. A gonoszság terén mi sem hasonlítható a zsidó gonoszsághoz és mégis a judaizmus a jóság, az önfeláldozás, a szeretetnek eszményképét tudta létrehozni kebelében. A legjobb emberek zsidók voltak, a leggonoszabb emberek szintén a zsidók valának. Sajátságos faj, valóban Istennek bélyegével homlokán, mely egymással párhuzamosan, mintegy két hajtásaként egy azon törzsnek, tudta megszülni a gyermek egyházat és a jerusalemi forradalmárok vad fanatizmusát, Jézust és Gischala Jánost, az apostolokat és az orgyilkos zélotákat, az evangéliomot és a Talmudot! Lehet-e csodálkoznunk immár azon, hogy e titokzatos terhesség, görcsös fájdalmak, dühöngő örjöngés és eddig még sohasem tapasztalt láz között folyt le?

A keresztyének kétségkívül nem egy helyen voltak a 66. év szeptember havi öldöklésekbe bonyolítva. Valószínű azonban, hogy a jólelkű sectariusok szelídsége és ártalmatlan jellegök gyakran megkímélte őket. A syr csapatok keresztyéneinek többsége «judaizáló» volt,¹ vagyis megtérített helyek fiai s nem született zsidók. Bizalmatlanul nézték őket, de megölni nem merték; úgy tekintették, mint korcsokat, kikre nézve hazájok idegen.³ Ők pedig ezeken az irtóza-

¹ Az amphitheatrumok ez időszakban fából épültek. L. fent.

² Jos. B. J. II. XVIII. 2.

³ E fontos phrázis Josephusnál kissé lanyhábbnak tűnik fel: Toús iudaizontas eichon en hypopsia kai to par' hekastois amphibolon oute anein kai tis procheirōs hypemene kai memigmenon hōs bibaiōs allophukon ephobeito.

tos hónapokon keresztül, az égre irányozták tekintetüket és a rettenetes vihar minden eseményében a végkatasztrófára kijelölt időnek jelét látták: «Vegyetek példát a fügefáról, midőn rügyezik és levelezik, tudjátok, hogy közel van a nyár; azonképen, midőn a dolgokat elkövetkezni látjátok, tudjátok meg, hogy Ő közel van, hogy Ő az ajtó előtt áll!»¹

A római hatalom ekközben megtette készüléteit, hogy erőszakkal nyomuljon a városba, melyet oly meggondolatlanul elhagyott. Syriának császári legátusa, Cestius Gallus, Antiochiából tekintélyes hadsereggel indult el délfelé. Agrippa vezetőül szegődött hozzá; a városok segédcapatokkal szaporították erejét, akiknél a zsidók ellen táplált ősi gyűlölség pótolta ki azt, ami katonai kiképzetésökből hiányzott Cestius minden nagyobb fáradság nélkül hódította vissza Galileát és a tengerpartot; október 24-én Gabaonhoz érkezett² tiz kilométerre Jerusalemtől.

A lázadók bámulatos merészséggel támadták meg őt állásában és megfutamították. Ez a tény érthetlen lenne, ha a jerusalemi hadsereget csupa hitvány emberekből, fanaticus koldusokból és rablók-ból állónak képzelnék; szilárdabb és valóban katonai elemeket számított az sorai között: az Adiabene királyi család két hercegét Monobazust és Cenedeást, Babylo ni Sylast, II. Agrippa vezérét, aki a nemzeti párthoz csatlakozott; Pereai Nigert, ezt a gyakorlott katonát; Simont, Gioras fiát, aki itt kezdte el erőszakos és hősi futását. Agrippa kedvezőnek találta az alkalmat a parlamentirozásra. Két megbízottja teljes bocsánatot ígért a jerusalemieknek, ha meghódnak. A lakosság nagy része égett a vágytól, hogy az ajánlat elfogadtassák; de a zajongók megölték a parlamentaireseket. Akik e hitszegésen megbotránykoztak, kinpadra hurczoltattak. A viszály pillanatnyi előnyt biztosított Cestiusnak. Elhagyta Gabaont és a S a p h a-nak vagy S c o p u s-nak nevezett vidéken, Jerusalemtől északnak egy kis órányira ütött tábort, a honnan szemmel tartotta a várost és a templomot. Három napig maradt itt, a titkos értekezések eredményére várva, melyeket fogamatba vett. A negyedik napon (október 30-án), csatasorba állította fel hadseregét és előre nyomult. A forradalmi párt odahagyta az egész új várost,³ és a bel-(felső és alsó) városba s a templomba húzódott. Cestius akadály nélkül vonult be, elfoglalta az új várost, a Bezetha városrészt, a

¹ Máté XXIV. 32—33.

² Ma: El-Djib.

³ Az Agrippa fala által a régi várossal összekötött rész, a mai keresztyén negyed. Jerusale m közfala, a most tárgyalt események idején, nem különbözött a mai közfaltól csupán délfelé. Még ez oldalról is a különbség nem nagy.

fapiacszot, melyre tüzet vetett; a felső városig nyomult és az Asmo-nei várpalota előtt állította fel hadsorait.

Josephus azt állítja, hogy ha Cestius Gallus még ebben az órában támadásba megy át, a háború befejeződött volna. A zsidó történetíró a római hadvezér tétlenségét cselszövényekre vezeti vissza, melyeknél Florus pénze lett volna a fő mozgató erő. Ugylátszik, mintha a falakon az aristocrata párthoz tartozó tagok mutatkoztak volna, Hanan vezetése mellett, akik Cestiust hívták és felajánlották neki, hogy kinyitják a kapukat. A legátus bizonyára cselekvéstől tartott. Öt napon keresztül hiába kísérelte meg megmászni a falakat. A hatodik napon (november 5.) végre a templom felé intézett rohamot az éjszakai oldalon. A harcz rettenetes arányokat öltött a porticusok alatt; a lázadókon bátortalanság vett erőt; a békepárt Cestiushoz átsapni készült, midőn az utóbbi egyszerre csak hátrálót hivatott. Ha Josephus elbeszélése való, Cestius magaviseleté megmagyarázhattam. Lehet Josephus, alaptétele érdekében,¹ túlságos színben tünteti fel az előnyöket, melyeket Cestius kivívott eleinte a zsidókon és az ellentállás tényleges erejét szándékosan kisebbiti. Annyi bizonyos, hogy Cestius Scopusi táborába vonult vissza és másnap Gabaon felé távozott folytonos támadások által háborgatva a zsidók részéről. Két nap múlva (november 8) felszedte sátorfáját és a bethoroni* lejtőig úzetve, ott hagyta összes podgyáskészletét és nem minden nehézség nélkül Antiparisba menekült.¹¹

A tehetetlen ügyetlenség, melyet Cestius a táborozásnál mutatott, valóban meglepő. Nérónak kormányzata — ugylátszik nagyon is lealacsonyíthatta az államszolgálatokat, hogy ilyen események előfordulhattak. Cestius különben nem élte sokáig túl megveretését, többek szerint a bánat ölte meg.¹ Mi történt Florussal, nem tudjuk.

¹ Nem szabad elfelejtenünk, hogy Josephus Florusra hárít mindent s őt teszi felelőssé a lázadás túlkapasai miatt; úgy tünteti fel őt, mint aki eleitől kezdve ellene volt minden békítésnek és a békepárt erőfeszítéseit hasztalanokká tette.

² L. Guérin *Descr. de la Pal. Judea* I. p. 338 és köv., 346 és a köv.

³ Jos. B. J. II. XVIII. 9. XIX.; *Vita* 5—7. (ahol *Gessios* valószínűleg *Kestios* helyett); Tacit. *Hist.* V. 10; Sueton, *Vesp.* 4.

⁴ Tacit. *Hist.* V. 10.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A rémuralom Jerusalemben. — A keresztyének menekülése. — Vespasianus Galileában.

Mialatt a keleten a római birodalom véres küzdelembe keveredett, Néró egyik bűnt a másik után, egyik örültséget a másik után követte el, teljesen átengedte magát első rangot követelő művészi agyrémének. Petroniussal — mindaz, ami Ízlésnek, modornak, csiszoltságnak nevezhető, végképen elmúlt mellőle. Óriási önszeretete az egész világ dicsősége után szomjazott;¹ irigysége azok iránt, akik a közönség figyelmével dicsekedtek, kegyetlenséggé fajult; a siker, bármi lett legyen is az, felségsértés számba ment; mondják, hogy elakarta tiltani Lucanus műveinek vételét² A hallatlan dolgok hírére vágyott;³ agyában nagyszerű dolgok kavaroztak, mint a corinthusi szoros átvágása, egy csatorna kiépítése Baia és Ostia között, a Nílus forrásainak felkutatása.⁴ Görögországi útról álmodozott már régóta, de nem attól a komoly vágytól vezetette, hogy a hasonlíthatlan művészet mesterműveit szemtől-szembe láthassa, de ama félszeg dicsvágytól üzetve, hogy a görög városok versenyében részt vegyen és elnyerje azokon a pályabért A versenyek, betű szerint megszámlálhatlan számban állottak fenn; efféle játékok egyik formáját képezték a görög bőkezűségnek: minden vagyonosabb polgár, mint azt ma az akadémiai jutalmaknál láthatjuk, ily utón óhajtotta megörökíteni nevét.⁵ A nemes testgyakorlatok, melyek oly hatalmasan fejlesztették ki az ős faj erejét és szépségét és megállapították a görög művészeti iskolát, mint később a középkori tornák, kereset forrásokká törpültek, melyeken ezt a mesterséget űző em-

¹ Omnium aemulus qui quoquo modo animum vulgi moverent. Sueton Néró 13. .

² Tacit. Ann. XV. 49.

³ Cupitor incredibiliuum. Tacit. Ann. XV. 42.

⁴ Az általa kiküldött centuriók úgy látszik, egész a nagy tavakig hatoltak be. *Quaest. nos.* VI. 8.

⁵ L. a larisiai feliratot *Arad. des inser.* 1870. jul. 1. ülés. — L. még *Rev. arch.* 1872. jul. aug. 109 s köv. old.

berek futották be az agonákat és nyerték el a babért. Tisztességes és izom erejükkel pompázó polgárok helyett, csupán haszontalan s utálatos piperkőczők léptek ki a porondra vagy olyanok, akik azt külön nyereszkesedésre használták fel. A jutalmak, melyekkel a győzők felcizcomázták magokat, nem engedték aludni a hiú Césárt; már is úgy látta magát, hogy mint periodonike vagyis az ős-szes ünnepélyes játékok győzője, vonul be diadalmeneten Rómába.¹

Éneklési rögeszméje örültségig fokozódott.² Thræsea halálának is egyik oka az volt, hogy nem lelkesedett a császár «mennyei hangjáért»³ Vendége, a parthusok királya előtt csupán kocsiversenyfutó tehetségét kívánta fitogtatni.⁴ Színdarabokat adtak elő, melyekben a fő szerepet ő játszotta s ahol az istenek, az istennők, a hősök, a hősnők az ő és kedvesének képére voltak öltözködve. Játszotta Oedippust, Thyestest, Herculest, Alcmeont, Orestest, Canacét, ott látták őt a színpadon, amint lánczokra verve (a lánczok aranyból voltak), lépett ki, amint majd világtalant, majd örültet adott, vagy nőt, aki lebetegszik. Legszívesebben lépett volna fel mint Hercules, meztelenül, amint megfojtja karjaival az oroszlányt és lebunkózza azt; az oroszlány, mondják, már ki volt tanítva, midőn a császár meghalt.⁵ Elhagyni a helyet, mialatt énekelt, oly nagy bűn számba ment, hogy annak megtevése érdekében a legnevetésesebb elővigyázattal éltek. A versenyeknél ócsárolta ellenfeleit, azokat zavarba hozni igyekezett; úgy, hogy a szerencsétlenek hamisan énekeltek, csakhogy a császárral való összehasonlítás veszélyét elkerüljék. A bírák bátorították, dicsérték félénkségét. Ha e bizár látvány valakinek arczába kergette a vért, avagy arcza elborult, azzal állott elő, hogy vannak közöttük egyesek, akiknek pártatlanságába nem bízik. Egyébként a pályadij szabályait pontosan betartotta, akár egy iskolás fiú, reszkedett az aganothétek és a mastigophorok előtt és busásan váltotta meg a vesszőzést, ha hibázott. Ha olyasmi hibát követett el, mely kizárását vonta volna maga után, elsápadt; vigasztalni kellett őt, hogy a hibát a nép zajos tetszésnyilvánításai és tapsai között senki sem vette észre. A korábbi győzők szobrait ledöntette, nehogy látásuk a féktelen irigység valami túlzására ingerlje őt. A koci. versenyeknél előre gondoskodtak arról, hogy elsőnek fusson be, még ha kocsijáról le is esett; olykor azonban szán-

¹ L. *Comptes rend. l'Acad. des inser.* 1872. p. 114 s köv. V. Dio Cassius LXIII. 8., 20., 21. '

² Sueton, *Néro* 6, 7, 20, 22, 40, 41, 42, 44, 47; Dio Cass. LXIII. 26, 27; Euseb. *Chron.* 64 év; *Carmina sybiil.* V. 140—141.

³ Tacit. *Ann.* XVI, 22; Dio Cassius LXII. 26.

⁴ Dio Cass. LXIII. 6.

⁵ Sueton, *Néro* 53.

dékosan megverette magát, hogy elhitesse, miként szabadon játszik.¹ Itáliában, mint már mondtuk, annyira lejárt a magát, hogy sikereit csupán ügyesen szervezett és gazdagon fizetett tapsonczoknak, akik mindenüvé elkísérték, köszönhette. A rómaiakat elvégre meguntta; parasztnak tartotta őket s azt mondta, hogy egy becsvágyó művész csak is görög hallgatóság előtt játszhatik.

Az annyira óhajtott elutazás 66. november havában végre megtörtént. Néró néhány napot töltött már Achájában, midőn Cestius megveretésének hírére meghallotta. Megértette, hogy a háború tapasztalt és derék vezért követel, de mindenekfölött, olyat keresett, a kitől nem tartott Ilyen embernek vélte Titus Flavius Vespasianust, ezt a komoly 60 éves katonát, akit mindig a szerencse kísért és akiben alacsony származása nem kelthetett fel nagyratörő czélokot Vespasián ez időben kegy vesztett volt Néró előtt, mert nem lelkesedett valami nagyon gyönyörű hangjáért; midőn hírül hozták neki, hogy a palestinai hadsereg fővezényletét ő kapta meg, az első pillanatban azt hitte, hogy halálos ítéletét közük vele. Fia, Titus, csakhamar csatlakozott hozzá. Ugyanekkor Syria császári legátusi tisztségébe Cestius után Mucianus lépett Ilyenformán a három férfi, akik két év alatt csaknem a birodalom uraivá leendnek, együtt találta magát a keleten.²

A teljes győzelem, melyet a lázadók a császári legátus által vezérelt római hadseregen kivívtak, a legmagasabb fokra tüzelte bátorságukat. Jerusalemnak előkelő és előrelátó emberei levoltak verve, vezérei tisztán látták, hogy a győzelem elvégre is a rómaiaké lesz; a templom és a nemzet vesztét biztosra vették;³ menekülni kezdtek. A herodesi párt emberei, Agryppa emberei mindnyájan elhagyták a várost és a rómaiak után mentek.⁴ A pharizeusok közül viszont, számosán, akik a Törvény betartásán és az Israel számára álmodott békés jövendőn csüngtek, abban a nézetben voltak: hódoljanak meg a rómaiak előtt, mint meghódoltak a perzsák és a Ptolemeusok előtt. A nemzet függetlenségével nem sokat törődtek; Rabbi Jonathan Zakai, korának leghíresebb pharizeusa, teljesen visszavonult a politikától.⁵ Számos hittudós valószínűleg ekkor vonult vissza Jamniába s alapított ott talmud iskolákat, melyek csakhamar nagy hírre tettek szert.⁶

¹ Dio Cass. LXIII. 1, 8. és köv.; Sueton *Néró* 21—24, S3.

² Jos. B. J. proaem. 8; II., XLI. 1; III. 1; Sueton *Vesp.* 4; Tacit. *Hist.* V. 10.

³ Jos. *Vita* 4.

⁴ Jos. B. J. II. XX. 1; *Vita* 6.

⁵ Mechilta az Exodus XX. 22-ről; Bab. Talm. *Gittin* S6 a és b; *Aboth. derabbi Nathan*, c. IV; Midrasch rabba a *Koh*, VII. 11. és az *Eka*. 1. S-ről.

⁶ Derenburg *Hist. de la Pál*. p. 288.

Az öldöklések, eközben megújultak és kiterjedtek Syriának ama részeire is, melyeket eddig az öldöklési láz megkímélt. Damaszcusban lekoncizták az összes zsidókat. A damascusi nők többsége a zsidó vallást követte és bizonyára, voltak közöttük keresztyének. Elővigyázati intézkedésre volt szükség, mert a mézszárlás hirtelen s tudtokon kívül következett be.¹

Az ellenállás pártja bámulatos tevékenységet fejtett ki. Még a habozókat is magával ragadta az áradat. Tanácsot ültek a templomban, hogy egy nemzeti kormányt alakítsanak a nemzet kiváló fiaiból. A mérsékelt csoportnak ebben a pillanatban lemondani eszébe sem jutott Akár, mert még mindig azt remélte, hogy a mozgalmat ő fogja vezetni, akár, mert őt is ama minden józan ésszel ellentétben álló titkos remények szállották meg, melyeknek oly könnyen engedjük át magunkat a válság óráiban; majdnem mindenben tevékenyen vett részt. Tiszteletre méltó férfiak, a sadduceus vagy papi párt több tagja, a phariseusok előkelőbbjei,² vagyis a felső polgári kör tagjai, élükön a bölcs és tiszteletre méltó Simon ben Gamaliellel³ (az Ap. Csel. Gamalieljének fiával és Hillel másodunokájával) a forradalomhoz csatlakoztak. Alkotmányosan intézkedtek; elismerték a sanhedrin suverenitását. A város és a templom szervezett hatóságok alatt állott, e hatóságok tagjai között ott látjuk Hánant (Hánan fiát, aki Jézust halálra ítélte), a főpapok legelsőjét⁴ Josué ben Gamalat, Simon ben Gamaliel, Josef ben Goriont. Kormánybiztosokul József ben Goriont és Hánant nevezték ki Jerusalemben. Eleazárt, Simon fiát, ezt a meggyőződés nélküli demagógot, akinek személye, dicsvágya veszélyessé vált ama kincsek révén, melyekre szert tett, célzatosan mellőzték. Egyúttal kormánybiztosokat választottak a tartományok részére is, valamennyien mérsékelték valának kivéve, Eleazárt, Ananiás fiát, akit Idumeába küldtek. Josephust, aki ettől kezdve tett szert oly ragyogó elismerésre, mint történetirő, Galilea prefektusává tették. A megválasztottak sorai között számos komoly ember volt, akik a tisztséget nagyrészt azért fogadták el, hogy a rendet fentartani megkíséreljék és abban a reményben, hogy féken tartsák az anarchista elemeket, akik mindent felforgatni törekedtek.⁵

A lelkesedés Jerusalemben rendkívüli fokra hágott. A város táborhoz, fegyvergyárhoz hasonlított; a fiatal emberek lármájától

¹ Jos. B. J. II. XX.; *Vita* 6.

² Joseph. *Vita* 5.

³ Joseph. *Vita* 38. .

⁴ Jos. B. J. IV. III. 7.

⁵ Jos. B. J. II. XX. 3 s köv.; XXIII. 1; *Vita* 7. Figyelemmel arra, hogy Josephus el akarja simítani szereplését a forradalomban és a valóságnál jóval mérsékeltebbnek tünteti fel magát.

viszhangoztak a falak mindenfelől, akik a katonai szolgálatban gyakorolták magukat.¹ A zsidók a kelet legtávolabbi részeiből, főleg a parthnsok királyságából, tömegesen siettek a város falai közé, meglévön győződve, hogy a római uralom a végét járja.² Ereztek, hogy Néró utolsó órája nincs messze és megváltak győződve, hogy a császárság vele együtt elbukik.³ A cesári czimnek ez az utolsó viselője, aki a szégyenben és a megvetésben fetreng, kézzelfogható jelként tűnt fel előttük. E nézpon mellett, a felkelés kevésbé esztelennek tűnhetett fel, mint a minőnek mi tartjuk, mi, akik tudjuk, hogy a császárság önmagában bírta a szükséges erőt ahhoz, hogy többszörösen újjászülessék a jövőben. Igen alaposan lehetett hinni, hogy Augustusnak műve szétmáló félben állott; minden perczen látni vélték a parthusokat, amint szétarabolják a római földeket⁴ és ez tényleg be is következett volna, ha az Arsacida politika különböző okokból e pillanatban nem lett volna felette gyöngé. Enoch könyveinek egyik legszebb képét képezi az, ahol a próféta látnoki szeme a juhoknak adja a kardot, és a fegyveres juhokkal véteti üzöbe a vad állatokat; azok meg is futamodtak.⁵ így éreztek bizonyára a zsidók. Hiányos katonai ismeretük mellett nem tudták megérteni, hogy a Floruson és Cestiuson kivívt sikerek csalóka fény csupán.

Pénzeket verettek a Makkabeusok pénzének alakját utánozva, a templommal vagy más zsidó jelképpel, régies héber feliratokkal.” A «megszabadulás* vagy’ ’Simon szabadságát-nak éveiről keltezett pénzdarabok eleinte név nélkül vagy «Jerusalem nevében⁷ bocsátottak ki, később a pártfőnökök nevét viselték, akik valamely töredék élén a legfelsőbb hatalmat gyakorolták.⁸ Sőt lehetséges, hogy

¹ Jos. B. J. II. XXI. 1.

² Jos. B. J. proaem. 2; VI. VI. 2. Dio Cass. LXVI. 4. ·

³ Ugyan e gondolat uralkodik az Apocalypsisben is. L. alább.

⁴ Apoc. IX. 14—21; XVI. 12—16. V. Jos. B. J. VI., VI. 2.

⁵ XC f. 19. (Dillmann); LXXXIX. 27—28 régi beosztás.

⁶ A zsidó numisimatikában felette nehéz egymástól megkülönböztetni az első, a második és a Macchabeus féle lázadás pénzeit. L. Madden *History of jewish coinage*, p. 154 s köv.. ahol a megelőző munkák összegezve vannak. Madden általában Lewy hypothesisait fogadja el, a melyekhez szintén sok kétely fér. Attól lehet tartani, hogy e kételyeket sohasem lehet megoldani, mert lehetséges, hogy az első lázadásban asmoni pénzeket verettek át a másodikban pedig az első lázadásból való pénzeket. Minden darab a templom vagy a Jerusalem szabadságáról, «Sionnak szabadságáról keltezett pénz az első lázadásból való, vagy utánzata az első lázadásból való pénzdarabnak; a második lázadás tényleg nem lett úrrá Jerusalemben. Nem valószínű, hogy az első lázadás idején római pénzeket vertek volna át mint azt a második lázadásban tették. (Madden, p. 171, 176, 203—205.)

⁷ Madden, p. 164, 173—174, 180.

⁸ Eleasár, Simonnak fia és Simon, Giorás fia. Nem tudjuk bizonyosan,

ft lázadás legelső hónapjai óta, Eleasár, Simonnak fia, aki óriási ezüst készletek fölött rendelkezett, veretni mert oly pénzt is, melyen magát «főpapnak» czímezte.¹ A pénzkibocsátás tekintélyes arányokat öltött; ezt hívták azután együtt ekként: «Jerusalem! pénz» vagy «a veszedelem pénze».²

A mérsékelt párt mindinkább Hanánt ismerte el fejének. Még mindig azt remélte, hogy a néptömeget is megfogja nyerni a békének; kéz alatt a fegyverek gyártását lassítani, az ellenállást, úgy tévén, mintha azt szerveznék, — ellensúlyozni igyekezett. Ez a legveszedelmesebb játék a forradalmi időben; Hanan nagyon is rászolgált arra, hogy a forradalmárok árulónak tartsák.³ A rajongók szemében nem volt igaza, amiért tisztán látott; a történet szemében, nem menthető, amiért a leghamisabb álláspontra helyezkedett, arra, mely a háború tevéseben áll annélkül, hogy abban hinnék; pusztán csak azért, mert abba a tudatlan fanatikuskok bele sodortak. — A forrongás és zavar rettenetes arányokat öltött a tartományokban. A Holt tengertől keletre és délre fekvő, tisztán arab vidékek⁴ rabló bandákat zúdítottak Judeára, akik fosztogatásból és öldöklésekből éltek. A rendet fentartani ily körülmények között lehetetlen volt, mert a rend helyreállítása érdekében kikellett volna üzni a két elemet, mely a forradalomnak erejét képezte, a fanatismust és a rabló kalandozást Rettenetes helyzet az olyan, melyben az idegen segély és az anarchia között lehet választani csupán. Acrabatenében,⁵ egy fiatal és kitűnő párttag, Simon, Gioras fia, kifosztotta és kinpadra dobatta a gazdagokat⁶ — Galileában Josephus hiába kísérelt megőrizni némi józanságot; bizonyos Gischala János, vakmerő és dühös agitátor, akiben a kérlelhetlenség lángoló euthusiasmussal párosult, mindenben ketté vágta törekvéseit Josephus kénytelen volt, a kelet örök szokását követve, rablókat toborzani és rendes zsoldot fizetni nekik váltságdíj fejében.⁷

váljon Gischala János veretett pénzt. (Madden, p. 182.) Nincs igazuk azoknak, kik Hananról és Simon ben Gamaliellről is azt mondják, hogy pénzt verettek. Az utóbbi egyszerű polgár, tekintélyes egyháztudós volt csupán s a suverenitásban nem volt része. Derenb. *Hist. de la Pál* p. 270, 271, 286, 423, 424.

¹ Madden p. 156, 161. és köv.; V. Jos. B. J. II. XX. 5.

² Tosiphta *AAaaser scheai* 1; Jer. Talmud 1, 2; Bab. Talm. *Baba Kama* 97 b; *Bechoroth.* 50 a; *Aboda sara* 52 b. V. Levy *Gesch. der jud. MOnTen* p. 126 és köv.

³ Jos. B. J. II. XXII. 1.

⁴ A nabateai feliratok nyelve a syr; de a tulajdonnevek arabok. *Obeis, Jamer* stb. ·

⁵ Judeával és Samariával határos vidék.

⁶ Jos. B. J. II. XXII. 2; IV. IX. 3. és köv.

⁷ Jos. B. J. II. XX. 5—XXL; *Vita* 8 és köv.

Vespasian megtette készülteit a nehéz táborozásra, melylyel megbízták. Terve az volt, hogy északfelől támadja meg a felkelést, leveri először Galileában, azután Júdeában, azt mintegy Jerusalemet veti és amidőn már e központra szorítkozik teljesen, ahol az összezúfolás, az éhség, a párttöredékek okvetlenül borzalmas jeleneteket fognak előidézni, várakozó állást foglal el, vagy, ha ez nem lenne elég, egész erejével ront neki. Antiochiába ment tehát, ahol II. Agrippa csatlakozott hozzá összes erejével. Antiochiában mindedig nem fordult elő zsidó öldöklés, kétségkívül, mert falai között számos görög lakott, akik a zsidó vallást karolták fel (leggyakrabban keresztény forma alatt), ami élet vette a gyűlölködéseknek. E pillanatban azonban «a vihar kitört»; az esztelen vád, hogy a várost felakarták gyújtani, öldöklésekre vezetett, karöltve szigorú üldözéssel, melyben kétségkívül sokan veszték el Jézusnak tanítványai közül, akiket összetévesztettek ama vallás követőivel, mely már csak félig volt az övék.¹

A csapatok 67. márczius havában indultak el a rendes úton, a tenger mentén haladva, Ptolemaisban (Acre.) szállottak először táborba. Az első támadás Galileát érte. A lakosság hősileg viselte magát. A kicsiny s csupán az imént megerősített város, Judifát vagy Jotapata-² bámulatos ellentállást fejtett ki. A védők közül egyetlen egyszem akarta túlélni a város elvesztését, midőn már menekülniük nem lehetett, egymást konczolták fel. < Galilei. » Ez a szó ettől kezdve egy értelmű volt a fanaticus sectariussal, aki makacsul keresi a halált³ Tiberiást, Tarichaeást, Gamalát csakis valóságos mérszárulás után tudta bevenni a római hadsereg. A történet kevés példát mutat föl egy egész nemzetnek ilyen szétmorzsolásáról. A tónak békés hullámain, ahol Jézus Isten országáról álmodozott, szintén pirosra festette a vér. — Partját rothadó holttestek fedték, dögvészes levegő nehezedett hullámainra. A zsidók tömegesen menekültek a bárkákra; Vespasián megölette s a tóba fulasztatta őket. A lakosságnak femnaradt életképes részét eladták, hatezer hadifoglyot küldtek el Nérónak Achajába, hogy ott a Corinthusi szoros átvágásánál a legnehezebb munkát végeztessék velők,¹ az öregjét

¹ Jos. B. J. VII. III. 3—4.

² Ma *Jffat*, vagy *Teli Jefat*, vagy *Tell Djeftah*, V. Schultz, a *Zeisschrift der d. m. G.* 1849 p. 49 s. köv.; 59 s. köv.; 61; Ritter XVI. p. 764 s. köv.; Robinson III. p. 105 s. köv.; Aug. Parent *Siège de Jotapata* (1866) p. 3 és köv. Neubauer *Geogr. du Talmud* p. 193, 203—204. Reland *Gopatadja* másolói hiba; Jozsue //ZoA-elje nem ide tartozik.

³ V. A* *Apostolok* 235. 4. j.

⁴ Jos. B. J. III., X. 10; Lucian v. inkább Philostrates, *Nero seu de isthmo perfodiendo* 3. L. Az előítéletet ez átvágás felől a Sibyllai költeményekben V. 32, 138, 217; VIII. 155, XII. 84. V. Philostrates *Apoll. V.* 19.

felkoncizolták. Az átpártolás megindult: Josephus, akinek természete nem igen volt fogékony s aki a háború kimenetelében különben is mindig kételkedett, átment a rómaiakhoz és Vespasiánusnál és Titusnál csakhamar nagy kegybe jutott — Összes írói ügyessége nem volt képes lemosni róla e gyáva színezetű tettet.¹

A 67. esztendő közepe ezzel az irtóháborúval telt el. Galilea sohasem jött magához többé; az ott lakó keresztyének kétségkívül a tó túlsó partjára menekültek; attól kezdve Jézusnak országa nem szerepel többé a keresztyénség történetében. Gischala, mely legtovább tartotta magát, novemberben vagy decemberben esett el. Gischala János, aki lángoló hévvel védte, megmenekült és elérhette Judeát. Vespasianus és Titus Caesareában ütötték fel téli tanyájukat, Jerusalemtől ostromára tévén meg előkészületeiket-

A nemzeti védelem érdekében szervezett ideiglenes kormányoknak nagy gyöngesége már, hogy vereséget elviselni nem képesek. A túlzók által megingatva hatalmukban megbuknak azon a napon, melyen a felületes tömeget nem ajándékozhatják meg azzal, a miért megválasztották: a győzelemmel. Gischala János és a Jerusalemben naponként érkező galileai menekültek dühöngő szenvedéllyel leikökből csak fokozták a szenvedélyesség mértékét, mely a forradalmi pártot hevítette. Forró, lihegő lélegzet tört ki keblökből: «nem vagyunk leverve mondották; csupán alkalmasabb helyeket keresünk, miért nyűttük volna el magunkat Gischalában és a hitvány erődökben, mikor az anyavárost kell megvédenünk?» — «Én láttam, mondotta Gischala János, a rómaiak hadigépeit nagy zajjal törni a galileai városok falait; Jerusalemtől azonban, hacsak szárnyaik nincsenek, nem fogják lerombolni.» Az egész fiatalság a végletekig menő harczért lelkesült. Önkéntes csapatok könnyen csapnak át fosztogatásba; fanatikus bandák, akár vallási, akár politikai rajongás lelkesítette őket, mindig rabló csapatokhoz hasonlítanak.³ Élni kell,

¹ *Vita* 38, 39. Fölötte gyöngé magyarázata ama bizalmatlanságnak, mely Jerusalemtől legtekintélyesebb embereiben lakott. Tiberiási Justus igen kedvezőtlenül nyilatkozik Josephusról (*Vita* 65).

² Jos. B. J. III., IV., II.; *Vita* 65, 74—75 (nem felejtve el Josephus hiúságát). Tacit. *Hist.* V. 10. .

³ Figyelemre méltó, hogy Barnabást, akit Máté XV. 7. politikai ügyvallási orgyilkosnak mond, János XVIII. 4. /A/A-nek nevezi. Emlékezzünk meg a Vendébeliekéről, a törvény utonállóiról és bizonyos pontig a francia forradalom önkényeseiről, nem felejtve el, hogy Josephus, a kiről ezt az egész történetet ismerjük, olyan Dumouriez-féle. Részrehajlásával politikai ellenfelei iránt lépten-nyomon találkozunk. Ha hinni akarnók, ehvülni tudók nem voltak egyebek, mint egy maroknyi nyomorult, akikkel a nemzet nem rokonszenvezett. Tacitus és Dio Cassius egészen másképp tüntetik fel a dolgokat. Szerintök ugyanis a nemzet volt az, mely fanatisálva volt. Világos,

már pedig szabad csapatok csak úgy tudnak megélni, ha a lakosságot sanyargatják. íme innen van az, hogy útonálló és hős, a nemzeti válság idején majdnem egyértelmű. A háború párt mindig zsarnoki; a mérséklet még sohasem mentette meg a hazát, mert a mérséklet legelső szabálya: megalkudni a körülményekkel, a heroizmus pedig rendszerint nem hallgat az észre. Josephusnak, ennek a bírálóan rendszerető embernek, valószínűleg igaza van, midőn a nem hátrálást kimondó határozatot úgy állítja elénk, mint néhány eszeveszettnek tényét, akik erőszakkal rántották maguk után a békés polgárokat, akik a feltétlen meghódolásnál nem akarhattak egyebet. így van ez a leggyakrabban; dynastiával¹ nem bíró nemzetől nagy áldozatokat kicsikarni csak úgy lehet, ha azt terrorisáljuk. A tömeg lényegében félénk; csakhogy a félénkség nem számít a forradalom idején. A rajongók mindég kicsiny számban vannak, de, mert a kibékülés útjait elvágják, ők az urai a helyzetnek.² Ilyen viszonyok között a hatalom szükségszerűleg a lelkesebbek kezébe kerül s a politikusok a tétlenségre vannak utalva elkerülhetlenül.

E benső, égető láz előtt, mely naponként nőtt, a mérsékelt párt³ állása tarthatlanná vált. A rabló bandák, a környék kifosztása után, ismét Jerusalemba vetették magukat; azok, akik a római fegyverek elől elmenekültek, szintén a városba zsúfolódtak össze s azt kiéheztették. A tényleges hatalom működni megszűnt; a zeloták uralkodtak;⁴ azokat, akik a «mérséklet» révén gyanúsaknak tűntek fel, irgalom nélkül felkoncizolták. Eddig a harcz és az erőszak illetlenül hagyta a templomot. Immár zeloták és útonállók ütöttek tanyát a szent helyen; a törvény által biztosított tisztaság összes szabályai feledve voltak; a küszöbököt vér piszkolta be, mocskos lábak taposták.⁵ Ennél irtózatosabb büntett már nem is létezhetett a papok

hogy Josephus kisebbiteni akarja a rómaiak előtt a vétket, melyet honfitársai elkövettek és menteni hiszi őket, ha barátságukat és hazafiságukat könnyíti. Nem szabad különben elfelejtenünk, hogy a zsidó háború története Titus censuráján ment keresztül és megkapta II. Agrippától a *visa-t*. Josephus legalább azt állítja (*Vita* 65.)

¹ A dynastia maga is alapjában nem egyéb, mintegy állandó és szabályozott terrorizmus.

² Lásd különösen ami Tiberiásban történt. Jos. B. J. III. IX. 78; *Vita* 65. A muszalmán fanatizmus, a legtöbb esetben szintén egy kisebbség ténye, mely az egész nép fölött uralkodik.

³ *Hoi metrioi* mint Josephus nevezi olykor őket.

⁴ A «zelota» nevét (héb. *Kanna*) eddig jó értelemben vették. A lázadás idejében a terroristák vették fel e nevet és adtak annak az orgyilkosokkal hason értelmet. (Jos. B. J. IV. III. 9; VIII., VIII. 1) Az «orgyilkosok» névről a Talmudban, lásd Derenburg p. 279, 281, 285, 475—478. V. ö. Joseph. B. J. II. XIII. 3; *AnL* XX. VIII. 5.

⁵ Jos. B. J. IV., III. 6. . .

előtt A többi vallásos hívek abban a Dániel által megjósolt szentségtelenítést látták. A zeloták, mint minden rajongó harcos, nem sokat törődtek a rítussal és azt a kiválóan szent cselekedetnek, a liarcznak rendelték alá. Nem kevésbé súlyos merényletet követtek el azzal, hogy a pontificatus rendjét megváltoztatták. A családoknak kiváltságával, melyeknek kebeléből választottak szokás szerint főpapot, nem törődve, választásuk a papi törzs egy jelentéktelen ágára esett és itt is a sorshúzás egészen democraticus formáját alkalmazták.¹ A sors, természetesen, képtelen eredményeket teremtett; választása egy parasztra esett, akit Jerusalemben úgy kellett erővel hurcolni és ahol tiltakozása ellenére reá aggatták a szent öltönyöket; a pontificatust carnevali jelenetek tették csúffá. A komoly emberek mindnyájan, a phariseusok, a sadduceusok, a Simon ben Gamalielek, a József ben Gorionok éppen abban sértettek meg, ami előttük a legdrágább volt.

Ennyi túlkapas láttára az aristokrata sadduceus-párt végre a reactio terén tett kísérletet Hanan, sok ügyességgel és bátorsággal összehozni próbálta a tisztességes polgárságot és mindazokat, akik komolyan gondolkoztak, hogy a fanatizmus és az istentelenség szörnyű szövetségét hanyatt buktassa. A zelotákat megszorították és a templomban, mely kórházzá alakult, körül zárolták. A forradalom megmentése érdekében a legvégső eszközhöz nyúltak: az Idumeabelieket hívták be a városba, vagyis banditák csapatjait, akiknek az erőszak mindennapi kenyerök voltak s akik ott csatangoltak Jerusalemben körül. Az idumeabeliek bevonulását véres öldöklés jelezte. A papi osztálynak valamennyi tagját, akiket előkaphattak, felkoncizolták. Hanan és Jézus, Gamalának fia, ott veszték a rettenetes mézszárlásban; testeiket nem temették el, ami hallatlan bántalom volt a zsidóknál.

Így veszett el fia annak, aki Jézus halálának fő okozója volt. A Beni-Hananok hűek maradtak az utolsó perczig szerepükhöz és hogy úgy mondjam — kötelességökhöz. Elveszték, mind legnagyobb része azoknak, akik a sekták és a fanatizmus túlkapasait meggátolni akarják, de nemesen veszték el. Az utolsó Hanan nagy tehetségű, ügyes ember lehetett;² közel két esztendeig harcolt az anarchia ellen. Valóságos arisztokrata volt, olykor kemény,³ de méltóságos, aki a közdolgokba őszinte érzelemmel elegyedett, akit tiszteltek, s aki szabadelvű volt oly értelemben, hogy a nemzetet nemeséggel és

¹ Tosiphtha *Joma* I.; Sifra a *Levit* XXI. 10 fölött; Tanhuma 48a.

² Jos. B. J. IV., V. 2.

³ H. ö. Ant. XX.. IX. 1. és B. J. IV. V. 2. E részekben némi ellenmondás van. Kétségtelen azonban, hogy egy azon egyénről van szó. (V. ö. B. J. IV. III. 9. 1.)

nem erőszakos eszközökkel óhajtotta kormányozni. Josephus nem kételkedik, hogy ha életben marad, tisztességes alkut hozott volna létre a rómaiak és a zsidók között és halálának napját úgy tekinti, mint azon pillanatot, melyen Jerusalemben és a zsidó köztársaság sorsa végleg eldőlt. A sadduceus-párt legalább végleg elbukott, ez a gyakran dölyfös, egoista és kegyetlen párt, de amely mindenek között egymaga képviselte az észszerű és az országot megmenteni képes véleményt.¹ Ha közönséges szavakkal élnénk, hajlandók lennénk azt mondani, hogy Hanan halálával Jézus meg lett bőszerű. A Béni Hananok voltak azok, akik Jézus jelenlétében erre az okoskodásra fakadtak: «Ezeknek a dolgoknak a folyománya az lesz, hogy eljönnek majd a rómaiak és eltörlik a templomot és a nemzetet» — és akik hozzá tették: «Jobb ha csak egy ember hal meg, hogy sem elveszen az egész nép.»² Őrizkedjünk mindamellett egy ily együgyűen istentelen kifejezéstől. A történetben nincs több bosszúállás, mint a természetben; a forradalmak nem igazságosabbak a vulkánnál, mely kitör, vagy a hógörgetegnél, mely leszalad. Az 1793. év nem állott bosszút Richelieun, XIV. Lajoson és a francia egység megállapítom; hanem azt igazolta, hogy korlátolt látókörű emberek maradtak volna, ha nem éreznék üres, hiú voltát annak, amit cselekesznek machiavelismusuk frivolitását, mély politikájuk haszontalan, államelméleteik esztelen vérengző voltát. Egyedül a Prédikátor jelenik meg, mint valódi bölcs, azon a napon, melyen kimerültén s csalódottan felkiált: «Minden hiába való a nap alatt»

Hanannal (a 68. év első napjaiban) oda veszett a régi zsidó papság, hűbéres intézménye a nagy sadduceus családoknak, a melyek oly élénk ellentállást fejtettek ki a bölcső korát élő keresztyénység ellen. Mély megilletődést keltett mindenfelé, midőn ott látták kidobva a városon kívül a kutyáknak és a sakálóknak martalékul vetve, a nagy tiszteletben tartott arisztokratákat, akik alig néhány órával előbb kevély pontificalis öltözetben pompáztak a fényes szertartások élén, a Jerusalemben özönlött zarándok sereg hódolata által környezetten. Egy letűnt világot zárt ez a látvány magába. A forradalmárok által szervezett democraticus pontificatus ephemer tartamú volt. A keresztyének szerint, két vagy három egyént díszítettek fel a papi petal ónnal. Mindez azonban mi következménnyel sem járt. A pap, még kevésbé, mint a templom, melytől függött, nem volt a sors által kijelölve arra, hogy döntő szerepet játszik a judaizmus kebelében. A fő, döntő szerep a rajongónak, a prófétának, a zelotának, Isten küldöttének jutott. A próféta megölte a királyságot, a rajongó, a lángoló sectarius megölte a papot. A megölt papság

¹ Jos. B. J. IV. III-V. 2.

² Ján. XI. 48—50; XVIII. 14.

és királyság után nem maradt meg immár más, mint a fanaticus, aki még két és fél esztendeig liarczol a végzet ellen. Midőn pedig a fanaticusra is reá kerül a bukás sora, megmarad az egyháztudós, a rabbinus, a Thora magyarázó. A pap és a király nem éled fel többé soha.

Sem a templom. Ezek a zeloták, akik a rómaiakkal tartó papok nagy megbotránykozására, a szent helyből erődöt és kórházat csináltak, nem estek oly messzire, mint első pillanatra látszik, Jézus érzelmeitől. Mire valók a kövek? A szellem jöhet számba egyedül s ami Israelnek szellemét védi, a forradalom bir azzal a joggal, hogy bemocskolhassa a köveket Attól a naptól kezdve, melyen Ezsaiás kimondotta: «Mit használnak nekem a ti áldozataitok^ a materiális cultus elmaradt slendrianismussá törpült, melynek el kellett tűnnie.

A papság és az — alapjában teljesen democraticus nemzeti párt között, mely más nemességet a vallásosságnál és a Törvény betartásánál el nem ismert, az ellentét Nehemias kora óta, aki már farizeus, érezhető.¹ A valódi Aaron, a bölcsék előtt a jónak az embere.² Az Asmoneusok, akik egyben papok és királyok voltak, csak ellenszenvet keltettek a vallásos embereken. A mindennap népszerűtlenebbé és erőszakosabbá vált sadduceismust csupán az a megkülönböztetés mentette meg, melyet a nép a vallás és annak szolgálói között megvont.³ Se király, se pap, íme ez volt alapjában eszményképe a farizeusnak. Minthogy államot egymaga létesíteni képtelen volt, a judaismusnak szükségszerűleg abba a helyzetbe kellett jutnia, amelyben azt tizennyolcz század óta látjuk, vagyis parasita módra élnie, idegen respublikában. De végzete volt immár az is, hogy templom és papságnélküli vallássá alakuljon. A templom szükséges intézménnyé avatta a papot; rombadölte annak kimúlását jelentette. A zeloták tehát, akik 68-ban megölték a papokat és bemocskolták a templomot, hogy Istennek ügyét megvédehnezzék, nem állottak Israelnek valódi hagyományán kívül.

Világos volt azonban, hogy a hajó megfosztva conservativ terhétől, egy eszeveszett kormány vezetése mellett, irtózatos örvény felé rohan. A sadduceusok felkonczolása után már a rémület uralkodott Jerusalemben, minden zabola és fék nélkül.⁴ Az elnyomás oly ará-

¹ Néhém, XIII. 4 s köv.

² Schemata és Abtalion története: Bab Talmud Joma 71b.

³ Strabo XVI. II. 37, 40. Strabó ismereteit egy szabadelvű zsidótól vette, aki ellenese volt a papságnak és az akkori hatalomnak. Frázisa híven tükrözteti vissza az ellenszenves érzelmeket, melyekkel egy demokratikus zsidó a templom iránt viseltetett . . . *hót tyranoeion bde/ytomenón . . . hős hieron temnyontón kai sebomenón.*

⁴ A benyomásra vonatkozólag, melyet a polgárháborúnak e dühöngése a rómaiakra tett, (1. Plinius *Hist. not.* XII. XXV. 54.)

nyolcat öltött, hogy senki sem mert nyilvánosan sem sírni, sem halottakat temetni. A részvét büntett számba ment Tizenkétezerre teszük számát a gyanúsaknak a kiválóbb állásnak közül, akiket a fékevesztett dühöngők vérengzése veszejtett el. Josephusnak becsléseit erre nézve azomban kételkedve kell fogadnunk. E történetírónak elbeszélésében a zeloták uralma felől van valami képtelen; istentelenek és nyomorultak nem ragadtatták volna magukat olyan öldöklésre, a minőt véghez vittek. Épen annyit ér ez, mintha a francia forradalmat a bagnóból kiszabadult gálya rabok néhány ezreinek ténykedéséről akarnók kimagyarázni. A tiszta istentelenség sohasem vitt véghez valami jelentősét a világon. Az igazság ott van, hogy népfelkelések, melyek rendszerint a homályos öntudatnak, nem pedig a józan belátásnak a művei, bajba keverik magokat saját győzelmük által. A hasonnemű összes mozgalmak szabálya szerint, a jerusalemi felkelés is nem tett egyebet, mint önmagát ásta alá. A legjobb hazafiak, azok, akiknek a 66. év sikereiben a legtöbb részök volt, Gorion, Perasi Niger halállal lakoltak. Az egész tehetős pártot kiirtották.¹ Nagy feltűnést keltett főleg bizonyos Zakariásnak, Baruch fiának, halála, akit Jerusalemben legbecsületesebb emberének ismertek, s minden jó ember szeretett. A forradalmi bizottság elé hurcolták, mely egyhangúlag halálra ítélte. A zeloták ott konczolták fel a templom közepén. Ez a Zakariás, Baruch fia, barátja lehetett a keresztyéneknek; mert bizonyos utalást vélnek találni reá azokban a prófétai szavakban, melyeket az evangyelisták az utolsó napok borzalmairól adnak Jézusnak szájába.²

A rendkívüli események, melyeknek színhelye Jerusalemben volt, tényleg a legnagyobb mértékben ragadták meg a keresztyéneket. Jézusnak békés tanítványai, megfosztva fejöktől, Jakabtól, az Urnak testvérétől, eleinte tovább folytatták askéta életüket a szent városban és a templom mellett szorongva, várták a menyei megjelenést. Ott éltek közöttük Jézus családjának túlélő tagjai is, Clopas fiai, kiket még a zsidók is nagy tisztelettel vettek körül. Mindaz, ami történt, úgy tűnt fel előttük, mint megerősítése Jézus szavainak. Mik is lehettek volna e görcsös vonaglások egyebek, ha nem kezdete annak, amit «messiási gyötrelmeknek»³ hívtak, a messiási születési fájdalmak előjátékai? Úgy voltak meggyőződve, hogy Krisztus diadalmas megérkezését a hamis próféták fellépése fogja megelőzni.⁴ A keresztyén hitközség fejeinek szemében e hamis próféták a zelota

¹ Jos. B. J. IV. V. 3., VII. 3.

² Máté XXIII. 34—36. L. egyébként *Jézus élete* 13 kiad. p. 366.

³ ódines, Panto de taufa arché ódinön. Máté XXIV. 8; Márk XIII. 8.

⁴ Máté XXIV. 4 és köv. V. Máté VII. 15.

vezérek voltak.¹ Erre az időre alkalmazták Jézusnak félelmetes szavait, melyekkel a végítélet elközelgését jelző istencsapásokról emlékezett meg. Lehetséges, hogy a község kebelében néhány felkent lépett fel, akik Jézus nevében kezdtek szólni;² a község véneinél élénk ellentállásra találtak, azzal állottak elő, hogy Jézus megjósolta előre az efféle csalók fellépését s azt hagyta meg, hogy őrizkedjenek tőlük. Ez használt; az egyházban máris meggyökeredett hierarchia, az engedelmisség, ez a jézusi örökség gátat vetett az efféle szédelgéseknek; a keresztyénség hasznat húzott abból a végtelen ügyeségből, melyei hivatalos tekintélyt tudott szervezni még egy népmozgalom közepette is. A csirájába levő püspökség (vagy helyesebben mondva a presbyteriat) megakadályozta a félszeg túlzásokat, melyekbe a tömeg öntudata mindig elmerül, ha nincs aki vezesse. Érezhetővé válik ettől kezdve, hogy az egyház szelleme az emberi dolgokban a józan ész eszközévé leend, konzervatív és gyakorlati ösztönné, mely a demokratikus félszegségekkel éles ellentétben áll.

A jerusalemi egyház képviselőinek ez a politikai bölcsessége nem volt minden érdem nélküli. A zeloták és a keresztyének közös ellenséggel állottak szemben, t. i. a sadduceusokkal, a Beni-Hanókkal. A zeloták lángoló hite kétségkívül hatalmas csábót gyakorolt a zsidó-keresztyének nem kevésbé rajongó lelkére. A rajongók, akik a pusztába ragadták magokkal a tömeget, hogy ott Istennek országát mutassák meg nekik, nagyon sokban hasonlítottak Keresztelő Jánosra és egy kissé Jézusra. Nehányan a hívők közül, — úgy látszik a kivonulókhöz csatlakoztak;³ mindamelllett a keresztyénség lényegében gyökeredző békés szellem volt az, amely győzedelmeskedett Az egyház vénei e veszélyes áramlatok ellen a Jézustól származódnak mondott beszédekkel szállottak ki a síkra: <Vigyázzatok, meg ne tántorodjatok, mert többen fognak előjönni az én nevemben, akik ezt mondják: «Én vagyok a Messiás» és sokan hisznek bennök . . . Ha majd azt mondja valaki nektek: «A Messiás itt van, amott van », ne higgyetek nekik. Mert támadnak hamis megváltók és hamis próféták és számtalan csudát tesznek, hogy megtántorítsák ha lehet még a kiválasztottakat is. Jusson eszetekbe majd, hogy ezt előre megmondottam nektek. Ha tehát valaki azt mondja nektek:

¹ *Ap. Csel.* V. 36—37; VIII. 9—10; XXI. 38; *Jos. Ant.* XX. V. 1; VIII. 6; B. J. II. XIII. 5; VII. XI.

² Máté XXIV. 4—5, 11, 23—26. A körülmény *en frémő* (V. 26) a zélota csalókra látszik utalni.

³ Máté XXIV. 4, S; Márk XIII. 5—6. Egyik apostol Sí/o/A-nek van minősítve (Luk. VI. 15., *Ap. Csel.* 1, 13) és *Kananaoi'snak* = *Kanna*, (Máté X. 4., Márk III. 18).

«Jöjjetek ki a pusztába, mert ott van ő», ne mozduljatok; «Nézzétek meg őt a rejtek házban» — ne higyjétek el . . .»

Előfordultak kétségkívül itt-ott apostasiák, sőt árulások, testvér testvér ellen tört; a politikai villongások a keresztyéni szeretet meg-hidegülésére vezettek;¹ de a többség, bár bensőleg rokonszenvezett Izraelnek válságával, nem fogott kezét az anarchiával, még ha valamely hazafias ürügy alatt közeledett is az hozzá. Ennek az ünne-pélyes órának keresztyén kiáltványa egy Jézusnak tulajdonított be-széd,² Apocalypticus darab, mely úgy lehet, a mester által tényleg mondott néhány szóból indult ki és mely az immár igen közelinek vélt végkatasztrófának szoros összefüggését magyarázta ki a fennálló politikai helyzettel. A darab mai teljes alakját csak később, az ostrom után nyerte el; de bizonyos szavak, melyeket Jézussal mondat el, e pillanatra vonatkoznak, a melyhez érkeztünk. «Mikor azért látand-játok a pusztulásnak amaz utálatát, melyről Dániel próféta beszélt,³ a szent helyen (aki olvassa jól értse meg!) akkor, akik Júdeában lesznek, fussanak a hegyekbe; aki háza padlásán van, ne szálljon alá, hogy valamit házából kivigyen és aki a mezőn leszen, ne térjen haza, hogy az ő ruháját elvigye. Jaj a terhes asszonyoknak és a szoptatóknak ezeken a napokon! És imádkozzatok, hogy ne télen legyen a ti futástok és ne szombat napon; mert leszen akkor nagy nyomorúság, a minő még nem volt e világ kezdetétől fogva mind ez ideig és a minő ezután sem lesze.»

Más, ilyenmő Apocalypsisek forogtak közkézen, úgy látszik Énoch neve alatt is és a Jézustól átvett beszédekkel saj^szerő kereszteződeket mutattak fel. Az egyikben közölök az isteni Bölcses-ség, mely mint próféta lép fel, szemére vetette a népnek bűneit,

¹ Máté XXIV. 10, 12.

² E gyönyörő külön álló részletet megtaláljuk Máté XXIV-ben és Márk XIII-ban. Lukács itt is, mint rendesen, változtatott (XIX. 43—44; XXI. 20—36).

H. ö. Mőtes menybemelele c. 8. 10.

³ Dán. IX. 27; XI. 31; XII. 11. a görög fordításban. Bármı értelme le-gyen is Dániel héber részletének, a görög kifejezés *bdelyma les erfmošeos* idő-számításuk első századában, az olvasóban bizonyára a templom profanatiójá-nak gondolatát keltette fel. H. ö. Máté XXIV. 15; Márk XIII. 14; I. Macch.

I. 54. A Máténál és Márknál előforduló *Hestos v. hasdıkota egy* szobor gondo-latát kelthetné fel; de nem áll, mintha Titus egy szobrot állított volna a templom helyére, másfelől itt egy a Titus által történt bevételnél régebbi profanatióról van szó, amint ez kétségkívül úgy az idézett synopticus részle-tekből, mint Jos. B. J. IV., VI. 3. végpontjaiból következik. A próféciák, me-lyekből Josephus e helyen határozatlanul beszél, úgy látszik, a *bdelyma la eriműscös* lehettek. Minden esetben e részlet azt mutatja, hogy a zéloták által elkövetett profanatiót és a város lerombolását két egymástól elválasz-tatlan dolognak tekintették.

⁴ Az Apocalypsisekben sőrőn használt phrasis.

próféta gyilkosságait, szívének keménységét¹ Töredékek, melyekről feltehető, hogy fennmaradtak, ugy látszik Zachariásnak, Baruch fiának felkoncsolására vonatkoznak.² Egy «óriási botrány»-ról is volt szó,³ mely az emberi gonoszság terén az iszonyat legmagasabb fokát képezte volna és a mely alatt a templomnak profanatiója értendő a zeloták által. A szörnyűségek a mellett tanúskodtak, hogy a kedvencnek eljövetele közel van és hogy az igazak bosszuállása nem sokáig várat már magára. A zsidó-keresztyének különösen sokkal többet adtak a templomra, hogysem ilyen szentségtörés iszonyattal ue töltötte volna el sziveiket Nem láttak ehhez hasonlót Nabukodonozor óta.

Jézusnak egész családja elérkezettnek látta az időt, hogy meneküljön. Jakabnak megöletése már is erősen meggyöngítette a kötelékeket a jerusalemi keresztyének és a zsidó orthodoxia között; a válás az egyház és a zsinagóga között a küszöbön állott. A zsidók gyűlölsége az istenfélő sectariusok ellen, nem lévén többé kéznél a római törvényszerűség, ami visszatartsa, kétségkívül nem egy erőszakos tette vezetett.⁴ Az istenfélő emberek élete, akik rendszerint a templom előudvaraiban tanyáztak és ott végezték imáikat, különben is állandó zavarásnak volt kitéve, a mióta a zeloták a templomot fegyvertárrá alakították át és gyilkosságaikkal beszennyezték. Nehányan nem riadtak vissza annak kimondásától sem, hogy a városra, melyet így beszennyeztek, nem illik többé a Sión név, hanem a Sodorna név és hogy falai között az izraeliták helyzete a fogságra hurczolt ősök helyzetére hasonlít Egyiptomban.⁵

Az elutazást úgy látszik a 68-ik év első hónapjaiban határozták el.⁶ Hogy e határozatot hatékonyabbá tegyék, elhíresztelték,

¹ Barnabás levele c. IV. XV. I. (a *Cod. sinaiticus* után) Luk. XI. 49. L. *Jézus élete* 13 kiad. p. XIV. XLII. LV. jegyzet, 40 j. 366.

² Igaz, hogy az evangyéliionokban «Zachariás, Barachias fiáról» van szó és itt összetévesztés foroghat fenn Zakariással, Joiada fiával. L. *Jézus élete* 13 k. p. 366.

³ *To teletón skandalon éggiken, peri hoú gegraptol, hós Énoch legei; eis touto gór ho despotés Syntetinéken toús hoiroús hói tds hémerds, hina tachyné ho agapémenos outou kai epi tén kiéronomian héxé.* Barnabás c. IV'. (a *Sinait.* után). E részlet nincs meg Enoch könyvében, melyet mi bírunk. H. ö. ellenben Máté XXIV. 22.

⁴ Euseb. *Hist. eccl.* III. V. 2. (gyöngye hitelű.)

* Apoc. XI. 8. '

* Máté XXIV. 15 s köv., Márk. XIII. 14 s köv., Márk XIII. 7. amellet bizonyít, hogy a futás a háború kezdetén történt. Luk. XXL 20—21, nem igen egyezik Máténak és Márknak imént idézett helyeivel, de bizonyára kisebb hitelű is. Lukács szerint a futás azon perczen történt meg, midőn a várost körülsánczolta az ellenség; de akkor már későn lett volna a futás, midőn a város *kyklomené hypo stratopedón* volt. V. ö. Luk. XIX. 43—44. Végre

hogy a hitközség vénei mennyei kijelentést kaptak e tekintetben; némelyek szerint a mennyei jelenés egy angyal volt¹ Valószínű, hogy az előljárók felhívását mindnyájan követték és a hívek közül egy sem maradt a városban, melyet — helyes ösztönük sugallatát követve — teljesen elveszettnek tartottak.

Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a békés csapat futása nem folyt le minden veszedelem nélkül. A zsidók, mint látszik, üldözőbe vették a menekülőket; a terroristák tényleg éber szemmel őrizték az utakat és mint árulókat öldösték le azokat, akik menekülni igyekeztek és zsíros váltságdíjat fizettek magoknak.³ Egy körülmény, melyet csupán homályos szavakból ismerünk, megmentette a futókat: «És bocsáta a sárkány az asszoní után (a jerusalemi egyház) az ő szájából folyó vizet, hogy azt elragadja és megfulaszsa; de segítségéül lön a föld az asszonynak és megnyitó az ő száját és elnyelé a folyó vizet, melyet a sárkány utánna kibocsájtott és megharaguvék azért a sárkány ez asszonyra.»¹ Lehetséges, hogy a zéloták⁵ az istenfélő csapatot a Jordánba vetni kísérelték meg s annak valamely ponton, ahol a víz sekély volt, a folyót átlábolni sikerült; lehetséges, hogy az üldöző csapat eltévedt és elvesztette szem elől azoknak nyomát, akiket üldözőbe vett.

A hitközség vénei a futó egyház első menedékhelyéül Bellát² választották, a Decapolis egyik városát, közel a Jordán balpartjához, megragadó fekvéssel, mely egyfelől az egész Ghor síkság, másfelől ami döntő, az Apocalypsis 68 végén vagy 69 elején, fölteszi, hogy a menekülés ekkor már végbe ment (XII. 6, 13—17) H. ö. .Euseb. *Hist. erei.* III. 5. (*pro tou polemou határozatlan*) Epiph. haer. XXIX. 7. (*epeidd {melle ta llierosolyma paschein poliorkian. Luk. XXI. 20-ból folyik}; XXX. 2; De mensuris et ponderibus 1 5. (hdnika {mellen hó polis hatiskesthai hypo tón Romaión . . . , tds poleós me/iouós ardn apotlysthai.*

¹ *Kata tinó chrdsmon tois antothi dokimois di' apokulypseós ekdothenta* (Euseb. H. E. III. 5); *prochrmatisthsan hypo aggelou* (Sz. Epiph. *De mensuris* 15); Epiphanes mondása (haer. XXIX. 4) *Christou phdsantos kataleipsai ta Hierosolyma kai anachóröσαι, epeidd {melle paschein potiorkian. Krisztusnak egy rendeletére vonatkozhatik, melyet az elutazás előttré előírtak tarthattak, v. Luk. XXL 20. E második esetben mellősei v. z««7/tírr/e-nek kellene állani. A *De mensuris* részlete különbömben csupán az első értelmet engedi meg.*

² Apoc. XII. 13, 15.

³ Jos. B. J. IV., VII. 3.

⁴ Apoc. XII. 15—16.

⁵ A sárkány, az Apocalypsis e helyén a gonosznek szellemét jelenti, mely alatt majd a római hatalmat, majd a jerusalemi orgyilkosokat értették. Nem igen valószínű, hogy a futók bajait a rómaiak okozták volna.

⁶ Ma *Fahl v. Tabakat Fahil. V. Ritter Erdkunde* X. p. 786, 1003, 1025, *Robinson III. p. 320; Van de Velde térképe. II. ö. Euseb. és Sz. Epiphanes idézett helyeit. A muszalmánok e tájon vívták ki egyik győzelmüket, mely Szíriát szerezte meg nekik.*

szakadékok fölött, mélyükön egy-egy rohanó patakka — uralkodik.¹ Ennél észszerűbb választást már nem is tehettek; Jndea, Idumea, Peréa, Galilea a felkeléssel tartott; Samariát és a tengerpartot a háború dúlta; Scythopolis és Pella volt ilyenformán a két — Jerusalemez legközelebb eső — semleges hely. Pella, helyzeténél fogva túl a Jordánon nyugalmasabb helynek kínálkozott, mint Scythopolis,² a rómaiak e fegyvertára. Pella szabad város volt, mint a Decapolisnak minden városa; de ugylátszik II. Agrippának hódolt meg. A menekülés e helyre, nyílt jele volt a lázadástól! irtózatnak. A város jelentősége a macedón hódítástól kelteződik.

Sándor egy veterán coloniáját telepítették le ide s a város a sémita név helyett egy másik nevet vett fel, mely az öreg katonákat hazájokra emlékeztette.³ Pellát Alexander foglalta el; a görög lakosság nem engedte magát körülméltetni és sokat szenvedett a zsidók fanatismusától.⁴ A pogány lakosság újra benépesítette falait; mert a 6ö-iki mézszárláskor, Pella úgy szerepel, mint a Syrek által lakott város, melyet a zsidók újból megkinoztak.⁵ E zsidóellenes városban vontta meg magát a jerusalemi egyház az ostrom borzalmai alatt. Jól érezte magát itt és úgy tekintette nyugalmas otlétét, mint biztos helyet, mint pusztaságot, melyet Isten készített el számára azért, hogy távol az emberek zajától itt várja be nyugodtan Jézusnak megjelenését. A hitközség megtakarított vagyonából élt; azt hitték, hogy Isten maga gondoskodik fentartásáról.⁶ és többen ebben a sorsban, mely a zsidók helyzetétől annyira elütött, csodát láttak, melyet a próféták előre megjövendöltek volna.⁷ Galileának keresztyénei, viszont, kétségkívül a Jordántól és a tótól keletre, Bataneában és Gaulonitisben húzódtak meg. Ilyenformán, II. Agrippa tartományai a palestiui zsidó-keresztyének lakóhelyeivé váltak adoptio útján. A keresztyén menekülést különös fontossággal ruházta fel az, hogy magával vitte Jézus családjának megmaradt tagjait, akiket mély tisztelettel vettek körül és görögül «desposyni, a mester utódai - névvel ruháztak fel.⁸ Látni fogjuk nemsokára, hogy a Jordánon túli keresztyénség tovább folytatja az

¹ Irby és Mangles *Travels* p. 304—305 (London, 1823.) Robinson id. h.

² Menke, *Bibelatlas* 5 sz.

³ Sync. György p. 274. Páris. Apameát ugyanez okból Pellának hívták. Strabo XVI. 11. 10. A mi Bellánkat a «vízben bönek, hívták (Plin. V. 18.) megkülömböztetésül a többi Pelláktól.

⁴ Jos. *Ant.*, XIII., XV. 4.

⁵ Jos. B. I. II. XVIII. 1; III., III. 5.

⁶ Apoc. XII. 6, 14.

⁸ Euseb. *Demonstr. evang.* VI. 18.

⁹ *Desposynoi* Eus. H. E. I., VII. 14.

ebionismust, vagyis Jézus szavainak tulajdonképeni hagyományát¹
A synopticus evangyelionok az ő kebelében fognak megszületni.

¹ Epiph. haer. XXIX. 7; XXX. 2. — Az evangyelionok keletkezéséről s értékéről a tudós szerző egy külön önálló kötetben értekezik. A kötet, mely a mű keretében «Az Evangyéliomok és a második keresztyén nemzedék» czimet viseli, az «Antikrisztust» követő kötet s a négy evangyéliom ismertetésén kívül a keresztyénség fejlődését és további sorsát egész Trajánus haláláig tárgyazza. Ezt követi a «Keresztyén egyház» s végül «Marcus Aurelius és az antik világ vége.» (A ford.)

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Néro halála.

A 68. év kora tavaszán újból felvette a harcot Vespasián. Terve, mint már mondtunk az volt, hogy lépésről-lépésre töri össze a judaismust, megkezdte északon és nyugaton s úgy halad dél és kelet felé, kényszeríti a futókat, hogy Jerusalemben zárkózzanak és ott rakásra öleti minden irtalom nélkül a lázadók összezsúfolt tömegét. így nyomult előre egész Emausig,¹ hét mértföldnyire Jerusalemtől, azon emelkedés lábánál, mely a lydai síkból a szent városig vezet. Még mindig nem találta alkalmasnak az időt, hogy az utóbbi megtámadja; elpusztította Idumeát, azután Samáriát és június 3-án Jerichóba üttette fel főhadiszállását, ahonnan csapatokat küldött a pella zsidók felkonczolására. — Jerusalemtől körül volt zárva minden oldalról; áttörhetlen kör vette körül. Vespasianus visszatért Caesareába, hogy összegyűjtse haderejét. Itt találta őt a hír, mely működésének hirtelen véget vetett, s amely két esztendővel hosszabbította meg Jerusalemtől ellentállását és a forradalmat.-' '

Néro június 9-én meghalt. A judeai heves harcok alatt, melyekről szólottunk, ott színészeskedett folyton Görögországban; Rómába csakis 67. év végén tért vissza. Ily sok élvezetben sohasem részesült; egy esztendőre szorították össze az összes játékokat az ő kedvéért, az összes városok elküldötték neki a pályadíjakat; minden perczbe küldöttek keresték fel, a melyek énekelni hívták meg körükbe.

¹ Ez az Emmaus vagy Ammaus kétségkívül a későbbi Nicopolis, a mai Amwas nem messzire a Jaffától Jerusalemtől vezető úttól, körülbelül a félúton. Szerintünk volt egy más Emmaus is, mely a mai Kulonianak — *Kolónianak* felelt meg másfél mértföldnyire Jerusalemtől samelyre Luk. XXIV. 13; Jos. B. J. VII., VI. 6. vonatkoznak, ebből lett a későbbi *Hanimoca* «a forrás» (Jozsue XVIII. 26; Bab. Tálra. *Sukká* 45 a.) I. *Az Apostolok* 18—19. old. jegyzet, Robinson III. 146 s köv.; Guérin *Palest.* I. p. 257 sköv.; 293 s köv. Neubauer *Geogr. du Tolni.* 100—102. Lukács elbeszélése minden értelmét veszti, ha Emmaus hét raértföldre esik Jerusalemtől. *Hekaton hexdkonta* a *Sinaiticusban* apologetikai javítás. *Külön la v. Kulondia* nem lehet a Jozsue XV. 60. (Septante) *Kulon-*&l ez bizonyára latin szó. V. ö. *Monatschrift* Graetz-től 1869. 117 — 121.

² Jos. B. J. IV., VIII—IX. 2.

A nagy mamlasz (vagy úgy lehet csufondáros) gyerek, kihez hasonló még nem élt, úszott a gyönyörben: «Egyedül a görögök tudnak meghallgatni valakit, mondogatta, egyedül a görögök méltók hozzám és sikereimhez.» — Elhalmozta őket kiváltságokkal, kihirdette Görögország szabadságát az isthmusi játékokat illetőleg, dúsan fizette az oracnlumokat, melyek mellette bocsátották ki jóslataikat, elnyomta azokat, akikkel nem volt megelégedve; mondják, megfojtatott egy énekest, aki a hangját nem gyöngítette annyira, hogy mellette az övé érvényesülhessen.¹ Helius, — egyike azoknak a nyomorultaknak, akiket, elutazásakor teljhatalommal hagyott vissza Rómában és a senatust sürgetve hívták vissza; a politikai látóhatáron terhes felhők tünedeztek fel; Néró azzal felelt, hogy első sorban saját jó hírnevét kell szemelőtt tartania s gondoskodnia segéd forrásokról arra az időre, ha már nem lesz többé a hatalom birtokában.

Abban a hitben élt tényleg mindig, hogy, ha a sors valaha magánemberré teszi, művészetével kényelmesen tarthatja fenn majd magát,² és ha figyelmeztették, hogy kimeríti erejét, azzal felelt, hogy a gyakorlat, mely ma reá nézve fejedelmi szórakozásnál nem egyéb, egy napon, úgy lehet, kenyérkeresetévé váland. A művészettel vagy az irodalommal foglalkozó világfiaknak egyik hízelgő rögeszméje már, hogy azt képzelik: szegény állapotban is meg fognak élni tehetségük után. Hangja külömben gyöngé és csúnya volt, habár annak fenntartása érdekében mindenféle nevetséges szereket használt; phonaskja sohasem hagyta el őt, s mindenféle gyerekes óvintézkedéseket irt számára elő. Pirulnunk kell, ha arra gondolunk, hogy Görögországot e nemtelen álarczoskodás szennyezte be. Nehány város mindamellet derekasan viselte magát; a szentségtörő nem mert Athenaebe menni; de a város sem hívta meg őt³

Eközben fölötte nyugtalanító híreket kapott; közel egy éve múlt, hogy elhagyta Rómát;¹ kiadta tehát a parancsot a visszatérésre. Visszatérése hasonló volt utazásához.⁵ Minden város diadalmenettel fogadta; lerombolták a falakat, hogy úgy vonulhasson be. Rómában hallatlan karúéval játszódot le. Augustus diadalmi kocsiján vonult be; oldala mellett Diodoros, a zenész ült; fején az olyimpiai koszorú pompázott; jobbájában a pythiai koszorút tartotta; előtte

¹ Lucian Nero, seu de isthmo 9.

² Sueton *Ndro* 40; Dio Cassius LXIII. 27.

³ Sueton *Nfro* 20—25, 53—55; Dio Cass. LXIII. 8 — 18; Eus. *Chron. ann.* 12. Néró ural., *Carmin sybiü.* V. 136 és köv.; XII. 90—92; Philostrat. *Ápolt.* IV. 39; V. 7, 8, 22. 23; Themistius, *Oratio* XIX. p. 276. (kiad. Dindorf); Lucian *Niro*; Julian *Caes.* 310; Spanh.

⁴ Tillemont */list, des emp.* I. p. 320.

⁵ Dió Cass. LXIII. 19—21.

a többi koszorúkat vitték és győzelmi feliratokon azoknak neveit, akiket legyőzött, s a darabok czimeit, melyekben játszott; erre a három osztályba sorozott, általa szervezett tapsonczok következtek és Augustus lovagjai; a Circus Maximus diadalívét lerombolták, hogy a menet bevonulhasson. E kiáltások hangzottak mindenfelől: «Éljen az olympiai győző! A pythiai győző! Augustus! Augustus! Néró Hercules! Néró Apolló!¹ Az egyetlen periodonike! Az egyetlen, aki valaha élt! Augustus! Augustus! Óh mily mennyei hang! Boldog, aki hallhat tégedet!< Azt az ezernyolczszáznyolcz koszorút, melyet magával hozott, a Circus Maximusban aggatták fel és az egyiptomi obeliszkre, melyet Augustus állított fel oda métául.²

Az emberi nem nemes részének öntudata végre fellázadt. A Kelet, Judea kivételével, pirulás nélkül viselte el e gyalázatos zsarnokságot, sőt igen jól találta magát alatta; de a becsületézés nem halt ki még nyugaton. Egyik dicsősége Galliának, hogy e zsarnok megbuktatása az ő műve/

Mialatt a germán katonák, gyűlölettel telten a republicanusok ellen s a hűségről való fogalmuk rabszolgáiként — a derék svajcziak és a testőrcég⁴ szerepét játszották Néró s a többi császárok körül, egy aquitai, az ország királyainak egyik örököse, a lázadás zászlaját bontotta ki hazájában. A mozgalom minden ízében gall volt;⁵ nem törődve a következményekkel lelkesülten csatlakoztak a felkeléshez a gall légiók. Körülbelül 68. év márczius 15-én adta ki a jelt Vindex. A felkelésről gyorsan értesült Róma. — A falakat csakhamar szénnel irt gúny mondatok lepték el: «Hangjának erejével, mondták a gúnyolódok, felébresztette a kakasokat (gallos).» Néró eleinte nevette az egészet; egész biztosra vette, hogy Galliát kipusztítani s az össze-

¹ Eckhel *D. n. r.* I. VI. p. 275—276; Suet. *Ner.* 25. Vatik. Museum: a cziterán játszó Apollo szobor (308 sz.)

² Hajlandók lennének hinni, hogy itt (Dio Cass. LXIII. 21.) azon czirkuszról és obeliskről van szó, mely négy évvel megelőzőleg, a Danaidák, a Dircék s talán Péter irtóztatás jeleneteit látta. Csakhogy a Circus maximus, mely mint a vaticani, egy Hieropolisi obeliskkel birt, (ma a piazza del popolón áll) a bevonulási látványosságra alkalmasabb volt. Ha a 64. augusztusi *piacua-ra*. Néró a vatikáni czirkuszt használta, ennek oka az volt, hogy a Circus maximust e perczen, minthogy leégett, használni nem lehetett.

³ «Talem principem paulo minus quattordecim annos perpassus terrarum orbis tandem destituit, initium facientibus Gallis. Sueton *Néró* 40.

⁴ Sueton *Caius* 43, 58; *Goiba* 12; Tacit. *Hist.* I. 31; III. 69; Plutark: *Galba* 5, 6, 18. V. ö. Henzen *Annales de l'Institut. Archeol.* Róma K. XXII. p. 13. s köv. L. főleg a feliratokat, Orellinél 2909. és 3539 sz. (a Nemzeti Könyvtárban): Fabretti *Inscr.* p. 687., 97 és 98 sz.

⁵ Tacit. *Hist.* I. 51; IV. 17. Sueton *Néró* 40, 43, 45; Dio Cassius LXIII. 22. H. Ö. Joseph. B. J. proaem. 2. IV., VIII. 1.

⁵ Sueton *Néró* 45.

harácsolandó kincsekkel kincstárát gazdagítani fogja. Tovább énekelt és szórakozott egész nyugodtan addig a pillanatig, midőn Vindex proclamatiokat ragasztatott ki, melyekben hitvány művésznek mondogta őt. A színész Nápolyból, a hol volt, rögtön irt a senatusnak; elégtételt követelt és útra kelt Róma felé. Úgy tett azonban, mintha egy újonnan feltalált zeneeszközön s különösen egy vízi órán kívül, mely iránt egész komolyan megkérdezte a senatust és a lovagokat, semmisem érdekelné a világon.

A hir, mely Galba megveretését (április 3.) és Hispániának csatlakozását Galliához hozta tudomására, és amely éppen ebédnél találta, villámcsapásként hatott reá. Feltaszította az ebédlő asztalt, összetépte a levelet, két nagy értékű vázát, melyből inni szokott, tört össze dühében. Nevetséges előkészületei közben legelőször is zenészeti eszközeire, színpadi¹ felszereléseire, asszonyaira, akiket amazon öltözetben léptetett fel pajzsokkal, dárdákkal és megnyirt lovakon — gondolt. Nérónak minden tette egyre egy kegyetlen, ostoba korcsnak sötét gonoszúsága és egy tompult idegzetűnek iróniája között forgott. Most is így történt. Félszeg váltakozást mutatott a csüggedés és a gyászos bohóskodás között, mely nem tud fellépni komolyan, de az örültség előtt habozva áll meg. Nem volt egyetlen eszméje, mely ne lett volna gyermekes.² Az állítólagos művészvilág, melyben élt, elvette teljesen az eszét, már arra gondolt, hogy a harc helyett sírva, fegyver nélkül fog menni ellenségei elé, s azt képzelte, hogy majd megfogja indítani őket; már el is készítette az epini-ciuniót, melyet majd velők fog elénekelni a kibékülés után; máskor ismét kardra akarta hányatni az egész senatust, felégetni másodszor Rómát s a tűzvész alatt a városra eresztetni ki az amphitéátrum vadállatait

Különösen a gallokkal érezte eszeveszett dühét, arról beszélt, hogy mindnyájokat megfojtatja, valahányat! csak vannak Rómában, mint czinkostársait honfitársaiknak és árulókat.³ Néha a birodalom székhelyét akarta megváltoztatni¹ s arra gondolt, hogy Alexandriába vonul vissza; eszébe jutottak azok a jóslatok, melyek a keleti császársággal és különösen a jerusalemi királysággal kecsegtették; arról álmodozott, hogy zenei tehetsége után fog élni és e lehetőség, mely legjobb bizonyítványa lenne értékének, titkos örömmel töltötte el. Majd az irodalomban keresett vigaszt; hangsúlyozta, hogy az ő helyzetében volt valami sajátságos; minden, a mi történt vele, halhatatlan volt; fejedelem még életében sohasem vesztett el ily nagy

¹ Sueton *Néró* 44., Dio Cass. LXIII. 26.

² Sueton *Néró* 43, 47; Dio Cassius LXIII. 27.

³ Sueton *Néró* 43.

⁴ Aurelius Victor *De Caes. Ner.* 14.

birodalmat. Még a halálos gyötremnek legborzasztóbb napjaiban sem változtatott szokásain; többet beszélt az irodalomról, mint a galliai ügyről; énekelt, szellemeskedett, látogatta a színházat, incognito egy színésznek, aki megtetszett neki, ezt írta kéz alatt: «Hallgatásra kárhozzatni egy ennyire elhalmozott embert! Nem jól van ez. -¹

A galliai hadsereg között kitört egyenletlenség, Vindex halála, Galbának gyöngesége, úgy lehet, elnapolták volna felszabadulását a világnak, ha a római hadsereg nem vall színt. A praetoriánusok fel-lázadtak és Galbát kiáltották ki június 8-án. Néró látta, hogy minden elveszett Félzseg eszével nem tudott kieszelni idétlen gondolatoknál egyebet: majd gyászruhát ölt, beszédet intéz a néphez, latba veti összes színészi képességét, hogy felkeltse a részvétet, s megszerzi ilyenformán maga részére a kegyelmet a múlt miatt vagy talán még Egyptoni praefecturáját is. Megírta beszédjét;² közölték vele hogy darabokra tépik, mielőtt a fórumra érne. Lefeküdt: midőn éjfél-tájt felébredt, nem találta maga mellett öreit. — Szobáját már fosztogatni kezdték. Felkel, kopogtat több ajtón, senki sem felel. Visszamegy, meg akar halni, Spiculus, a híres bajvívó, az amphitheatrum egyik hírhedt alakja után kiált. Mindenki elrejtődzik. Ismét kimegy, egymagában bolyong az utczákon, a Tiberisnek tart, hogy a folyóba vesse magát, visszafordul. Mintha üressé vált volna az egész világ körülötte. Ljbertinusa, Phaon felajánlja menedékhelyül villáját a Salaria és a Nomentana út között a negyedik katonai határkö mentén.³ A szerencsétlen, félig öltözetlenül, kopott köpönyegbe burkolódzva, egy hitvány gebén, arcát betakarva, hogy fölne ismerjék, indult el három vagy négy libertinussal, közöttük Phaonnal, Sporussal és titkárjával, Epaphroditussal. Még nem nappalodott; a porta collinán kilépvé, hallotta a praetoriánusok táborából, mely mellett elment, a katonák lármáját, akik átkozták őt és Galba nevét hangoztatták. Lovának félre ugrása, amit egy az úton keresztbe fekvő holttest szaga idézett elő, elárulta őt. Mindamellettt elérhette a Phaon villát, mindenütt hason csúszva a cserjék között és a nád mögé bújva.

Hóbortja, utczai suhancz nyelve nem hagyta el itt sem őt Egy vulcanicus talajra vajt lyukba, amilyen sűrűn fordul elő e tájon, akarták dugni. Rögtön készen volt az élczczel: «Milyen sors! elevenen menni a föld alá! - Mint tűzáradat, folytak ajkairól a classicus idézetek, a végvonaglásban lévő bohócznak keserves tréfáival vegyest

¹ Sueton *Néró* 40, 42. .

² A fogalmazványt megtalálták halála után Sueton 47.

³ Mintegy másfél mértföldnyire. A Phaon villa kis távolságra állhatott az Anion túl; a *ponté Nomentano* és a *ponté Salario* között a *via Patinarian* Platner és Bunsen *Beschreibung der Stadt Rom*. III. 2. 1. p. 455; V. 1. p. 675.

Minderre tudott egy-egy idézetet, egy-egy rideg antithesist mondani. Annak, aki azelőtt nagyszámú kíséretével pompázott, nincs most csupán négy libertinusa.» Egy-egy pillanatra áldozatainak emléke merült fel szemei előtt, de ez csak is rhetorical figurákra készítette őt és nem őszinte megbánásra. A komédiás élt benne legtovább. Helyzetét úgy fogta föl, mint egy drámát a sok közül, drámát, melyet el kell játszania. Visszaemlékezve a régi szerepekre, melyekben atyagyilkosokat, koldusokká lett fejedelmeket játszott, észrevette, hogy most mindezt a saját számlájára játsza és azt a verset kezdte elénekelni, melyet Oedypus szájába adott egy tragikai író.

Feleségem, anyám, atyám
Hirdetik halálomat.¹

Komolyan gondolkozni képtelen lévén, azt kívánta, ássák meg sírját, márvány-darabokat, vizet fát hozatott elő temetéséhez; mind- ezt sírva és ezt mondogatva: «Milyen színész hal meg bennem!»

Ekközben Phaonnak futárja egy iratot hoz; Néro kiragadja kezéből. Azt olvasta ki belőle, hogy a senatus a haza ellenségének jelentette ki, s arra ítélte őt: büntessék meg az ősi szokásnak megfelelően». — Miben áll ez a szokás? — kérdező: Azt felelték neki, hogy a meztelenre levetkőztetett elitét fejét egy villa közé kötik s addig vesszőzik, míg csak lehelni bír, azután egy kampós póznára akasztják a testet s a Tiberisbe vetik. Megfagyott benne a vér. Két tört ránt elő, melyeket magánál tartott, megtapogatja hegyöket, ismét visszateszi s azt mondja: «a végzetes óra még nem ütött». Fel-szólítja Spórust, kezdje el énekelni a gyász dalt, és újra megkísérli megölni magát, de nem volt képes. Gyámoltalansága, tehetsége, mely a lélek összes hevületeivel rendelkezett arra, hogy hamis irányban csilloghasson, ez a vadállati és pokoli kaczagás, ez a követelő kamasz-viselet, mely egész életét egy grotesk szombat napi nyávogás-hoz tette hasonlóvá, az ízetlenség legmagasabb fokát közelítette meg. Nem tudta magát megölni. «Nincs tehát senkisem, kérdezé, a ki példát mutatna nekem?» Megkészserezte az idézeteket, görögül szavalt, halotti verseket csinált. Egyszerre megüti fülét a lovasság zaja, mely azért jön, hogy elfogja».

A nehéz lovasság lépteit hallom.²

Szólott. Epaphroditus erre megragadta a tört és torkába mérítette. A centurió e pillanatban lép be, megakarja a vért állítani, elakarja hitetni vele, hogy őt megmenteni jött — «Késő!» mondja a haldokló, mialatt szemei kilépnek üregeikből és fagyasztó rémület ül ki reájok.

¹ Dio Cassius LXIII. 28. (V. Suet *Niro* 46)

² *Illas* X. 535.

«Ímhol a hűség!» tette hozzá haldokolva.¹ Ez volt a legtalálóbbr komicai vonás egész életében. Néró, a ki melancholicus panasz hangban tör ki századának gonoszsága, a hűség és az erény fölött! . . . Tapsoljunk. A dráma tökéletes. Természet, a te ezer és ezerféleképen formáló kezed ez egyszer megtudta találni a méltó színészt az efféle szerephez.

Nagy' súlyt fektetett arra, hogy fejét ne szolgáltatassák ki bántalmaknak és hogy égessék meg egészben. Két dajkája és Actea, aki még szerette, temették el titkon, fehér, aranszegélyü pompás szemfedőben azzal a pompával, melyet szeretett. Hamvait a Domitiusok sírhelyére a mausoleumba helyezték el, mely a kertek halma felett uralkodott (Pincio) és pompás látványt nyújtott a Campus Martins felől.² Innen kísértette vámpírként a középkort. Hogy a megjelenéseket, melyek a városnegyed nyugalmát zavarták, kiengeszteljék, építették fel a Santa Maria del popolo egyházat.

Így halt meg harminczegy éves korában, tizenhárom évi és nyolcz hónapos uralkodás után a fejedelem, nem a legörültebb, nem is a leggonoszabb, de a leghiűbb és a legneveltségesebb azok közül, akiket a körülmények véletlenje valaha fejedelmi székebe ültetett. Néró elsősorban irodalmi korcs. Tehetség, tisztesség nem hiányzott e szegény fiatal embernél, akit az elfajzott irodalom megittasított és aki elfelejtette birodalmát— Terpnos előtt; aki, midőn a gallok lázadásáról értesült, nem szakította félbe az előadást, melyben fellépett, elhalmozta kegyével az athletát, s több napon keresztül lyrájánál és hangjánál egyébbre nem gondolt.³ A legbűnösebb volt mindezekben a gyönyöröket hajhászó nép, mely megkövetelt^ hogy fejedelme szórakoztassa és egyúttal a kornak hamis ízlése, mely a nagyság rendjét teljesen felforgatta és az irodalmi és művészi embereket túlzó tiszteletben részesítette. Az irodalmi nevelés veszélye éppen az, hogy a dicsőség iránti féktelen vágyat kelti fel ama komoly erkölcsi vonás nélkül, mely a valódi dicsőség iránti érzéket jellemzi. Nem csoda, ha ez a hiú, érzékeny, a határtalan, a végtelen után törő, de minden Ítélet nélküli természet, megrendítő véget ért. Még képességei is, minő például iszonyata a háborútól, végzetesekké váltak reá nézve,

¹ Sueton *Néró* 40—50, Dio Cassius LXHI. 22—29; Zonaras XI. 13; Plinius *Hitt. not.* XXXVII. 4. (10).

² Minthogy Lactancius még nem ismerte e monumentumot, midőn a *De mortibus persecutorum* című értekezését megírta (2 f. -ut ne sepulturae quidem locus in terra tani malae bestiae appareret-) úgy kellett lenni, hogy az ekkor még nem volt Rómában. A Domitiusok villájának nyomait a római falban vélték felfedezni a Pincio sétány legvégén. (Platner és Bunsen: *Beschreibung der Stadt Rom.* III., 2 r. sz. 569—571).

³ Dio Cassius LXHI. 26.

mert elnyomtak benne minden egyéb ízlést a pompa kedvelésén kívül, melyeket nem ismernie jobb lett volna.

Hacsak valaki nem Marcus Aurelius, nem alkalmas arra, hogy korának és kasztjának előítéletei fölé tudjon emelkedni. A fejedelem mindenk előtt katona; a nagy fejedelem pártolhatja és annak pártolnia is kell az irodalmat, de nem szükséges, hogy maga is író legyen. Augustus, XIV. Lajos egy ragyogó szellemvilág élén, a lángész városai után, minő Athenae és Firenze valának, a legszebb látványai a történetnek; Néro, Chilperic, Bajor Lajos: karikatúrák. Néro eseténél a császári hatalom óriási volta, a római erkölcsök durvasága eredményezték azt, hogy a karikatúra véres vonásokkal festve jelent meg.

A tömeg orvosolhatlan erkölcstelenségének feltüntetése érdekében gyakran ismétlik, hogy Néro népszerű volt bizonyos tekintetben. Tény az, hogy személyét illetőleg két homlokellenes véleménynyel találkozunk.¹ A komoly és tisztességes emberek megvetették; az alacsony néptömeg szerette, egyesek naivul, mások azzal az ingadozó érzélemmel, mely a szegény plebejüst fejedelmét szeretni kényszeríti, ha az külső ragyogó fénynyel lép fel;² mások azért, mert ünnepélyeivel megittasította őket. Az ünnepélyek alatt ott forgolódtott a tömeg között, ott étkezett, evett a színházban a söpredék közepette.³ Ne gyűlölte volna külömben a senatust, a római nemességet, mely annyira érdes s oly kevésbé népszerű volt? Az őt környező világiak legalább szeretetreméltók és csiszoltak valának. A testőrség katonái szintén megőrizték iránta vonzalmukat. Sírján sokáig lehetett látni friss virágokat és képeit a rostrumon, melyeket ismeretlen kezek helyeztek oda.⁴ Otho annak köszönhette szerencsését, hogy bizalmas embere volt s hogy utánozta őt. Vitellius, Róma megnyerése érdekében lépten-nyomon azt negélyezte, hogy Nérot választja mintaképül és az ő elvei szerint fog kormányozni. Harmincz vagy negyven esztendő múlva az egész világ sóhaja arra irányult, bár csak életben volna még és visszatértét kívánta.⁵

Ez a népszerűség, melyen nincs valami nagyon csodálkoznunk, tényleg sajtyszerű következménynyel járt. Híre terjedt, hogy annyibanátanak a tárgya valósággal nem is halt meg. Már Néro életében, épen a császári környezetben, megfordult a detronisálásnak gondolata, csakhogy ezzel kapcsolatban hozzátették, hogy ez esetben egy újabb

¹ Joseph. *Ant.* XX., VIII. 3.

² Sueton *Néro* 56.

³ Sueton *Néro* 20, 22. Tacit. *Hist.* I. 4. 5, 16, 78; II. 95; Dio Cass. LXIII. 10.

⁴ Sueton *Néro* 57.

⁵ Dio Crysost. *Orat.* XXI. 10. (kiad. Emperius): Hon ge kai nun éti pontes epithumousi sén, bói de pleistoi kai oiontai.

uralom, egy keleti és majdnem messiási uralom veendi reá nézve kezdetét.¹ A nép mindig nehezen hiszi el, hogy férfiak, akik hosszú időn át foglalkoztatták a világot, végleg eltűnjenek. Nérónak halála a phaoni villában néhány tanú szemeláttára történt² s ez nem bírt eléggé nyilvános jelleggel; eltemetéséről három asszony tudott, akik mindég szerették; a holttestet alig látta más Icélusnál;³ semmi ismertető jel sem maradt utána. Helyettesítésre lehetett gondolni; voltak, akik állították, hogy a testet nem találták meg, mások azt mondták, hogy a seb, melyet a nyakán ütött, be volt kötözve és gyógyult volt.⁴ Majdnem mindenki úgy gondolkozott, hogy a Rómában lévő pártus követ ösztökélésére szövetségeseihez, a rómaiak halálos ellenségeihez, az Arsacidákhoz, avagy Armenia királyához, Tiridateshez menekült, akinek római látogatásakor 66-ban nagyszerű ünnepélyességeket látott Róma, melyeket a nép feledni nem tudott⁵ Itt szövi a hálót a birodalom vesztére. Csakhamar már arról beszéltek, hogy egy keleti lovascsapat élén fog visszatérni, hogy megbüntesse azokat, akik elárulták.*¹ Párthívei e reményben éltek; szobrai állították fel újra már, sőt kézjegyével ellátott edictumokat bocsátottak közzé.⁷ A keresztyéneket ellenben, akik szörnyet láttak benne, e hírek hallatára, melyekben úgy hittek ők is, mint a nép gyermekei általában, rémület szállotta meg. A képzelődések erősen tartották fel magokat sokáig és amint már az hasonló körülmények között majdnem mindég bekövetkezik, több ál Néró ütötte fel a fejét⁸

¹ Sueton *Néró* 40; v. ö. Tacit. *Ann.* XV. 56. Ál Néró Syriáról és Egyiptomról álmódott csupán. Tacit. *Hist.* II. 9.

² Sueton szerint négyen *Néró* 48—50.

³ Plutarch. *Gatba élete*; Suet. *Néró* 49. f

⁴ Tacit. *Hist.* II. 8; Sulp. Sev. *Hist.* II. c. 29; Lactancius *De mórt. pers.* c. 2.

⁵ Néró bizonyára gondolt arra, hogy a Vologésekhez menekül s a parthusok tényleg mindig Néró pártiak voltak. Sueton *Néró* 13, 30, 47, 57; Aurél. Vic. *De Caes.* Néró 14; Epit. Néró 8, *Carm. sib.* V. 147. Tiridates bizonyára meglátogatta az ázsiai városokat. (Dio Cass. LXIII. 7. id. szöv.) Minden esetben e vélemény oly mély gyökeret vert, hogy az összes ál Nérók mind a parthusoknál támadtak elő, vagy pedig a parthusok ügynökei voltak. Zonaras XI. 18; Tac. *Hist.* I. 2; Sueton *Néró* 57.

⁶ *Carmina SybiH.* IV. 119 és köv.; 137 s köv.; V. 33—34, 93 s köv.; 100 8 köv., 137, 142, 146 s köv.; 215—223, 362 és köv.; 385; VIII. 70 s köv., 140.

152 s köv.; XII. 93—94; *Essoiás menybemen.* IV. 2. és köv. Comodian *Carmen* V. 820 s köv., 862, 925 s köv. (kiad. Pitra). H. ö. Sueton *Néró* 57; Tac. *Hist.* I, 2; Lactanc. *De mórt. pers.* 2- Zonaras XI. 18.

⁷ Sueton *Néró* 57; Tacit. *Hist.* II. 8.

⁸ Kettő mindenesetre volt: 1. az, akit Cythnosba öltek meg s a kiről számtalan alkalmunk leend beszélni; 2. az, aki Domitián alatt 88 körül tűnt fel (Tacit. *Hist.* I, 2; Sueton *Néró* 57) Zonaras utalása (XI. 18) egy másik ál-Néróra, aki Titus alatt tűnt volna fel, ugyilátszik időszámításbeli tévedésen alapszik, Zonaras adatai a 88-ban előállott ál Néróra vonatkozhatnak. Tacit.

Ellenhatását e nézetnek a keresztyén egyházban nemsokára látni fogjuk s megismerhetjük a helyet, melyet az a kor próféta irodalmában elfoglal.

A rendkívüli látvány, mely szemeik előtt zajlott, majdnem minden lelket megfosztott józanságától. Az emberi természet átlépte a lehetőség határait; az agyban nem maradt más hátra egyéb annál az úrnél, melyet heves lázrohamok hagynak magok után; mindenfelől véres kísértések, véres látományok. Beszélték, hogy abban a pillanatban, midőn Néró a porta Collinán kilépett, hogy a Phaon villába meneküljön, vakító fény gyulladt ki szemében, a föld reszketett, mintha ketté hasadni készülne és hogy azoknak lelkei, a kiket megölt, mind eljöttek, hogy reá rohanjanak.¹ Bosszuszomj töltötte be a levegőt Nemsokára tanúi leendünk a nagy mennyei dráma egyik jelenetének, ahol a legyilkoltak lelkei, Istennek oltára alatt összezsúfoltatva, hangos szóval kiáltják: «Uram, meddig késedelmeskedik még bosszud ami vérünkért azokon, akik a földön lagnak?»² És fehér ruhába fogják öltöztetni őket, hogy még várjanak egy kissé.

Hist. II. 8. *Ceterorumja*, igaz, több s nem egy ál Nérót tételezhetne fel a Cythnosi után; de nem igen valószínű, hogy a pártpolitika két ízben egymásután követte volna el ugyanazt a hibát és rövid idő közben két csaló által, akik egy szerepet játszottak, kijátszani engedte volna magát. Dió Chrysostomus szerint Traján alatt még sokan hitték, hogy Néró él. (Orat. XXI. 10.) A negyedik sybillai könyv szerzője, aki 80 körül irt. hiszi, hogy Néró a partusok között él (119—124, 137—139. o.) s hogy nemsokára visszatér. A *Tote* (137) arra mutatna, mintha Titus alatt is feltűnt volna ily ál Néró; (V. 130—13h) de a sibyllista itt egy jövőendő eseményről látszik beszélni. Ha *post eventum* jövendőzne, abban, amit mint nagy eseményt hirdet, léhaságot kel-lene látni.

¹ Sueton, ΛΓΛ-o 48; Dio Cassius LXIII. 28.

² Apoc. VI. 9. és köv.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Országos csapások és előjelek.

A zsidók és a keresztyének a Vindex-féle lázadás hírére végtelen örömbbe törtek ki. Hitték, hogy a birodalom Caesar házával együtt elfog bukni csakhamar és hogy a fellázadt s Róma ellen gyűlölettel eltelt¹ vezérek mindnyájan függetlenekké teendik magokat az érettek lelkesedő provinciákban. A gallok mozgalmának Júdeában hasonló jelentőséget tulajdonítottak a zsidókéhoz.- Nagy tévedésben éltek. A birodalomnak egyetlen egy része sem, Judeát kivéve, akart elszakadni attól a nagy köteléktől, mely a világot békével és anyagi jóléttel ajándékozta meg. A középtenger partjain elterülő országok, melyek azelőtt harcban állottak egymással, együtt akartak élni valamennyien. Maga Gallia is, habár kevésbé volt pacificálva, arra korlátozta forradalmi gerjedelmeit, hogy elbuktassa a rász uralkodókat, reformot, szabadelvű uralmat követeljen. Könnyen érthető azonban, hogy a kelet ideig-óráig tartó királyságaihoz szokott emberek, a birodalom vesztét látták abban, ha a dinastia eltűnő félben van és hitték, miként az egy-két század óta leigázott különféle nemzetek önálló államokat fognak alakítani a vezérek alatt, akik ott parancnokoltak. — Tizennyolcz hónap alatt, a fellázadt légiók vezérei közül egyetlen egynek sem sikerült túlszárnyalnia vetélytársait maradandó módon. Sohasem fogta elő a földet ilyen rengés: Rómában Nérónak széttépett rémképe kísértett; Jerusalemben örült dühöngés szállott meg egy egész nemzetet; a keresztyének a 64. év irtózatos öldökléseit sínylették; a föld maga is erőszakosan vonaglott: szédület szállta meg az egész világot. A földgömb mintha kipattant volna sarkaiból s nem tudna többé élni. A pogány társadalom irtózatossá, romlottsága, Nérónak különczködései, az ő arany-háza, botorművésze, colossusai, száz lábnál magasabb képmásai,³ betűszerint eszeveszetté tették a világot. Országos csapások állottak elő minden felől⁴ és rémisztgették a lelkeket

¹ Ápol. XVII. 16.

² Jos. B. J. proaem. 2; VI., VI. 2.

³ Plin. XXXIV., VII. (8); XXXV., VII. (33); Dio Cassius LXVI. IS.

⁴ Juvenalis VI. 409—411.

Ha az Apocalypst olvassuk s nem nézzük keletkezési idejét, nem ismerjük magyarázatához a kulcsot, a könyv a legszesélyesebb és a legegényibb fantázia művének tűnnek fel; de ha a saját szerű látományt a Nérótól Vespasiánig tartott interregnum helyére állítjuk oda, mely alatt a birodalom eddig még alig ismert válságon ment keresztül, a munkát bámulatos összhangban fogjuk találni az akkori lelki állapotokkal,¹ s hozzá tehetjük a földgömb állapotával; mert nemsokára látni fogjuk, hogy a föld physical története e korszakban a természeti erők játékaival van tele. A világot csodák özönölték el; sohasem tűnt fel még ennyi előjel. Mintha az Atya Isten fátyollal vont a volna be arcát; tisztátalan kísértetek, titokzatos eredetű szörnyek keringtek a levegőben. Valami hallatlant várt mindenki. Az idők jeleibe és a csodákba vetett hit általános volt; alig néhány száz ember ismerte azoknak üres, hiú voltát.² Csalók, a babyloni régi rögeszméknek többé-kevésbé authenticus birlalói kiszipolyozták a nép tudatlanságát és a csodák megfejtőiként szerepeltek.³ E nyomorultak számottevő egyéniségekké váltak; elűzték, majd ismét visszahívták őket,⁴ Ottó⁵ és Vitellius,⁶ különösen teljesen ki voltak szolgáltatva nekik. A legmagasabb politika sem tartotta méltóságán alólinak számolni e gyermekes álmokképekkel.⁷

A babyloni jóslás egyik legfontosabb ága a szörnyszületések magyarázatával foglalkozott, melyeket közeli események előjeleinek tekintettek.⁸ Ily gondolat egyetlen egy világot sem nyugőzött le annyira, mint a rómaid; a több fejű foetusokat tartották főleg biztos

¹ L. főleg Tacit. *Hist.* I. 3, 18. V. ö. *Aon.* XV. 47.

² Id. Plinius, korának okos embere, tele van hiszékenységgel. A legkomolyabb történetírók, Sueton, Dio Cassius (LXI. 16, LXV. 1.) elismerik az előjelek értékét. Tacit. (*Hist.* I. 18. Sb) mintha felismerné üres voltukat, Dalba megvetette (*Hist.* I. 18; v. azonban Pint. *Galba* 23). Vespasian olykor szintén nevetett rajtok (Suet. *Vesp.* 23.)

³ *Apollonius élete* Philostratestől, különösen V. 13.

⁴ Valerius Maximus I. 3.

⁵ Suet. *Ctte* 4, 6; Tacit. *Hist.* I. 22.

⁶ Suet. *Vitellius* 14; Tacit. *Hist.* II. 62; Dio Cass. LXV. 1; Zonaras *Aon.* VI. 5.

⁷ Sueton *Tiberius* 74; *Caius* 57; *Claud.* 46; *Néró* 6, 36, 40, 46; *Gaiba* 1, 9, 18; *Otto* 4, 6, 7, 8; *Vit.* 14; *Vesp.* 5, 7, 25; Tacit. *Ann.* XII. 64; XIV. 9, 12, 22; XV. 22, 47; *Hist.* I. 3, 10, 18, 22, 38, 86; II. 78; Dio Cass. LX. 35; LXI. 2, 16, 18; LXII. 1; LXIII. 16, 26, 29; LXIV. 1, 7, 10; LXV. 1, 8, 9, 11, 13; LXVI. 1, 9; Plin. H. X. II. LXX. (72), LXXXIII. (85), CIII. (106); Nicéphoros *Hist. ecet.* I. 17; Plut. *Galba* 33; *Otto* 4, Euseb. *Chron.* ad ann. 1973. Abrah., 7. Ner, 9 Ner; Zonaras XI. 16; Philo., tr. *Apoll.* IV. 43; Jos. B. J. VI., V. 3, 4. V. Ö. Virgil. *Georg.* I. 463 s köv., *Carmin sibyll.* III. 334, 337, 41 1 s köv.; IV. 128 s köv.; 172 s köv. V. Titus Livius XXX. 2.

⁸ *Journal asiatique* 1871. okt., nov., decz. 449 s köv. .

előjeleknek, minden fej, bizonyos symbolismus révén, melyet az Apocalypsis írója teljesen magáévá tett, egy-egy császárt jelentett.¹ Ugyan így volt ez a korcs — avagy annak tartott szülöttekkel is. E tekintetben még a beteges látományok, az Apocalypsisbe átment ábrázolatok képezik visszatükröződését ama népies elbeszéléseknek, melyek betöltötték minden lelket. Karvaly karmokkal bíró disznót tartottak Néró tökéletes képmásának.² Nérót magát is nagyon érdekelték ezek a szörnyszülöttek.³

Sokat foglalkoztak a meteorokkal, az égi jelekkel is. A légkövek voltak a legnagyobb hatással. Tudjuk, hogy a légkövek ismétlődése periódicus tünemény, mely minden harminczadik évben visszavissza tér. Ilyenkor némely éjszakákon, a csillagok mintha leakarnának szakadni az égről. Az üstökösök, a fogyatkozások, a melléknapok, az éjszakai fények, melyeknek sugárkévéjében koronákat, pallsókat, vérsávokat véltek látni; izzó, plastikus formákat öltött felhők, közöttük csatáknak, fantasticus állatoknak képei s alakjai voltak a közfigyelem tárgyai s sohasem léptek fel oly erővel, mint e tragikus években. Vér essőről, meglepő villámcsapásokról, forrásaik felé térő folyókról, vértajtéket vető patakokról beszélt mindenki. Ez a dolog, melyre rendes időben ügyet sem vetnek, túlzó fontosságot nyert a közvélemény lázas izgalmai között.⁴ A hitvány szédelgő, Balbillus a benyomást, melyet ezek az események olykor a császárra gyakoroltak, arra aknázza ki, hogy felkeltse gyanakodását az ellen, ami nemes, ami fenséges volt és a legkegyetlenebb parancsokat csikarta ki tőle.⁵

A beállt országos csapások" elvégre is, bizonyos pontig igazolták ezeket az örültségeket A vér patakokban folyt mindenfelől, Nérónak halála, mely annyi tekintetben szabadulást jelentett, a polgári háborúk sorát nyitotta meg. A gall légiók Vindex és Verginius alatt irtózatosszerű veszteségeket szenvedtek; Gallilea példátlan kiirtásnak volt színhelye; Corbulon háborúja a párhoknál öldöklő küzdelmek között folyt le. Még gonoszabbat sejtettek a jövőben. Bedriacum és Cremona síkjai nemsokára vértől fognak párologni. A kivégzések valóságos pokollá avatták az amphitheatrumokat. A katonai és polgári szokások kegyetlensége száműzött minden irgalmat a világból. A keresztyének meghúzódva menedékhelyeiknek mélyén, bizonyára

¹ Philostr. *Appoi.* V. 13; Tacit. *Ann.* XV. 47; *Hist.* I. 86.

² Tacit. *Ann.* 64.

³ Phlegon. *De rebus mirab.* c. XX; Plin. fentebb id. h.

⁴ Tacit. *Ann.* XV. 47; *Hist.* I. 18, 86; Dio Cass. LXIII. 26; Euseb. *Chron.* ad ann. J. C. 33; *Carmina sibyll.* IV. 172 s köv.; V. 154.

⁵ Suet. *Niro* 36, 56; Tacit. *Ann.* XV. 47; Plin. II. XXV. (23) Dio Cass. LXI. 18.

⁶ *Carm. sibyll.* III. 295 s köv.; 323 s k.; 467 s k.; IV. 140 s köv. stb.

mondogatták már egymásnak a Jézusnak tulajdonított szavakat:¹ «Ha majd hadakozásokat hallotok és hadakozásoknak híreit, meg ne háborodjatok, mert úgy kell ennek lennie; ez még nem a vég. Nemzet fog támadni nemzet ellen, ország ország ellen; földrengések, szörnyetegek, éhségek, döghalál fognak támadni mindenfelől és nagy égi jelek. Mindezek pedig csak kezdetei a nyomorúságoknak.»²

Az öldöklésekhez tényleg még éhség is járult. Alexandriából 68-ban elégtelen szállítmányok érkeztek.³ A 69 év márczius havának elején a Tiberis kiöntött s roppant károkat okozott.* A nyomor rendkívüli volt⁵ A tengernek váratlan betörése gyászba borította Lyciát.⁶ Hatvanötben döghalál sújtotta Rómát,⁷ ez év őszén harmincz-ezeren haltak meg. Ugyanez évben a Lyonban dúlt irtózatoss tűzvészről⁸ beszélt a világ, Campaniát pedig felhőforgatagok és cyclonok pusztították, melyeknek pusztító ereje elhatott egész Rómaig.⁹ A természet rendje felbomlottnak látszott; rettenetes viharok keltettek rémületet mindenfelé.¹⁰

De a képzeletre legnagyobb hatással a földindulások voltak. A földgömb az erkölcsi világhoz hasonló vonaglason ment keresztül; mintha a földet s az emberiséget egyszerre törte volna a láz.¹¹

A népmozgalmaknak sajátsága már, hogy mindent, ami a tömeg képzeletét foglalkoztatja, együvé kever abban a perczen, midőn azok teljesedésbe mennek. Egy természeti esemény, egy nagy bűntény az esetleges és összefüggéstelen dolgok sora úgy tűnnek fel, mintha szorosan összefügnének egymással és egységet, összhangot állapítanak meg a nagy rapsodiában, melyet századról századra ír meg az emberiség. Innen van, hogy a keresztyénség története mindent felvett magába, ami különböző korszakokban élénken foglalkoztatta a népet. Nérónak és a Solfatarának épp oly fontosság jutott ki osztályrészül, mint a theologiai okoskodásnak; helyet kell

¹ Máté XXIV. 6, 8; Márk 7—9; Luk. XXL 9-11.

² A csapásokat s különösen az éhséget illetőleg, melyeket messiási jeleknek tekintettek 1. Mischna *Soto* IX. 15; Bab. Talm. *Sanhedrin* 97a; *Pesikta derabbi Kahna* (kiad. Buber) 51 b; *Pesikta rabbathi* 1 f. *sub fin* és XV. f; a midrasch *Cthoth ham-maschiah, a Petii, hani-niüdraschban* Jellineknél II. p. 58.

³ Sueton *Ndro* 45. V. Tacit. *Ann.* XII. 43; *Cann. sibyl.* III. V. 475 s k.

⁴ Tacit. *Hist.* I. 8b; Sueton *Otto* 8; Plutarch *Otto* 4.

⁵ Sueton *Ni'ro* 45; Tacit. *Hist.* I. Só.

⁶ Dio Cassius LXIII 2<>.

⁷ Tacit. *Ann.* XVI. 13; Suet. *Niro* 39; Orosus VII. 7.

⁸ Tacit. *Ann.* XVI. 13; Seneca *Epist.* XCI.

⁹ Tacit. *Ann.* XVI. 13.

¹⁰ Tacit. *Ann.* XV'. 47; Seueca *Quaest-nat.* VI. 28.

¹¹ Mundus ipse concutitur . . . ingens timor . . . consternatio omnium.» Seneca *Quest. not.* VI. 1.

abban szorítanunk a geológiának és az összes bolygót ért katasztrófáknak. A természeti tünemények közül, viszont a földindulások azok, melyek megalázásra kényszerítik a legtöbb embert az ismeretlen erők előtt. Oly országokban, ahol sűrűn fordulnak elő, Nápolyban, Közép-Amerikában, a babona otthonos betegség; annyival inkább mondható ez oly századokra, a melyekben rendkívüli hevességgel dühöngtek. Már pedig sohasem fordultak elő oly közönségesen, mint az első században. Nem emlékeztek még időre, melyben a szárazföld kerge ilyen sűrű rázkódtatásokon ment volna keresztül.¹

A Vesuv 79-iki rettenetes kitörésére készült. Pompejit 63. február 5-én egy földrengés majdnem teljesen eltörölte a föld színéről; a lakosoknak nagy része vonakodott visszatérni falai közé. * A nápolyi öböl vulkanikus központja e korban Puzzoli és Cumae felé terült el. A Vesuv még nem háborgott,³ de a kicsiny krátereknek egész sora, mely Nápolytól nyugatra terjedt el, és amelyet Phlegreai mezőknek hívtak,¹ a tűz nyomát árulta el mindenütt. Az A v e r n a, az A c h e r u s i a p a l u s (Fusaro tava), Agnano tava, a Solfatara, Astroni, Camaldoli, Ischia, Nisida kialudt kicsiny vulkánjai ma némi csalódást nyújtanak; az utas inkább kedves, mint rémületet keltő benyomással távozik körülből. Az ókor nem ily értelemmel volt tele. Ezek a gőzölgő tölcsérek, ezek a mély barlangok, ezek a meleg források, ez az örökös bugyogás, ezek a miazmák, e dörgő hangok, ezek a pokol szájak (bocche d'inferno) amint követ és tüzes gőzöket okádnak, ezek sugalmazták Virgiliust; ugyancsak ezek képezték egyik lényeges alkotó elemét az apocalypticus irodalomnak. A zsidó, aki partra szállott Puzzoliban, hogy üzleteket kötni, avagy ármányt szőni menjen Rómába,⁵ látta a likacsain át gőzölgő, szakadatlanul ingó földet, melyről azt mondták neki, hogy belsejében óriások és borzalmak lakoznak;⁶ főleg a Solfatara tűnt fel előtte olyannak, mint egy feneketlen örvénytorok, mint a pokol félig zárt szelelő lyuka.

¹ Juvenal VI. 411; *Carm. sibyll.* III. 341. 401, 449, 457, 459 s köv.; IV. 128—129. Schmidt Gyula ur, az athenaei observatorium igazgatója, aki a földrengésekről egy katalógust készített, előzékenyen közölte velem katalógusának azon részét, mely' az általunk tárgyalt időre vonatkozik.

² Tacit. *Ann.* XV. 22; Seneca *Quest. not.* VI. 1.

³ A történeti idők előtt fordulhattak elő vesuvi kitörések; de a hegy már hosszú ideje nyugton volt, midőn a 79. kitörés megtörtént (Sic. Diód. IV. 21; Strabo V., IV. 8; Dio Cassius I, XVI. 21, 22; Vitruvius II., VI. 2; P'lin. *Levelek* VI. 16.) A növényi élet a csúcsig felért, csupán a fensik vallott phlegreicus talajra.

⁴ Strabo V. IV. 4—9; Sic. Diód. IV. 21.

⁵ *Pdl ap.* p. 113—114 s itt fönt.

⁶ Strabo V. IV. 4, 5, 6, 9; VI. III. 5; Sic. Diód. IV. 21. E titáni görög mondákat átvették a zsidók. L. *Énoch* X. 12.

A kóros gőzöknek szakadatlan kitörése nem bizonyított-e az ő szemeikben annyit, hogy ott egy földalatti tüztenger terül el, mely mint a Pentapolis tava, arra van kétség kívül fentartva, hogy tüzeiben bűnhődjenek a bűnösök?¹ Ugyancsak megdöbbentőleg hatott reá a vidék erkölcsi képe is. Bajae fürdő- és gyógyhely volt, közép-pontja a fényűzésnek és a gyönyöröknek, divatos nyári tartózkodási hely, a könnyű véru társaságnak kedvencz mulató helye.* Cicerót megróvta minden komoly ember azért, hogy villáját a féktelen és ragyogó erkölcsök e királyságában építette fel.³ Propercius nem akarta, hogy kedvese ott lakjék;¹ Petronius ide helyezi Trimalcion kicsapongásait." Bajaeban, Banlaeban, Cumaeban, Misenumban, tényleg otthonra talált minden örütség és minden bűn. A gyönyörű tengeröböl keretébe eső kék hullámos medenczében zajlott le a vérengző nanmachia, amely ezerszámra nyelte el a Caligula és a Clandius-féle ünnepélyek áldozatait. Micsoda gondolatokat kelthettek fel a jámbor zsidónak, a keresztyénnek lelkében, aki lángoló hévvel áhítozott a világot felemésztő tűz után, ez a leírhatatlan színjáték, ezek a hullámokon ringó botor alkotások, a fürdőknek látása, melyekre a puritánok borzalommal tekintettek?" Egyetlenegyét ívákok ők mindnyájan!

— mondhatták egymásnak, jövődjő lakásuk ott van alattok; a pokol fölött tánczolnak, mely elfogja nyelni mindnyájokat.»

Sehol sem találunk meglepőbb vonásokra, mely Puzzolira avagy más hason természetű helyekre illik, mint Enoch könyvében.⁷ A bizar

¹ Apoc. XIV. 10; XIX. 20; XX. 9; XXI. 8. A Solfatara vulcanikusabban nézhetett ki az ókorban, mint ma; a sik talajt porladozó kén földte; a vegetatio úgy látszik kihalt. (Strabo V., IV'. 6).

² Cicero Pro Caelio 20.

³ *Harc puteoiana et cuniana regno.* Cic. ad Att. XIV. 16. V. ö. *ibid.* I. 16. és Strabo V'. IV. 7.

⁴ »Tu modo corruptas quam primum desere Baias.»

⁵ Seneca *Diversorium vitiorum-n'A'g.* nevezi. *Epitt.* 51. V. Martial I. I, XIII.

⁶ Gondoljunk a szerzetesek gyűlöletére II. Frigyes ellen a tizenharmadik században, a miért helyreállította a meleg fürdőket Puzzoliban.

⁷ LXVII. 4—13. kiad. Dillmann. E részből azt következtették, hogy Enoch könyvének e darabját 79. után írták, de kétes, hogy itt a Sicziliai Diodorusnál (IV. 21) olvasható nyugati vulcanikus tüneményekről lenne szó, — és Strabo V'. IV. 8. — aki e sorokat mindenesetre 7°. előtt írta, majdnem ugyanígy ír e helyről. Diodoros a phlegrei mezőket a Vesuvval hozza közvetlen összeköttetésbe, habár az innen 7 — 8 mértföldnyire fekszik. Az Enoch könyvében olvasható rész tehát egyszerűen a cumaei és a bájáei vulcanikus tüneményekre vonatkozhatik. E kifejezés *olvadt érez hegység», mely alatt Vesuvot gondolták, teljesen igazolva van akár a puzzoli Solfatara, akár a Vesuv állapota által 79. előtt (v. Strabo *loc. cit.*) A Vesuv bízvást úgy nézhetett ki, mintegy kialudt kemence. (Beulé, *Le drame de Verure* p. bl. s köv.) Tegyük hozzá, hogy az olvadás gondolata nincs oly világosan kifejezve, mint

Apocalypsis egyik írója szerint a bukott angyalok egy földalatti völgyben laknak, mely nyugaton «az érczhegység» közelében fekszik. A hegység belsejében tűzhullámok égnék; kénes gőz száll fel üregeiből; forró és kénes források (meleg források) törnek elő mindenfelé, melyek betegségeket gyógyítanak s amelyek közelében a királyi és a földnek nagyjai élnek gyönyörteljes világukat.¹ Az esztelenek! mindennap a reájok várakozó büntetésen dolgoznak, s mégsem könyörögnek i stenhez. A tűzben lángoló völgy talán a Gehenna völgye lehetett Jerusalemtől keletre, melyet a Holt tenger mélyedésével az Uadi en-nár (tűzvölgy) kötött össze; ez esetben e meleg források a Callirrhoé források, melyeket a Herodesek² látogattak a pokoli kinézésű Machero vidék mentén.¹ De az apocalypticus topográfia ruganyossága mellett, a fürdők a baiaei és a cumaei fürdők is lehetnek; a tűzvölgyben a puzzoli solfatarára vagy a Campi Phlegrei-re ismerhetünk;¹ az érczhegyben a Vesuvra, 79. év előtti állapotában.⁵ E sajtászerű helyek fogják sugalmazni nemsokára az Apocalypsis íróját, a ki meg fogja álmodni a feneketlen örvény mélyét tiz esztendővel előbb, amint a természet sajtászerű összevágó véletlen folytán, megnyitja a Vesuv kráterét. A nép nem ismeri a véletlent. Az a tény, hogy a világ legtragicusabb vidékén, ott, hol a Calligula, a Claudius, a Néro uralom nagy⁷ orgiái zajlottak le, tűntek fel ama tünetek, melyeket akkor majdnem az egész világ pokoliaknak tartott, nem maradhatott el minden következmény nélkül.

De különben nemcsak Itália, hanem a középtengernek egész keleti partvidéke is rengett. Kétszázadon keresztül szakadatlan rengés zaklatta Kis-Ázsiát.⁷ A városok folyton újra építkeztek, némely azt gondolták, az éthiopiai szövegben; e szöveg egyáltalán nem mondja, hogy e völgyből tűzfolyamok «fognak előtörni egy napon».⁸

¹ H. ö. Strabo V., IV. 5. *hai Baiai kai ta th érnei d hydara ta kai prós tryphén kai pros therapeian nōsen cpitédeia.*

² Jos. Ant. XVII. VI. 5; B. J. I. XXXIII. 5: II. XXI. 6. *i*

³ Jos. B. J. VII. VI. 3

⁴ A Solfatarát, mely a tenger színe felett csupán 100 méterre fekszik, bátran mondhatták «völgynek», mely kifejezést oly kiemelkedő pontra, már mint a Somma kráteré alkalmazni nem lehetett volna.

⁵ Ez érczhegyet sehogysem igazolja a Holt tenger vidéke. L. különben Neubauer *Geogr. du Talm.* p. 37 és 40.

⁶ Természetesen a 79 után kelt Apocalypsisek még inkább foglalkoznak e benyomásokkal. *Carm. sibyl.* I. IV. 130. II. ö. Esdrás IV-ik könyvét VI. s köv., az éthióp szöveg szerint.

⁷ «Nusquam örbe toto tani assiduus terrae motus et tani crebras urbium demersiones quam in Asia» Solin *Polyh.* 40. V. ö. Texier *Asie Min.* pp. 228, 256, 263, 269, 279, 329 s köv.; 439 s köv.; Strabo index, *terrae motus*, Philostrate. *Apoli.* IV. 6. Ez magyarázza meg, mért találunk Kis-Ázsiában viszonylag kevés emléket időszámításunk első századát megelőző korszakból.

tájt, mint Philadelphiában, majdnem mindennap éreztek lökéseket;¹ Tralles örökös omlásban volt;² a házakat mindkét oldalról újszerű támfalakkal voltak kénytelenek ellátni.⁸ A 17-ik évben pusztult el tizenégy város a Tmolus és a Messogis körül; a legirtózatosabb katasztrófa volt ez e nemben, melyhez hasonlóról beszélni addig még sohasem hallottak.¹¹ A 23,⁵ 33,⁸ 37,⁷ 46,⁸ 51.⁹ 53.º években mindig történt valami szerencsétlenség Görögországban, Ázsiában, Itáliában. Théra e korszakban élénk tevékenységet fejtett ki;¹¹ Antiochia talaja egyre ingott.¹²

Az 59. évtől kezdve végül alig van esztendő, melyben valami pusztító csapás ne történt volna.¹⁸ A Lycus völgye, keresztyén városaival Laodiceaval, Colossaevel, 60-ban teljesen elpusztult¹⁴ Ha meggondoljuk, hogy e táj volt központja a millenáris eszméknek, a hét egyháznak, bölcsője az Apocalypsisnek, lehetetlen el nem ismernünk azt, hogy a patmosi jelenés és a földgömb vajúdásai szorosán összefüggnek egymással; ugyannyira, hogy ehelyütt bukkanunk ama ritkán előforduló példák egyikére, melyek a bolygó materiális története és a szellemi fejlődés története között létező kölcsönös befolyás mellett hozhatók fel. A Lycus völgyét ért katasztrófának nyomait meg-

¹ Strabo XII. IV. 10. V. XII, VIII., 16, 17. 18.

² A pusztulás nyomait még ma is láthatjuk a Tmolus és a Messogis lejtőin. Bizarabban megtépedt, megszaggatott, kivájt hegységeket már nem is lehet látni. L. főleg Tralles (Aidin) környékét

³ A Kr. e. első századra vonatkozólag l. főleg Jos. *Ant.* XV. V. 2; B. J.

I. XIX. 3; Justin XL. 2; Euseb. *Chron.* ad. ann. 19, 25, 39. Aug.

⁴ Tacit. *Ann.* II. 47. Plin. II. LXXXIV. (So); Dio Cass. LVII. 17; Euseb. *Chron.* ad ann. 4. Tiber; Seneca *Quaest. not.* VI. 1; Strabo XII. VIII. 16, 17, 18; XIII. III. 5; IV. 8; Phlegon *Mir.* XIII. XIV.; Solin. 40; A Syncella p. 319; *Corp. inser. gr.* 3450 sz. (Le Bas és Wadd. III. 620); Orelli 687 sz. (Momsen *Inscr. regni Neop.* 2486). Nicephor. *Histecl.* I c. 17. V. Ö. *Corm. sibyll.* III. 34I s köv; V. 286—291. H. ö. a katasztrófát, mely ugyanott tizenkét évvel Kr. e. zajlott le. Dio Cass. LIV. 30.

⁵ Tacit. *Ann.* IV. 13.

⁶ Euseb. *Chron.* ez évről.

⁷ Sueton *Tiberius* 74.

⁸ Dio Cassius LX. 29, Eus. *Chron.* ad ann. 5. Claud., Seneca *Quaest. not.*

⁹ II. 26; VI. 21; Aur. Victor *Coes.* Claud. 14.

¹⁰ Tacit. *Ann.* XII. 43.

¹¹ L. a 46 évről szóló jegyzetet fent. .

¹² Malala I. X. 243 (102), 246 (104), 265 (112) Bonn kiad.

¹² Euseb. *Chron.* ad. annos 62, 65; Sueton *Niro* 20; Philostrates *Apollo-nius* IV. 34; VI. 38, 41; Seneca *Quaest. not.* VI. 1; Plin. *Hist. not.* II. LXXXIII. (85)

¹³ L. *PH op.* p. 357—358. jegyz. s itt 99 I. Euseb és Orosus tévednek az időben. Tacit. XIV. 27. fejt meg a kérdést.

találjuk a sibyllicus költeményekben is.¹ A földrengések Ázsiában rémületet keltettek mindenfelé; azokról beszélt az egész világ² és igen csekély volt a száma azoknak, akik ezekben az eseményekben egy haragra gerjedt istenség jeleit ne látták volna.³

Mindez komorrá tette a levegőt, melyben a keresztyének képelete szabadon csaponghatott. A physical és az erkölcsi világ e bomlásának láttára nem kiálthatták-e fenhangon egymásnak a hívők jogosabban, mint valaha: Mar an a th a! Mar an a th a! «Az Úr jön! Az Ur jön! A föld összeomlani látszott és már is látni vélték a királyokat, a hatalmasokat és a gazdagokat, amint futva menekülnek sezt kiáltják: Omoljatok reánk hegyek, takarjatok el halmok.» A régi próféták szokás szerint a természeti csapást használták fel arra, hogy «a Jehova napjának elközelgését hirdessék. Joel prófétánál egy rész,¹ melyet a messiási időkre alkalmaztak,⁵ e nagy nap biztos jelei gyanánt égi és földi jelekről szól, prófétákról, akik feltűnnek mindenfelől, vértől habzó tűzfolyamokról, pálmafa alakú fűstről,¹¹ elhomályosult napról, véres arcot öltött holdról. Hitték, hogy maga Jézus is úgy említette a földrengéseket, az éhséget, a döghalált, mint kezdetét a nagy fájdaloknak,⁷ eljövételét hirdető jelek gyanánt pedig a fogyatkozásokat, a hold elhomályosodását, a csillagok állását, amidőn majd az egész ég megháborodik, a tenger morajlik, a félelem miatt elánmit nép menekül, s nem tudja, mely oldalon van a halál és melyiken az üdv.⁸ A rémület lesz elemévé minden Apocalypsisnek;⁹ ehhez az üldözés gondolata társul:¹⁰ hiszik és vallják, hogy a rózsa, a vég küszöbén, kettőzött erővel fog dühöngeni és minden eszközt megfog kísérlem, csakhogy kiirtsa az istenfélőket

¹ *Carm. sibyll.* Hl. 471; V. 286—291.

² Juvenal VI. 411.

³ Fent id. sibyll. helyek; Dio Cass. LXVIII. 25.

⁴ III. R. (a Septante s a Vulgata szerint II. 28—32).

⁵ *Cselek.* II. 17—21.

⁶ *Timrót.* Plin. *Levelek.* VI. 16., a Vesuv füstoszlopait fenyőfa koronához hasonlítja.

⁷ Máté XXIV. 7; Márk XIII. 8; Luk. XXL 1. Ez eszméket, mint az Apoc. adatokat általában a régi prófétáktól, Ezsaiásból és Ezekielből vették át L. Ezsaiás XXXIV. 4; Ezekh. XXXII. 7—8. H. ö. *Carm. sibyll.* IV. 172sk.

⁸ Máté XXIV. 29; Márk XIII. 24-25; Luk. XXL 25-26. H. ö. főleg Lukács leírását a pompeii földrengés (63-ban) leírásával Senecánál *Quaest. nat.* VI. 1.

⁹ L. *Mózes menybemenetele* c. 10. (Ceriáni 1. *Monum. sacra el prof.* p. 60) stb.; Baruch Apoc. Cerianinál 1. p. 80. és V. p. 130.

¹⁰ *Mózes menybemenetele* 8.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Az Apostolok Ázsiában.

Ezek az iszonyatok leginkább az ázsiai provinciát tartották izgalomba. A colossaei egyházra halálos csapást mért a 69-iki katasztrófa.¹ — Hierapolist — bár egy vulcanikns talaj legbizarabb kitörésein épült — ügylátszik nem érte veszély. Lehet, hogy a colossaei keresztyének is ide menekültek. Ez időtől kezdve Hierapolisban rendkívüli városra vall minden. A judaismust nyíltan gyakorolták benne. E rendkívüli városnak csodálatosan épen maradt romjai között feliratok beszélnek bizonyos évi kiosztásokról, melyek a munkások testületének kebelében mentek végbe, a < kovásztalan kenyér>, és a «pünkösd ünnepe».' A jótékony cselekedetek, a keresztyéni szeretet intézményei,⁸ az egy azon foglalkozást űző emberek kölcsönös segélyegyesületei¹ sehol sem öltenek oly fontos jelleget, mint itt. Árva intézetszerű egyesületek, bölcsődék, gyermek menedékhelyek⁵ a philantróp gondoskodás kiváló fejlettsége mellett tanúskodnak. Philadelphia hasonló látványt mutatott; a politikai osztályozás a kartársi viszonyon alapult.'⁷ Ázsiának és Phrygiának majdnem összes gazdag városaiban, az egymással társult, politikába nem avatkozó kézművesek békés democratiája képezte a társadalmi formát. Az erényt úgy tekintették, mint különös tartozékát annak, aki szenved. Ez időtájt, melyről írunk, született Hierapolisban egy gyermek, oly szegényen, hogy még bölcsőjében adták el őt, s nem ismerték másként, mint e név alatt: «vett rabszolga», Epic tetős; név, melyet viselője egyértelművé tett az erénnyel. Az ő tollából fog megjelenni egy napon ama bámulatos könyv, kézikönyve az erős lelkeknek, akik idegenkedve fogadják mindazt, ami az evangyeliomban természetfölötti és vallják, hogy nem rideg szigorában kell keresni báját

¹ L. fent

² A Wagener által közzétett felirat a *Revue de Γ instr publ. ea Belg-ben* 1868. máj. p. 1. s köv.

³ Wagener I. c. p. 7. s köv.

⁴ L. *Pdl apostol* p. 354—355. L. főleg Waddington *laser*. 1687. sz.

⁵ *Ergasia thremmatiké*. Wadd. 1687. sz.: Wagener 7—8. V. ö. *Corpus laser*, gr. 3318 sz. és *Notices et extra its* t. XXVIII. 2 r. sz. 425.

⁶ *Corpus laser*, gr. 3422 sz; Wagener I. c. p. 10—11.

A keresztyénség szemében oly tisztesség érte külföldben Hierapolist, mely annál, hogy Epictetost látta születni, jóval nagyobb. Vendégszeretőleg fogadta falai között egyikét azon ritka embereknek, akik az első keresztyén nemzedéket túléltek; egyikét azoknak, akik látták Jézust, Fülöp apostolt¹ Feltehető, hogy Fülöp a válságok után, melyek Jerusalemet a békés emberek számára lakhatatlanná tették és a keresztyéneket kiűzték falai közül, jött Ázsiába.² Ázsia volt ama provincia, ahol a zsidók legnyugodtabban élhettek; ide özönlöttek tehát. Az érintkezés Róma és Hierapolis között szintén könnyen és rendszeresen ment.³ Fülöp papi ember volt, a régi iskolából, nagyon hasonló Jakabhoz. Azt tartották felőle, hogy csodákat művelt, sőt halottakat támasztott fel. Négy leánya volt, mindnyája prófétané. Az egyik, ugyilátszik, még Fülöpnek Ázsiába jövelele előtt meghalt. A három közül ketten szűzen maradtak; a negyedik még atyja életében férjhez ment, prófétáit, mint nővérei és meghalt Ephesusban.¹ E rendkívüli nők nagy hírben állottak Ázsiában.⁵ I'apiás, aki 130 közül püspök volt Hierapolisban, ismerte őket; de már az apostolt nem. E rajongó elaggott leányoktól rendkívüli, csodás dolgokat hallott elbeszélni atyjoknak csodáiról.¹ Sokat tudtak a többi apostolok és apostoli személyiségek felől is, különösen Barnabás József felől, aki állításuk szerint, halálos mérget ivott anélkül, hogy az bármi hatással lett volna reá.⁷

¹ Itt lent id. részek és Theodoret, in Ps. CXVI. 1. Niceph. H. E. II. 39. A különbséget illetőleg Fülöp diakon és Fülöp apostol között lásd az *Apostolok* p. 151 jegyz.; *Pál ap.* p. 506-507.

² A görög vértanuk könyve (Urbin I 727. I. r. p. 14) szerint János halála után jött Ázsiába, ez azonban már nagyon modern kombináció.

³ *Corpus inser. gr.* 3920, ügynök, aki hatvankétszer tette meg az utat Hierapolisból Itáliába a Maiéi fok mentén.

⁴ Az *Ap. Csel.* és Proclus, aki nyomon követi őket, négy próféta leányról beszélnek; Proclus mind a négyet Hierapolisban temeti el atyjok mellé. A jobban értesült Polycrates csupán hármat ismer, két szűzet, egy prófétát: az utóbbit Ephesusban temeti el. Kelemen — ugyilátszik — mind férjhez adja őket. A görög menologia a négy közül kettőt vezet Ázsiába és legalább az egyiket Ephesusban temeti el.

⁵ *Ap. Csel.* XXI. 9. (v. *Az Apostolok* 151 jegyz.) Papias Hierapolisból, Eusebnél H. E. III. 39; Ephes. Polycrates *ibid.* III. 31; V. 24; Alex. Kel. *Strom.* III. 6; Proclus Caiusnál, Euseb. III. 3. 1; Euseb. III. 30, 31. 37; V. 17; Sz. Jeromos Opp. t. IV. 2 r. col. 181—182, 673, 785. kiad. Martianay, Niceph. H. E. II. 44; görög menolog Sept. 4-ről (Urbin id, Cains *Led. unt.* kiad. Basnage (III. 1 r. p. 464). Midón Ireneus hagyományos adatait János és <más apostolok> tanúskodására alapítja, e szavak alatt <más apostolok., Fülöpöt érthette. Jegyezd meg még Fülöp kiváló szerepét a negyedik evangéliumban.

⁶ *Dífésin Thaumasion.*

⁷ Papias Eusebnél H. E. III. 39.

Az apostoli tekintélynek és hagyománynak tehát egy második központja jött létre János oldala mellett Ázsiában. János és Fülöp a tájat, melyet otthonul választottak, majdnem Judea színvonalára emelték. Ázsiának e két elsőrangú csillaga, miként nevezték, lesznek néhány év alatt az egyház világító tornya s emelkednek ki többi társaik közül. Fülöp Hierapolisban halt meg s itt temették el. Szűz leányai igen nagy kort értek és mellette feküsznek; az, aki férjhez ment, Ephesusban nyugszik; a II. században — mondják — még mind a három sir látható volt. Hierapolisnak tehát szintén meg voltak a maga, az ephesusiakkal vetélkedő sirhantjai. A provinciát mintegy megnesemesítették e szent testek, melyek ki fognak kelni majd a földből ama napon, midőn az Úr dicsőség és fény között eljövend, hogy feltámaszsa felkentjeit.²

A Judeát ért válság, mely 68. körül szétszórta az apostolokat és az apostoli férfiakat, a bölcsőkorát élő egyháznak még más tekintélyes tagját is vethette Ephesusba és a Meander völgyébe. Nagyszámú tanítványok, akik látták az apostolokat Jerusalemben, találkoztak ismét Ázsiában, ahol ugylátszik, egyik városból a másikba húzódtak a zsidók kedvelt szokását követve.³ Lehet, hogy a Presbyter o s J o h a n n e s és Aristion nevét viselő titokzatos személyiségek szintén a kivándorlókkal jöttek be.¹ A tizenkettőnek e hallgatói a jerusalemi egyház hagyományát terjesztették Ázsiában és ez után a zsidó-keresztyénség számára biztosították a túlsúlyt Lesve lesték ajkaikról az apostolok mondásait és Jézusnak eredeti szavait Később azok, akik látták őket, oly büszkék voltak arra, hogy e tiszta forrásból meríthettek, hogy megvetéssel fordultak el ama kicsiny iraktól, melyek Jézusnak beszédeit hordták keretükben.⁵

Volt valami rendkívüli ebben a lelki állapotban, melyben az egyházak e provincia mélyén éltek e nyugodt klíma és derült ég alatt, mely a mysticism tísra hangolta őket Sehol sem foglalkoztak annyit a messiási eszmékkal. Képtelen számításokba mélyedtek el.⁶

¹ Polycrates Eusebnél H. E. III. 31. .

² Polycrates I. c.

³ Papias Eusebnél H. E. III. 3*). Ugyanerre vall Ireneus szakadatlan hivatkozása a «vének» hagyományára, akik az apostolokkal éltek s akiknek mondásait Ireneus mesterétől, Polycarptól vette.

⁴ Papias *ibid.* Én azonban valószínűbbnek tartom, hogj: *Prsbyterot Johannes* és Aristion egy későbbi nemzedékhez tartoztak s hogy Papiast így kell olvasnunk: *hói tou ityriou (mathMn, mathétai.*

⁵ Papias *ibid.*

⁶ A kelet bizonyos vidékein a messiánizmus gondolatával tépelődő zsidók az előforduló eseményekben még ma is a messiási jelek keresésével töltik idejüket s *aghematrioth* esztelenségei után akarják meghatározni jövetelének napját. A Messiásként fellépő szédelgők száma szintén tekintélyes, főleg Yémenben.

A Fülöp és János-féle hagyományokból származott bizar parabolák jártak szájról-szájra. Abban az evangéliomban, mely e tájt alakult, van valami mysthicus és sajátságos.¹ Azt képzelték általában, hogy a testek feltámadása után, mely közel van, Krisztusnak testi² uralkodása következik be a világ fölött s ez az uralom ezer évig fog tartani. A paradicsomi kor gyönyöreit teljesen anyagiassal színezték ki; a szőlőfürtök nagyságát, a kalászek termő erejét mérlegelték a Messiási uralkodás alatt. ³ Az idealizmus, mely Jézusnak legnaivabb szavait is oly elbájoló bársonyfénnyel vonja be, a legnagyobb részét kiveszett⁴

János egyre nőtt Ephesusban.⁵ Felsőbbségét elismerték az összes provinciákban, talán Hierapolis kivételével, ahol Fülöp lakott.⁶ A smyrnai, pergamosi, thyatirai, sárdesi, philadelphiai, laodiceai egyházak elismerték fejüknek, tisztelettel hallgatták intéseit, tanácsait, szemrehányásait. Az apostol, vágj' azok, akik jogot vettek magoknak arra, hogy az ő nevében beszéljenek, általában szigorú hangot használt. A nagymérvű érdekesség, a végtelen türelmetlenség, a kemény és durva hang azok ellen, akik másként gondolkodtak, mint ő, ugylátszik, Jánosnak már jellemében feküdt.⁷ Vele szemben — mondják — hangoztatta Jézus ezt az elvet: «Aki nincs ellenünk, az mellettünk van.»⁸ A számtalan történet, melyeket később azon célzattal beszéltek, hogy gyöngédségét és türelmét hangoztassák, ugylátszik arra az alapra vannak kitalálva, melyről a János-féle levelek tesznek tanúságot, ezeknek eredeti voltához pedig sok szó fér. Egy mindezzel ellenkező jellem, mely erőszakos hajlamokat is mutat, jobban egyezik meg az evangyelmi elbeszélésekkel,¹⁰ az Apocalypsis-

¹ Euseb. H. E. 39. *Paradoxa . . . xénas parabolát kai didaskaiias, . . . alia mythikótera.*

² *Zómatikós.* Eusebius, akit az ő hellen rationalismusa e féktelen millenarizmussal szemben türelmetlenné tett, mind ebben nem akar látni egyebet Papias egyéni tévedéseinél.

³ Papias Ireneusnál V. XXXIII. 3—4; Baruch Apocalypsis Cerianinál *Monuin. sacra et prof.* I. p. 80. és V. p. 131—132. L. *Jézus élete* 13. kiad. bev. p. XLII, XLIII. jegyzet.

⁴ Figyelemre méltó, hogy a synopticusokban (Máté XI. 20, 21; Márk X. 35—37) a Zebedeus fiai által képzelt isten országa szintén egészen testi.

⁵ A legendák, melyek Máriát, Jézusnak anyját nála lakatják Ephesusban, értéktelenek. Sz. Epiphanes (haer. LXXVIII. 11.) elveti őket

⁶ Kétségkívül ez az oka, hogy Hierapolis nincs a hét város között, akikhez az Apostol az Apocalypsisben írja intéseit.

⁷ Ireneus *Adv. haer.* III. III. 4; Euseb. H. E. III. XXVIII. 6. H. ö. Apoc II. f. és III. f.; II. Ján. 10-11; III. Ján. 9—10.

⁸ Márk IX. 38-40.

⁹ Alex. Kelemen *Quit dives salvetar* 42; Eus. H. E. III. 23; Sz. Jerom. *la Gal.* c. VI.

¹⁰ Márk III. 17; IX. 37—38; Luk. IX. 49, 54.

sel s amellet tanúskodik, hogy szenvedélyes természete, mely után «a menydörgés fia» nevét kapta, a korral csak fokozódott nálla. Lehetséges különben, hogy tehetségei és ellenzékieskedő hibái nem zárták ki egymást oly szükségszerűleg, amint azt gondolnók. A vallási fanatizmus révén egy ^zon emberben az érdesség és a jóság végletei igen jól megférhetnek egymással; a középkornak afféle inquisitora, aki jelentéktelen apróságokért a szerencsétlenek ezreit küldte a máglyára, ugyanakkor a legszelídebb és a legalázatosabb ember lehetett.

Jánosnak és környezetének szenvedélyes fellépése, úgylátszik, első sorban azon kicsiny összejövetelek és körök tagjai ellen irányult, akiknek mesterét az új Balaamnak hívták.¹ Az igazságtalanság anynyira megfészkelte magát a pártoknál, a szenvedély, mely ezekben az erőteljes zsidó szivekben lakozott, oly magas fokra hágott, hogy még a «Törvény megrontójának» * * eltűntét is valószínűleg az öröm kitöréseivel fogadták ellenfelei. A zavargó és izgága ember halálának hírére egész megkönnyebbülten lélegzettek fel számosán. Tapasztaltuk, hogy Pál ellenségek által körülvettenek érezte magát Ephesusban,³ utolsó beszédeit, melyeket Ázsiában tartott, mind komor előérzet hatja át.⁴ A 69. év elején a gyűlés még mindig élénken lobogott ellene. Ezután a láng lefog lohadni, csend veuedi körül emlékezetét E pillanatban, melyhez elérkeztünk, mintha minden elhagyta volna őt és bizonyára ez az, ami később megmentette. Párt-hiveinek szerénysége, vagy, ha úgy tetszik gyengesége kibéküléshez vezetett: a legmerészebb eszmék is elvégre el lesznek fogadva, túrnék el csak a conservatívek ellenvetéseit hosszú időn át hallgatagul.

A féktelen düh a római birodalom ellen, az utóbbit ért csapások fölötti öröm, a közeli felbomlásába vetett remény volt a legtitkosabb gondolata a hívőknek. Rokonszenveztek a zsidó felkeléssel és megváltak győződve, hogy az a rómaiak teljes vereségével fog végződni. Messze esett már az az idő, melyben Pál és lehet Péter is a római hatóság elismeréséről prédikáltak, azt bizonyos isteni jelleggel ruházták fel. A rajongó zsidók által vallott eszmék a nemadózás, a világi hatalmak ördögi eredete, a római formák szerinti civilis élet cselekményeiben jelentkező bálványimádás felől — emelked-

¹ L. *Pdl apostol* p. 367. és köv. Később, a zsidóknál Jézust szintén Balaatnnak hívták (*Geiger Jüdische Zeitschrift*, 6. évfoly. p. 31 -37); így nevezték rendszerint azt, aki prófétaként szerepelt a pogányok szerint és szédelgőként Israel szemében.

² Primasius *Comment, sur. les epitres de Paul a Bibi. max. Patruban* (Lugd) t X. p. 144.

³ L. Sz. Pál.

⁴ Ap. Csel. XX. 29, 30.

tek diadalra. Természetes következménye volt ez az üldözésnek; a mérsékelt elvek nem találtak kedvező talajra többé. Az üldözés nem volt ugyan oly erőszakos, mint a 64-iki, de azért kérlelhetlenül folytatódott tovább.¹ Nérónak bukása éppen Ázsiában tette a legmélyebb benyomást. Általánosan hitték, hogy a szörny, egy sátáni hatalom által gyógyultán, elrejtődött valahol s újra meg fog jelenni. Érthető, hogy az efféle hírek mily hatást keltettek a keresztyének között. Ephesusban a hívek között számosan voltak, ugye lehet főnökükkel együtt — olyanok, akik a 64-iki irtózatos-mészárlásból kerültek ki. Hogyan! Az istentelen fenevad, a pompának, a dőreségnek, a hiú dicsőségnek e teremtménye vissza fog térni! A dolog világos, mondták azok is, akik még kételkedtek, hogy Néro volt az Antikrisztus. íme itt áll az erkölcsi romlottságnak ez a mysteriuma, Jézusnak ez az ellenlábasa, aki eljövendő volt, hogy öldökölje, vértanuságba döntse a világot, mielőtt a dicsőségteljes megjelenés elkövetkeznék.- Néro ama megtestesült sátán, akinek sikerülni fog legyilkolni a szenteket. Még néhány perez és az ünnepélyes pillanat eljövend. A keresztyének annyival inkább fogadták el szívesen ezt a gondolatot, mert Nérónak halálát kicsinyesnek találták egy Antiochnszhoz; az efféle vallásüldözők nagyobb zajjal szoktak elveszni. Azt következtették tehát, hogy Istennek ez az ellensége egy nagyobb szerű halálra van fenntartva, mely az egész világ, a Messiás által összehívott angyalok szeme látára fog lesújtani reá.

Ez az eszme, az Apocalypsisnek anyja, mindinkább határozottabb alakot öltött; a keresztyén öntudat felmagasztaltságának tetőpontját érte el, midőn egy esemény, mely az Ázsiával határos szigeteken játszódott le, megtestesítette azt, ami eddig nem volt egyéb, csak képzelet. Egy ál Néro tűnt fel Ázsiában és Achajának provinciáiban kíváncsiságot, reményt és rémületet keltett mindenfelé.³ Rabszolga lehetett Pontusból; mások szerint, itáliai a szolgák osztályából. Nagyon hasonlított az elhunyt császárra; ép oly nagy szemei, dús hajzata, révedező tekintete, zord és színészies feje, mint annak, ép úgy tudott a citherán játszani és énekelni, mint amaz. A csaló, csavargókból és katonaszökevényekből toborzott össze maga körül egy kis csapatot, tengerre mert szállni, hogy elérje Syriát és Egyptomot, de a vihar a Cycladok egyik szigetére Cythnosra vetette. E

¹ Apoc. XII. 17; XVII. 14.

² L. *Pál apostol* p. 252. és köv.

³ Ez esemény történetét Tacitusból ismerjük. *Hist* II. 8—9. Dio Cassius szintén elmondja (LXIV. 9): Xiphilinus azonban egy sommás frásisban összegezte elbeszélését. Zonarasnál, aki mint Xiphilinus, csupán Diót kivonatozza, kissé több részletet találunk. Zonaras helytelenül olvasott ekként. *En kydnó de peraitoumenon*, *En kydnó* — hiányzik. — .

szigetről igen tevékeny propagandát fejtett ki, növesztette csapatját a keletről hazatérő katonákkal, véres kivégzéseket foganatosított, kereskedőket fosztogatott, rabszolgákat fegyverzett fel. A forrongás nagy mérveket öltött, főleg a köznépnél, akiknél minden képtelen hit nyílt fülekre talál. Hatvannyolcz deczember hava óta egyébről sem beszélt Ázsia és Görögország.¹ A várakozás és a rémület egyre nőtt; e név, melynek hirtelensége betöltötte a világot, újból megzavarta a fejeket és azon hitet keltette mindenkiben, hogy az, amit láttak, semmi ahhoz képest, amit majd látni fognak.

Más események, melyek Ázsiában, vagy az Archipelagusban zajlottak le és amelyekről kielégítő adatok hiányában¹ kellő felvilágosítást nem nyújthatunk, még növelték az izgatottságot. Egy lángoló néropárti, akinél politikai szenvedélyéhez a varázsló dicsfénye társult, nyíltan a cythnosi csaló vagy pedig a parthusokhoz menekült Néró párthivének adta ki magát. A békés embereket valósággal kényszerítette, hogy ismerjék el Nérót; újból felállította szobrait, a hódolatra kényszerített mindenkit; sőt egy pillanatra hajlandók lennének hinni azt is, hogy pénzt is veretett e tyussal Nero redux. Bizonyos azonban, hogy a keresztyének azt képzelték: arra akarják kényszeríteni őket, hogy Nérónak szobrát imádják; a pénz, a «fenevad» nevében kibocsájtott négyszegletű érez³ és bélyeg «mely nélkül sem venni, sem eladni nem lehetett⁴, határtalan aggályokat keltett fel bennök.⁵ A bálványimádás nagy mesterének jelére vert arany égette a kezüket. Úgy látszik, hogy az ephesusi hívek közül néhányan, hogysem ily apostasiát elkövessenek, inkább kivándoroltak; feltehető, hogy János is köztük volt. Ez az előttünk homályos esemény nagy

¹ Ez az ál Néró Ottó alatt halt meg az 69. jan. 15. és ápri) 15-iki események közben; de minden arra mutat, hogy ez esemény inkább az első, mint az utóbbi kelethez áll közelebb. Sisenna még Cythnosban találta a csalót, midőn Syriából Rómának tartott, hogj' csatlakozzék a praetorianusok mozgalmához, akik proklamálták Ottót. Egy-egy hírnek Rómából Syriáig tíz napra volt szüksége; Sisenna akkor kelhetett útra, midőn Syria *pronunciamentoja* már megtörtént. Cythnosba tehát február 6. körül érkezhettek meg. Asprenás, aki utánna érkezik, még Galhának, akit jan. 15-én gyilkoltak meg, egy mandátumával hajózott arra. Ál Nérónak tehát 69-ben jóval január után kellett partra vetődnie Cythnosban. Minthogy a száraz földön a cselszövények hosszan elhúzódtak, fel kell tennünk, hogy mozgalmát 68. vége felé kezdte meg.

² L. alább.

³ *Xarogmo*.

⁴ Apoc. XIII. és XIV. Jegy, főleg XIV. 9—12, az író hosszasan szól erről és V. 12. *hypomoné*. H. ö. XX. I. hol azok, akik nem akarták imádni a fenevadat, ugyanazokkal állítatnak egy sorba, akik 64-ben vértanuságot szenvedtek.

⁵ Apoc. I. 9. és XX. 4.

szerepet játszik az Apocalypsisben és úgy lehet, keletkezésének indító oka is ez volt: «Itt tetszik meg, mondja a látnok, a szenteknek béketűrésük, kik tartják meg Istennek parancsolatait és a Jézusnak hitét!» *

A római és az itáliai események e lázas várakozást teljesen igazolták. Galbának nem sikerült uralmát megállapítani. Néróig a Julius Caesar és Augustus által megállapított dynasticus legitimitás jogcíline az uralomra vágyás gondolatát teljesen elnyomta a vezérek között; de a mióta a jogcím lejárt magát, minden katonai parancsnok aspirálhatott Caesar örökére. Vindex meghalt; Verginius meghódolt; Nymphidius Sabinus, Macer, Fonteius Capito halállal bűnhődtek lázadó eszméikért; mégsem történt semmi. A Genuai légiók 69. január 2-án kikiáltják Vitelliust; 10-én Galba adoptálja Pison; 15-én Ottót kiáltják ki Rómában; néhány óra alatt három császár is volt; este Galba megöletett. A császárságba vetett hit mélyen megrendült; nem hitték, hogy Ottónak sikerülni fog egyedül uralkodnia; a cythnosi ál-Néro és azoknak reményei, akik azt képzelték, hogy az annyira óhajtott császár meg fog jelenni az Eufrates felől, nem maradtak a véka alatt. Ekkor (69. január végén)² történt, hogy Ázsia keresztyénéi között egy symbolicus kiáltvány terjedt el, mint kinyilatkoztatása Jézusnak. Tudott-e váljon az író Galbának haláláról, avagy azt csak előre látta?³ E kérdésre a felelet annyival nehezebb, mert az apocalypticus művek egyik jellemző vonása, hogy az író olykor, állítólagos éles látása érdekében egy újabb eseményből, melyet csupán ő vél ismerni egyedül, merit. így az a publicista, aki Dániel könyvét írta meg, úgy látszik, hallott valamit Antiochus haláláról.¹ Ami látnokunk már részletes adatok birtokában lehetett korának politikai helyzete felől. Ottót bajosan ismerte; az hitte, hogy Nérónak visszahelyezése közvetlenül Galba halála után fog következni. Az utóbbit már elveszítettnek tartja. A fenevad visszatérének küszöbén állunk tehát. Az írónak lángoló képzelete megnyitja előtte a látományok összefüggő körét oly dolgok fölött, melyeknek rövidesen

¹ Apoc. XIV. 12. .

² Egy ellenvetést lehetne emelni a kelet ellen: az Apoc. XI. 2; XX. 9. szerint már Jeruzsalem közüldarolása megtörtént volna, ami 70. márczius havában ment végbe; de e költői irányban tartott részleteket eléggé igazolja ama helyzet, melybe a 67. és 68. Vespasian-féle táborozás (1. fent) a zsidó felkelést sodorta. Luk. XXL 20—21. hasonló magyarázatot követel. Nyíltan áll, hogy az Apocalypsis megírásakor a templom még állott; a szerző nem tart attól, hogy lefognák rombolni. Apoc. XVII. 1 f. szükségszerűleg nem vonatkozik a Capitoliumnak 69. decz. 19-én történt leégésére.

³ Apoc. XVII. 10.

⁴ Commodianus szintén tudhatott a Decius megveretéséről és ha-

el kellene következniök¹ és így következnek egymás után részei a prófétai könyvnek, melynek célja az, hogy felderítse a hívók szívvilágát a válság közepette, melyben vannak, hogy megértesse velök a politikai helyzetet, mely megzavarta a legerősebb lelket is, és főleg hogy biztosítsa őket a már megölt atyafiak sorsa felől. Nem szabad elfelednünk, hogy a hiszékeny sectárinok, kiknek érzelmeit nyomozzuk itt, messze távol állottak a lélek hallhatatlanságára vonatkozó eszméktől, melyeket a görög bölcsészet fejtett ki. Az utolsó esztendőök vértanúi rettenetes gyötrelmeket keltettek egy oly társadalomban, melyet már rettegés fogott el, ha egy istenfélő meghalt, s amely azon tépelődött: váljon az megláthatja-e Istennek országát.³ Szükségét érezték annak, hogy elhalt társaikat biztonságban és már boldogoknak képzeljék, habár csupán ideiglenesen boldogoknak, a csapás közepette, mely a földre lesújtani készült³ Hallották bosszúkiáltásukat; megértették szent türelmüket; emelt hangon hívták a napot, melyen Isten fel fog kelni végre, hogy megbosszulja felkentjeit.

A szerző által használt χ Apocalypsis - forma nem volt új Izraelben. Már Ezechiel hozott be lényeges változtatást a régi prófétai irányban, s az apocalyptikus faj megalapítójának bizonyos értelemben ő tekintendő. A lángoló igehirdetést, melybe olykor végtelen egyszerű allegóriák vegyültek, kétségkívül assyriai befolyás alatt, a látóinánynyal helyettesítette, vagyis egy szövevényes symbolismussal, melyben az elvont eszmét egy-egy chimericus, a valódiságtól teljesen megfosztott lény fejezte ki. Zachariás tovább haladt ezen az utón; a prófétai oktatás a látomány keretében mozgott. A Dániel-féle könyv írója, rendkívüli kedveltsége révén, melyben részesült, végleg megállapította a műfajnak szabályait. Enoch könyve, Mózes felmagasztaltatása, bizonyos sibyllai költemények,⁴ az ő hatalmas kezdemé-

¹ Apoc. I. 1; XXII. 6. A zsidók e korban szívesen hajoltak ily feltevésekre a császárok egymásutánjára vonatkozólag (*la peri toús Rómaion basileis esomena*) és arra nézve, aminek velök történnie kellett volna; rettentő álmoképekből vettssz írással egybevetettfeltévéiekvalának ezek. Az efféle homályos részek magyarázatát (*la amphiboiös hypo toú theiού iegomena*) nagyra becsülték. Ez alapon állítja Josephus is, hogy a Flaviusok trónralépését már eleve tudta. Jos. B. J. III. VIII. 3.

² V. ö. *Pál apostol* p. 249 s köv.

³ Apoc. XIV. 13

⁴ Az általunk bírt és létezésökről tudomást vett apocalypticus irodalmi termékeket megközelítőleg következőleg sorozhatjuk fel: 1. Dániel könyve (164 körül Kr. e.) 2. Zsidó sibyllai költemény (III. k. 2 és 4. §§). 3. Enoch könyve. 4. Mózes felmagasztaltatása. 5. János Apocalypsi.se. 6. Sibyllai költemény 80-ból (IV. k.) 7. Esdrás Apocalypsise (97-ből). 8. Baruch Apocalypsise. 9. Ezsaiás menybemenetele. 10. Különféle sibyllai költemények a II. századból. 11. Péter Apocalypsise (Muratori canon 70, 71. sor, Hilgenfeld *Nov. test.*

nyezésének a gyümölcsei. A sémiták prófétái ösztöne,¹ törekvésők, hogy a tényeket bizonyos történetbölcészeti szempont szerint csoportosítsák és egyéni gondolkozásukat egy isteni absolutum formájába öntsék, természetes ügyességük a jövő nagy arányainak látásában, végtelen könnyedséggel mozgott a fantastics keretben. Ettől kezdve Izrael minden válságos helyzetének egy-egy Apocalypsis felelt meg. Antiochus üldözése, a római foglалás, Heródes világi uralkodása lángoló látnokoknak adott életet. Néro uralkodásának és Jerusalem megszállásának is elkerülhetlenül meg kellett kaputok a magok apocalypticus tiltakozását, mint később Domitián, Hadrián Septimius Severus, s a góthoknak betörése 250-ben, szintén megkapták a magokét.

A bizár írásnak szerzője, melyet egy még bizarabb sors annyi különféle magyarázatok számára tartott fenn, a titokzatosság öltönyével ruházta fel művét, mindazt, ami a keresztyén öntudatban súllyal bírt, elhelyezte abban, azután levél alakjában Ázsia hét fő egyházához címmezte művét.² Meghagyta, hogy a munkát olvassák fel a hívek gyülekezetében, mint azt az összes apostoli levelekkel tenni szokták.³ Lehet, ebben Pált utánozta, aki szívesebben intézkedett levélileg, mint szóval.¹ Efféle közlések egyáltalán nem voltak ritkák, s tárgyukat mindig az Urnak eljövetele képezte. Az ítéletnap közel voltát hirdető jelenetek közkészen forogtak az apostolok nevei alatt, úgy annyira, hogy Pál indítatva érezte magát egyházait figyelmeztetni azokra a visszaélésekre, melyeket az efféle csalások támogatása céljából iratain elkövethetnek.⁵ A munka élén oly címet látunk, mely annak eredetét és magas jelentőségét magyarázza meg:

«A Jézus Krisztusnak kinyilatkoztatása, melyet Isten adott neki, hogy megjelené az ő szolgáinak, amiknek meg kellene hamar lenniök és amelyet Jézus az ő angyala által⁷ küldött el szolgájának Jánosnak, aki bizonyságot

extra can. rec. IV. 74. és köv.) 12. Bizonyos Judának Apocalypsise Septimius Severus alatt (Euseb. H. E. VI. 7). 13. Cotnmodian Carmenje (250 körül). Ide sorozhatjuk a Tizenkét pátriárka testamentumát és Hernias Pásztorát. A többi Tischendorf által közzétett Apocalypsis (Apocalypsés apocryphae Lipcse 18b6.) modernebb utáztatok.

¹ L. Aba-el-Kader levelét az islatu jövőjéről *Journal des Debats* 18b0. július 14.

² Megmondottuk már fentebb Colossae és Hierapolis mért nem szerepelnek köztük.

³ Apoc. I. 3.

⁴ II. Cor. X. 10.

⁵ II. Thess. II. 2.

⁶ Apocalypsis.

⁷ H. ö. XIX. 9, 10; XII. b.

teszen, mint szemtanú, Istennek beszédér ől és a Jézus Krisztusnak bizonyágtételéről.¹

Boldog aki olvassa-, boldogok akik hallgatják a jövendőmondásnak eme beszédit és megtartják azokat; mert az idő közel vagon!

János a hét gyülekezetnek, melyek Ázsiában vágnak. Kegyelem nektek és dicsőség attól, aki vagon, aki valaés aki eljövendő és a hét lelkektől, amelyek az ő széke előtt vágnak,³ és a Jézus Krisztustól, ama hű bizonyágtól, a halottak közül amaz első szülöttől,² a föld királyainak fedelmétől, aki szeret minket és aki megmosott minket ami bűneinkből az ő vére által, aki királyokká és az Istennek, az ő Atyjának papjaivá tett minket: neki legyen dicsőség és hatalom mindörökké. Amen.

«Íme eljön a felhőkkel és minden szem meglátja őt és még azok is, akik átszegezték,⁵ elmélyednek az ő nézésében s jajgatással sírnak ő előtte a földnek minden nemzetségei. Úgy légyen Amen.» Én vagon az Alfa és az Omega, ezt mondja az Ur, aki vagon, aki vala és aki eljövendő, a Mindenható.¹

Én János, atyátok fia és társotok a szenvedésben, az uralkodásban és szilárd várakozásban a Jézus Krisztusra, valék a szigeten, melyet Patmosnak hívnak, az Isten beszédéért és a Jézus felől való bizonyágtételért." Lélekben elragadtattam az Urnak napján és hallok hátam megett nagy hangot, mint egy trombitának hangját, mely ezt mondja vala: «Amit látsz, ird meg egy könyvben és küld el a hét gyülekezetnek, Ephesusba, Smyrnába, Pergamumba, Thytiarába, Sardesbe, Philadelphiába, Laodiceába.» Hátra fordulók azért, hogy látnám a hangot, mely hozzám szól vala és megfordulván, láttam hét aranygyertyatartót és a hét gyertyatartó között hasonlatost az embernek fiához,⁷ ki öltözött bokáig való ruhába⁸ és övezte őt az

¹ Hajlandó lehetne az ember így fordítani: -Aki tanúbizonyágot tett Istennek beszéde és a Jézus Kristusnak prédikációja mellett, a minék szemtanúja volt: De az Ap. I. 19, 20. nem engedik meg, hogy az *Eiden-X.* így értelmezzük. H. ö. XX. 4. .

²Az *anagnostik* felolvasásáról van itt szó.

³Tóbiás XII. 15; Apoc. VIII. 2.

⁴Vagyis a halottak között az első, aki feltámadt.

⁵Vonatkozás Zakariás XII. 10-re. V. ö. Ján. XIX. 37.

⁶*Ola tan logon tou t/ieou kai tin martyrian Jdsou.* Apoc. I. 9. V. ö. I. 2; VI. 9; XI. 7; XII. 11, 17. XIX. IO; XX. 4. E formula szerencsétlenségre kissé határozatlan.

⁷A Messiás rendes neve az Apocalypsisekben. Dán. VII. 13. V. ö. Máté VIII. 20.

⁸Mint a zsidó főpap. Jos. *Ant.* III., VII. 4; XX. 1,1; v. Dániel X. 5.

ő csecseinél¹ egy arany öv. Az ő feje és haja fehér vala, mint a fehér gyapjú, mint a hó; és az ő szemei, mint a tűznek lángja; az ő lábai, mint az aranyszínű réz az olvasztó kemence tüzeiben; és annak szava, mint a nagy vizeknek¹ zúgása; jobb kezében hét csillagot tartott; az ő szájából kétélű hegyes tör nyúlt ki és az ő orczája vala, mint a nap, midőn fénylik az ő erejében. Mikor pedig megláttam őt, leestem lábai elé, mint egy hallott és akkor veté az ő jobb kezét reám ezt mondván: «Ne félj, én vagyok amaz első és az utolsó, aki élek; én meghaltam és ime élek örökkön örökké és kezemben tartom a halálnak és a pokolnak kulcsát. Írd meg tehát, a miket láttál, amik vágnak és amik ezután következnek. A hét csillagnak, melyet kezemben láttál és a hét arany gyertyatartónak symboluma ime ez: a hét csillag a hét gyülekezetnek angyalai és a gyertyatartók a hét gyülekezet.»

A zsidó, félig gnosticus és kabbalistikus felfogásban, mely ez időben uralkodott, minden személynek,³ sőt minden erkölcsi lénynek, mint a halál, a fájdalom, meg van a maga őrangyala. Volt: Perzsiának angyala, Görögországnak angyala,⁴ a vizeknek angyala,⁵ a tűznek angyala,⁶ a feneketlen mélységnek angyala.⁷ Csak természetes tehát, hogy minden egyháznak szintén meg volt a maga mennyei képviselője. A gyülekezeteknek ilyen f e r u e r jéhez,⁸ vagy geniusához intézi egymásután figyelmeztetéseit az embernek fia.

Az ephesusi gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az, aki az ő jobb kezében tartja a hét csillagot, aki jár a hét aranygyertyatartó között:

Tudom a te cselekedetidet, és a te fáradtságodat és tűrésedet, és hogy a gonoszokat élném szenvedheted. És próbára vetetted azokat, akik apostoloknak mondják magokat, holott nem azok⁹ és ha-

¹ Jos. Ant. III., VII. 2. *Kata Sternon.*

² Mindez utáztat Dánielből X. 5. és köv.

³ Máté XVIII. 10.

⁴ Dániel X. 13, 20. V. Deuter. XXXII. 8. (Septante) A *Schir hasschirim* rabba szerint, a vége felé, egyetlen nép sem szenved büntetést, mielőtt az ő angyala meg nem büntetett. V. ö. az *enrtgoroit* Dánielnél és Énochnál stb.

⁵ Apoc. XVI. 5.

⁶ Apoc. XV. 18.

⁷ Apoc. IX. 11. H. ö. A szelek angyalait, Apoc. VII. 1, Énoch. XX.; a tenger angyala Bab. Talm. *Baba bathra* 74 b; az esső angyala Bab. Talm. *Taaait*. 25 b; a jégesső angyala Bab. Talm. *Pesachim* 118 a. L. még *Ádön* > Apoc. *ajourn. ai/at.-ban* 1853. nov.—decz. s főleg a Mendaiták *Divdnjdt*, *Migne Dictionnaire de* apocr.-ben* 1 col. 283 — 285.

⁸ H. ö. «a közvetett adók Geniusát» *Comptes rend, de l'Acad.* 1868. p. 106.

⁹ Vonatkozás Pálra. L. *Pdl ap.* 303 és köv. ol. 367 és k.

zugoknak találtad őket, és mindent elszenvedtél az én nevemért annélkül, hogy valaha is elfáradtál volna. De van valami mondani valóm ellened: mert elhagytad a te első szeretetedet. Emlékezzél meg, honnét estél ki és térj meg: és cselekedjed a te előbbi cselekedetidet. Ha nem: eljövök ellened és kivetem helyéből a te gyertyatartódat De az a jó benned, hogy gyűlölöd a Nikolaitáknak cselekedeteit,¹ amiket én is gyűlölök.

Akinek vagyon füle, hallja, mit mond a lélek a hét gyülekezetnek! A győzedelmesnek enni adok az életnek fájáról, mely vagyon az Istennek paradicsomában.

A smyrnai gyülekezet angyalához:

Ezt mondja amaz első és az utolsó, aki meghalt és él:

Ismerem a te nyomorúságodat és szegénységedet (de a valóságban gazdag vagy) és azoknak káromlásait, akik zsidóknak mondják magokat, és nem azok,² hanem a sátánnak zsinagógája.³ Ne rettenj meg azokért, amiket szenvedtél. Íme eljön a sátán, hogy közületek néhányat a tömlöczre vessen, hogy megpróbáltassatok, hogy tíz napig ínségben legyetek.⁴ Légy hív mind halálig és neked adom az életnek koronáját

A kinek füle nagyon hallja, mit mond a lélek a gyülekezeteknek! A győzedelmesnek nincs mit szenvednie a második haláltól.³

zí perganiumt gyülekezel angyalához:

Ezt mondja az, akinek kezében van ama kétélű hegyes tör: Tudom hol lakozol, tudniillik, ahol a sátánnak széke vagyon.⁶ És hű maradtál az én nevemhez, és nem tagadtad meg az én hitemet, még azon napokon sem, mikor az én hű tanúságomat⁷, Anti past megölték közietek, ott ahol a sátán lakik.⁵ De van némi panaszom ellened; hogy vannak tenállad emberek, akik a Balaám tudományát tartják, ki a Bálákot tanítja, hogy valami módon vetne botránykozást az Israel fiai elé, hogy bálványoknak áldozott ételeket egye-

¹ Pál hívei. L. *Pét apostol*, id. helyek.

² Pál hívei L. *Pál apostol* id. h. 363. 2 jegyz.

³ Sátán itt a bálványimádást képviseli. Pál híveinek gyülekezeteit szerzőnk bálvány ünnepeknek tartja, mert ott tisztátalan és a bálványoknak szentelt ételeket esznek, mint a pogányok ünnepein az áldozatok után.

⁴ Dániel I. 14—15.

⁵ Minden ember meghal egyszer; de a gonoszok kétszer fognak meghalni, mert a feltámadás és Ítélet után ismét a semmiségbe esnek vissza.

⁶ Vonatkozás Aesculap cultusára Pergamumban. Aesculap kígyója a Sálainak különös jelképe lehetett a zsidók szemében.

⁷ Pergamumi vértanú, egyébként ismeretlen.

⁸ L. Fent

nek és paráználkodjanak.¹ Azonképen cselek esznek a tieid közül azok, akik a Nicolaidák tanát követik. Térj meg tehát, mert ha nem, ellened megyek csakhamar és ellenök fogok harcolni az én szám fegyverével.

Akinek füle nagyon hallja, mit mond a lélek az egyházaknak! A győzedelmesnek enni adok az elrejtett mannából² és adok annak egy fehér kövecskét és a kövecskén egy új nevet, melyet senkisé megfog megismerni, hanem csak az, aki azt elveszi.⁸

A thyatirai gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az Istennek Fia, az, kinek szemei olyanok, mint a tűznek lángja és akinek lábai olyanok, mint az aranyszínű fénylő réz:

Tudom a te dolgaidat és szerelmedet, és a te hitedet, és a szereteten alapuló szolgálatodat és türeledet és hogy a te utolsó cselekedetid jobbak az elsőkénél. De panaszsom van ellened, mert megtűröd lesábelt,⁴ aki prófétanőnek mondja magát és aki tanít és elcsalja az én szolgámat, hogy paráználkodjanak és egyenek a bálványoknak áldozatiból. És adtam neki időt, hogy megtérjen és ő nem akart megtérni az ő paráználkodásaiból. És ime vetem őtet ágyba⁵ és paráználkodásainak büntársait nagy nyomorúságba, ha illegnem térnek az ő cselekedeteikből; és az ő fiait megfogom ölni halállal, és megfogják tudni akkor az összes gyülekezetek, hogy én vagyok az, aki a veséket és a sziveket vizsgálom; és megfizetek mindenkinek az ő cselekedetei szerint. Ami pedig titeket, többi thyatirabelieket illet, kik nem tartjátok a tant és nem ismeritek «a Sátán mélységeit» amint ők nevezik,¹ nem vetek reátok más terhet.⁷ Hanem, amivel birtok, azt tartjátok meg addig, míg eljövök.

¹ V. ö. Numeri XXV. egyb. XXIV. Ujabb utalás Pál híveire. L. id. p. 303. 2 jegyz.

² V. Exodus XVI. 33. és *Cann. sib. proaeni.* 87.

³ Az Ítéleteknél a fehér kovakő a felmentést jelentette; sorshúzásnál szintén fehér kövekre Írták fel a neveket. Az olynipiai s egyéb játékok győzői kövecskéket kaptak, melyek különféle természetbeni segélyek igénybevételére adtak jogot; végre a lotteriáknál kövecskéket osztottak ki, melyek ellenében különböző tárgyakat kaptak (Sueton *Caius* 18; Dio Cassius LXVI. 25) Ami az új nevet illeti, ez az a név, melyet a kiválasztott a mennyek országában viselni fog.

⁴ A *Sinaíticus* kihagyja a *sout.* Nehány befolyásos thyatirai nőről van itt szó, Pálnak híveiről. L., *Pál apostol* p. 14b.

⁵ Vagyis: betegséggel verem meg őt.

⁶ V. I. Cor. II. 10.

⁷ János végtelen szigorral lép fel a bálványoknak áldozott hús és a *porneia* ellen. Az áttért pogányok ebből arra következtethettek, hogy a mózesi törvény összes terheivel akarják őket megterhelni. János megnyugtatta őket: azoknak, akik elvetik a *porneia*t és a *phagein eidálothutál*, szóval azoknak, akik az *Ap. Csel.* XV. egyezményhez alkalmazkodnak, nincs mitől félniök.

Aki diadalmaskodik és megőrzeni mind végig az én cselekedetimet, adok annak hatalmat a nemzetek felett és kormányozni fogja azokat vasvesszővel összetörni őket, mint fazekakat, miképen én is vettem a hatalmat az én Atyámtól és adom majd annak a hajnalcsillagot. Akinek füle vagyon, hallja, mit mond a lélek a gyülekezetnek!

A sardesi gyülekezet angyalához:

Ezt mondja az, akinél van az Isten hét lelke és a hét csillag!

Tudom a te dolgaidat; azt mondják élsz, pedig meghaltál. Vigyázz és erősítsd meg, ami halandó félben van; mert nem találtam a te cselekedetidet tökéleteseknek az. én Isteneim előtt. Emlékezzél meg tehát, miként kaptad és hallottad a szót és megtartsad azt, és megtérj. Hogyha nem vigyázasz, eljövök hozzád, mint a tolvaj² és te nem fogod tudni, mely órában megyek el hozzád. Mindazáltal vannak te nálad néhányan Sárdesben, akik meg nem fertőztették az ő ruháikat: ezek fehér ruhában fognak járni én velem, mert méltók arra.

A győzedelmes szintén felier ruhát kap és ki nem törölöm annak nevét az életnek könyvéből,³ és vallást teszek felőle az én atyám és az ő angyala előtt. Akinek füle nagyon hallja, mit mond a lélek a gyülekezeteknek!

A philadelphiai gyülekezet angyalához:

Ezt mondja a szent, az igaz, akinél a Dávid kulcsa vagyon, aki megnyit és senki beiiem zájja, aki bezár és senki meg nem nyitja.⁴

Ismerem dolgaidat; egy ajtót nyitottam fel előtted,⁵ melyet senki benem zárhat, bár gyöngye vagy, de megtartottad az én beszédemet és meg nem tagadtad az én nevemet. Imhol azok, akik a Sátán zsinagógájából valók, akik zsidóknak mondják magokat és nem azok, hanem hazudnak? Azt fogom mívelni, hogy eljőjenek és arcczal leboruljanak a te lábaid előtt és tudják meg, hogy szeretlek.⁶ Mert megtartottad az én várakozásra intő beszédemet, azért majd

¹ Vonatkozás a *Zsolt.* II. 9. melyet niessiásinak tartottak és másként pontoztak, mint az a héber szövegben áll. E rész élénken foglalkoztatja látóinkat. Apoc. XII. 5; XIX. 15.

² H. ö. Máté XXIV. 43; 1. Thess. V. 2.

³ Dániel XII. 1; Énoch XVII. 3. _

⁴ Vonatk. Ezsaiás XXII. 22.

⁵ Az evangyeliom hirdetése végett.

⁶ Újabb vonatkozás Pál tanítványaira, akiknek majd meg kell kérlelniük a zsidó-keresztényeket és elismerniök, hogy az igazi egyház: az utóbbiak.

én is megtartalak a kísértetnek idején, mely elkövetkezik az egész világra, hogy a földnek lakosai megkísértessenek. Eljövök csakhamar; tartsd meg azt, ami nálad vagyon, hogy senki elne vegye a te koronádat.

A győzedelmezt oszloppá teszem az én Istenem templomában és onnan nem jár ki többé és ez oszlopra felfogom írni az én istennek nevét¹ és az én Istenem városának nevét, az új Jerusalemet, mely a menyből száll alá az én Istenemtől, valamint az én nevemet is.² Akinek füle vagyon hallja, mit mond a lélek a gyülekezeteknek!

A laodiceai gyülekezet angyalához:

Azt mondja az Amen,³ a hív és igaz bizonyosság, Isten teremtésének kezdete:

Ismerem a te dolgadoit: te nem vagy sem hideg, sem meleg; vajha lennél az egyik, avagy a másik; annak okáért, mert langymeleg vagy, kiokádlak téged az én számból. Ezt mondogatod magadnak: «Gazdag vagyok, bőségben élek és nincs semmire szükségem nem látod, hogy nyomorult és nyavalyás, szegény, vak és mezítelen vagy. Azt tanácsolom neked: végy én tőlem tűzben megpróbált⁵ aranyat, hogy csakugyan gazdag légy, valamint fehérbe öltözhess és ne látassék a te mezítelenséged rútsága és szemvizzel kend be a te szemeidet, hogy tisztán láss. Én megfedem és megdorgálom azokat, akiket szeretek, légy buzgó tehát és térj meg.

Íme az ajtó előtt állok és zörgetek; valaki hallja az én szómat és megnyitja az ajtót, bemegyek ahhoz és vele eszem és ő én velem. A győzedelmezt magam mellé ültetem majd az én királyi székembe, mikor én is győzedelmeskedtem és ülök az én atyámmal az ő királyi székében. Akinek füle vagyon, hallja, amit a lélek mond a gyülekezeteknek!

Kicsoda ez a János, aki a mennyei megbízások hírnökének meri kiadni magát, aki a tekintély oly magas hangjával beszél az ázsiai egyházakhoz, aki azzal dicsekszik, hogy' olvasóival ugyanazon üldözés nyomorúságait szenvedte át?¹ Vagy János apostol, vagy más, János apostollal hasonnevű, avagy valaki, aki János apostolnak adta ki magát Nem igen fogadható el, hogy 69-ben midőn János apostol még élt, vagy alighogy meghalt, bárki is mert volna visszaélni, az

¹ A Jehovah: kimondhatlan neve.

² H. ö. Apoc. XIX. 12.

³ A Krisztus, akiben minden megvalósult és megigazult. V'. ö. Ezsaiás LXV. 16.

⁴ Vonatkozás a város gazdagságára. Tacit. Ann. XIV. 27.

⁵ V. ö. Ezsaiás LV. 1.

⁶ Apoc. I. 9. V. ö. I. 2. kétértelmű rész.

ő nevével az ő beleegyezése nélkül efféle legbensőbb természetű tanácsadások és szemrehányások megtétele végett Az apostol homonym társai közül egyetlen egy sem mert volna vállalkozni e szerepre. Presbyteros Johannes, az egyedüli, akit felhoznak, hangyán létezett valaha, — úgy látszik, egy későbbi nemzedékhez tartozott.' Anélkül, hogy tagadnók a kételyeket, melyek az apostoli íráskor valódiságára vonatkozó majdnem összes kérdések fölé nehezdednek, tekintettel azon elenyésző aggályoskodásra, mely mellett apostoli és szent emberektől származott kijelentéseknek fogadtak el minden olyat, amit tekintélyvel óhajtottak felruházni,² mi a magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy az Apocalypsis János apostolnak a műve, vagy legalább elfogadta azt és szét küldötte a patronatusa alatt levő ázsiai egyházaknak.³ A 64. mészárlás élénk benyomása, a szerző által átélte veszedelmek emlékezete, az irtózás Róma iránt, nagyon reá illik az apostolra, aki feltevésünk szerint, megfordult Rómában és e szomorú eseményekről beszélve bátran elmondhatta: Quorum pars magna fui.⁴ A vér szemébe szökken, nézése elhomályosul s nem látja tisztán a természetet. A Néro uralom szörnyűségeinek képe rögeszme gyanánt tartja lekötve egész valóját. A kritika csak finom érzékkel igazodhatik el e súlyos ellenvetések között. Az első keresztényeknek a titokzatosság és az apocriph iránt kifejlődött ízlése átörökösen homályba burkolta az új lestámentomra vonatkozó irodalom történet összes kérdéseit. Szerencsére a lélek ezekből a névtelen vagy pseudonym iratokból oly erővel tör ki, hogy az nem hazudhatik. Népies termékekről lévén szó, külön-külön meghatározni mindegyikben az eredeti részt, lehetetlen; a valamennyit átlengő érzelem az, mely elárulja a valódi teremtő lángész.

Miért választotta az apocalypsis írója látományának helyéül Patmos szigetét? Megmondani nehéz.⁵ Patmos vagy Patnos⁶ kicsiny, közel négy mértföld hosszú, de nagyon keskeny sziget⁷ A görög

¹ Papias Eusebnél H. E. III. 39.

² II. Thess. II. 2; Apoc. XXII. 18—19. Hasonlítsd össze Dániel, Enoch könyvét, nem feledve el mindamellett, hogy az efféle könyveknél az állítólagos szerzőt a valódi szerzőtől századok választják el. mialatt az Apocalypsinél a valódi s az állítólagos szerző egykoruak lehetnek.

³ L. a bevezetést e kötet elején.

⁴ H. ö. Márion Illés helyzetét Angliában a Cevennesi mészárlás után.

⁵ E választásban semmiféle symbolicus jelentést sem lehet találni.

⁶ Innen, a népies elnevezés *Patino*.

⁷ L. Ross *Retten auf griech. Insein des aegaeisch. Meeres* II. köt. 1843; Tischendorf *Reite in den Orient* 1849. II. 258—265; ugyanaz *Terre jo/o/«(francia ford. 1868). p. 278—284. Guerin *Descript, de l'il de Patmos* Páris 1856; Stanley *Sermons sn the East* Londres 1869. p. 225 s köv.; Julleville. a *Revue des court litteraries*-ben, 1867. márcz. 2. A szigeten ma mintegy négyezer ember lakik.*

ó korban virágzó és igen népes hely.¹ A római korszakban megtartotta fontosságát, amennyire már kicsiny terjedelme megengedte, kitűnő kikötője révén, a sziget közepe táján, melyet az északi sziklás zömöt a déli zömmel összekötő földszoros alkot. Az ephesnsból Rómába menő vagy Rómából Ephesnsnak tartó utasok, az akkori parthajózás szokása szerint, e szigeten állapodtak meg először, illetőleg utólszor. Nem áll, mintha homokzátony, avagy elhagyott puszta hely lenne. Patmos*az Archipelagns egyik legfontosabb tengeri állomása volt, úgy lehet az is lesz; mert több vonal keresztező pontját képezi. Ha Ázsia njból feléled, Patmos olyas lehet majd reá nézve, mint a mai Görögországnak Syra, mint ami volt az ókorban Délos és Rhe-ne a Cycladok között, a tengeri kereskedelem rakodó helye, az utasok csomó szálló pontja.

Valószínűleg ott rejlik az oka e kicsiny sziget kiválasztásának, ami később oly rendkívüli hirt biztosított számára a keresztyén világban, hogy az apostol az ephesnsi hatóság-’ üldöző fellépése előtt ott vonhatta meg magát; vagy hogy Rómából jövet,³ híveinek közvetlen közelében, valamelyik c a η p o n a e-ban, a kikötő mentén¹ ké-

Három tömör részből áll, melyeket szűk földszorosok kötnek össze. A hegy-csúcsok alig 300 ni. magasak.

¹ Az ókorban ritkán említik Patmost. Strabo X.. V. 13; Plin. IV’. 23 és scholiasta feltevés szerint Thukydides III. 33. De a feliratok már tanulságosak: *Corp. inser. gr.* 2261, 22o2; RoSS. */nser. graeeae ineditae*.ASC. II. n. 189 és 190; Guerin *op. cit.* p. 85 és 86. nem is említve a két (p. 9, 86) eltöröltet. A régi város, melynek egyrészt cj’clopsi, másrészt hellen acropolita, még áll, a mai kikötő helyén épült (la Scala). A görög város fő legendája egy Orestes által Scythiai Arteniisnek emelt templomról szól (Ross. 190 sz. felirata). E templom valószínűleg a sz. Christudulos által a IX. században emelt monostor helyén állott. A szigeten számtalan régi emlék található, melyek közül némelyek a történet előtti időkből valók (Guerin p. 9 —15—85-93; Ross. *Reise* p. 138). Azelőtt ugylátszik sárban és vízben dusabb volt, mint ma. Guerin M. a hellen város lakosságát 12—13000-re teszi. A szigeten több falu is volt, melyeknek lakosságát ugyanő 3—4 ezer lélekre becsüli.

² Apoc. I. 9. összehas. VI. 9; XX. 4. L. fent. Tulajdonképeni száműzetésről (Tertul. *Praescr.* 36) nem lehet szó. A deportatio helyei a következő szigetek voltak; Gyáros, Pandataria, Pontia, Planasia. Patmos sohasem volt közöttük. A deportatiós szigeteket éppen azért szemelték ki e czélra, mert nem bírtak sem kikötővel, sem várossal; már pedig Patmoson igen jó horgonyozó helyek vannak (Guerin p. 90—91, 94) s tekintélyes várossal bírt. Gyáros p. o. miben sem hasonlít Patmosra. Az az egyházi hagyomány, mely Jánosnak patmosi száműzetéséről szól Domitián által, anachronismus. A pusztaságról sem lehet szó. A szigetet sűrűn lakták.

³ Patmos kikötőjét könnyen érhetik el azok, a kik Rómából jönnek, de nehezen azok, akik Ephesus felől érkeznek. Magam is tapasztaltam; egy napi erőlködés után bárkánknak le kellett mondani arról, hogy átmenjen a szoroson.

⁴ A barlang a középkor találmánya. Alig szükséges megjegyeznünk, hogy az Apoc. I. 9—10. nem foglalja magában azt, hogy az Apocalypsis Pat-

szíthette el a manifestumot, melyet maga előtt küldött Ázsiába¹; vagy, hogy mintegy hátmögül készülve lesújtani s úgy gondolkozva, hogy a látomány helye nem lehetne Ephesus, választhatta az Archipelagusnak szigetét, melyet - körülbelül egy napi járó földre esvén, mindennapos hajójárat kötött össze Ázsiának metropolisával;² vagy, hogy a 64. évi izgalommal teljes utazás utolsó kikötő helye vésődhetett mélyen emlékezetébe; vagy végre, hogy valamely jelentéktelen tengeri esemény kényszerítette őt néhány napig vesztegelni e kicsiny kikötőben.² A hajózás az Archipelagnon tele van véletlenel; az Óceánon keresztül megtett utazások nem nyújthattak arról kellő fogalmat, mert ami tengereinkben állandó szelek uralkodnak, melyek támogatólag működnek, még ha ellentétes irányból fújnak is. Ott szélcsendek váltakoznak és amidőn a szűk csatornába mélyedünk, makacs szelek. Sohasem vagyunk urai önmagunknak; ott vetünk horgonyt, ahol lehet, s nem ahol akarunk.

Ily lángoló férfiak, mint ezek a fanyar és fanatikus utódai Israel régi prófétáinak, mindenüvé elvitték magukkal képzelődéseiket, ahol csak megfordultak, és e képzelődés annyira kizárólagosan forgott a régi héber költészet keretében, hogy az őket környező természetet nem vették észre. Patmos ép olyan, mint az Archipelagnak valamennyi szigete: kék tenger, tiszta levegő, derült ég, csipkés csúcsú sziklák, melyeket itt-ott fed némi kis zöld. Pusztaság és kopár; de a szikláknak alakjaiban és sziliében, a tenger élénk kékjében, melyet szép fehér madarak barázdálnak, e vörhenyes színben játszó sziklával a háttérben, van valami csodás. Ezek az ezer és ezer szigetek és apró szigetecskék, százféle alakjaikkal, melyek mint egy-egy pyramis, vagy mint egy-egy paizs bukkannak fel a hullámok közül és örök félkör táncot járnak a horisont körül, a tengeri iste-

nioson iratolt; az *egenoméa* árnyalata éppen az ellenkezőre vall. A görög egyházban oly nagyfokú volt hosszú időn át a bizalmatlanság az Apocalypsis iránt, hogy ál Prochoros (IV. század) nagy bőven beszélve el János patmosi tartózkodását, egy szóval sem említi az Apocalypsist s Jánossal csupán az evangéliomot írta meg e szigeten (patmosi kézirat, fejtegeti. Guerin *op. cit.* p. 27 s k., 34, 39 k., 44; e szöveg ugylátszik leginkább megegyez a primitív szöveggel; h. ö. e kiadásokat: Neander *a Catahesis M. Lutheri porra, graecolatina* folyamán, Bale, oporin 1567, 12; p. 526 -663; Grynaeus, *Monum. P. S. orthodoxograph.* I. p. 55 s köv.; Birch. *Auclarium Cod. Apocr.* N. T. p. 262—307 és a latin ford., a *Bibi. max.* /'o/r.-ban II. 46 s köv. Mi sem mutat arra, hogy sz. Christodulos előtt a sziget különleges tiszteletben részesült volna.

¹ Nem először mehetett ezúttal Ephesusba, mert az Apoc. Írójának viszonya az ázsiai egyházakhoz annak fel tételezésére késztet, hogy az író már előzőleg is lakott e helyen.

²Ma a Scola-Novától ez az ut, a vidék hajózási eszközeivel, melyek a régiektől nem igen különböznek, hat órát vesz igénybe.

³Erre vall az *egenoméa* árnyalata az Apoc. I. 9-ben.

nek és az Oceanidák körének igazóan szép világához hasonlítanak, akik szerelemmel, ifjúsággal és melancholiával telt életet élnek a tengerzöldbe játszó barlangokban, a mysterium nélküli, majd bájos és rettenetes, majd ragyogó és komor partokon. Kalypso és a Sirének, a Tritonok és a Nereidák, a tengernek veszedelmet hozó bájos alakjai, az ő egyaránt kéjes és végzetes szerelmi dédelgetéseikkel, ama gyöngéd és finom benyomások, melyeket hasonlíthatna» tollal fest le az Odyssea, mind észrevétlenül tűntek tova a sötét látnok szemei előtt Két vagy három különlegesség, minő a tenger iránti nagy előítélet,¹ egy-egy kép «a tenger közepette égő hegyről*,² mely úgylátszik, Therára³ vall, bírnak egyedül némi helyi jelleggel.⁴ A kicsiny szigetből, mely arra volt alkotva, hogy a Daphnis és Chloe regény bájos jeleneteihez, avagy a Theocritos és Moschus pásztor jeleneteihez szolgáljon háttérül, ő fekete hamuval és tűzzel tele tömött vulcánt csinált. Pedig nem egyszer nyugodhatott volna élvezettel szeme e hullámokon a végtelen derűtségben úszó éjjelek alkalmával, melyeknek csöndjét nem törli meg más, csak a jégmadár vijjogása és a delfin hangtalan játszása. Egész napon keresztül ott láthatta szemben maga előtt a Mycale hegyfokot, annélkül, hogy a helléneknek a perzsák fölött kivívott győzelmére gondolt volna,⁵ e legszebb győzelemre Marathon és a Thermopylák után. A görög összes nagy alkotások e központján, alig néhány mértföldnyire Samostól, Kostól, Miletostól, Ephesustól egész más dologról álmodott ő, mint Pythagorasnak, Hypokratesnek, Thaiesnek, Heraklitosnak csodás lángeszéről; Görögország dicső emlékei reá nézve nem léteztek. A patmosi költeménynek olyan Hero és Leander-félének, vagy egy Longus-féle pastorálénak kellett volna lennie, mely a szerelmi küszöb fölött játszadozó bájos gyermekekről zengte volna el dalát A komor enthusiasta, akít a véletlen e jóniai partokra vetett, nem lépett ki bibliái emlékeiből. A természet reá nézve: Ezechrél élő szekere, a csodás chérub, Ninivének idomtalan bikája, s egy bárók zoologia, mely ellen a véső és az ecset egyenesen tiltakozik. Az a sajtászerű hiba, hogy a keletieknek szelleme mindent másítva lát, hiba, mely mellett minden képleges alkotásuk fantastikusnak és élettelennek tűnik fel,

¹ L. főleg Apoc. XXI. 1.

² Apoc. VIII. 8.

³ Santorin. E sziget akkor válságon ment keresztül. L. Seneca *Quaest. not.* II. 26, VI. 21. Még a nyugalom perczében is úgylátszik, mintha egy vízben álló hegy lenne. I., Stanley *Sermons* p. 230. 8 jegyz.

⁴ A Kynops hegye Patmoson, némi vulcanicus tüneteket mutat, de minden nagyobbyszerűség nélkül. Guerin *op. cit.* 88—97.

⁵ A szárazföldet egy szigetgát majdnem teljesen eltakarja Patmos elől; a Micale hegyet, Miletost és Priaenát azonban látni.

nála a tetőpontra hágott. A bensejében dúló betegség tükröződik vissza összes színein. Ó Ezechiél, s a Daniel-féle könyv írójának szemeivel látott; vagy helyesebben, nem látta csak maga magát, szenvedélyeit, reményeit, indulatait. A bizonytalan és sivár mythologia, mely már is kabbalisticus és gnosticus ízével az elvont eszméket isteni személyekké gyúrja át, képtelenné tette őt a plasticus művészet szabályainak követésére. Sohasem különözte el magát még ember annyira az őt környező világtól; sohasem tagadták meg nyíltabban az érzéki világot, hogy a valóság harmóniáját egy új földnek, és egy új égnek kificzamított khimérájával helyettesítsék, mint ebben a könyvben.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Az Apocalypsis.

A hét gyülekezet üdvözlése után kezdetét veszi a látomány.¹ Az égből ajtó pattan fel; a látók lélekben elragadtatott és az ajtó nyíláson tekintete a mennyei udvar mélyéig hatol. A zsidó Kabbalának mennyeje nyilatkozik meg előtte. Királyi széket lát, s e királyi székekben, melyet szivárvány övez, ül maga az Isten, hasonlatosan egy fényét kisugárzó óriási rubinihoz.² A trón körül huszonnégy kisebb szék áll, melyekben huszonnégy öreg ember ül fehér ruhában, fejükön arany koronával. Az emberiséget képviseli ez a szemenszedett senátus, mely állandó udvarként környezi az örökkévalót.³ Előttük, hét lámpás ég, a hét isteni lélek (az isteni bölcsesség hét adománya)⁴ köröskörül négy szörny, melyeknek vonásai Ezechiél cherubjaitól és Ezsaiás séráijaitól vannak átvéve.⁵ Az első hasonlatos az oroszlánhoz, a második a borjúhoz, a harmadik az emberhez, a negyedik a repülő sashoz. E négy szörny már Ezechielnél is az istenség tulajdonságait jelenti: «bölcsességet, hatalmat, mindentudást és teremtetést.» Mindegyik szörnynek hat szárnya van és egész testök szemekkel van kirakva.⁶ A trónt ezer és ezer, myriád és myriád angyal, a természetfölötti személyest és⁷ másodrendű teremtményei, a mennyei udvar szárnyas háznépe, veszi körül.⁸ Örökös menydörgés és villámlás tör ki a királyi székéből. Az előtérben egy óriási kékes színben játszó szin terül el, hasonlatos a kristályhoz (az égboltozat)⁹ Isteni liturgia folyik egyre tovább. A négy szörny, az egyetemes élet

¹ Apoc. IV. r. '.

² A mennyei fenség leírása teljesen Ezechielnél van véve I. és X. r. V. 5. Dán. VII. 9 és köv.

³ A 24 szám a szentély körül szolgálatot teljesítő papok osztályaitól van kölcsönözve 1 Krón. XXVI. H. ö. Ezsaiás XXIV. 23; Zsolt LXXXIX. 8. Tanhuina, a *schemini es Kedoschim*.

⁴ H. ö. Ezsai. XI. 2.

⁵ Ezech. 1; Ezsai. VI. ·

⁶ Ezech. I. 18; X. 12.

⁷ H. ö. Zsid. I. 4 és köv. 14.

⁸ Apoc. V. 11; VII. II. H. ö. Dániel VII. 10. Zsolt. LXVIII. 18.

⁹ Exod. XXIV. 10; Ezech. I. 22 és köv.

orgánuma (a természet) sohasem aluszik, és éjjel nappal éneklí a mennyei trisagiont: «Szent, szent, szent az Ur, a mindenható Isten, aki volt, aki van, és aki eljövendő. »¹ A huszonnégy Vén (az emberiség) együtt énekel velök, leborulnak a trón előtt, és koronáikat leteszik a királyi szék előtt, melyben a Teremtő székel.

Krisztus meg eddig nem szerepelt a mennyei udvarban. A Látnok intronizációját játszátja el előttünk.² Annak jobbkeze felől, aki a királyi székben ül, egy könyvet lát tekercekből, melyek mindkét oldalukon tele vannak írva³ és két pécséttel vannak lezárva. Az isteni titkoknak könyve ez, a nagy mennyei kijelentés. Senkit sem találtak sem a mennyben, sem a földön méltónak arra, hogy azt felnyissa és abba beletekintsen. János erre sírni kezd; a jövő, a keresztyének vigasza tehát örökre titok marad előtte! Az egyik öreg ember bátorítja. És csakugyan, azt, akinek meg kell nyitni a könyvet, csakhamar megtalálják; nem nehéz reá jönnünk, hogy ez Jézus. A mennyei fényes gyülekezet középpontján, a királyi szék lábánál, az állatok és vének közepette, a kristály tiszta lég fölött feltűnik a megölt bárány. E kedvencz alakba öltöztette fel a keresztyén képzelet Jézust, ezt a megölt bárányt, ezt a húsvéti áldozatot, aki mindig ott fent van Istennek oldalán.⁴ A báránynak hét szarva⁵ és hét szeme van; az isteni hét lélek symbolumai ezek, melyeknek teljessége a Jézusban lakozik, s amelyek ő általa bocsáttatnak szerte a földön. A Bárány felkel, egyenesen az Örökké való trónjának tart, megfogja a könyvet. Végtelen megindulás tölti be erre az eget; a négy állat, a huszonnégy öreg ember térdre hull a Bárány előtt; citherákat és tömjénnel (a szentek imái) telt arany poharakat tartanak kezükben és egy új dalba fognak: «Te, te méltó vagy, hogy elvedyed a könyvet és megnyissad annak pecsétjeit; mert megölték és a te véred által megváltottál minket minden törzsből, minden nyelvből, minden népből, minden fajból⁷ és tettél minket királyokká és papokká, és uralkodni fogunk a földön.» Az angyalok myriádjai csatlakoznak az énekhez és a Báránynak Ítélik oda a hét nagy elő-

¹ H. ö. Ezsai. VI. 3.

² Apoc. V. r.

³ V. Ezechiél II. 10.

⁴ Ján. I. 29, 36; I Petri I. 19; Ap. Csel. VIII. 32. II. ö. Jeremiás XI. 19; Ezsaiás Lili. '

⁵ V. Dániél VII. 20 és k. A szarv a régi héber költészetben mindig az erő jele.

⁶ H. ö. Ap. VIII. 3 és k.; Zsolt. CXLL 2; Ezech. VIII. II; Tóbiás XII. 12; Luk. 1, 10.

⁷ A *Slnaet/cus* kézirat íelfedezése megerősítette az *Alexandrinus* utáni olvasást és beigazolta, hogy az elfogadott szöveg *hdm-as-A* javítás.

⁸ A Sinaiticusban *basileusousin* áll.

jogot (hatalom, gazdagság, bölcsesség, erő, tisztesség, dicsőség és áldás.)¹ Az összes teremtetett állatok, akik az égben, a földön, a föld alatt, a tengerben laknak, részt vesznek a mennyei ünnepélyben és ezt kiáltják: «A királyi székben ülőnek és a Báránynak áldás és tisztesség, dicsőség és hatalom örökkön örökké. A négy állat, a természet képviselői az ő mély hangjukon mondják reá az áment; a vének lebornlnak és imádják az örökön örökké élő

Im itt áll előttünk Jézus a mennyei hierarchia legmagasabb fokán. Nemcsak az angyalok,-' hanem még a huszonnégy öreg ember és a négy állat is, akik az angyalok fölött állanak, leborulnak előtte. Az Isten trónjának lépcsőzetén haladt fel és elvette a könyvet Istennek jobbjára felől, melyet megtekinteni sem mert senki. A pecsétek feltörésébe fog. A nagyszerű dráma elkezdődik.³

A bevezetés pompás. Az író, igen helyes történeti felfogás szerint, a messiási agitatio kezdetét azon pillanatra teszi, midőn Róma kiterjeszti uralmát Judea fölött.¹ Az első pecsét felszakítása után fehér ló pattan elő;⁵ a lovas kéz-ívet tart kezében; fejét korona fődí; diadal követi lépteit minden felé. A lovas a római birodalom, melynek, a látnok koráig, ellentállani mi sem volt képes. De e diadalmas prolóógus tartama rövidre van szabva; a Messiás ragyogó feltűnését hirdető előjelekként hallatlan istencsapások fognak elkövetkezni s a mennyei tragédia rémületet keltő jelenetek között folyik le tovább.¹¹ Küszöbén állunk annak, amit a Messiási gyötrelmek korszakáénak hívtak.⁷ Minden pecsét, mely felnyílik,ettől kezdve egy-egy borzasztó szerencsétlenséget zndit az emberiségre.

A második pecsét felszakítása után veres ló pattan elő. Lovasának hatalom adatott arra, hogy a békét elragadja a földről és keresztül vigye, hogy az emberek egymást öljék; nagy kardot hord kezében. Ez a Háborít. Judea fellázadása és Vindex felkelése óta a világ tényleg, nem volt egyéb, mint mezeje a vérontásnak s a békeszerető ember nem tudta, hol hajtsa le fejét.

A harmadik pecsét felnyitása után fekete ló szökken elő; lovasa mértéket tart kezében. A négy állat köréből szózat, mely a szegény halandóknak szánt érlelmi szerek árát osztályozza az égben,

¹ V. VII. 12.

² H. ö. A Zsid. lev. fent.

³ Apoc. VI. r.

⁴ H. .Wtferj *felmag.* Hilgenfeldncl *Nov. Test, extra can.* I. p. 113—114.

⁵ A fehér ló a győzelemnek és a diadalnak symbohítva. *Hids* X. 437; Plutarch. *Camillus* 7; *Virg. Aeneis* III. 538 és *Servius e versről.*

⁶ H. ö. *Zakar.* I. 7-17. és VI. 1—8; *Jerem.* XXI. 9; XXXII. 3b; IV. *Esdrás* V. 6 és köv.; VI. 22 és köv.; IX. 3. (Vulg).

⁷ *Archd cainón.* Máté XXIV. 8; Márk XIII. 9.

harsant fel s ezt mondja a lovasnak: «Egy mércze búza, egy dénár;¹ három mércze árpa, egy dénár; az olajat és a bort ne bántsad.»¹ Ez az Éhség.³ A Claudius alatti nagy ínséget nem is említve, 68-ban rendkívüli drágaság uralkodott.¹

A negyedik pecsét feltörése után sárga ló pattan elő. Lovasnak neve: Halál; a Scheol követi őt és adatott neki hatalom fegyverrel, éhséggel, dögvésszel és fenevadakkal kiolni a föld negyedrészt.

A nagy csapások⁵ hirdetik a Messiás elközelgő jövetelét. Az igazság azt követelné meg, hogy az isteni harag azonnal lecsapjon a földre. Tényleg, az ötödik pecsét feltörésekor a látnok előtt megindító látvány tárul fel. Megpillantja az oltár alatt azoknak a lelkeket, akiket megöltek a hitért és a bizonyágtételért, melyet Krisztus mellett tettek (kétségtelenül a 64. év áldozatai). A szentek nagy szóval kiáltanak Istenhez,¹¹ s ezt mondják: «Uram, te aki szent, aki igaz vagy, meddig nem teszesz Ítéletet és nem állasz boszut azokon, akik laknak a földön?- De az idő még el nem következett; a vértanúk száma, mely a harag kitörését fogja előidézni, még nem teljes. Az áldozatoknak mindegyike egy-egy fehér ruhát kap a jövő diadal zálogául és azt mondják nekik, hogy még egy kevés ideig várjanak, amíg pályatársaik és atyafiaik, akiknek szintén meg kell öletniök, befejezik futásukat a bizonyágtétel terén.

E szép intermezzo után nem látjuk többé az üldözés csapásait, hanem a végítélet tüneményeit. A hatodik pecsét feltörése után,⁷ az egész mindenség megrendül.⁸ Az ég elsötétül, mint egy szörzsák, a hold arculata vérben úszik, a csillagok az égről lehullanak a földre, mint a fügefának gyümölcsei, midőn azt a szél rázza; az ég eltakarodik, mint mikor a papiros összecsavarodik;¹¹ a hegyek, a szigetek

¹ A gabona mércze egy napi adag. *Thes.* H. Ktienne-nél e szónál *Choinlx* A dénár egy napi díj. Máté XX. 2., Tacit. *Annales* I. 47. A gabona mércze rendes ára alig volt nagyobb. Cic. *In Verreni.* III. 81. ’

² Has. ö. Sueton *Damitian* 7.

³ Máté XXIV. 7; Márk XIII. 7.

⁴ L. fent.

⁵ II. ö. Ezech. XIV. 21, Máté XXIV. 6—8; Márk XIII. 8—9. Az evangyelióinkban *a loimos*, mint az Apocalypsisben, a második helyen áll.

⁶ Hasonló képzelődésekkel tépelődtek a nem keresztyén körök is. Dió Cassius LX III. 28.

⁷ A végső katasztrófa leírása Ezsaiásból van véve II. 10, 19; XXXIV. 4; L. 3; LXIII. 4; Ezechiél XXXII. 7—8; Joel III. 4; Oseás X. 8; Nahum I. 6; Malakiás III. 2. A régi próféták azt hitték, hogy Istennek ítélete, még ha azt egy külön nép fölött is tartja, természeti tünemények között megy végbe. (Joel. I. 15; II. 1 és köv.) H. ö. Máté XXIV. 7. 29; Márk XIII. 8, 24; Luk. XXL 11, 25 -26; XXIII. 30.

⁸ Máté XXIV. 7; Márk XIII. 8; Luk. XXL 1.

⁹ Ezsaiás XXXIV. 4.

ki vettetnek: helyeikről. A királyok és a földnek hatalmasságai, a katonai tribnnnsok és a gazdagok, a hatalmasok, a rabszolgák és a szabademberek elrejtőznek a barlangokba és a kősziklák közé, ezt mondva a hegyeknek: «Omoljatok reánk s rejtsetek el annak a tekintete elől, aki a királyi székben ül és a Báránynak haragja előL!

A nagyszerű ítélet tehát megkezdődik.¹ A szeleknek négy angyala² a föld négy sarkán helyezkedik el, hogy féken tartsák az elemeket, amelyeket reájuk bíztak, nehogy — természeti vad ösztönüket követve — végig száguldjanak a világon. A négy angyal a hatalom teljességét kapta meg; elfoglalják helyeiket. A költeménynek alap gondolata azombau az, hogy az elodázott végső ítéletet az arra alkalmasnak látszó pillanatban mutassa be. Egy angyal, kezében Istennek pecsétjét tartva (pecsét, melyen, mint az összes királyi pecséteken, annak neve olvasható, akire az tartozik,⁸ jön fel napkelet felől. Hangos szóval kiáltja a romboló szelek négy angyalának: tartsák vissza még egy ideig az elemeket, melyek fölött rendelkeznek, mindaddig, mígnem az Istennek szolgálait meg nem pecsételik az ő homlokukon, hogy e jel által, mint az a húsvéti bárány vérével történt Egyiptomban, megkiméltessenek a csapások idején. Az angyal erre az Israel tizenkét törzséből száznegyvennégye/.er ember homlokára tűzi reá az isteni bélyeget. Ez nem akarja azt mondani, hogy ez a száznegyvennégyezer ember mind zsidó.⁵ Israel itt kétségkívül az igazi szellemi Israel, «Istennek Israelje», mint Pál apostol mondja,¹¹ a kiválasztott család, mely felöleli mindazokat, akik Ábrahám fajához vannak csatolva a Jézusba vetett hit és a lényeges rítusok gyakorlása által. De a hívőknek van egy osztálya, mely már is felvételt a békének e birodalmába; ez osztályhoz azok tartoznak, akik

¹ Apoc. c. VII.

² V. Zakariás VI. 5; Enoch XVIII. R.

³ II. ö. Ez.saiás XI.IV. 5; Apoc. XIV. 1. V. Herodot II. CXIII. 2; Ezechiél IX. 4. A rabszolgákat urok neve után pecsételték meg.

⁴ Exod. XII. 13.

⁵ A tizenkét törzs 144,000 *esphragismenoi*-a és a 9. vers *ochios polysa* közötti ellentét e nézetre vezethető. Csakhogy az *ochios polysa*-t nem vértanúk, (h. ö. VII. 9, 14) hanem áttért pogányok alkotják. A 144,000 kiválasztott a XIV. fejezetben úgy van feltüntetve, mint akiket erényökért válogattak ki az egész földön, (*hói Sgorasmenoi apó tés gés*). H. ö. különben Apoc. V. 9. Az Apoc. Írója nem ismer különbséget a megtért pogányok és a zsidó keresztyének között. A pogányok, kik előzetesen nem fogadták el a judaizmus szabályait, Balaámnak tanítványai, akikről nagy szigorral nyilatkozik (II. és III. fej.) Előtte minden keresztyén egyrésze Israelnek, szellemi fővárosa Jerusalem (XVIII. 4; XX. 9; XXI. 2, 12; h. Máté XIX. 28; Jak. I. 1.) A pogányok, mint jó érzelmű és meghódított idegenek járulnak egyszerűen Isten elé a Sionon, hogy hódolatukat bemutassák (XV. 3—4).

⁶ Gal. VI. 16.

halált szenvedtek a Jézusért A próféta megszámlálhatlan sokaságban látja őket minden fajból, minden törzsből, minden népből, minden nyelvből összegyűlve a trón előtt¹ és a Bárány előtt, fehér ruhákban, kezeikben pálmaágakkal, énekkel dicsőítve Istent és a Bárányt A vének egyike megmagyarázza azután neki, hogy kik ezek: «Ezek azok, akik jönnek a nagy nyomorúságból² és megmosták ruhájukat a Báránynak vérében.³ íme ezért állanak az Istennek széke előtt és imádják őt éjjel és nappal az ő templomában s az, aki a székben ül, ő velők lakik mindörökké.⁴ Nem éheznek többé és nem szomjuhoznak többé és a hőség sem árt nekik. A bárány legelteti őket és az élet forrásaihoz vezeti őket és Isten maga töröl le szemeikből minden könnyhullatást.⁵»

A hetedik pecsét felpattan.⁸ Az idők teljességének nagy színjátékát várjuk.⁷ De a költeményben, mint a valóságban, ez a katasztrófa mindig elodázódik; azt hisszük, elkövetkezett, pedig nem úgy van. A végső jelenet helyett, melynek a hetedik pecsét felbontására elkövetkezni kellett volna, nagy csöndesség lön a mennyben, mintegy félóráig, jelezve, hogy a mysteriumnak első felvonása véget ért és hogy egy másik veszi kezdetét⁹

A sacramentális csönd után az Isten trónja előtt álló hét arkangyal, akikről eddig nem volt szó¹⁰ lép fel. Hét trombitát vesznek át, melyeknek mindegyike más és más előjelt hirdet.¹¹ Jánosnak komor képzelődése még mindig kielégítést keres; ezúttal az egyiptomi hét csapások közül választja ki haragja a profán világ ellen a büntetések nemeit. A 68. év körül beállt természeti tünemények, melyek

¹ Az író nem ejti ki a kimondhatatlan lénynek nevét. A többé kevésbé Kabbalista zsidók Isten helyett szintén e szavakat használják: «A Név», <A Trón>. -Az Ég.

² *Thlispespos megales*, e szóval fejezik ki rendszeren a 64. évi katasztrófát. Lásd fent.

³ Vagyis a vértanúság vére csillog rajtuk.

⁴ Levit. XXVI. II; Ezs. IV. 5—6; Ezech. XXXVII. 27; Apec. XXI. 3.

⁵ Ézs. XXV. 8; XLIX. 10.

⁶ Apoc. c. VIII.

⁷ Hasonlítsd össze a hasonló elodázást az ötödik és a hatodik pecsét felnyitása után (fent) és a hetedik trombita hangjára (lent alább). L. főleg Ap. X. 7.

⁸ Ugyanezt vehetjük észre az Énekek Énekében. E kicsiny drámának 5 felvonása nem folyik egymásba. Minden felvonásnál a játék újra kezdődik és befejeződik. Általában a héber irodalom nem ismeri az egység szabályát.

⁹ Dániel X. 13; Tób. XII. 15; Luk. I. 19; 1 Thess. IV. 16.

¹⁰ Az idők végétét jelző trombiták gondolata meg van az 1 Cor. XV. 52. *eschate' satpinx-ébcn* megelőző *salpinges-eket* véve fel. Helytelen nézet azomban, mely IV. Esdr. V. 4-ben (Hilgenf.) *tertia tubát* lát: -A Jehovah napját- a régi prófétáknál szintén trombiták jelzik. (Joel. II. 1, 15.) E kép eredete az Israel ünnepeit hirdető trombitákban keresendő. V. ö. IV. Esdr. VI. 23.

mély hatást gyakoroltak a népre, látszólag igazolták az efféle összeállítást

Mielőtt a hét trombitának szereplése kezdetét venné, nagyhatású néma jelenet játszódik le. Angyal halad az aranyoltár felé, mely a trónnal szemben áll, kezében egy arany tömjénezővel. Nagy inyenységű tömjént helyeznek az oltári tűzre, s a tömjénfüst felszáll az Örökké való elé. Az angyal erre a tömjénezőt megtöltötte az oltár szenével és levetette a földre.¹ Midőn a szenes darabok a föld felületére érnek, menydörgések, villámlások, szózatok és rengések támadnak mindenfelé. A tömjén, mint az író maga mondja, nem más, mint a szenteknek imái. — Az istenfélő embereknek könyörgései, amint felszállnak csöndben Isten elé és a római birodalom eltörlését kérik, égő üszkökké változnak át a profán világra nézve, melyet megrendítenek, elemésztenek, széttépnék, anélkül, hogy az tudná, honnan jönnek elő a csapások.

A hét angyal erre elkészül a trombitáláshoz.

Az első angyal trombitájának hangjára, tűz- és véreső zúdul a földre. A föld harmadrésze megég; a fák harmadrésze üszkökké pusztul;² minden zöldellő fű kiszárad. A 63., 68. és 69-ik években, tényleg nagy rémületet keltettek a sűrűn előforduló viharok, melyekben valami természetfölöttit láttak.¹

A második angyal trombita hangjára fehér izzó hegy esett a tengerbe; a tenger harmadrésze vérré lön; a halaknak harmadrésze kivész; a hajóknak harmadrésze elpusztul. Théra szigetének* alakjára történik ebben vonatkozás, melyet a próféta a messze távolban bemerülve láthatott csupán Patmosról, s amely úgy nézett ki, mint egy vízbe merült vulkán. Kráterének közepén egy új sziget keletkezett 46 vagy 47-ben. A működés pillanatában Théra körül lángokat lehetett látni a tenger felületén.⁵

A harmadik trombita hangjára nagy csillag esik le az égről, mely úgy ég, mint a szövétnek; a folyóknak és a forrásoknak harmadrészére esik le. A neve *Üröm»; a vizek harmadrésze ürömmé változik (vagyis ízük megkeseredik s méreggel telik meg);⁶ számos

¹ Utánzat Ezech. X.

² A harmadrész használatára nézve I. Zak. XIII. 8—9.

³ *Vis fuigurum non alias crebrior* Tacit. *Ann.* XV. 47; *Hist.* I. 3. 18. H. Exodus IX. 24; Ezsaiás XXVIII. 2.

⁴ L. fent. H. ö. Exod. VII. 27 és köv. és Jerem. I. I. 25; XVII. 13.

⁵ Plin. II. LXXXVII. (80); IV. XII. (23); Seneca *Quaest. nat.* II 2(>); VI. 21; Dio Cass. LX. 29; Aurél. Victor *De Caes. Claud.* 14; Philostrates *Apoli.* IV. XXXIV. 4; Oros VII. 6; Cedrenus I. p. 197. Paris; Ross. *Reisen auf den griech. Inseln.* I. 90 s köv. H. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des sciences* 186G. február 19. 392 s köv.

⁶ V. Exod. XV. 23 s köv.

ember meghal a víztől.¹ Hajlandó vagyunk hinni, hogy ebben bizonyos légköre történik utalás, melynek lehullása valamely vízmedencében mérges kipárolgást idézhetett elő és annak vizét megváltoztathatta. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a mi prófétánk Ázsiának, a világ leghiszékenyebb országa köznépeinek száján forgó naiv elbeszéléseken keresztül látja a világot. Trallesi Phlegonnak, egy félszázaddal később, egész életet kellett feláldoznia e képtelenségek gyűjtésében. Tacitusnál, minden oldalon találkozunk velők.

A negyedik angyal kürtjének szózatára a napnak, a holdnak és a csillagoknak harmadrésze elhomályosul, úgy hogy a világ fényének harmadrésze nem ragyogott többé.² Ez vagy a fogyatkozásokkal, melyek ezekben az években rémitették az embereket,³ hozható kapcsolatba, vagy a 69. január 10-ki rettenetes viharral.¹

Mindez még semmi. Egy sas kiterjesztett szárnyakkal röpül a zenith felé, s három jalkiáltást hallat és hallatlan csapásokról ad hírt az embereknek a hátralévő három trombita hangjára.

Az ötödik trombita hangjára⁵ csillag (vagyis egy angyal)⁶ esik le az égből; a feneketlen mélység (a pokol) kulcsát adják a kezébe.⁷ Az angyal megnyitja a mélység torkát; mintegy nagy kemenczéből,⁸ úgy tódul ki belőle a füst; a nap és az ég elhomályosul. A füstből sáskák támadnak elő, melyek befödik a földet, mint a lovas csapatok. A sáskák,⁹ élükön királyukkal, a mélység angyalával, akit héberül A b a d o n nak¹⁰ és görögül A p o l y o n nak¹¹ hívnak, öt hónapon át gyötrik az embereket (egy nyáron át). Lehetséges, hogy a sáskajárás pusztítóbban lépett fel e tájt egyes provinciákban¹² kétségtelen azonban, hogy itt az egyiptomi csapások kézzel fogható után-

¹ H. ő. Ezsaiás XIV°. 12; Dániel VIII. 10; *Carmin sibyl.* V. 157—158.

² Exod. VI. 25; X. 21—22; Joel III. 4; Amos VIII. 9.

³ L. fent.

⁴ «Foeduin imbribus diem tonitrua et fulgura et coelestes minae ultra solitum turbaverant» Tacit. *Hist.* I. 18; Plut. *Gólba* 23.

⁵ Apoc. IX. fej.

⁶ Énoch XVIII. 13; XXI. 3; LXXXVI. 1; XC. 21. (Dillmann).

⁷ A démonok s nem a halottak tanyája. Luk. VIII. 31; Apoc. XI. 7; XVII. 8; XX. 1. 3.

⁸ V. Gen. XIX. 28.

⁹ E sáskák sajtárszerű leírása, ha figyelembe vesszük a keleti stylus rendszerét, miben sem üt el a rendes sáska alakjától. L. Niebuhr. *Descr. de l'Arabie* p. 153. (fr. ford. 1774); Joel II. 4—0. A sáskákat Nápolyban most is *cavalletti-vu-k.* hívják. Igen kártékonyán lépnének fel, ha petéiket nem pusztítanak. L. Plin. XI. XXIX. (35); Titus Livius XXX. 2.

¹⁰ *Apollyón* «A rombolást».

¹¹ *Apollyón* «a romboló».

¹² Részek, mint a IX. 10., arra indíthatnának, hogy a sáskafelhőkben a párthus lovasság betörését lássuk; de ez a hatodik trombita szavára történik.

zatával állunk szemben.¹ A mélység torka úgy lehet, a puzzolii Solfatara, (amit Forum Vulcaninak² hívtak) vagy Somma³ régi krátere, melyeket a pokol tűzokádó nyílásainak tartottak. Mondottuk,⁴ hogy Nápoly környéke e tájt rendkívüli válságon ment keresztül. Az Apocalypsis szerzője, akiről feltehető, hogy Rómában s következőképp Puzzoliban megfordult, maga is szemtanúja lehetett egy ily tüneménynek. A sáska-fellegeket vulcanicus párákhoz hasonlítja, mert e fellegek eredete homályos lévén, a nép azokban pokol termékeket látott? A Solfatarában még ma is hasonló tünemény játszódik le. Egy-egy zápor után a meleg helyeken visszamaradt pocsolják végtelen gyorsan és bőven telnek meg sáskákkal és békákkal. Már hogy e látszólag spontán nemzedéket a pokol szájának termékei gyanánt tekintette a nép, ez annnyival inkább volt természetes, mert a kitöréseket, melyeket rendszerint pocsolják képező zápor essők követtek, tarthatták a pocsoljából kikelő rovarfelhők közvetlen okának.

A hatodik trombita szózata újabb csapást zúdít a földre: a párthusok betörését, akiket megszámlálhatlanoknak tartott az egész világ.⁷ Az Isten oltára előtt álló oltár négy szarva felől szózat harsan fel s elrendeli, hogy megoldják a négy angyalt, akik az Eufrates partjánál megkötözvék." A négy angyal (talán az assyrok, a babyloniak, a médek és a perzsák,)³ akik minden órában, napon, hónapban és évben mindég készen állanak, hogy egy kétszázmillió emberből álló roppant lovassereg élére álljanak. A lovak és a lovasok leírása egészen fantasticus. A farkaikkal öló lovak valószínűleg a pártlovasság, mely nyilakkal lövöldözött fntásközben. Az emberiségnek egyharmada kiveszett. A túlélők azomban mégsem térnek meg. Tovább imádják a démonokat, az arany ezüst bálványokat, melyek nem látnak, nem hallhatnak, nem járhatnak. Makacsul megmarad meg s az. írónak nem szokása két ízben symbolisálni egy tényt ugyanegy hetes körben.

¹ Exod. X. 12 s köv.; loel II.

² Strabo V. IV. 6.

³ Bénéié, *Le drame du Vesuve* p. 62—68.

⁴ Fent.

⁵ «Latent quinis mensibus» Plin. *Hist. not.* IX. XXX. (50). E képzelődés ina is létezik. Oedman *Sommi. ous der Noturhunde* II. 147.

⁶ S. de Luca értesítése. A sáskák nagy számban fordulnak elő a Solfatara kráterében.

⁷ L. fent. H. ö. Tacit. *Hist.* IV. 51. Jos. B. J. VL, VI. 2.

⁸ H. ö. Virg. *Georg.* I. 509.

⁹ Az apocalypsisek írói a régi bibliai földrajzt fogadják el, még ha e földrajz az ő korukra nem is alkalmazható. L. Commodien *Instr.* II. 1, 15; *Carmen* 884 és k., vers 900; sz. Epih. haer LL 34. H. ö. Dániel VI. 6; Énoch LVI. 5-8.

nak az ő gyilkosságaikban, gonoszságaikban, bujálkodásaikban, tolvaj lásaikban.

Várjuk, hogy felharsanjon a hetedik trombita is; de itt, mint a pecsét jelenetnél a látnok habozni látszik, vagy helyesebben szándékosan odázza el jeleneteit; az ünnepélyes pillanatban megállapodik. A rettenetes titoknak még nem lehet leszakadnia teljesen. Egy óriás angyal,¹ feje fölött a szívérványnyal, egyik lábával a földön, a másikkal a tengeren s akinek szavaira a hét menydörgés⁵ felel, titokzatos szókat ejt ki, de egy szózat a menyből megtiltja, hogy János feljegyezze azokat.³ Az óriás angyal erre felemeli kezét az ég felé és megesküszik az Örökkévalóra, hogy az elodázás ideje betelt⁴ és hogy a hetedik trombita szavára beteljesül Istennek a próféták által hirdetett titka.⁵

Az apocalyptikus dráma tehát vége felé jár. Hogy könyvét megnyujtsa, njabb prófétai missióval ruházza fel magát a szerző. — Egy — már Ezechiél által alkalmazott¹ erőtől duzzadó symbolumot ismételve, az óriás angyal kezéből jövőmondó könyvet vesz át János és azt elnyeli. Szózat szól hozzá: «Prófétálnod kell még számtalan népek, nyelvek és királyok előtt.» — A látomány kerete, mely a hetedik trombita szavára bezáródott volna, ilyenformán kitágul s az író egy második részhez fog, melyben korának királyai és népeinek sorsa felől tárja fel nézeteit. Az első hat trombita, tényleg, miként az első hat pecsét fölnyitása, oly tényekre vonatkozik, melyek már megtörténtek, midőn a szerző irt.⁷ Ellenben ami ezután következik, nagyrészt a jövőre tartozik.

Mindenekelőtt Jerusalemet felé irányozza tekintetét⁵ Egy elég világos¹ symbolismus által tudunkra adja, hogy a város a pogányok kezébe kerül csakhamar; ilyesmit a 69. év első hónapjaiban előre lehetett látni, ehhez nem kellett valami nagy prófétai erő. Az előcsarnokot és a pogányok udvarát egyaránt profán lábak fogják tapodni;¹⁰ de egy-egy ilyen lángoló nem tudta elképzelni a templomot romokban; a templom lévén amaz egyedüli hely, a hol Istent tisztelni lehet (a menyei isteni-tisztelet csupán ismétlése annak), János

¹ Apoc. X. R.

² 1L ö. Zsolt. XXIX. 3—9. Lehet, a hét menynek dörgései.

³ Dániel VIII. 26; XII. 4, 9.

⁴ Dániel XII. 7.

⁵ A próféták, akik mint Ezsaiás, Joel, hirdették a «Jehovah napját».

⁶ Ezech. II. 8; III. 3. V. Jerem. XV. 16.

⁷ A hatodik trombita kivételnek látszik, minthogy a betörés nem történt meg; de valószínű, hogy a szerző már megtörténtnek vette.

⁸ Apoc. XI. R.

⁹ Ezéch. XL., Zakar. II.

¹⁰ Dániel VIII. 13; V. Luk. XXL 24.

a földet nem tudja elképzelni templom nélkül. A templom tehát épen marad és a Jehova jelét homlokukon viselő hívek tovább imádják őt. A templom ilyenformán szenthelylyé, az egész egyház szellemi palotájává leend; ez eltart negyvenkét hónapig, vagyis három és fél évig (egy fél-schemmitta,¹ vagy évhét). E mysticus— Dániel könyvéből kölcsönzött² számmal többször fogunk találkozni a könyvben. — A világnak ennyi ideje marad még az életre.

Jerusalem ez alatt az idő alatt, egy nagy vallási villongásnak a történetét teljesen betöltő küzdelmekhez hasonló harcnak lesz színhelyévé. Isten missióval bízta meg két tanúbizonyságát», akik ezerkétszázhatvan napig (vagyis három és fél évig) fognak gyászba öltözve prófétáim. Ez a két próféta hasonlatos két olajfához és két gyertyatartóhoz, melyek az Úr előtt állanak.³ Mózes és Illés hatalmával fognak bírni; bezárhatják az eget és annak csatornáit, vérré változtathatják a vizet és oly csapással verhetik meg a földet, amilyennel csak akarják. Ha valaki gonoszt forral ellenök, tűz fog előtörni szájukból és megfogja emészteni ellenségeiket⁴ — Midón bizonyoságtételüket befejezik, a mélységből előjött⁵ fenevad (a római hatalom, vagy helyesebben Néro, mint Antikrisztus) megfogja ölni mindakettőt Holttesteik ott fekszenek majd három és fél napig temetetlenül ama nagy városnak utcáin, melyet symbolicusan «Sodornának»* és «Egyptomnak»⁷ hívnak és ahol az ő mesterük is megfeszítettet.⁸ A földnek lakosai örömben úsznak, üdvözléseket, ajándékokat küldöznek egymásnak,¹ mert a két próféta türethetlenné vált már előttük sivár prédikálásukkal és iszonyatos csodáikkal. De a három és fél nap elteltével az életnek lelke visszatér a két szentbe; lábaikra állanak és nagy rémület fogja el azokat, akik őket né-

¹ Egy *schemmitta* vagyis hét éves kör, gyakran szerepel mint időegység, a jubiláns időközök hét *schemmitta* szerint alakulnak. L. A *Jubil. könyv*, és a szamaritán krónikát, kiad. Neubauer *Journal asiatique*. 1869. decz.

² VII. 25; IX. 27; XII. 7, 11. V. Luk. XVI. 24. H. ö. *tás hémeras és prophiteias avton* (Apoc. XI. 6.) ezzel: *Été tria kai ménas hex* Lukácsnál IV. 25; Jakab V. 17.II. ö. Enoch X. 12; XCI. XCIII. nem felejtkezve meg az ismaeliták apocalypsis. heteiről, akik azt a persáktól vették át. -

³ Zakariás IV.

⁴ II. Királyok I. 10—12. .

⁵ L. Apoc. XVII. 8. H. ö. Dániel VII. 7. köv. el. A *Codex Alexandria* e hibás szövegét, *to thérion le tetarton anabainon* kimagyarázza a *Codex sinailicus* következő szövege: *te thérion tote anabainon*.

⁶ Ezsai. I. 10; III. 9; Jerem. XXIII. 14; Ezéch. XVI. 48.

⁷ Egyptom első sorban Isten ellenségei által lakott ország, aki azt elnyomja és rabszolgaságba dönti.

⁸ Kézzelfoghatólag a lázongó Jerusalemet érti, mely megöli a prófétákat. Máté XXIII. 37.

⁹ Nehem. VIII. 10, 12; Eszter IX. 19, 22.

zik.¹ Nemsokára felszállanak az égbe felhők között ellenségeik láttára. Rettenetes földrengés tör ki e pillanatban; a városok tized-része összeomlik, hétezer ember vész el;² a többiek, megrémülve, megtérnek.

Már több ízben hoztuk fel a gondolatot, hogy az ünnepélyes órát két tanúnak megjelenése előzi meg, akik leggyakrabban mint Enoch³ és Illés⁴ szerepelnek. Istennek e két hívéről tényleg azt hitték, hogy nem haltak meg. Az első, mint hitték, hasztalan jövendölte meg az özönvizet kortársainak, akik meghallgatni nem akarták. A pogányok között bünbocsánatot hirdető zsidónak alakja Enoch — olykor a tanuk Mózeshez⁵ hasonlítanak, akinek halála szintén nem volt bizonyos⁶ és Jeremiáshoz.⁷ Szerzünk, különben ugylátszik, úgy fogja fel a két tanút, mint a jerusalemi egyház két tekintélyes tagját, mint egy nagy istenfélő kör két apostolát, akikre erőszakos halál vár, azután feltámadnak és a menybe szállnak fel, mint Illés és Jézus. — Nem valószínű, hogy a látomány első részében visszatekintő erővel bírna és a két Jakab megöletésére vonatkoznék, főleg Jakabnak, az Úr testvérének halálára, amit Jerusalemben sokan közszerencsétlenségnek, végzetes eseménynek s az idők jelének tekintettek.⁸ Lehet, hogy a bünbocsánat prófétáinak egyike keresztlő János, a másik Jézus.⁹ Ami ama meggyőződést illeti, hogy a vég el nem következik, mielőtt a zsidók meg nem térnek, ez általános volt a keresztyéneknél; megtaláltuk azt Pálnál is.¹⁰

¹ V. Ezech. XXXVII. 10; II. Király XIII. 21.

² E szám Jerusalemben lakosságát 70,000 lélekre teszi, ami elég pontos.

³ L. *Jézus élete* 13. kiad. p. 207; Préd. XI, IV. 16 (görög szöveg.) Zsid. XI. 5. L. Ireueus *Adv. haer.* IV. XVI. 2; V. V. 1; Tertull. *De anima* 50; Nicod. evangy. 25; Hippolytus p. 21—22, 104, 105. kiad. Lagarde; sz. Jerom. *Ep. ad Marcialium* Opp. IV. 1. r. col. 165 — 166; Krétai András és Caesareai Aréthas ad h. 1; *Not. et extr.* t. XX. 2 r. p. 236.

⁴ L. *Jézus élete* 13. kiad. p. 100, 105 — 106, 206; Malakiás III. 23; Eccl XLVIII. 10; Máté XVI. 14; XVII. 12; Ján. 21; Justin *Dial. cum Trjph.* 49. Illés szerepléséről az idők végzetében I. *Séder ólam rabba* c. 17; Mischna *Sota* IX. 15; *Scheballm* II. 5; *Baba metzia* I. 8; II. 8; III. 4, 5; *Eduioth* VIII. 7; *Carm. sib.* II. 187 s k. H. ö. Commodian *Carmen* V. 826 s k. Enoch és Illés összes mythológiáját lásd Malvcnda *De Antichristo* munkájának IX. könyvében. L. még a lipcei társ. *Berichte-vIA* 1866. p. 213 és köv.; a müncheni akad. *Sitzungsberichte* 1871. p. 462.

⁵ Apoc. XI. 6. Jegyezd meg Jézus színeváltozásánál «a vele beszélgető Mózeset és Illést», Máté XVII. 3.

⁶ H. ö. *Mózes felmag.*

⁷ *Jézus élete* 13. k. p. 207; Petauai Viktorin a *Bibi. max. Ealrum-b&n* Lugd. III. p. 418; Philo *Codex Apocr. N. T. I.* p. 761 s köv.

⁸ L. fent.

⁹ II. ö. Máté XVII. 9-13.

¹⁰ *Pdl apostol* p. 472—474. V. Commodian v. 832 és köv. 930 s köv.

Israelnek többi része megtalálta az igaz hitet, a világ befejezte futását. A hetedik angyal megfujja a trombitát. Ennek az utolsó trombitának a hangjára¹ nagy szózatok lőnnek menyben: «íme érkezett az óra, melyben a mi Urunk a Krisztussal uralkodni kezd a világon örökkön örökké!» A huszonnégy Vén arczra borul és imádják Istent. Hálát adnak Istennek azért, hogy uralmát megállapította a pogányok telhetetlen dühe ellenére is és hirdetik, hogy az igazak jutalmazásának és a föld megrontói kiirtásának órája ütött. Erre megnyílik a mennyei templom; a templom mélyében feltűnik az új szövetségnek ládája. A jelenetet földrengések, menydörgések és villámlások kísérik.

Minden bevégeztetett; a hívek megkapták a nagy kijelentést, mely megvigasztalta őket. Az ítélet közel van; egy szent fél év — vagy is három és fél év alatt meg fog történni. De már láttuk, hogy a művének egységével nem sokat törődő szerző mindig tartogat fel eszközöket arra, hogy azt folytathassa, midőn már befejezés előtt áll. A könyv tényleg még csak felét érte el terjedelmének; a látományoknak újabb sorozata játszódik le szemünk előtt.

Az első egyike a legszebbeknek.² Az ég közepette feltűnik egy asszony (Israel egyháza), a napba öltözött, lábai alatt a holddal és feje körül tizenkét csillagos koronával (Israel tizenkét törzse). Az asszony kiált, mintha szülni akarna,³ terhes a messiási eszménytől.⁴ Előtte egy nagy vörös sárkány áll, hét koronázott fővel,⁵ tiz szarvval,⁶ akinek farka végig söpörve az eget, magával rántja a csillagok harmadrészét és a földre veti le azokat.⁷ A Sátán ő - megtestesülésének leghatalmasabb alakjában: a római császárság. A vörös szín a császári bíbort jelenti, a hét koronázott fő a hét Caesárt, akik eddig, midőn a szerző irt, uralkodtak: Julius Caesárt,⁸ Augustusi,

¹ *Eschaté salpinx* I Kor. XV. 52.

² Apoc. XII. R.

³ *ódinousa*. L. A Messiási *ödineseket*.

⁴ H. ö. Mikeás IV. 10.

⁵ Bab. Talm. *Kidduschin* 296; V. Dániel VII. 6.

⁶ Dániel VII. 7; Apoc. V. 6.

⁷ H. ö. Dániel VIII. 10.

⁸ Josephus Julius Caesárt mindig a császárok közé számítja. Augustus nála a 2-ik, Tiberius a 3-ik, Caius a 4-ik (Jos. *Ant.* XVIII. 11, 2, VI. 10.) Úgy van ez Esdrás IV. kben XI. 12 és köv. (a második szárny XI. 17. kétségkívül Augustus). Sueton: Aurelius Vidor, Julian (*Caes.* p. 308 és köv. Sp.) ugyanígy számítanak. Sz. Beatus (VIII. század) nem ismert más számítást: *l'sque in tempus quo haec Joanni revelata sunt, quinque reges ceciderunt, sextus fuit Nero, sub quo haec vidit in exiitio* (p. 498. a florenzi legritkább kiadásban, v. Didót *Des Apoc. fig.* p. 77). Beatus másutt (438 ol.) egy más elvet vall; ellenmondásai talán onnan származnak, hogy igen régi szerzőkből, akik nem egyeztek meg, másolt.

Tiberiust, Caligulát, Claudiust, Nérót, Galbát;¹ a tíz szarv, a tíz proconsul, akik a provinciákat igazgatják.² A sárkány a gyermek világra jöttét lesi, hogy felfalja. Az asszony Fiút szül, aki «vasvesszővel volt hivatta kormányozni a nemzeteket»; a Messiás jellemző vonása.³ A gyermeket (férfit), a menyekbe ragadja Isten;⁴ s maga mellé ülteti a trónra. Az asszony a pusztába menekül, ahol Isten menhelyet készített számára ezerkétszázhatvan napra. Szembeszökő utalás van ebben vagy a menekülő jerusalemi egyházra és a békére, mely reá Pella falai között a három és fél év alatt, mely még a világ végezetéig hátra van, várakozott, vagy pedig a menhelyre, melyre a judaisáló keresztyének és néhány apostol az ázsiai provinciában fognak találni. A «pusztá<-nak képe jobban illik az első, mint a második magyarázatra. Pella, a Jordánon túl békés, nyugodt hely volt, az arabiai puszták szomszédságában, ahová a háború zaja alig hatolt el.

Az égből ezután nagy viaskodás lón. Mindeddig a Sátánnak, a Ka ti górnak,⁵ a teremtés gonosz királyának, szabad belépése volt a mennyei udvarba. Ezt egy régi szokása szerint, mely Jób pátriárka korából¹¹ megmaradt nálla, arra használta fel, hogy az istenfélő embereknek ártson, különösen a keresztyéneknek és irtózatosságot zúdítson rájuk. A római és az ephesusi üldözés az ő műve. Szabadalma azombau a végét járja. Mihály arkangyal (Israel védangyala) küzdelemre áll ki vele angyalaival.⁷ A Sátánt leverik, kiűzik az égből, levetik a földre angyalaival együtt; diadalmi ének liarsan fel, midőn a mennyei lények lezuhanni látják a rágalmazót, a jónak megrontóját, aki a földön lakozó testvéreiket vádolni sohasem szűnt meg.⁸ A mennyei és a földi egyház együtt örvendez a Sátánnak vesztén. E bukást a Báránynak vére és a vértanuk bátorsága idézte elő, akik életüket mind halálig nem kímélték. De jaj a profán világnak! A Sárkány elemében van és kétségbeesésében mindenre képes; mert tudja, hogy napjai megvannak számlálva.

¹ E magyarázattal maga az Apocalypsis írója szolgál továbbad. (XVII. 10).

² L. lent és Apoc. XVI. 14; XVII. 12; XIX. 19. A kép Dánielből van véve VII. 7, 24 Az Apocalypsis írója a római birodalmat Dániel negyedik fenevadjában véli látni, amely a valóságban a görögök birodalma.

³ Zsolt. II. 9. V. Apoc. II. 27; XIX. 15.

⁴ Az Apocalypsis írója hisz Jézus menybemenetelésében. V. ö. XI. 12. (amit a két tanúról mond, ez arról van mintázva, amit Jézus sz. legendájáról tud a Szerző). L. *Az Apostolok* p. 54 55.

⁵ A görög *katégoros* e rabbinikus formáját fogadja el szerzőnk (XII. 10).

⁶Jób könyve élőbeszéd: 1 Kron. XXI. 1. V. A *Mózes felmag->axL* előforduló *Zabulus-X. (diabolos)* c. 10.

⁷ Dániel X. 13, 21; XII. 1; Judás 9.

⁸ H. ö. Gen. III. 1; Job. I. és II.; Zachariás III. 1.

Dühe első sorban az asszony (Israel egyháza) ellen irányul, aki megszülte az isteni gyermeket, akit a maga jobbkeze felől ültetett le Isten. De védő kar örködik az asszony fölött a magasból; sasszárnyakat kap s azoknak segélyével a neki szánt helyre száll, a pusztába, vagyis Pellába. Ott él három és fél évig, a Sárkánytól távol. Az utóbbinak dühe nem ismer határt. A menekülő asszony után folyóvizet okád ki szájából, hogy árjával elsodorja, elveszejtse; de az asszonynak segélyére jön a föld, megnyílik és elnyeli a folyóvizet (utálás egy előttünk ismeretlen körülményre).¹ A Sárkány tehetlenségében az asszonnyal szemben (Israel, az anyaegyház), dühével «a magvából valók ellen» fordul, vagyis a szerte alakult egyházak ellen, akik megőrzik Istennek parancsait² és a Jézus bizonyágtételéhez hűek. Kézzelfogható vonatkozás van ebben az utolsó idők üldözéseire s főleg a 64-iki üldözésre.

Ezután³ a próféta a tengerből egy fenevadat¹ lát feljönni, amely hasonlít a Sárkányhoz. Tíz szarva, hét feje van, szarván tíz koronával s minden fején egy-egy káromló névvel.⁴ Alakja egészben a leopárdé, lábai medvelábak, szája oroszlányszáj.⁵ A Sárkány (Sátán) neki adja erejét, trónját, hatalmát. Az egyik fején halálos csapás helye látszik; de a seb behegged. Az egész föld csodálattal borul le a hatalmas állat előtt és minden ember imádja a Sárkányt, mert a hatalmat átadta a fenevadnak; imádni kezdik a fenevadat is, ezt mondják: «Kicsoda hasonló a fenevadhoz és ki viaskodhatik ő vele?» És adaték neki oly száj, melyből göggel és káromlással telt beszéd dől ki és hatalmának tartama negyvenkét hónapban (három és fél év) lett megszabva. A fenevad ezután káromlásra nyitja fel száját Isten ellen, az ő neve ellen, az ő sátora ellen, és azok ellen, akik a menyben laknak. És hatalmat nyert arra is, hogy a szentek ellen hadakozzék és őket meggyőzze,⁷ és hatalmat nyert minden törzsön, minden népen, minden nyelven, minden fajon. És a földnek minden lakosa imádja őt, kivéve azokat, akiknek neve fel van írva a világ kezdete óta a megölt Bárány életkönyvében. «Akinék füle van, hallja! Aki fogságba visz másokat, maga is fogságba esik; aki kardot, ránt,

¹ L. fent. H. ö. B. J. IV.. VII. 5-6.

² A Pál-féle egyházakat kizáró vonás, akik a zsidókeresztyének szerint nem tartották be a noachita szabályokat s a jerusalemi egyezmény-t.

³ Apoc. c. XIII.

⁴ H. ö. Dán. VII. 3.

⁵ H. ö. Dán. VII. 8; XI. 36. *Oaoma* (Sinaiticus) helyesebb, mint *Onomata*.

⁶ H. ö. Dán. VII. 3 s köv.

⁷ Dán. VII. 21. E rész hiányzik az Alexandrinusból, de a Sinaiticusban megvan.

maga is kard által vész el.¹ Itt látszik meg a türelemnek titka és a szenteknek hite.»

Ez a symbolum egészen világos. Már a II. században Kr. e. megirt sibyllai költeményben is «sok fejű» hatalmasságként szerepel a római uralom.² A sokfejű fenevadról vett alegóriák gyakoriak voltak akkor; e jelek magyarázatánál alapelvként szerepelt az, hogy minden fej egy-egy uralkodót jelent.³ Az Apocalypsis szörnyében egyébként ott szerepel Dániel négy birodalmának* jelképe is, ami egymagában is azt jelenthetné, hogy egy új birodalomról van szó, mely a megelőző birodalmakat felölelte magába. A tengerből feljövő fenevad tehát a római császárság, mely a palestinai ember előtt a tengerentúlról látszott feljönni.⁴ Ez az uralom sátáni (sárkány) alakzat csupán, vagy helyesebben maga a sátán minden sajátságaival együtt; hatalmát a Sátántól nyeri, s latba veti egész hatalmát, hogy imádtassa a Sátánt, vagyis fentartsa a bálványimádást, mely a szerző gondolatában nem egyéb, mint démon imádás. A tiz koronázott szám a tiz provincia, a melyeknek proconsular igazi királyokba hét fej a hét császár, kik Julius Caesartól Galbáig következtek; a fejük fölé irt káromló szó a Sebastos A u g u s t u s, melyben a szigorú zsidók Isten ellen irányuló sértést láttak. A Sátán kiszolgáltatja az egész földet ennek az uralomnak, viszonzásául azon hódolatnak, melylyel ez az uralom környezi a Sátánt. Rómának nagysága, dolyfc, az i m p e r i u m, melyei körülövezi magát, istensége, e különleges és nyilvános cultus,⁵ örök káromlás a világ egyedüli valóságos fejedelme, Isten ellen. A kérdéses uralom természetes ellensége a zsidóknak és Jerusalemnak. Gyűlölettel lángoló harcot visel a szentek ellen (az író egészben véve rokonszenvez a zsidó forradalommal) lefogja verni őket; de csak három és fél évig fog fennállani. Ami a halálos ütés nyomát viselő fejet illeti, de a melyen a seb beheggedt, ez Néró, a közelmúltban elbuktatott, de a haláltól* csodamódra megszabadult fejedelem, akiről azt tartották, hogy a párthusokhoz menekült A fenevad imádása, Róma és Augustusinak Ázsiában elterjedt cultusa, mely az ország vallásának alapját képezte.⁸

¹ Jerem. XV. 2; Máté XXVI. 52.

² Polykranos Carm. sib. III. 176.

³ Tacit. *Ann.* XII. 64; XV. 47. Philostrat. *Apoll.* V. 13. L. fent. H. ö. Dán. VII.; IV. Esdrás XI-XII. .

⁴ Dán. VII.

⁵ H. ö. Carm. sib. 1. c.: aph' hesperiou te thalassls.

⁶ Italia, Achaia, Ázsia, Syria, Egyptoni, Africa, Hispánia, Gallia, Britania, Germánia. Apoc. XVII. 12. nyíltan szól. H. ö. Dán. VII. 24.

⁶ Sueton *Aug.* 52.

⁷ L. Sulp. Sev. *HM.* II. 29.

⁸ L. *Pál ap.* 28—29; Waddington *later.* Le Basnál VII. 885. sz.

A következő svmbolum már korántsem ily átlátszó. Egy második fenevad jön fel a földből; a Bárány szarvaihoz hasonló szarvakkal ugyan, de beszédje a sárkányé (Sátáné). Az első fenevadnak minden hatalmát cselekszi ő előtte: küldöttként lép fel, aki minden erejét megfeszíti, hogy a földnek lakosai imádják az első fenevadat, «azt, amelynek halálos sebe beheggedt»¹ E második fenevad² nagy csodákat művel; annyira, hogy tüzet is hoz le az égből a földre az emberek láttára, — elszédíti a világot ama csodákkal, melyeket az első fenevadnak (a fenevadnak, teszi hozzá a szerző, aki kardsebet kapott: mégis él) nevében és érdekében véghez visz. És hatalmat nyert (a második fenevad) hogy az első fenevad képébe életet leheljen, úgy hogy az megszólalt.³ Hatalmat nyert arra is, hogy azok, akik nem akarják imádni az első fenevadat, megölettesenek. És törvényt hoz arra, hogy mindenki, kicsiny és nagy, gazdag és szegény, szabad és rabszolga megbélyegeztessék jobb kezén avagy homlokán. Elrendelte továbbít, hogy senki ne vehessen, ne vásárolhasson, csupán olyat, amin rajta van a fenevadnak bélyege,⁴ neve betűkben, avagy nevének száma, vagyis azon szám, melyet nevének betűi kiadnak. «Ebben van a bölcsesség! kiált fel a szerző. Akinek értelme van, számítsa ki a fene vad számát; emberi szám az.⁵ A szám: 666.»

Valóban, ha a Néró név betűit számértékükben összeadjuk, — a héber betűkkel irt nevet értve: NÉRÓN KESZAR⁶, (Nérón Kaisar)

¹ Itt a hétfejű fenevad (római császárság) és a halálos sebbel ellátott fej között (Néró) némi zavar forog fenn.

² V. Apoc. XIX. 20; XX. 4.

³ A beszélő szobrokról a rómaiaknál I. Val. Maxim. I. VIII. 3—5. *Compt. rend, de l'Acad. des inser.* 1872 p. 285.

⁴ *Xdragma.*

⁵ Azaz egy tulajdonnév.

⁶ E szó *Készár* — néma hangzók nélkül — a palmyrai feliratokon fordul elő a III. századból (Vogüé, *Syrie centraie. Inscr. sémit.* p. 17, 26). H. ö. a *Peschito-ban* és Buxtorf *Lex. diáid.* col. 20S1 2082; Ewald. *Die johann. Schriften.* II. p. 263 jegyz. A nabatéai feliraton Ilebrából (47. Kr. u.) *Kaisar* áll (Vogüé *ibid.* p. 100). Vogüé úr helytelenül olvas *Kiészdr-X.*, midőn a függélyes vonást nagyon megnyújtja és nem ismeri fel a különbséget *sameeh* és *sadé* között a nabatéiben (v. p. 113 114). I., *Journal asiatique* 1868. jun. p. 538; april, máj. p. 316 jegyz. I.; *Zeitschrift der d. m. G.* 1871. p. 431. E két betű helyes megkülömböztetése érdekében tanulmányozd a bosrai és Salkhati egyes feliratok cz-ét (Vogüé pl. XIV. 4 és 6) és azt, hogy a *ez* tisztán sémita betűt a syr nyelv nem alkalmazta a görög és a latin szavak átírásánál. A palmyriban (Vogüé p. 18, 20, 21, 25) a talmudban (I. Buxtorf) *a stratégos, stratiótés* 5-ja a zsidó Sz-el van írva. Az arab oly időszakból való, ahol a *sadé* már elvesztette iudigena jellegét. Az *i* elhagyása az I. század sajátsága; valószínű, hogy a szerző szándékosan hagyta el, hogy kikapja esymmetricus számot, *hexahosioi hexékonta hex.* A *-vei* 676 kapott volna, amely kevésbbé jellemző. A talmud iratokban, Cesa-reát néha így írják *Készaria.* (*Midrasch Esther* I.)

kijön a 666. szám.¹ Nérón készar nagyon is beválik azon névnek, nielylyel Ázsia keresztyénei a szörnyet jelölhették; Ázsia pénzén e felirat áll: NÉRÓN KAISAR.² Az efféle számítások otthonosak voltak a zsidóknál és a ghematria³ nevét viselő kabbalisticus játékhöz tartoztak; Ázsia görögéi előtt sem voltak azok ismeretlenek;¹ a II. században a gnosticusok rajongtak értők.'

A császár tehát, akinek fejére halálos csapást mértek, és aki mégis él (a szerző maga mondja) Néró,¹¹ Néró, aki egy Ázsiában nagyon elterjedt közhit szerint még élt. Ez kétségtelen. De kicsoda ez a második fenevad, Nérónak ez az ügynöke, aki úgy néz ki, mint egy istenfélő zsidó, de nyelve a sátáné,⁷ aki alté regója Nérónak, ennek érdekében munkál, csudákat mivel, még Nérónak szobrát is megszólaltatja, üldözi a hű zsidókat, akik Nérónak oly tisztelettel adózni, mint a pogányok, vonakodnak, a pártjelvényt viselni nem akarják, lehetetlenné teszi reájok nézve az életet, s eltiltja őket a leglényegesebb ügyletektől, az adástól és a vételtől? Bizonyos sajtáságok zsidó hivatalnokra mutathatnának, minő Tiberius Alexander volt, aki teljes odaadással szolgálta a rómaiak ügyét és akit honfitársai apostatának tekintettek. A birodalmi adófizetés tényét méltán nevezhették «a fenevad imadásának», mert az a zsidók szemében vallási áldozat jellegével bírt és az uralkodó cultusára vallott.⁸ A jel vagy a fenevadnak (Nérón Kaisar) czíme, amelyet magán kellett viselnie, hogy a közös jog oltalmában részesülhessen, vagy a római jog brévéje lehetett, mely nélkül bizonyos országokban nehéz volt megélni s amiben a rajongó zsidók a Sátán művéhez való csatlakozás bűnét látták; vagy pedig a Néró képét viselő pénz, melyet a fellázadt zsidók a rajta levő istenkáromló képek és feliratok miatt

¹ $N = 50, R = 200, \theta = 6, N = 50, K = 100, St = 60, R = 200$, összesen 666. Az Ireneus által említett 616 (V. XXX. 1.) a latin formában *Néró Caesarévá* felel meg.

² Mionnet III p. 93; Suppl. VI. p. 128 jegyz. Waddingtontól tudom, hogy e felírás rendszeresen fordul elő az ázsiai provincia pénzein. H. ö. Krafft felirata *Topog. Jerus.* 31. sz. /*Corp. inser. lat.*, Syria 135).

³ *Geometria*. II. ö. *Aldses felmag.* és *Carm. sib.* I. 141 és köv.; V. 28 (épen Nérót illetőleg) VIII. 14S —150; lehet János XXI. 11. A *ghematrioth* használata a talmud korszakban I. *Literaturblatt des Orient* 1849. col. 671—672, 762 -764; 1850. col. 116 — 117.

⁴ *At isopsdphoi* feliratok Pergamumban. *Corp. inter. graee.* η. 3544, 3545, 3546; v. 5113, 5119 sz.; Boissonade, *Aneed. graeeae* II. p. 459 -461.

⁵ Irén. *Adv. haer.* I. XIV. és XV. egészen.

⁶ Julianus *Caesari-*→*a.n* Caligula és Domitian szintén mint két fenevad szerepel (p. 310—311. Kiad: Spanh)

⁷ V. ö. Máté VII. 15.

⁸ Meliton *De veritate* p. XI,I. (7). Meliton helyesen commentálta az Apocalypsis részét. .

átkosnak tartottak úgy annyira, hogy azt Jerusalemben eleste után is — orthodox pénzdarabbal beváltani irtóztak. A római pártnak ama ténye, hogy a Néro-féle pénzt — a forgalomban kényszer árfolyammal tartotta meg,¹ borzasztó dolog színezetével bírhatott; a Néro-féle pénz maradt fizetési eszközül; azok, akik vallási aggályoskodásból ahhoz nyúlni vonakodtak, valósággal törvényen kívüli állapotba jutottak.

Ázsiának proconsula e pillanatban Fonteius Agrippa volt, komoly hivatalnok,² akire egyáltalán nem gondolhatunk. A probléma egy és más követelményének sokkal inkább felelne meg egy ázsiai főpap, lelkes híve Róma és Augustus cultusának,³ aki a kezeibe adott polgári hatalmat a zsidók és a keresztyének sanyargatására használja fel. Csakhogy a második fenevad ama sajátosságai, hogy csábítóként és csodatevőként szerepel, efféle egyénre nem illenek. E jellemzés mellett hamis prófétára, bűbájosra kell gondolnunk, névszerint Simon Mágusra⁴ Krisztus utánzójára,⁵ akit a legenda Néro udvaroncának, tányérnyalójának és boszorkánymesterének tett meg,⁶ vagy ephesusi Balbillusra⁷ vagy az Antikristusra, akiről a Thessalonika-beliekhez irt második levelében elburkoltan beszél Pál.⁷ Valószínű, hogy az Apocalypsis írója által látott egyén alatt egy ephesusi család, Néro embere rejtődik, lehet ál-Néronak egy ügynöke, vagy ál-Néro

¹ Mint sajtószertű ténytet jegyezték fel (Zonaras *Ann.* XI. 1b), hogy Vitellius a Néro, Galba, sőt Ottó képére veretett pénzeket forgalomban hagyta.

² Waddington *Fastes des prov. asiat.* p. 140—141.

³ Waddington *Le'Bas feliratai* III. 885. sz.

⁴ A legenda szerint Simon Néro alatt jön Rómába és varázslatait bemutatja a császárnak. A Campuo Martius amphitheátrumában Néro előtt lefolyt esemény (Sueton *Ndro* 12; Dio Chrysost. *orat.* XXI. 9; Juvenal III. 78 — 80) sokban hasonlít Simon tragicus halálára. Az Apocalypsisban a «hamis próféták» által művelt csodák némileg összekötésben állanak azokkal, melyeket a keresztyén regény a Simon számlájára ír. A1. Kelem, honi. II. 34; IV. 4; *Recogn.* II. 9; III. 47, 57; *Const. ap.* VI. 9; *Acta Petri et Pauli* 32, 35, 52. és köv.; 70—77; Pseudo Hegesippos III. 2; Epiph. *haer.* XXI. 5; sz. Maximus a *Bibi. max. patr.* VI. p. 3b; Arnobus *Adv. gentes* II. 12.) Ez egy érv arra, hogy a hamis próféta elnevezése alatt Pál apostol rejtőzhetik.

⁵ Innen a bárányszarvak (11. v.)

⁶ Toursi Gergely I. 24. Jegy, hogy az ál Icarus (Dio Chrysost. I. c.) szintén Néro udvarához tartozott.

⁷ Sueton *Ndro* 3b; Dio Cass. LXVI. 9; talán Arnobus *Adv. gentes* I. p. 15. k. Rigault (*Baebulus* = Balbillus?) A tiszteletére rendezett játékokról (*ta en Ephesó Balbilleia*) v. *Corp. inser. gr.* 2810, 2810 b, 3208, 3b75, 5804, 5913 sz. E kifejezés *enópion* (Apoc. XIII. 12, 14; XIX. 20) nem jelenti szükségszerűleg ezt «... jelenlétében» helyi értelem szerint. A prófétáról, aki más érdekében beszélt, azt mondták, hogy *előtte* (*lepunor*) beszél és cselekszik. V. *Acta Petri et Pauli* 75.

⁸ II. Thess. II. 3 és a köv.

maga. De ugyanő, tényleg távolabb¹ áll attól, hogysem a hamis próféta címmel lenne felruházható, oly értelemben, mint prédikátora a hamis istennek,² aki Néró. Súlyt kell fektetni ama fontosságra, melyre ebben a korszakban a mágusok, a chaldeusok a «mathematicusok» emelkedtek; veszélyes emberek voltak ezek, kiknek góczpontja Ephesus volt Emlékezzünk meg arról is, hogy Néró egy pillanatig «a jerusalemi királyságról» álmodozott; hogy korának astrologicus mozgalmában³ részt vett és hogy majdnem ő volt az egyedüli a császárok között, akit már életében imádtak,⁴ ami az Antikrisztusnak volt a jele.⁵ Görögországi utazása alatt, különösen Achaja és Ázsia hízelgő hódolata minden képzelhetőt felülmúlt. Végre ne feledjük el azt sem, mily komoly jelleggel bírt az ál Nérónak mozgalma Ázsiában és az Archipelagus szigetein.¹ Az a körülmény, hogy a második fenevad a földből jön elő, s nem a tengerből, mint az első, arra mutat, hogy' a szóban forgó esemény színhelye Ázsia, vagy Judea lehetett s nem Róma. Mindez nem elég arra, hogy a homályt eloszlassuk erről a látományról, mely az író gondolkozásában kétségkívül ép oly materiális tömörségben élt, mint a többi, de amely, minthogy egy provinciális tényre, melyről a tőiténétírók nem emlékeznek meg s amely jelentőséggel csakis a látnok egyéni benyomásaiban bírhatott, vonatkozik, reánk nézve talány marad.

Az ádáz düh hullámai közepette immár egy zöldelő sziget tűnik fel.⁷ Mialatt az utolsó napok irtózatos küzdelmei a leghevesebben dühöngenek, üdítő pont emelkedik ki előttünk: az egyház, Jézusnak kicsiny családja. A próféta a Sión hegyén látja a föld egész területéről összegyűjtött száznegyvennégy ezeret, akiknek homlokán Isten neve ragyog. A Bárány békében pihen közöttük. Mennyei hárfa hangok szállnak alá a gyülekezetre; a hegedűsök új dalba fognak, melyet nem ismételhet más, csupán a száznegyvennégyezer, ismerető jelük a szűzi tisztaság; mindnyájan szüzek, mocsoktalanok, hazugság sohasem jött ki szájukon;⁸ követik a Bárányt mindenüvé, a hova csak megy, mint zsengei a földnek, és magja a jövő világnak.

A béke és az ártatlanság e menhelyére vetett rövid pillantás

¹ Apoc. XVI. 13; XIX. 20; XX. 10. V. Máté XXIV. 24.

² H. ö. Exod. VII. 1.

³ Sueton *Néró* 34, 36, 40; Plinius H, N. XXX. 2. '

⁴ Tacit. *Ann.* XV. 74.

⁵ II. Thess. II. 3—4.

⁶ i-Acliaia atque Asia falso exterritae .... late terror .... multis . . . , erectis . . . , gliscentem in dies latnam Tacit. *Hist.* II. 8—9. *Tén Hellada oligou pasan elaraxe* Zonaras *Ann.* XI. 15. Dio után. Kis-Ázsiából támadtak elő mindig az ál Nérók. L. Zonaras XI. 18. A neronianismusnak itt volt a fészke.

⁷ Apoc. XIV. R.

⁸ V. Zophoniás III. 13.

után ismét komor látományaihoz tér vissza a szerző. Három angyal repül gyorsan végig az égen. Az első a zenitben száll az örök Evangéliommal. A föld összes nemzeteinek hallatára hirdeti az új tant és az ítéletnapot. A második angyal Róma vesztét ünnepli eleve: «Leomlott, leomlott a nagy Babylon,¹ mely parázñaságának tüzes borával részegítette meg a nemzeteket.»² A harmadik angyal a fenevad és a hamis próféta által készített képimadásától tilt el: «Aki imádja a fenevadat, vagy annak képét, aki a fenevadnak jelét veszi fel homlokára, avagy kezére: az Isten haragjának borából iszik;³ és megkinoztatik a tűzben és a kénben az angyalok és a Bárány előtt; és kínlódásainak füstje felszáll örökkön örökké és nem lesz nyugalma sem éjjel, sem nappal,¹ aki imádja a fenevadat, vagy az ő képét és aki felveszi nevének bélyegét. Itt tűnik ki a szenteknek túrése, akik megtartják Istennek parancsait⁵ és a Jézusnak hitét». Megnyugtatóására a híveknek, akiket olykor kétely gyötört elhaló testvéreik sorsa felől,⁶ egy szózat e szavak feljegyzését parancsolja meg a prófétának: «Boldogok ezután a halottak, akik az Urban hálnak meg. Úgy vagyon ez, a Lélek mondja: nyugodni térnek ők az ő fáradalmaiktól, mert cselekedeteik nyomon követik őket».⁷

Az utolsó ítélet jelenetei vajúdnak a látnok lángoló képzeletében. Fehér felhő vonul fel az égre; e felhőn ül, hasonlatos az embernek Fiához (egy a Messiáshoz hasonló angyal)⁸ fején arany koronával és kezében egy éles sarlóval.⁹ A föld megérett az aratásra. Az embernek Fia megsuhintja sarlóját s a föld le van aratva. Egy másik angyal a szürethez lát,¹⁰ a fürtöket Isten haragjának nagy kádjába veti;¹¹ a kádat megtapossák a városon kívül;¹² a kifolyó vér a lovak zablájaig ér — ezerhatszáz futamnyira.

¹ Róm ily jelzéséről lásd fent

² Ezsaiás XXI. 9; Jerem. 1,1. 7; Dán. IV. 27. A paráznalkodás itt a bálványozásra való ösztökélést jelenti, mely a látnok szerint, a római császárságnak a főbűne volt. A parázñaság a prófétai nyelvben mindig elválaszthatatlan a bálványimadás eszméjétől.

³ Zsolt. LXXV. 9; *Carm. sib. proaem.* 76—78.

⁴ Ezsaiás XXIV. 9—10.

⁵ A zsidó keresztyének, akik a törvényt tartják, vagy az áttértek, akik legalább a noachita szabályokat követik.

⁶ L. *Pál ap.* p. 249—250; 413-414; I. Thess. IV. 14, 16; I Kor. XV. 18. V. Phil. I. 23; Ján. V. 24. Luk. XXIII. 43.

⁷ *Pirké a both*, VI. 9.

⁸ Dániel VII. 13; Máté XXIV. 30; Luk. XXL 27; Apoc. I. 13.

⁹ Joel. IV. 13. (III. 13); Jeremiás LL 33.

¹⁰ Joel. IV. 13; Ezsaiás XVII. 5; LXIII. 1—6.

¹¹ Ezsaiás LXIII. 3; Mikeás IV. 13; Habakuk III. 12.

¹² Valószínű utalás a Josaphat völgyére Joel IV. 2. 11 —14. Lehet, hogy e symbolicus nevet már azonosítani kezdték a Cedron völgygyei.

E különböző epizódok után a pecsétek felnyitásához és trombiták meghívásához hasonló mennyei szertartás zajlik le a látnok előtt* Hét angyal megbízást nyer, hogy a hét utolsó csapással verje meg a földet, melyek által beteljesedik Istennek haragja. De előbb a kiválasztottak sorsával jövünk tisztába: egy tűzben játszó üveg-tengeren felismerjük a fenevadnak legyőzőit, vagyis azokat, akik képét imádni és nevének pecsétjét viselni vonakodtak, kezökben Istennek hárfáival, amint Mózesnek — a vörös tengeren történt átmenetele után irt énekét és a Baránynak énekét éneklük. A mennyei sátor kapuja megnyílik s azon hét gyorsan öltözött angyal lép ki arany övvel melleiken.² A négy állat közül az egyik hét poharat nyújt át az angyaloknak, színültig telten az Istennek haragjával.³ A templom erre megtelik a mennyei fenség füstjével s senkisémet léphet abba, míg a hét pohár jelenete el nem végződik.⁴

Az első angyal⁵ leveti poharát a földre és veszélyes erjedő seb üt ki azokon, akik a fenevad bélyegét viselik és akik képét imádják.

A második a tengerbe veti poharát s a tenger vérré változik s minden állat elpusztul benne.

A harmadik angyal a folyókra és a forrásokra önti poharát és azok vérré válnak. A vizek angyala nem emel panaszt eleme vesztén; azt mondja: «Igaz vagy Uram, te szent, aki vagy és aki voltál; mind jó amit te teszesz. Mert a szentek és a prófétáknak vérént ontották ki őket, és te vért adtál nekik inni; reá szolgáltak arra.» Az oltár pedig ezt mondja: «Úgy van, Uram, Mindenható Isten, a te Ítéleteid tökéletesek és igazak.»⁵

A negyedik angyal a napra önti ki poharát, és a nap lángsugarakkal égeti az embereket. Az emberek nem térnek meg, de sőt káromolják Istent, akinek hatalma van e csapásokon.

Az ötödik angyal kiönti poharát a fenevad királyi székére (Róma városára) és a fenevadnak egész országát (a római császárság) sötétség takarja be. Az emberek nyelveiket rágják fájdalmukban,⁷ de nem térnek meg, káromolják a mennyei Istent.

A hatodik angyal kiönti poharát az Euphratesbe, mely azonnal kiszárad, hogy elkészítse a napkelet felől jövő királyoknak az

¹ Apoc. XV. R.

² A zsidó papok öltönye: Ex. XXVIII. 39, 40; Lev. VII. 3.

³ Ezechiél XXII. 3!; Sofoniás III. 8; Zsolt. LXXXIX.b. V. Ezechiél X. 7.

⁴ Exod. XL. 34; 1 Kir. VIII. 10-11; Ezsaiás VI. 4 s főleg Eccl XXXIX. 28—31. (Vulg. 33—37). A hasonlatosság az egyiptomi csapásokhoz nagy: Exod. VII—X.

⁵ Apoc. XVI. R

⁶ H. ö. Bölcs. XI. 15—16; XVI. 1, 9; XVII. 2. s köv.

⁷ Böiét. XVII. 2 és köv.

útját.¹ Erre a Sárkánynak (Sátán), a fenevadnak (Néró), és a hamis prófétának (?) szájából három, békákhoz hasonló tisztátalan lélek jön ki.² A démonok lelkei azok, akik csodákat tesznek. A három lélek felkeresi az egész földnek királyait, és összegyűjtik őket az Isten ama nagy napjának viadalához. (Íme, eljövök, mint egy tolvaj, kiált közbe Jézusnak szava.)³ Boldog, aki vigyáz és őrzi az ő ruháit, nehogy meztelenül járjon, és meg ne látszassák az ő szemérme!» Összegyűjtik őket, mondom, arra a helyre, melynek neve zsidóul Hármagédon. Az egész symbolismusnak alapgondolata elég világos. A látnoknál már találkoztunk azzal a gondolattal, melyet az ázsiai provincia általában vallott, hogy Néró, miután a Phaon villából kisiklania sikerült, a párthusokhoz menekült s innen tér majd vissza, hogy összetörje ellenségeit Hitték, nem minden látszólagos indok nélkül,⁴ hogy a parthus fejedelmek, Nérónak barátjai, támogatják őt és tény, hogy az ál Nérók húsz évnél tovább rendszerint az Arsacidák udvarába menekültek.⁵ Ebben az Apocalypsis szerzője pokoli tervet látott,⁶ melyet a Sátán, Néró és Nérónak ama tanácsosa, aki a második fenevad alakjában már szerepelt, eszeltek ki. Ezek az elkárhozott teremtmények szövetség létrehozásán fáradoznak a keleten, melynek hadserege nemsokára át fog kelni az Eufratesen, és össze fogja törni a római császárságot. Ami már a Harinagedon név enigmáját illeti, ezt megfejteni nem tudjuk.⁷

A hetedik angyal kiönti poharát a levegőbe; egy szózat harsán fel az oltár felől: «Megtörtént!» És lőnek villámlások, szózatok, menydörgések, s lön földindulás, melyhez hasonló még sohasem volt, s amelyekre három részre szakadt a nagy város (Jerusalem);³ s a pogányoknak városai összeomlanak és a nagy Babylonról (Róma) megemlékezik Isten, aki végre felkészül, hogy haragjának poharából adjon inni neki. A szigetek elmúlnak, a hegyek eltűnnek; talentum nagyságú köösső zudul alá az emberekre, és az emberek káromolták Istent a köösső miatt

¹ H. ö. Ezsaiás XI. 15, 16. és *Carmia sib.* IV. 137—139.

² A békák jelezték a varázslókat és a bohócokat. *Artemidoros Onirocrit.* II. 15.

³ H. ö. Máté XXIV. 42; Euk. XII. 37, 39.

⁴ Sueton *Néró* 57.

⁵ Tacit. *Hitt.* I. 2.; Suet. *Néró* 57; Zonaras XI. 18.

⁶ V. I. Kir. XXII. 20. és köv.

⁷ Határozott vonatkozás van ebben. Zak XII. 11-re. A szerző valószínűleg egy határozott hegről szól, melyet felfedezni lehetetlen. E magyarázat: <a nagy Róma· nem valószínű. Palestina majdnem összes ütközeteit a Mageddo közelében vívták. (Birák V. 19; II. Kir. XXIII. 29; Zak. I. c.)

⁸ H. ö. XI. 8. Jegy, tényleg a módot, melylyel a *hé polls hé megáie* ellentétbe van állítva a *hat poleis tón ethnón-nal*. Máskülönbem nem természetes, hogy Róma ugyanazon versben két ízben említessék különböző név alatt.

Az előjátékok sorozata befejeződött; nincs egyéb hátra mint Istennek ítélete. A Látnok mindenek előtt a legnagyobb bűnösnek, Róma városának, megítéltetését mutatja be.¹ Egyik a hét angyal közül, kik a poharakat öntögették, Jánoshoz lép és ezt mondja neki: «Jöjj és megmutatom neked a nagy paráznának megítéltetését, ki a nagy vizeken ül,² a kivel paráználkodtak a földnek királyai³ és aki paráznaságának borával megittasította a világot.» János erre egy asszonyt lát ülni egy egészen hasonló fenevadon ahhoz, mely a tengerből kikelve, a római császárságot jelképezte együttesen, egyik fejével pedig Nérót A fene vad bíborban pompázik, testét káromló nevek fődik; hét feje és tíz szarva van. A kéjny hivatásához mérten van öltözve; bíbor öltöny takarja testét, melyen arany, gyöngy és drága kő csillog, kezében paráznaságának utálatával és tisztátalanságaival telt poharat tart Homlokán egy név, egy titok ragyog: *A nagy Babylon, a föld paráznáinak és utálatainak anyja.»

«És láttam, hogy az asszony ittas volt a szenteknek véréből és a Jézus vértanúinak véréből. És fölötte nagy ámulat fogott el engem. És monda nekem az angyal: «Miért csodálkozol? Megmagyarázom neked ez asszonynak és fenevadnak, a mely őt hordozza, a jelentését A fenevad, a melyet láttál, volt és nincs többé, és fel kell jönnie a mélységből,¹ azután a veszedelemre mennie; és a földnek lakosait, akiknek nevei nincsenek beírva az életnek könyvébe, e világ fundamentomának fölvetetése óta, csodálkozás fogja el, látván eljönni a fenevadat, mely vala és nincs többé.» Itt tetszik majd meg az értelmes elme! A hét fej jelenti a hét halmot, melyeken az asszony ül. De hét királyt is jelent: öten a királyok közül elestek, az egyik uralkodik, a másik még nem jött el s amikor eljövend, kevés ideig fog uralkodni.⁵ A fenevad pedig, aki volt és aki nincs többé, ő a nyolezadik király és egyúttal a hét közül való és a veszedelemre megy egyenesen. A tíz szarv pedig, melyeket láttál, tíz király, akik birodalmat szorosán véve nem kaptak ugyan, de vesznek majd hasonló hatalmat ama királyokéhoz és együttesen gyakorolják azt a fenevaddal. E tíz király csak egy czél felé tör mind, és hatalmuk hódolatát odaviszik a fenevadnak. Viaskodni fognak a Bárány ellen és a Bárány meggyőzi őket: mert uraknak ura és királyoknak királya

¹ Apoc. XVII. R.

² Babylonról vett vonás, Jerem. II. 13, ele a melyet nemsokára metaforailag Rómára alkalmaznak.

³ A Herodesek, Tiridates, Arménia királya stb., akik törték magokat, hogy Rómát láthassák, ott ünnepélyeket rendezhessenek, udvaroljanak.

⁴ H. ö. XI. 7. *Abysses*, az Apocalypsisben nem a halottak tartózkodási helye, hanem a démonoké.

⁵ H. ö. *Mózes felmag.* c. 7. V. Hilgenfeld *Nov. Test, extra can.* I. p. 113—114.

ő, azok pedig, akik vele meghívtak és kiválasztattak, az ő hívei szintén diadalmaskodnak.» És mondotta tovább. «A vizek, melyeket láttál, melyek felett a parázna ül, a népek és a nemzetek, a fajok és a nyelvek. A tíz szarvak pedig, melyeket láttál, épügy, mint maga a fenevad,¹ ők is meggyüülök majd a paráznát és magára hagyják meztelenül s eszik annak húsát,² ötöt pedig megégetik tűzzel; mert Isten szívökbé oltotta, hogy cselekedjék az ő akaratát, egy értelemben legyenek⁸ és engedjék át az ő birodalmukat a fenevadnak, miglen betelnek az Istennek beszédei. Az asszony pedig, a kit láttál, ama nagy város, mely uralkodik a földnek királyai fölött»

A dolog egészen világos. A parázna: Róma, aki megrontotta a világot,⁴ aki a bálványimádás terjesztése és megerősítése érdekében érvényesítette hatalmát,⁵ aki üldözte a szenteket, aki patak számra ontatta a vértanuk véréét. A fenevad: Néró, akit halottnak hittek, aki vissza fog jönni, de második uralkodása csak rövid tartamú s végleges bukással végződik. A hét fej értelme kettős: a hét halom, melyeken Róma épült; de egyúttal s főleg a hét császár, Julius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Néró, Galba.⁶ Az öt első meghalt, e perczben Galba uralkodik, de már öreg és gyöngé, nemsokára elbukik. A hatodik Néró, aki egyúttal a fenevad is s a hét király egyike,⁸ a valóságban nem halt meg, még uralkodni fog, de rövid ideig⁸; a nyolczadik király leend, azután elvész. A tíz szarv: a tíz elsőrangú provinciának tíz proconsula és császári legátusa, akik nem valódi királyok,⁹ de akik a császártól nyerik hatalmukat meghatározott időre,¹⁰ kormányzásukat egy értelem vezeti, az, melyet Rómából kapnak és teljesen alávetvék a császárnak, akitől nyerik hatalmukat. Ezek a részleges királyok ép úgy gyüülök a keresztyéneket, mint maga Néró.¹¹ A provinciális érdeket képviselve megfogják alázni Rómát, elfogják venni tőle a rendelkezési jogot a császár-

¹ Az elfogadott szövegben *epi to thérion* áll; a kéziratok után (*Alex. Sin. stb.*) helyesebb a *kai to*.

² Azaz elpusztítják.

³ A Codex sinaiticusban: *kai poiésai gnómén mian*.

⁴ H. ö. *Carm. sibyl.* III. 182 s köv.; 356 s köv.; V. 161 s köv.

⁵ H. ö. a Rónia eredetéről szóló két agad át: Jer. Talni. *Aboda zara*. 3; Sifré sect *Ekeb.* 52. §. (k. Friedmann p. 86); Bab. Talm. *Schabbath.* 59 b; Midrasch *Schir hasschirim* I. 6.

⁶ L. fent.

⁷ *Kai to thérion ho én kai ouk estin . . . Kai ek tón hepta estin.*

⁸ A szerző szerint a végső katasztrófa három és fél év után okvetlen bekövetkezik.

⁹ H. ö, a *dux* szó értelmét a Midrasch rabbában *Eka.* I. 5.

¹⁰ Mian hóran.

¹¹ H. ö. *Commodián* V. 864.

ság fölött, melyet eddig élvezett,¹ megkínózzák, felgyújtják, romjai fölött megosztoznak.² Isten azonban még nem akarja, hogy a birodalom szétagoltassék; arra ösztönzi a provinciális hadsereg parancsnokait és mindazokat, akik a birodalom sorsát tartották kezökben (Vindex, Verginius, Nymphidius, Sabinus, Galba, Macer, Capito, Ottó, Vitellius, Mucianus, Vespasianus), hogy a birodalom újjászervezésén munkálkodjanak egyértelműleg és a helyett, hogy független fejedelmekké tennék magokat, amit a zsidó szerző a legtermészetesebbnek tart, ajánlják fel hódolatként uralmukat a fenevadnak.³

Látszik, hogy az ázsiai egyházak fejének röpirata mily kellő pillanatban tapint elevenére a helyzetnek, melyet egy oly könnyen izgalomba hozható képzelődés, minő a zsidóké, rendkívülinek tarthatott Néró, az ő rendkívüli gonoszságával és örültségével, tényleg kihozta sodrából az észet A császárság az ő halálával örökös nélkül, gazdátlanul állott Caligula meggyilkoltatása után még létezett egy republicanus-párt; különben is az Augusztus által adoptált család dicsfénye egészben fenállott Néró meggyilkoltatása után a republicanus pártnak alig volt nyoma már, s Augusztus családja befejezte futását A császárság ama nyolcz vagy tiz katonai parancsnok kezében találta magát, akik a főparancsnokságot gyakorolták. Az Apocalypsis szerzője, aki a római dolgokhoz mit sem értett, csodálkozik azon, hogy a tiz vezér, akik ő előtte királyok, nem függetlenítette magát, hogy egyértelemben jártak el⁴ és ő ezt az eredményt az isteni akarat mozgató erejének tulajdonítja.⁵ Nyilvánvaló, hogy a keleten élő zsidók, akik két év óta nyögték a római jármot, de már 68. júliustól kezdve, minthogy Muciánt és Vespasiánt országos ügyek tartották lekötve, a szorító kéz meglazulását érezték, hitték, miként a birodalom felbomlása a küszöbön áll, s néhány pereze diadalmaszkodtak. Nem volt ez oly fölületes nézet, mint hinnők. Tacitus az Apocalypsis évének küszöbén a lezajlott események elbeszélésébe fogva, az évet *annum reipublicae prope supremum*nak⁶ mondja. A zsidóknak ámulatba kellett esniök, midőn azt látták, hogy a «tíz király» visszatér a «fenevadhoz» (a birodalmi egységhez) és

¹ «Eulgato imperii arcano posse principem alibi quam Romae fieri» (Tacit. *Hist.* I. 4.)

² Mucián pártja tényleg gondolt a felgyújtásra. Jos. B. J. IV. X. 5.

³ *Dounai tón basieian auton tó thérió.* Lehet: a szerző egy pereze főitetszi, hogy a provinc. vezérek Néró visszahelyezésére fognak működni. Ottó és Vitellius uralkodása tényleg a Néró pártnak kedvezett

⁴ *Mian gnómén* (XVII. 13, 17).

⁵ Vers 17.

⁶ Tacit. *Hist.* I. 11; V. Jos. B. J. IV. XI. 5.

uradalmukat lerakják annak lábaihoz. Ők azt remélték, hogy a «tíz király» függetlenítése, Róma vesztét fogja vonni maga után; amily ellenszenvvel viseltettek már az állam szervezet nagyarányú közpon-tosítása iránt, azt hitték, hogy a proconsulok és a legátusok gyű-lölik Rómát és felfogásuk szerint ítélve föltették, hogy e hatalmas főnökök úgy cselekesznek, mint a satrapák, vagy mint a Hyrcanusok, Jannaeusok, akik ellenségeiket kiirtották. Provinciális gyű-lölségökben egész gyönyörben úsztak ama nagy megalázás láttára, mely a világnak fővárosát érte, midőn a fejedelmek állításának joga a provinciákra szált és melyet átszenvedett saját falai között attól, akit nem ő kiáltott ki urának legelőször.

Mily összefüggésben állhatott az Apocalypsis az ál-Néro féle sajátos episóddal, mely ép abban a pillanatban, midőn a patmosi látnok írt, izgatottságban tartotta Ázsiát és az archipelagus szigeteit?¹ Az események efféle találkozása bizonyára a legsajátságosabb. Cythnos és Patmos csak mintegy negyven mértföldre fekszenek egymástól s a hírek gyorsan terjednek az anchipelagusban. A csalórol, akit egyesek lelkesedéssel üdvözöltek, mások viszont remegve gondoltak reá, a legtöbbet beszéltek azokon a napokon, amidőn a keresztyén próféta írt. Kimutattuk már, hogy Cythnosban 69 január havában, vagy 68 december havában ütötte fel tanyáját Sisenna centurio, aki kelet felől jött és a syriai hadsereg csatlakozási nyilatkozatát vitte magával a praetorianusoknak Rómába, február első napjaiban érintette Cythuost, és csak nagy nehezen csúszhatott ki kezei közül. Nehány napra ezután, Calpurnius Asprenás, akit Galba Galatia és Pamphylia kormányzójának nevezett ki s akit Misenától két hadi gálya kísért, érkezik Cythnosra. A trónkövetelő küldöttei Néro nevének varázsával igyekeznek hatni a hajók kapitányaira; a csaló, bánatos arcczal hivatkozik hűségére azoknak, akik azelőtt -az ő katonái» voltak. Arra kéri őket: legalább tegyék ki Syriában vagy Egyiptomban, mely országokra reményeit alapította. A parancsnokok vagy ravaszságból, vagy, mert a hallottak megrendítették őket, időhaladékot kérnek. Asprenás, midőn a történetkről értesült, csellel kézrekerítette a csalót és megölette. Testét meghordozták Ázsiában, azután haza vitték, hogy elhallgattassák párthívei közül azokat, akik kételyeket támasztottak halála felől.- Válgjon erre a szerencsétlenre vonatkoznának ezek a szavak: «a fenevad, akit láttál, volt és nincs többé, és a mélységből jön elé s veszte elé siet, ... a másik király még nem jött el s ha majd el is jó, uralma rövid lesz.»³ Lehet-

¹ L. fent.

² Tacit. *Hist.* II. 8—9.

³ Apoc. XVII. 8, 10, 11. H. ö. a *thoumaslhisonlai hói kaloikountes epi lis (is hoti ía kai ouk estia kai pareslai ezzel: Achaia atque Asia falso exterritae*

séges. A mélységből feljövő szörny eleven képe lenne az ephemef hatalomnak, melyet az élesen látó író Patmos látkörén a tengerből felmerülni látott. A fentebbit nem lehetne egész bizonyossággal állítani, mert az a vélemény, hogy Néro a párthusok között él, elégséges arra, hogy mindent kimagyarázzon; de e vélemény nem zárta ki a cythnosi ál-Néroba vetett hitet, minthogy feltehető volt, hogy az utóbbinak feltűnése nem egyéb, mint épen visszatérése a szörnynek, ami keleten lakó szövetségeseinek az Eufratesen való átlépésével összeesett¹ Mi minden esetre lehetetlennek tartjuk, hogy e sorok, az ál-Néronak Asprenás által történt megöletése után írtak volna le. A csaló holttestének körül hordozása, a halál által megfagyasztott vonásoknak vizsgálata nagyon is nyilvánvalón szólották volna a fenevad visszatérte ellen, a szerző által szívvel lélekkel táplált aggodalom ellen.² Szívesen megengedjük tehát, hogy János Pathmos szigetén tudhatott a cythnosi eseményekről,³ és hogy főleg a sajtószertű és izgató hírek hatása alatt írta meg levelét az ázsiai egyházakhoz, hogy az újból föltámadt Néróról szóló nagy újság felől kitanítsa őket.

A politikai eseményeket saját gyűlöletének szemüvegén keresztül nézve, a szerző, fanatikus léttére, azt jövendölte, hogy a provinciák katonai parancsnokai, akikről azt hitte, hogy szívből gyűlölik Rómát s bizonyos pontig Néróval együtt éreznek, felfogják dúlni a várost és felégetik. A tényt immár bevégeztek néve, ellenségének romlását énekli.⁴ F tekintetben nem tesz egyebet, mint egyszerűen lemásolja,⁵ a régi próféták kifakadásait Babylon, Tyrusz ellen. Izrael átkozódásaival kipécézte a történetet: minden nagy világi hatalom elé ezt kiáltotta: «Boldog, aki visszafizeti majd neked a gonoszt, amit velünk tettél!» Fényes angyal száll alá az égből és egy félelmetes hang ezt dörghi: «Összeomlott, összeomlott a nagy Babylon s nem egyéb már, mint a démonoknak lakóhelye,⁶ otthona a tisztátlan lelkeknek, fészke az ocsmány madaraknak, mert az ösz-

velut Nero adventaret . . . late terror, maliit ad celebritatem nominis ereclit s
más fentebb idézett részekkel.

¹ A két (hat trombita és hat pohár) részben a pártusok betörésénél nincs mondva az, hogy Néro velők lenne, csupán annyi, hogy a betörés egyetértőleg vele történik.

² Ez megczáfolja azok nézetét, akik az Apocalypsisben az Ottó és Vitellius közötti utolsó harczokra látnak vonatkozásokat.

³ E szavak *oupó éltben* jobban illenek azon perezre, midőn a csalót még le nem álezázták, bár beszéltek róla.

⁴ Apoc. XVIII.

⁵ H. ö. főleg Ezsaiás XIII, XXIII, XXIV, XXXIV, XLVII, XLVIII, LII; Jerem. XVI, XXV, LI; Ezéch. XXVI. XXVII.

⁶ A romok között tanyázó idegenszerű állatok mehettek démon számba. Ezsaiás XIII. 21; XXXIV. 14.

szes népek ittak az ő paráznaságának borából és mert a földnek királyai övele bujálkodtak és mert a földnek kalmárai az ő gyönyörökben dús vagyonából gazdagodtak meg.» Egy másik szózat hallatszik az égből, mely ezt mondja:

«Fussatok ki belőle, én népem, nehogy büntársai legyetek és az ő büntetéseivel megveresetek. Utálatosságai elhatottak egész az égig és Isten megemlékezett az ő gonoszságairól. Fizessetek neki úgy, amint ő fizetett másoknak; fizessetek meg neki kétszeresen az ő cselekedetiért; két annyit adjatok neki inni a pohárból, melyből itatott másokat. Mennél nagyobb dicsőségben és jómódban élt, annál nagyobb keserűséggel és kínzással fizessetek neki: «Úgy ülök, mint egy' királyné, mondogatta ő szívében; nem ismertem sohasem a bánatot.» íme ezért jönnek majd reá az ő büntetéseik mind egy napon, halál, siralom, éhség és tűz, mert hatalmas az Úr Isten, aki megítéli őt És siratják őt és jajgatnak fölötte a földnek királyai, akik ő vele paráználkodtak és bujálkodtak.¹ Ha majd égésének füstjét megpillantják: «Jaj! Jaj! — így kiáltanak fel társai a kicsapongásban, távol tartva magokat az ő kínjaitól való félelem miatt.» «Hogyan! a nagy, a hatalmas Babylon! . . . Egy órában jött meg ítélete!» . . . És a földnek kalmárai jajgatni fognak; mert áruikat senki sem veszi meg többé. Aranyat, ezüstöt, drágaköveket, gyöngyöket, finom gyolcsot, bíbort, bársonyt, selymet, skarlátot, thuja fát, elefántcsontot, rezet, vasat, márványt, fahajat, kenetet, tömjént, szagos olajakat, illatos füveket, bort, olajat, lisztlángot, gabonát, barmot, juhot, lovakat, szekereket, emberek testét' és lelkeit. . . mind e dolgoknak kalmárai, akik meggazdagodtak általa, távortartják magokat az ő kínjától való félelem miatt: «Jaj! Jaj! kiáltják mindnyájan. Hogyan! Ez ama nagy város, mely öltözött skarlátba, bíborba, finom gyolcsba, melyet arany, drága kő és gyöngy díszített! Ennyi gazdagság veszett el egy órában!» És a hajósok, akik felé tartottak s a hajóban járók minden sokasága távol állanak még tőle, — égésének füstjét pillantva meg, port hánynak fejökre, sírnak, jajgatnak és ezt kiáltják: «Jaj! Jaj! a nagy város amely kincsekkel halmozott el mindenkit, akinek hajói a tengeren jártak, íme egy órában rommá és pusztasággá lón.»

Örülj annak veszedelmén, ó mennyi; örvendeztetek ti szentek,

¹ Vonatkozás a Herodesekre, akiknek előszeretete a rómaiak iránt mélyen sértette a zsidókat, főleg a 66. lázadás óta.

² Ha rabszolgákról volt szó, *sómata*-vaX számoltak: delphii feliratok (y. Journ. *ált.* 1868. jun. p. 530—531.) Demosthen *Everges és Mnesibulos* ellen 1. §. Tóbiás X. 10; II. Mak. VIII. 11; a Gén. görög ford. XXXVI. 6; h. ő. Gen. XII. 5; Ezechiél XXVII. 13; Jós. *Vita* 75. V. Wescher az *Ann. de l'ass. des études grecques* 1872. p. 68.

apostolok és próféták, mert Isten miattatok ítelt és rajtatok állt bosszút ő benne.»

Erre egy roppant erejű angyal, malomkőhöz hasonló követ vesz fel és a tengerbe veti, ezt mondván:

«így bukik alá hányát homlok Babylon, a nagy város és nem találják meg többé nyomát; és a citherásoknak, hegedűsöknek, sípóknak és trombitásoknak hangja nem zendül meg többé falai között, a mesterségek elhallgatnak s a malom zúgása kihál, a szövőknek világossága nem ragyog fel többé és a vőlegénynek s a menyasszonynak¹ hangja nem hallatszik fel többé. Mert e kalmárok a földnek nagyjai voltak² és az ő büvösszereik tévesztették meg az összes nemzeteket. És abban találtatott a prófétáknak és a szenteknek vére s mindeneknek, akik megölettek a földön.»

Midőn Isten népének halálos ellensége elbukott, nagy örömnapp kezdődött el a menyben.³ Hang, mintegy megszámlálhatlan sokaságnak hangja harsan fel: Halleluja! Üdv. dicsőség, hatalom ami Istenünknek; mert az ő ítéletei tökéletesek és megítélte a nagy paráznát, mely az ő paráznaságával megrontotta a földet és bosszút állott az ő szolgáinak általa kiöntött véréért S egy másik kar válaszol: «Halleluja! Az ő égésének füstje felszáll örökön örökké.» Erre a huszonnégy öreg ember és a négy állat leborulnak és imádják Istent, aki a trónon ül, mondván: «Ámen! Halleluja!» A királyi székéből szózat jöve ki, s ez az új uralom beiktató zsoltárát énekeli: «Dicsérjétek ami Istenünket, akik az ő szolgálói vagytok és akik féltitek, kicsinyek és nagyok.⁴ Egy hang, mint nagy sokaságnak hangja, mint sok vizeknek zúgása, mint nagy mendörgésnek szava felel: Halleluja! Mert uralkodik immár a Mindenható Úr Isten! Örüljünk és örvendezzünk, adjunk dicsőséget neki, mert ime eljött a Báránynak a menyegzője, az ő menyasszonya" már felkészült, adatott neki, hogy öltözzék tiszta fehér gyolcsba.» (A fehér gyolcs, teszi hozzá a szerző, a szenteknek erényei.)

Megszabadulva a nagy paráznától, a föld a mennyei hymenre, a Messiás uralkodására, immár megérett Az angyal azt mondja a látóknak: «írd meg: Boldogok, akiket a Bárány menyegzőjének lakomájára meghívják!» Erre megnyílik az ég, és Krisztus, akit e

¹ Párbeszédes ének az Énekek énekének mintájára, mintegy példája általában a népdaloknak.

² E vonás, mely Rómára csak közepesen illik, mint a megelőző rész, a régi próféták szidalmából van véve Tyrus ellen.

³ Apoc. XIX. R.

⁴ H. ö. Zsolt CXV. 13; CXXXIV. 1.

⁵ H. ö. Máté XXU. 2. s köv.; XXV. 1. s köv.

⁶ Az egyház, ¹

mysticus névvel: «Istennek igéje»¹ legelőször nevez a látnok, megjelenik, mint hatalmas,² fehér lovon. Eljön, hogy Isten haragjának borát kisajtolja és megállapítsa a pogányok fölött a vasvesszőnek uralmát Szemei tűzben égnék. Ruháit vér födi; fején számos korona ragyog titokzatos felirattal.³ Szájából éles fegyver nyúlik ki, hogy azzal verje meg a pogányokat; tomporán e felirat ragyog: Királyoknak Királya, Uraknak Ura. Mennyei seregek követik őt fehér lovakon, tiszta gyolcsban. Békés diadalt várnánk; de ennek még nincs itt az ideje. Habár Róma összeomlott, a római birodalom, Nérónak, az Antikrisztusnak képében, még nem semmisült meg. Egy angyal a napon állva erős hangon kiált a zenith felé röpdülő madaraknak: «Jöjjetek, gyűljetek össze Istennek nagy lakomájára; jöjjetek, egyétek húsát a Királyoknak és a hadnagyoknak, az erősöknek s a lovaknak, a szabad embereknek és rabszolgáknak, a nagyoknak és a kicsinyeknek húsát.»⁴ A próféta megpillantja a fenevadat (Néró) és a földnek királyait (a provinciabeli, majdnem független hadparancsnokokat) s azoknak hadait, hogy együttes támadást intézzenek az ellen, aki a lovon ül. És a fenevadat (Néró) elfogják s vele a hamis prófétát,⁵ aki csodákat műveit ő előtte és miudkettőjüket a kénkőves kővel égő tüzes tóba vetik.⁶ Hadseregét elpusztítja az éles fegyver, mely annak szájából jön ki, aki a lovon ül és a madarak betelnek azok húsával.

A római hadak, a Sátán hatalmának fő eszközei, legyőzettek; utolsó vezérök, Néró: az Antikrisztus, a poklokra vettetett; de a Sárkány, az ő S Kigyó, a Sátán még él. Láttuk már, mint vetették őt le a földre,⁷ immár meg kell szabadítani tőle a földet⁸ Angyal száll le az égből, kezében a mélységnek kulcsával és egy nagy lánczczal. Megragadja a Sárkányt, megköti a lánczczal ezer esztendőre, letaszítja a mélységbe;⁹ a nyílást elzárja és lepecsételi.¹⁰ Ezer esztendeig leend elzárva az ördög. Kezének műve, az erkölcsi és a physical baj elodáztatik, de el nem töröltetik. A Sátán nem szédítheti el többé a népeket; de nincs megsemmisítve örök időkre.

¹ Ho logot ton Theou, chald. fordítás.

² A képek mind Ezsaiás LXIII. 13; Zsolt. II. 9.-ből vannak véve; V. Apoc. I. 16; VI. 2; XIV. 19.

³ *Cnomata gegrammena* látszik helyesnek. V. *Codex tinóit*, és Tischendorf.

⁴ H. ö. Ezech. XXXIX. 17-20.

⁵ I., fent.

⁶ A kénes kigőzölgésekről, minők a puzzoli solfataráé, a Callirhóé és holt tengeré, azt tartották, hogy egy pokoli tóból törnek fel. L. fent.

⁷ Apoc. XII. 7. és köv.

⁸ Apoc. XX.

⁹ V. Jud. 6.

¹⁰ H. ö. Babil. Talmud *Gittin* 68a.

Törvényszék ül össze, hogy kijelölje azokat, akik az ezer esztendőös uralomban részesedhetnek.¹ Ez az uralom a vértanuk számára van fenntartva. Az első hely abban azokat illeti meg, akiknek fejét vették a Jézus felől való bizonyágtételért és az Istennek beszédéért; (a római vértanuk 64-ből); azután jönnek azok, akik a fenevadat és képét imádni vonakodtak és bélyegét nem viselték homlokukon és kezeiken (az ephesusi hitvallók, közöttük a látnok.)⁵ Az első uralom hivatottjai feltámadnak és uralkodnak a földön ezer esztendőig a Krisztussal. Ez nem jelenti azt, hogy az emberiség többi része eltűnik, sem pedig azt, hogy az egész világ keresztyénné lesz; a m i l l e η n i u m egy kicsiny paradicsom a föld közepén. Róma nincs többé; helyét, mint a világ fővárosa, Jerusalemben foglalta el; a hívek papi uralom alatt élnek,³ szolgálják Istent és a Krisztust; nincs többé az egyházzal ellenséges, nagy világi hatalom; a nemzetek Jerusalemben jönnek, hogy bemutassák hódolatukat a Messiásnak, aki a rémület által tartja őket féken. Az ezer esztendő alatt a halottak, kik az első feltámadáskor nem támadtak fel, meg nem elevenednek, várnak. Az első uralom tehát a kiváltságosoké; az örökkévalóságon kívül, ők élvezik majd a milleniumot Jézussal; a halálnak nem lesz ereje rajtuk.

Az ezredév leteltével a Sátán kiszabadul rövid időre fogságából. A lánczaitól megszabadult Sátán újból elszédíti a nemzeteket; irtóztatós küzdelemre hajtja őket össze a világ egyik végétől a másikig; Góg és Magóg, a barbár betörések mythieus szeniélyesítői⁴ számban a tenger fövényével vetekedő hadsereget vetnek majd a harcztérre. Az egyházat előzőnli az emberáradat. A barbárok megszólják a szentek mezőjét, a szeretet várost, vagy is Jerusalembet, mely még földi ugyan, de egészen szent, a hol a Jézus hú emberei lakoznak; tűz száll alá az égből rájuk és felemészti őket Erre a Sátánt, aki elszédítette őket, a tüzes kénkönek tavába vetik, ahol ott van már a fene vad (Néró) és a hamis próféta (?) is és a hol az átkozottakat éjjel és nappal kínozzák az idők végezetéig.

¹ Dániel VII. 9, 22, 27.

² H. ö. Apoc. I. 9.

³ Ezsaiás I, XI. 6. '

⁴ E mythos Ezechiélből van véve XXXVIII. és XXXIX. R. Némely osseta nyelvet beszélő törzseknél, *Gogh* «hegy» és *Mughogh* «a nagy hegy» a Caucasusnak két hegytömbét jelenti. E két nevet egyúttal a fekete és a Kaspi tenger mentén lakó skytha népességekre is alkalmazták. Ezechielnél (XXXVIII. és XXXIX.) a Skytha vagy általában a barbár betörést személyesítik. H. ö. *Korán* XVIII. 94sköv.; XXI. 96. E földrajzi mythos messiási alkalmazása a sibyllicus versekben (III. 319, 512.) üti fel fejét; még élesekben lép előtérbe ál Jonatán Targumában, Levit. XXVI. 44; Numeri XI. 27. (v. Jer. Targ. u. h.) V. Bab. Tálra. *Sanhedrin* 'Ha, 97b; *Aboda tara* 1b. V. *Zeitschrift der d. ni. G.* 1867. 575. ol.

A teremtés immár betöltötte rendeltetését; nem marad egyéb hátra, mint a végítélet.¹ Messzire fénylő királyi szék tűnik fel és e királyi székben a legfőbb bíró. Tekintete előtt a föld és az ég elmúlnak, helyeik nem léteznek többé. A nagy és kicsiny halottak feltámadnak. A halál és a Scheol kiadják áldozataikat; a tenger szintén kiadja azokat, akik beléje fulladva, nem szállottak alá szabályszerűleg a Scheolba.² Mindnyájan megjelennek a királyi szék előtt Előhozzák a nagy könyveket, ahová minden embernek cselekedete pontosan fel van róva³. Egy másik könyvet is megnyitnak, az «életnek könyvét», ahova a kiválasztottak nevei Írattak fel. Erre mindenki megítéltetik az ő cselekedetei szerint. Azok tehát, akiknek neve hiányzik az élet könyvéből, az égő pokolra taszítatnak. A Halál és a Scheol szintén.⁴

A rossz ellévén törülve visszavonhatlanul, az abszolútjónak uralma veszi kezdetét⁵ A régi föld, a régi ég eltűnt; egy új föld, egy új ég lépnek helyökbe;⁶ nincs többé tenger.⁷ E föld, ez ég mindamellett nem egyéb, miut megifjodása a mai földnek, a mai menynek és valamint Jerusaleom gyöngye, drága köve volt a régi földnek, ép úgy az új földnek ragyogó központja szintén Jerusaleom leend. Az apostol az új Jerusalemet a menyből látja leszállani az Isten mellől, mint egy felékesített mennyasszonyt, aki vőlegényét várja. Nagy szózat csendül fel a trónról: «íme a sátor, melyben fog lakozni Isten az emberekkel. Az emberek az ő népei lesznek és ő velők leszen mindig⁸ és eltöröl minden könyhullatást az ő szemeikről és a halál nem leszen többé, s nem lesz többé sem fájdalom, sem jajgatás, sem keserűség;⁹ mert mindezek elmúltak immár.» Jehova maga megszólal, hogy ennek az örök világnak törvényét kihirdesse. «Megtörtént íme mindeneket megújítok.¹⁰ Én vagyok az A és az O (ómega), kezdet és a vég. A szomjúhozónak az életforrásából adok inni ingyen.¹¹

¹ H. ö. Dániel VII. 9.

² V. Achilles Tatiusz V. p. 116—117. k. Jacob és a Torcello-i különös (még kiadatlan) mosaikot.

³ Maiak. III. 16; Dán. VII. 10. H. ö. Bab Talm. *Rosch has-schooa* 16 b.

⁴ H. ö. Dániel VII. 11; Luk. XVI. 23; 1 Kor. XV. 26.

⁵ Apoc. XXI.

⁶ H. ö. Ezsaiás LXV. 17; LV. 22. V. II. Petri III. 13.

⁷ A tenger a föld egy részének megsemmisítése, terméketlenítése, a kezdetleges chaosnak maradványa, gyakran Isten büntetése, mely bűnös országokat nyel el. A mélység (*abyssos*); már pedig a mélység a Sátán birodalma (H. ö. XI. 7; XIII. 1). A paradicsomban (Gen. II.) nem volt tenger. H. ö. Job. VII. 12.

⁸ Ezechiél XXXVII. 27. H. ö. Cor. VI. 16.

⁹ Ezsaiás XXV. 8; LXV. 19.

¹⁰ Ezsaiás XLIII. 19; Jerem. XXXI. 22. H. ö. II. Cor. V. 17.

¹¹ Ezsaiás LV. 1.

A diadalmas mindenekkel fog bírni és leszek annak Istene és ő nekem fiam léssen.¹ A féltleneket, a hitetleneket, az átkozottakat, a gyilkosokat, a paráznákat, a bűvös-bájosokat, a bálványimádókat, a hazugokat pedig vetem a kénkövel égő tóba.»

Angyal lép a látnokhoz és azt mondja neki: «Jöjj, megmutatom neked a Báránynak menyasszonyát» És lélekben felviszi őt egy magas hegyre, ahonnan megmutatja neki az eszményi, az Isten dicsőségével át és áthatott Jerusalemet.² Fénye úgy ragyog, mint egy jáspis kőé. Alakja tökéletes négyszöget³ formál, minden oldala háromezer stadion hosszú, a négy világtájak szerint, kőfala pedig negyvennégy sing magas, tizenkét kapuval. Minden kapunál angyal áll őrt s a kapuban Izrael tizenkét törzsének a neve van felírva. A falnak fundamentuma tizenkét kősorozatból áll, s a közepében a Bárány tizenkét apostolának a neve csillog.⁴ Minden kőagyat egy-egy drágakő díszít,⁵ az első jáspis, a második safir, a harmadik kalczedon, a negyedik smaragd, az ötödik sárdonix, a hatodik karniól, a hetedik chrisolit, a nyolcadik berillus, a kilencedik topáz, a tizedik chrysoprasz, a tizenegyedik hiacint, a tizenkettedik amethyst A fal maga jáspisból van; a város pedig tiszta aranyból, mely átlátszó üveghez hasonlít; a kapuk egy-egy nagy gyöngyből.⁶ Templom nincs a városban; mert annak temploma maga Isten és a Bárány. A királyi szék, melyet a próféta jelenésének kezdetén a menyben látott, immár ott áll a város közepén vagyis egy újjászületett és harmonikus szervezett emberiség központján. A trónon székel az Isten és a Bárány. A királyi szék tövében fakad az életnek folyója ragyogó és kristálytisza vizével, mely a város főutcáját szeli kereszt-

¹ II. Sámuel VII. 14.

² Mindez Ezechiélből van véve. XL, XLVII, XLVIII. Has. össze Herodot I. 178.

³ *To hyp sós*, a 1 6 versben nem vehető csak a képzelődés botlásának, vagy a kiadás felületességének. Hasonlítsd össze a Babyloni Talmudnak e címét: *Baba bathra* 75 b., ide vonatkozólag. Az alakzatok különfélesége.

⁴ A zsidók zabolátlan képzelete működik ebben. A symbolismus oly képet rajzol a szerző elé, mely az észet nem elégítheti ki. A *dódeka themeliós* alatt rendszerint az egyik kaputól a másikig menő metszvényt értenek a fundamentomban. Helyesebb azonban a *dódeka themeliós-X*. egymás fölé állítani és azokat egymás fölött álló rétegeknek venni a tulajdonképeni fal alatt. A 18—20 versek majdnem szükségszerűleg követelik meg e feltevést. Hasonlítsd össze a jerusalemi *haram* falainak szerkezetét, a minőnek azt az angol ásatások mutatják. *Palest, explor. fund.* 4. SZ. (*Mdm. de PAcad. des inser.* t. XXVI. 1. r. 2. 5. f.; és *Lés dern. Jours de Jer* p. 246.) Jegy, a *themeliós* szó használatát Josephusnál (*AnL* VII, XIV. 10; VIII, II. 9; XV, XI. 3; B. J. V., V. 2) a templom alapépítményének megjelölésére.

⁵ Exod. XXVII. 17—20; XXXIX. 10-14.

⁶ Ezsaiás LIX. 11—12.

tül,¹ partjain virágzik az életnek fája,² mely tizenkétféle gyümölcsöt terem, minden hónapra egyet; a gyümölcs az izraelitáknak van fenntartva; a levelek gyógyító irt tartalmaznak a pogányok számára. A városnak nincs szüksége napra, sem holdra, hogy megvi lágitassék;³ mert Istennek dicsősége ragyogja be és szövétneke a Bárány. A nemzetek annak világosságánál vonulnak fel;⁴ a földnek királyai oda hozzák dicsőségöket s kapui sohasem csukódnak be sem nappal, sem éjjel, oly tömegesen sietnek oda azok, akik adójukat hozzák falai közé. Semmi tisztátalan, semmi mocskos nem léphet oda be;⁵ egyedül azok, akik a Bárány életkönyvébe vannak beírva, találnak ott lakóhelyet. Nem létezik vallási különbség, sem anathéma;⁶ Istennek és a Báránynak tiszta cultusa tölti be az egész világot. Szolgái minden órában látják az ő orcáját és az ő nevét a homlokukon viselik. így leend az örökön örökké. ·

¹ Apoc. XXII.

² Genes. II. 10—14.

³ Dániel VII. 27.

⁴ Ezsaiás LX. 3. 5—7, 19—20.

⁵ Bzsaiás LII. 1.

⁶ Zakariás XIV. 11.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A könyv sorsa.

A művet a következő végszó fejezi be:

«És én vagyok, János, aki hallotta és látta mindezeket, és miután láttam és hallottam volna, leborulék az angyal lábai előtt, aki mindezeket megmutatta nekem, hogy imádjam őt: Az pedig mondá nekem: «Ne cselekedd ezt, mert a te szolgatársad vagyok, egy Urunk van, neked, nekem, a te próféta testvéreidnek és azoknak, akik e könyvnek beszédit¹ megtartják. Imádd Istent.» És mondja pedig nekem: «Be ne pecsételd² e könyv prófétálásának beszédjét, mert az idő közel van! Aki árt, ártson ezután is; aki fertelmes, legyen ezután is az;³ aki igaz, fokozódjék annak igaz volta; aki szent, ezután is megszenteltessék!»

Egy távoli szózat, Jézusnak hangja válaszol az ígéretekre és kezeskedik mellettök.

«Íme, hamar eljövök! És magammal hozom a jutalmazást is, melyből kinek kinek juttatok az ő cselekedeti szerint* Én vagyok az Alfa és az Omega amaz első és az utolsó, a kezdet és a vég. Boldogok azok, akik mossák az ő ruháikat! Joguk leend az életnek fájához és bemennek majd a kapukon a városba. De kinn maradnak az ebek, a bűvös bájosok, a gyilkosok, a bálványimádók, aki szereti és szólja a hazugságot! Én, Jézus, elküldöttem az én angyalomat, hogy ezekről bizonyosságot tegyen a gyülekezetekben. Boldog, aki megtartja a könyv prófétálásának beszédeit! Én vagyok Dávidnak ama gyökere és hajtása, ama fényes hajnali csillag.»⁵

Erre a menynek és a földnek hangjai egymásba olvadnak és egyöntetűleg éneklük morrendo a finálét

¹ Elővigyázat bizonyos sectákkal szemben, akik, mint az essenek túlhajtották az angyalok cultusát. Col. II. 18.

² Vagyis ne tartsa vissza kiadatlanul V. Dániel XII. 4.

³ Dániel XII. 10.

⁴ Ezsaiás XL. 10.

⁵ Ezsaiás XI. 1. . .

«Jöjj», mondja a Lélek¹ és a menyasszony.² Aki hallja e hívó szót, szintén ezt mondja: «Jöjj.» Aki szomjuhozik, jöjjön! Az életnek vizéből iszik ingyen, aki azt akarja.

(Bizony mondom mindenkinek, aki e könyvben foglalt prófétálás szavait hallotta, hogy, ha valamit ahhoz tesz vagy abból elveszen, Isten a könyvben megirt csapásokkal fogja megverni őt. És ha valaki bármit is kitöröl e könyv prófétálásának beszédeiből, Isten is eltörli az ő részét az életnek könyvéből és a szent városból, melyről e könyv beszél).⁸

— Bizony, «el jövök hamar» mondja a látnok.

Ámen. Jöjj el Uram Jézus.

A Mi Urunk Jézusnak Kegyelme Legyen Veletek.

Semmi kétség, hogy az Apocalypsis, — a keresztyénség legtiszteltebb neve alatt jelenve meg — igen nagy benyomást keltett az ázsiai gyülekezetekre. A részleteknek egész, ma már homályossá vált sorozata tisztán állott a kortársak előtt. A közeli vajúdásokról való merész jövendölések senkit sem leptek meg. Jézusnak tulajdonított — formába öntött beszédek — kezdtek elterjedni naponként és találtak elfogadásra.⁴ Különben is alig telt el egy év és a világ eseményei a könyvnek állításával bámulatosan összeváltak. Február 10 felé hallották meg Ázsiában, hogy Galba meghalt s Ottó lett a császár. Azután minden nap hozott valami jelt, ami látszólag a Császárság bomlására mutatott: Ottó tehetetlensége felismerhetővé vált az összes provinciában, Vitellius megtartotta címét Róma s a senatus ellenére, Bedriacumnál két véres ütközet zajlott le. Ottót mindenki elhagyta, Vespasian trónra lépett, Róma utcáin ütközet tombolt, a Capitóliumot a küzdők felgyújtották, miből sokan azt következtették, hogy Rómának végzete betelt; mindez megdöbbenően egyezőnek tűnhetett fel a próféta komor jóslataival. A csalódások nem kezdődtek el csakis Jerusalemben elfoglalásával, a templom lerombolásával, a Flavius dinasztia végleges megerősödésével. Csakhogy a vallásos hit sohasem vetette ki nyersen és hirtelen magából reményeit; a munka különben is homályos volt, s számos helyen különféle magyarázatokat engedett így a könyvnek megjelenése után alig néhány évre több résznek már is a szerzőtől elütő értelmezést igyekeztek adni. A szerző azt jövendölte, hogy a római birodalom újjá nem szerveztetik s hogy a jerusalemi templom nem dől össze. E két pontra nézve kibúvókat kellett keresni. Ami Néro visszatérését illeti, erről nem

¹ Az egyházban elterjedt prófétai szellem.

² Az egyház.

³ Deuteron, IV. 2.

⁴ Máté XXIV.

mondtak le oly hamar; még Traján alatt is arról álmodozott a köz-nép.¹ Sokáig őrizték meg a fenevad számjegyét is; sőt a nyugati országokban, hogy a számjegyet a latin szöveggel hozzák összhangba, annak egy változata is közkezen forgott. Egyes példányokban 616 állt 666 helyett² Már pedig 616 a Néró Caesar latin formának felel meg. (A héber min = 50.)

A könyvnek általános értelme, jelentése, legalább néhány beavatott előtt, a három első századon keresztül ugyanaz maradt. A 80 év körüli időből kelt silyllai költemény írója, ha nem is olvasta a patmosi jövendölést, de hallott felőle. Teljesen hasonló eszmekörben mozog ő is. Tudja, mit jelent a hatodik pohár. Szerinte Néró az Anti Messias; a szörny az Eufrates mögé menekült; onnan jön vissza ezereknek élén.¹¹ Ezsdrás Apocalypsisének szerzője (e mű 96, 97 vagy 98-ban jelent meg) szemmel láthatólag utánozta János Apocalypsisét⁴; átveszi symbolicus rendszerét, megjegyzéseit, nyelvezetét. Még inkább mondható ez Ezsaiás menybemeneteléről (a II. századból), a hol Néró, a Beliál, oly szerepet játszik, mely azt mutatja, hogy a szerző ismerte a fenevad számjegyét.⁵ Az Antoniusok korából származott silyllicus költemények szintén mélyen mentenek az apostoli kiáltvány enigmáiból s annak utópiáit, még azokat is, melyek, mint Néró visszatérte, már teljesen elévültek,¹¹ magukévá teszik. Justinus, Melitón ügylátszik, a könyv szerint gondolkodtak majdnem teljesen. Még inkább mondható ez Commodianusról, aki (150 körül) magyarázatába más eredetű elemeket vegyít, de aki egy pillanatil sem kételkedik, hogy Néró, az Antikrisztus ne támadhasson elő a pokolból, hogy halálos viaskodást kezdjen a keresztyénség ellen⁷ s aki Róma-Babylon lerombolását ép úgy fogja fel, mint azt kétszáz évvel azelőtt felfogták.⁸ Végül pettaui Victorin (303-ban halt meg) még ily érzellemmel commentálja az Apocalypsiset. Tudja határozottan, hogy a feltámadt Néró, az igazi Antikrisztus.⁹ A fenevad számjegye

¹ Dio Chrys. orat. XXI. 10.

² Iren. *Adv. haer.* V. XXX. 1.

³ *Carm. sibyll.* IV. 117 s köv. 137—139.

⁴ H. ö. p. IV. Esorás IV. 35 s köv., az Apoc. VI. 9 s köv.; IV. Esdrás VII. 32, s az Apoc. XX. 13-al; IV. Esdr. X. 50 és köv., az Apoc. XXI. 2. és köv., a IV. Esdr. XV. 5.

⁵ Ezsaiás menybem. IV. 2. s köv.

⁶ *Carm. sib.* V. 28 s köv., 93 s köv., 105 s köv., 142 s köv. 363; VIII. 151 s köv., 1b9 s köv. L. fent. V. *Carm. sib.* III. 397.

⁷ *Instr.* acrost. XLI. és XLII-, V. 36 s köv.; *Carmen* V. 816 s köv. 831. 845, 862, 878, 903. és köv. (Pitra, *Spic. Sol.* I.) 1. Ebert javításait a *Abhandl. der phil. hist. Classe der süchsichen Gesell. der Wiss.* t. v. 395 s köv.

⁸ Vers 907 s köv.

⁹ *Bibl. max. Pair.* Paris t. I. p. 580—581.

valószínűleg a II. század vége előtt veszett ki. Ireneus (190 körül) véletlenül tévedett e pontra nézve, épúgy, mint egyéb más jelentősebb köülményre nézve is, s megnyitja sorozatát a chimérikus magyarázatoknak és az önkényes symbolismusoknak.¹ Néhány finom részlet, minő a hamis próféta és a Harmagedon jelentése igen korán vesznek ki.

A császárság és az egyház kibékülése után, a 10 században, az Apocalypsis sorsa komolyan volt fenyegetve. A görög és a latin egyházi tudósok, akik a keresztyénség jövőjét nem választják el többé a császárság jövőjétől, nem fogadhattak el sugalmazottnak oly lázító könyvet, melynek alaptétele Rómának gyűlölete és uralmának vesztét hirdető jóslat A keleti egyház majdnem egész felvilágosodott része, az, amely hellén s a millenárius és a zsidó keresztyén iratok iránt ellenszenvvel telt nevelésben részesült, apokrifnek jelentette ki, az Apocalypsis-t.² A könyv a görög és latin új testamen tomban³ oly erős állást foglalt el, hogy azt onnan kiűzni lehetetlen volt. Hogy tehát az ellenvetésektől, melyeket keltett, megmenekedjenek, az exegeticához fordultak. A meggyőző bizonyosság azonban lesújtó volt. A millenarismussal a görögöknél jobban rokonszenvező latinok tovább is Nérót tartották az Autikrisztusnak.⁴ Bizonyos hagyomány nyá nőtte ki ez magát egész Nagy Károlyig. Liebanai szent Beatus, aki 786-ban commentálja az Apocalypsis-t, az állítja, igaz: nem egy következetlenség révén, hogy a XIII. és a XVII. részek fenevadja, aki tiz királylyal volt eljövendő, hogy megsemmisítse Rómát, Néró, az Antikristus. Sőt egy pillanatra alig két vonalnyira van amaz elvtől, mely a XIX. században, a kritikusokat a császárok igazi feltevésére és a könyv keltének meghatározására fogja vezetni.⁵

¹ Iren. *Adv. haer.* V. XXX. 3. Ebben van a legerősebb ellenvetés Ireneus viszonyai felől azokkal, akik látták János apostolt. Comniodian az ő *Instructionesben* az Antikrisztust szintén Z.ű7/zzus-nak hívja. Hippolyt. *De Antichr.* 50, 52. nagyon is letér a helyes útról.

² L. *Jdsus Hete* 13 k. p. 297. 3 p.; fent Már. Alex. Dénes, a III. században bizonyára irodalmi nevelése folytán, megbotránkozva beszél az Apocalypsisről s beismeri, hogy abból mit sem ért. L. főleg Epiph. *De haer.* I. I. 32 s k. Eus. H. E. VII., XXV. Sz. János Chrysostomos nem tart homeliákat az Apocalypsisről.

³ A syreknél s az armeneknél nem volt meg megelőzőleg.

⁴ Pettaui Victorin a *Bibi. max. Patrum.* Lugd. III. p. 418; Lactant. *Instit.* VII. 14-20; *De mart, persec* 2; Sulp. Sev. *Hist, sacra* II. 28, 29; *Dial* II. 14. Ez iratokban az Antikrisztusról szóló kezdetleges tan épp úgy módosult, mint Comniodian raz-zzze/z-jében. H. ö. Sz. Ágoston *De civ. Dei.* XX. c. 19; Sz. Jerom. *in Dan.* XI. 3b; *in Is.* XVII. 12; Ján. Chris, in II. Thes. II. (Opp. XI. p. 529—530). Olv. a VI. könyvet *De vitis Antichristi* Malvendánál a *De Antichristo-ban*; ez még Néró képe.

⁵ Beatus szövegének kiadása Floreztől (Madrid 1770.) alig található. Didót ur e commentár legfontosabb részeit a Florez-féle majdnem egyedüli

János látományának értelme innen már csak a XII. században, midőn a középkor az egyházi atyák hagyományával nem sokat törődő scholasticus rationalismus útjára téved, forgott egyszerre kockán.¹ Florusi Joachimot tekinthetjük elsőnek, aki az Apocalypsist a féktelen képzelődések terére vitte át és az alkalmi iratnak, mely maga is három és fél évet ölel fel csupán, bizar képei alatt az emberiség egész jövődjének titkát kereste.

A félszeg magyarázatok mellett, melyeknek ez a hamis gondolat adott léteit, a könyv — igaztalanul bár — hitelét veszítette. Az Apocalypsis egészségesebb exegesis révén, napjainkban foglalta ismét vissza ama magas polczot, mely őt a szentiratok között megilleti. Az Apocalypsis, bizonyos értelemben, a profécziának záró pecsétje, Izraelnek utolsó szava. Olvassuk csak el a régi prófétáknál, például Joelnél² a Jehova napjának » leírását, vagyis ama nagy ítélőszékeket, melyeket az emberi dolgok legfelsőbb bírója időről-időre tart, hogy az emberek által szakadatlanul megzavart rendet ismét a helyes mederbe terelje, megfogjuk találni ott a patmosi látvány csiráját. Minden változásban, minden történeti válságban a gondviselés kezét, egy' még ünnepélyesebb és véglegesebb ítélkezés előjátékát látta a zsidónak képzelete, aki makacsul utasította el magától a lélek halhatatlanságáról szóló tant és makacsul ragaszkodott az igazság uralmának megállapításához e földön. Minden esemény beálltával egy-egy próféta állt fel, hogy' hangos szóval kiáltta: «Kürtöljete, harsanjon fel a trombita a Sión hegyén, mert eljött az Úrnak napja; közel vagyok!».³ Az Apocalypsis koronázza be ama sajátos irodalmat, mely dicsőségét képezi Izrael népének. írója az utolsó nagy próféta; nem kisebb amaz elődjeinél, akiket utánoz; ugyanaz a lélek, ugyanaz a szellem. Az Apocalypsis majdnem egyedül álló tünemény az eszmei utánképzés, az eredeti férczmű terén. Ha a szerzőre valló és vagy három sajátos gondolatot és a bámulatos szépséget⁴ kivesszük belőle, az egész költemény a megelőző prófétai és Apocalypticus irodalomtól, főleg Ezechieltől, a Dániel-féle könyvszerzőjétől, a két Ezsáiaástól van az megírva. A keresztyén látnok igazi tanítványa ezeknek a nagy embereknek, könyvnélkül tudja műveipéldánnyal — melyet Nolte abbé ur bir Parisban és két fontos kézirattal, melyek közül az egyik az övé — hasonlította össze. *Des Apocalypses figurtes mauscrites et xylographiques* (Paris 1870.) p. 3, 16 —17, 24—25, 7b—77, Floreznél p. 408, 498.

¹ Teljesen még most sem vészett az ki V. *Hist. litt. de la Fr.-X.* XXV. 258.

² Joel II. 1 s köv.

³ Joel II. 1.

⁴ Különösen az oltár alatt látható vértanúk episodja (VI. R. 9—11) valóban isteni sorok, melyek örökké megfogják teljesen nyugtatni a lelket, amely hitéért és erényéért szenved.

két, levonja belőlük a vég következményeket Derült harmóniájával valóságos testvére a fogság e bámulatra méltó költőjének, e második Ezsaiásnak, akinél csillogó lelkét, hatszáz évvel megelőzőleg, a jövődők minden harmatja, minden illatja áthatni látszik.

Mint a legtöbb nép, mely a múltban fényes irodalommal dicsekedhetik, e régi és bámulatos irodalom által megszentelt képekből élt Israel. Alig teremtettek többé valamit, hacsak nem a régi szövegek foszlányaiból; a keresztyén költészet nem is ismert más megelőző irodalmat.¹ De, ha a szenvedély őszinte, még a legmesterségesebb forma is széppé válik. A «Hívőnek beszédei» az Apocalypsissal szemben ugyanaz, ami az Apocalypsis a régi prófétákkal szemben, de azért a «Hívőnek beszédei» mégis nagy hatású mű; sohasem olvashatjuk el végig élénk megindulás nélkül.

A kor dogmaiban ép úgy, mint a stylusban, van valami mesterséges; de mély értelem lakozik bennök. A theologicus művek szerkezete merész áttételekhez nyúlt akkor, amidőn a Messiás uralkodására és a Jézusra vonatkoztatott a régi írásokból minden kifejezést, mely alkalmasnak látszott arra, hogy azt egy homályos eszménnyel határozatlan — viszonyba hozza. Miután az exegesis, mely a messiási fontolgatásoknál vezeti a szerzőt, egyáltalán csak közép-szerű, a sajtászerű formatiók, melyekről szólunk, gyakran komoly fonásággá törpülnek. Kitészik ez különösen az Apocalypsis azon részeinél, melyek Gógról és Magógról szólnak, ha azokat Ezechiel hason részeivel vetjük egybe. Ezechiel szerint Gog, Magóg királya, eljő «az idők folyamán»,³ hogy — ha majd Israel népe visszatér fogságából és Palesztinába lakozik, ismét irtó háborút viseljen ellene. Már pedig a Biblia görög fordítóinak és a Dániel-féle könyv megírása korában, az a kifejezés, mely a classicus héberben egyszerűen megnein határozott jövődőt jelez, ezt jelentette: «az idők végezetén» és nem alkalmaztatott többé a Messiás idejére.¹ Az Apocalypsis szerzője e révén indítatva érezte magát arra, hogy Ezékielnek XXXVIII. és XXXIX. részeit a messiási időkre vezesse vissza és Gógot és Magógot úgy tekintse, mint képviselőit a barbár és a pogányvilágnak, mely újra fel fog éledni Róma romjai fölött és egy időben álland fel Krisztusnak és a szenteknek ezeréves uralmával.

Ez az alkotási mód a külső eszközök segélyével, ez a — ha szabad mondanom, összeállító rendszer, mely elsajátító exegessissel

¹ L. például a Lukács evangyéliomában az első fejezetekben előforduló énekeket.

² Ezechiel XXVIII. 8.

³ L. Gesenius *Thes.* e héber és chald szónál. A középkori zsidók szintén e kifejezést használják a messiási időkre rendszerint. V. *Berescbith rabba* LXXXVII.

működik, kifejezéseit innen is, onnan is szedi, s ez önkényes játék utján egy új theológiát alkot össze, ismételten feltalálható az Apocalypsisben különösen, ami az idők végezetének mysteriumát érinti. Az Apocalypsis theoriája e tekintetben lényegesen elüt attól, melyet Pálnál találunk és attól, melyet a synopticus evangyeliomok Jézusnak szájába adnak. Pál apostol, igaz, olykor,¹ mintha Krisztusnak uralmában, mely a dolgok végezetét megfogja előzni, hinne; de oly tüzetesen, mint szerzőnk sohasem nyilatkozik. Az Apocalypsis szerint, Krisztus jövendő országlásának kezdete igen közel van, a római birodalom vesztére fog elkövetkezni csakhamar. Ekkor azomban csupán a vértanuk támadnak fel, a többi halottak még nem. Ily félszedségekre vezetett ime az a kételkedő és laza rendszer, melylyel Israel megalkotta eszméit a második élet felől. A zsidókat a hallhatatlanság dogmájára csakis az a szükség vezette, mely afféle dogmát követelt meg, hogy a vértanúság értelmet nyerjen. A Makkabeusok második könyvében a hét fiatal vértanú és édesanyjok erősen hiszik, hogy felfognak támadni.² Ezek a legendaszerű hősök adtak alkalmat arra, hogy a zsidó irodalom az örök életnek világos igenléseit keretébe felvegye,³ s főleg ezt a szép formulát: «azok, akik az Istenért hálnak meg, Isten szemében élnek.»⁴ Sőt olyan irányzatra is bukkanhatunk, mely számukra a síron túl némileg külön helyet biztosít, és Jézusnak trónja közelében sorakoztatja őket «mostantól kezdve» annélkül, hogy a feltámadásra várnának.⁵ Tacitusnál találunk arra a megjegyzésre, hogy a zsidók hallhatatlanoknak csupán azoknak lelkeit tartják, akik a harcban, avagy a kinpadon haltak meg.⁶

Krisztus az ő szentjeivel Jerusalemben fog uralkodni, kétségkívül a megnem tért, de a szenteket tisztelettel környező többi nemzetek közepette. Az uralom ezer esztendeig fog fennállani.⁷ Az ezer esztendő után a Sátán veszi át az uralmat ismét, mely alatt az át nem tért barbár nemzetek irtózatos harcra kelnek s már már ösztetőrészel fenyegetik az egyházat Isten kiirtja őket s erre áll be a «második feltámadás,» az általános, a végítélet, melyet a mindenség

¹ Cor. XV. 24 s köv.

² II. Makk. VII. 9, 11, 14, 23, 23. H. ö. VI. 26.

³ II. Makk. VII. 36; Bölcs. II —V; főleg III. 4 s köv. *De rationis imperio* 9, 16, 18, 20.

⁴ *Hói dia ion Thtoo opolhanoniet sóei tó Theó De rat. imp. 16.*

⁵ *Tó Theió nun parestékasi thronó kai makarion aítóna biouti. De rat. imp. 18.*

⁶ Tacit. *HM. V. 5.*

⁷ A messiási uralkodásnak olyszerű felfogását, hogy az az utolsó ítéletre elkövetkező állapottal nem egy, hanem azt megelőzi, megtaláljuk Esdrás Apocalypsisében a 97. évből.

elenyészése követ. Ez az úgynevezett «millenarismus» tana, igen elterjedt tan a három első században,¹ mely uralkodóvá sohasem válhatott az egyházakban, de amely folytonosan fel-fel tűnik történetének különböző korszakaiban és annyi más általánosan elfogadott dogmáknál jóval régibb és jóval alakszerűbb szövegekre támaszkodott. Materialista exegesisnek folyománya volt e tan, azon szükség hatása alatt, hogy igazaknak ismertessenek el ama szavak, melyek Istennek országát úgy festik le, mint egy «örökkön örökké» tartó országot és azok, ahol a messiási uralom végnélküli tartamának kifejezésére az van mondva, hogy az «ezer évig» tart. A harmonistáknak nevezett magyarázók szabálya szerint egymással össze nem illő adatokat tákoltak össze ügyetlenül. Az ezer számjegynek megválasztásában a zsolttárok egyes részleteiből indultak ki, melyekből azon következtetést vonhatták le, hogy «Istennek egy napja annyi, mint ezer esztendő./- A zsidóknál is megtalálhatjuk azt a gondolatot, hogy a Messiásnak uralkodása sem leend örökké tartó boldogság, hanem a világ elmúlását megelőző századok boldog időszaka. Több rabbi, ép úgy, mint az Apocalypsis szerzője, ennek az uralkodásnak a tartamát ezer esztendőre teszi.³ A Barnabás-féle levél szerzője¹ azt mondja, hogy valamint a teremtés egy napot vett igénybe, ép úgy a világ végezetének beteljesedése hatezer esztendő alatt fog megtörténni (egy nap Istennél a. m. ezer esztendő) és hogy miként Isten megnyugodott a hetedik napon, ép úgy, ha majd eljövend az ő Fia és eltörli az erkölcsi romlottság napjait, megítéli az istenteleneket, eltörli a napot és a holdat és a csillagokat, meg fog pihenni a hetedik napon.⁴ Ami annyit tesz: uralkodni fog majd ezer esztendeig, a Messiás országát úgy fogva fel, mint egy szombat napot, mely a mindenség fokozatos fejlődésében a ható erő lüktetését nyugalommal fejezi be.⁵ Az egyéni élet örökkévalóságának eszméje annyira idegen a zsidók előtt, hogy szerintök a jövendő jutalmazások korszaka kétségkívül tekintélyes, de mindig véges évszámot teszen ki.

¹ Cerinthos Eusebnél H. E. III. 28.; Papias Eusebuél II. E. III. 39; Justin *Dial. cum. Tryphon* 80—81; Ireneus (I Euseb. III. 39); Tertullian *Contra Marcionem*. III. 24; Lactan. *Instit.* VII. 20.

² *Zsolt.* XC. 4. v. Ö. *Zsolt.* LXXXIV. 11-el. Hasonlítsd össze Barnabás levele C. 15; II. Petri III. 8; Justin *Dial. cum. Tryhh.* 8; Iren. *Adv. haer.* V. XXIII. 2.

³ *Pesikta rabbathi* sect. 1; *Jalkut* a zsolttárokról 80b sz. Auimonius Mai *Script, vet. nova coll.* I. 2 r. p. 207. Esdrás Apocalypsis szerint, VII. 2b s köv. a Messiás uralma 400 évig tart

⁴ *Epist. Barnabae* 15.

⁵ Commodianus és Sz. Hippolytos szintén hatezer esztendőre teszik a világ fennállását.

Ezeken az álmokon nyilván a perzsa physionomia vehető észre.¹ A millenarismus, és ha lehet e kifejezesse! élnünk, az apocalypsismus már ősidőktől fogva virágzott Iránban.² A Zoroaster-féle eszmékben megtaláljuk azt az irányt, mely a világ korát számjegyekben fejezi ki; a mindenség életét h az árok kai számítja, vagyis ezer évekkel, egy szabadító uralmat képzel, mely az emberiség megpróbáltatásainak végső koronája leszen.³ A jövő élet megerősítésével összefüggő eszmék, melyek betöltik a régi próféták egész lényét, váltak éltető leikévé a zsidó theológiának, — időszámításunkat megelőző századokban. Főleg a jelenések játszottak abban nagy szerepet Dánielnek, Enochnak, Mózesnek tulajdonított jelenések majdnem perzsa könyvek a magok módja szerint, doktrinájok, képeik révén. Annyit akar ez talán mondani, hogy e bizar könyvek szerzői tényleg olvasták is azokat a zend iratokat, melyek akkor megvoltak? Semmi esetre sem. Az átvételek közvetett utón történtek; rúgójuk abban keresendő, hogy a zsidó képzelet iránti színekkel volt befestve. Ugyanígy volt ez a János Apocalypsisénél is. A jelenetnek szerzője Perzsiával közvetlen összeköttetésben egyáltalán nem álott; az idegen adatok, melyeket könyvébe átvisz, át voltak már ültetve a hagyomány utján a m i d r a s c h i m e k k e l;⁴ a mi látnokunk abból a légkörből vette őket, amelyben élt Tény az, hogy Hosedár és Hosedarmah, e két prófétától kezdve, akik Sosios előtt léptek fel, mindama csapásokig, melyek a nagy napok kezdetén lesújtani fognak a világra, le egész a királyok egymás közötti harczáig, a végső küzdelem ez előjeléig, az apocalypsisben szereplő összes elemeket megtaláljuk a világ végéről szóló perzsa teoriában.⁵ A hét meny, a hét angyal, Istennek hét lelke, melyek minduntalan ismétlődnek a patmosi látományban, szintén a teljes parsismusba helyeznek át, sőt még ezentúlra is. A hetes számnak hieraticus és apotelesmaticus értelme, úgylátszik az emberek és birodalmak sorsa felett uralkodó hét planétának babyloni tanára vezethető vissza. Még meglepőbb rokonvonásokat mutat a hét pecsétnek mysteriuma.⁶ Vala-

¹ Fölötte hasonló eszméket találunk az Etruskoknál, melyek kétségkívül alapját képezték a régi sibyllai könyveknek ugyannyira, hogy az itáliai sibyllinismus és a zsidó apocalypstismus között léte egész természetes egyesülés jött létre (Virg. Ecl. IV.)

² L. *Ardai Viraf-Nameh*X., e jelenésszerű művet, mely nem utánzata *Essaids menybemenetelének*, mint hitték. V. *Sitzungsberichte* a müncheni akad. 1870. I. 3.

³ *Zeitschrift der d. tn. G.* 1867. p. 571. s. köv.; Theosoph. a *De Isidé et Osir.* értekezésben 47.

⁴ *Zeitschrift.* id. hely. 552.

⁵ *De Isidé et Osir.* id. hely; Spiegel *Parsigrammatik* 194; *Zeitschrift* id. köt (1867.) p. 573, 575—577.

⁶ L. még Apoc. I. 16; XII. 1.

mint az assyr mythologia szerint a végzet hét tabellájának¹ egy-egy planéta felel meg: a hét pecsétnek is megvan a maga sajátos kapcsolata a hét planétával, a hétnek napjaival és a színekkel, melyekkel a babyloni tudomány felruházta a planétákat. A fehér ló tényleg a holdnak felelne meg, a vörös a Marsnak, a fekete a Mercurinak,² a sárga a Jupiternek.³

Az efféle műfaj hibái könnyen észrevehetőek és azokat eltitkolni nem lehet. Durva és rikító vonások, a plasticus érzésnek teljes hiánya, a symbolismus kedvéért feláldozott harmónia, valami emészhetetlen, száraz, szervtelen, az Apocalypsis teljes ellentétjévé avatják a görög remekműveknek, melyeknek typusa a férfi és a női életest szépsége. Aranynyal halmoz el mindent, mint a keletiek; határtalan előszeretet mutat a drága kövek iránt. Az ő mennyei Jerusaleme, fêlszeg, gyermekes, lehetetlen, halomra dönti az észszerű műépítéssel összes szabályait. Ragyogóvá alkotja meg a szemnek s eszeágában sincs, hogy Phidiás által faragtassa ki. Isten nálla egy «smaragd látomány,» olyan nagy gyémánt, mely a trónról szórja szerte sugarait⁴. Az olympiai Jupiter jóval magasabban áll ennél. A tévedés, mely a keresztyén művészetet olykor túltásos mértékben terelte a gazdag díszítés felé, az Apocalypsisben találja gyökerét. A jezsuitáknak egy aranyban, lapislazuliban úszó szentélye szebb, mint a Parthenon, mihelyt elfogadjuk, hogy a drága anyag liturgiái alkalmazása tiszteli Istent.

Még bosszantóbb vonás: a profán világnak az a komor gyűlölete, melylyel szerzőnknel s a többi Apocalypticus íróknál, különösen Enoch könyvének Írójánál egyaránt találkozunk. Bárdolatlansága, igazságtalan és szenvedélytől lángoló ítéletei a római társadalom fölött bosszantólag hatnak reánk és bizonyos pontig igazat adnak azoknak, akik az új tanról így nyilatkoztak: odium humani generis.⁵ A szegény erényhős mindig rosszabbnak hajlandó látni a világot melyet nem ismer, mint aminő az valóban. Különösen a gazdagoknak és az udvari embereknek bűneit látja sötéten. Ez a sajátos erénydüh, melyet bizonyos barbárok, mint a vandalok, négyszáz esztendővel később a civilisatio ellen fognak érezni, a profétai és az Apocalypticus

¹ Nonus XLI. 340 s. köv.; a XII. 31 s. k.; V. I. Brandis. *Die Bedeutung der tieben There Thebeur* (Berlin 1867.) p. 267—268.

² A Mercur színe a sötétkék, könnyen összetéveszthető a feketével. — *Chlóros* sárgát s zöldet jelent egyaránt.

³ A planétákra vonatkozó különféle színekről 1. Cherolsohn *Die Sabier* III. p. 658, 671, 676, 677. H. ö. A Nemz. Könyvtár török kézirat supplieuentuniát 242 sz.

⁴ Apoc. IV. 3.

⁵ Tacit *Ann* XV. 44.

iskolából kikerült zsidóknál érte el a legnagyobb fokot. A nomádok ősi szelleme érzik ki belőlük, akiknek eszményképe a patriarkális élet, az ő mély irtózatával a nagy, a romlás góczpontjainak tartott városok — és lángoló irigységével a hatalmas katonai államok iránt, amiket létesíteni nem voltak képesek s amiktől idegenkedtek.

Az Apocalypsis sok tekintetben veszélyes könyv. Kiválóan a zsidó gőgnek könyve. A szerző szerint még Isten országában is fenfok állani a különbség zsidók és pogányok között. Míg a tizenkét törzs az életfájának gyümölcseiből eszik, addig a pogányoknak a fa leveleiből kifőzött gyógyszer jut.¹ A szerző úgy tekinti a pogányokat, még ha hívei is a Jézusnak, még ha vértanuságot szenvedtek is a Jézusért, mint adoptált gyermekeket, mint az Izrael családjába felvett idegeneket, mint plebejusokat, akik az aristokratákhoz csak kegyelemből közeledhetnek.²

Az ő Messiása lényegében a zsidó Messiás; Jézus ő előtte mindenk előtt Dávidnak fia³; Izrael gyermeke, a szent családnak, melyet isten kiválasztott, tagja; Izraelnek egyháza az, mely a megváltó munkát végezteti az ő kebeléből származott fenköltje által.⁴ Minden olyan szokás, mely alkalmas lett volna arra, hogy köteléket hozzon létre a tiszta faj és a pogányok között (rendes ételekkel élni, vegyesen házasodni), istentelenségnek tűnt fel előtte. Az ő szemében a pogányok mindnyájan nyomorultak, bűnökkel bepiszkolt emberek, akiket nem lehet kormányozni csupán rémülettel. A reális világ a démonok országa. Pálnak tanítványai, Balaamnak és Izabelnek tanítványai, Pálnak nem jut hely, a «Bárány tizenkét apostola» Isten egyházának egyedüli oszlopai közölt; s az ephesusi egyház, Pálnak alkotása, dicséretben részesül, «mert próbára tette azokat, akik apostoloknak mondják magukat és nem azok, és mert felismerte, hogy hazugok.»

Mindez nagyon messzire esik a Jézus evangéliumától. A szerző nagyon szenvedélyes; vérben úszó fátyolon át lát mindent és a tűzvész fényén keresztül. Párisban, 1871. május 25-én nem a lángok nyújtották a leggyászosabb képet; hanem a város általános színezete, melyet az egy magasabb pontról mutatott: az a sárga és fonák alapszín, az a színtelen halaványsárga. Ilyen színnel festi ami szerzőnk is látományát. Mi sem üt el jobban Galileának tiszta egétől. Kierzik immár, hogy az apocalypticus s a levél műfaj nem az az irodalmi alak, mely megfogja téríteni a világot. Hanem igenis: azok a példabeszédek és erkölcsi mondatok, melyek megvetik az exact tradítonis-

¹ Apoc. XXII. 2. *eis theroprián tón ethnón*, irónicus vonás.

² Apoc. VII. 9; XIV. 3.

³ Apoc. V. S.

⁴ Apoc. II. 9; III. 9; XI. 19; XIV. 1-3. V. XII. s köv. XXI. 12.

tálcát, azok a jegyzékkönyvek, melyekbe a kevésbbé értesült és a kevésbbé tanult emberek rakják le személyes használatukra mindazt, amit Jézus cselekedeteiről és szavairól tudnak,' ezek vannak hivatva arra, hogy olvasmánya, varázsszerei legyenek a jövődönök. — Jézus anecdoticus életének egyszerű kerete kétségkívül jobban ragadhatta el a világot, mint az Apocalypsisek symbolumainak nehézkes halmaza és az apostolok leveleinek megindító intései. — Nagyon igaz marad az, hogy a keresztyén hit terjedésének titokzatos művében a nagy, a diadalmas, a döntő rész Jézusnak, egyedül Jézusnak jutott Minden keresztyén könyv, minden keresztyén intézmény annyit ér csupán, a mennyit Jézusból bír. A kiválóan keresztyén könyv, az örök könyv, a hol Jézus minden, s a melynek bizonyos értelemben annak valódi szerzője ő — a synopticus evangyeliom.²

Az Apocalypsis mindamellet sok tekintetben jogosan foglal helyet a szent kánonban. Mint a fenyegetésnek és a rémületnek könyve, az Apocalypsis megtestesítette ama komor ellentétet, melyet a keresztyén öntudat — egy estetikai mélység sugallatát követve — állított szembe Jézussal. Ha az Evangyeliom a Jézus könyve, az Apocalypsis akkor a Néró könyve. Az Apocalypsis révén Néró a keresztyénség egy második megalapítójának fontosságára emelkedett Gyűlöletes képe mindenütt ott van a Jézusé mellett elválaszthatlanul. A 64. esztendő rémképéből kibontakozott szörny, melynek alakja századról-századra nőttön nőtt, madáriijesztője a keresztyén öntudatnak, fenyegető óriása kimúlása estéjén a világnak.³ Születéséről és neveltetéséről, hibáiról, kincseiről, ékszereiről, illatszereiről, asszonyairól, tanáról, csodáiról, és ünnepélyeiről egy 550 oldalas foliókönyv keletkezett.

Az Antikrisztus nem kelt rémületet többé, s Malvenda¹ könyvét sem igen olvassák már sokan. A világnak vége nincs oly közel, mint azt az első század fenköltjei hitték, s a vég nem egy hirtelen katasztrófa által fog bekövetkezni. A kihülés fogja azt előidézni millió és millió század után, midőn a mi rendszerünk nem fogja kipótolni többé kielégítőleg veszteségeit és amidőu a föld kihatárolta már a megvénült nap összes kincseit, melyeket úti készletül talált felhalmozva útjának mélységein. A bolygó rendszer e teljes kimerülése előtt elfogja-e érne váljon az emberiség a tökéletes tudást, mely nem egyéb, mint a hatalom, uralkodni a világ erői felett? avagy a föld, annyi millió más kísérlet után, megfog-e fagyni, mi-

¹ Papias Eusebnél H. E. III. 39.

² Ötödik könyvünkben lesz az evangyeliomok kiadásáról szó.

³ Armén nyelven az Antikrisztus a mai is *Neren*. L., a szent Lázár, araién akad, nagyszótárát, e szónál *Neren*. -

* Th. Malvenda, *De Anlichristo libri XI*, (Róma 1634. in föl.)

előtt a probléma, mely megöli majd a halált, megoldatnék. Nem tudjuk. De a patmosi látnokkal együtt a váltakozó alternatívákon keresztül ma is az eszményt fedezzük fel s azt állítjuk, hogy ez az eszmény megvalósulást nyer majd egy napon. Az embryo állapotban levő mindenségnek ködös felhőzetén keresztül ott látjuk az élet fejlődésének törvényeit, a lénynek szakadatlanul növekedő öntudatát és lehetőségét egy oly állapotnak, melynél egy végleges lényben (Istenben) lakoznak majd mindnyájan, miként a fának megszámlálhatlan rostja a fában, miként az élőlény myriád sejtei az élő lényben; — egy oly állapotnak mondom, melyben mindennek élete kerek egész és a melyben az egyének, melyek voltak, új életre kelnek Istennek életében, gyönyörködnek ő benne és ajkaikon ott zeng majd az örök Halleluja. Bármily legyen is azomban az a forma, mely alatt kiki közülünk elképzelni s felfogja az abszoltnak ezt a jövőendő trónraléptét, az Apocalypsis mindig kedves marad előttünk. Jelképileg fejezi ki azt az alapgondolatot, hogy Isten van — de főleg hogy leend. A szerző ecsetje esetlen, vázlata szegényes, egy gyermeknek durva irónja az, amint papírra veti vázát egy olyan városnak, amelyet sohasem látott. De azért az ő naiv festménye Istennek városáról, ez az arany és drágakő csecsebecse, szintén megmarad elemévé álmainknak. Pál kétségkívül helyesebben beszélt, midőn a mindenség végcélját e szavakba foglalta össze: Hogy az Isten mindenkben minden legyen. ¹ Az emberiségnek azomban meg hosszú ideig lesz szüksége olyan Istenre, aki vele lakozik,² megszanja a megpróbáltatás óráiban, nyilván tartja küzdelmeit, «és felszárítja könnyeit»

¹ *Hina é ho Theos panta en pasin* I. Kor. XV. 28.

² *Skónósei met autón* Apoc. XXI. 3.

TIZENNYOLCZADIK JEJEZET.

A Flaviusok trónralépte.

A világ arculata, mondtuk már, nagyon is megfelelt a patmosi látnok álomképeinek. A katonai államcsínyek meghozták a magok gyümölcseit A politika a táborba költözött át s a császárság árverés alá került. Néro környezetében hét jövendőbeli császárt és a nyolczadiknak atyját lehetett látni.¹ Az igazi republicanus, Vej>ginus, aki a birodalom fejévé a senátust és a népet akarta tenni, utópista számba ment.² Galba^az öreg derék hadvezér, aki a katonai orgiában részt venni nem akart, csakhamar elveszett A katonák egy pillanatig arról gondolkoztak, hogy a kormányzat könnyítése érdekében leölnék minden senatort.³ Ajjmai egység a felbomlás/szélén állott A tragicus helyzet nemcsak a keresztyeneknél keltett komor hangulatot. Széliében beszéltek egy Syracusaoan 68-ban született háromfejü gyermekről és abban symbolumot láttak a három császár-ra vonatkozólag, akik egy esztendő lefolyása alatt fognak trónra lépni s több órán keresztül egyszerre uralkodni mind a hárman.

Nehány napra azután, hogy az ázsiai próféta befejezte saját-szerű művét, Galba/lnegöletett és Ottót^kiáltották ki császárnak (69. január 15). Ez úgy nézett ki, mint Néronnak feltámadása. Komoly, takarékos, kellemetlen ember léttére Galba mindenben ellentétje volt annak, akinek helyébe lépett¹ Ha sikerült volna keresztül vinnie Piso adoptióját, olyan Nerva lett volna belőle s a bölcsész császárok sorozata harmincz évvel korábban kezdődött volna el, de Nérona^ hitvány iskolája felülkerekedett Ottó/é szörnyre/hasonlított; a katonák s azok, akik szerették Nérot, ő benne találták fel bálványukat, ott látták őt az elhunyt császár oldala mellett, mint főkegyenczet, aki kicsapongó tivornyákban versenyre kelt vele, vétkeiből, és örült pazarlásából kivette a maga részét A tömeg az első naptól kezdve

¹ Galba, Otto, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva, Traján atyja.

² Dio Cassius LXHI. 25.

³ Tacit. *Hitt.* I. 80 s k.; Sueton *Ottó* 8; Dio Cass. LXIV. 9. és *a* excerpta Vaticana* p. III. (Sturz).

⁴ Sueton, *Galba* 12—15.

Nérónak hívta őt s úgylátszik, e címet néhány levélben ő maga is használta. Békén tűrte, hogy szobrokat emeljenek a fenevad képére, visszaállította a Néro-féle köröket nagy arányokban s úgy lépett fel nyíltan, mint aki az utolsó uralkodás elveit kívánja folytatni. Első ténye az volt, hogy elrendelte az Aranyház befejezését¹

De a legszomorúbb az egészben az volt, hogy a beállt politikai hanyatlás mi biztonságot sem nyújtott. Néhány nappal Ottó előtt (69. január 2-án) a nemtelen Vitelliust, kiáltották ki Germániában. Nem lépett vissza. Irtózatos polgárháború, a minő Augustus és Antonius küzdelme óta elő nem fordult, látszott elkerülhetlennek; a közvélemény izgatott napokat élt át: mindenütt fenyegető előjeleket láttak;* a soldateska bűnei rémületet keltettek mindenfelé. Sohasem láttak még ilyen esztendőt; a világ vért izzadott. A Bedriacum melletti első ütközet, mely Vitellius kezébe játszotta kizárólag az uralmat (április 15 körül), nyolczvanezer ember/életébe került³ A szétugrasztott légionáriusok szerte pusztítottak az országot s egymással verekedtek.⁴ A nép kezét fogott velök, fölfordult az egész társadalom. Ugyanekkor csillagjósok, mindenféle szédelgők burjánzottak fel. Színterök Róma volt,⁵ a büntettek és az esztelenségek áradata előtt, mely minden bölcsészetet elsodort, összezavarodni látszott az ész. Jézusnak bizonyos szavai, melyeket a keresztyének suttogva közöltek egymással,⁶ folytonos lázban tartotta őket; főleg Jerusalemnak sorsa tartott mindenkit heves izgatottságban.

A Kelet, tényleg, ép oly zavart, izgatott volt, mint a nyugat. Láttuk, hogy 68. június havától kezdve a rómaiak felfüggesztették katonai műveleteiket Jerusalemmel szemben. De az anarchia és a fanatizmus nem csökkent a zsidók között. Gischala János és a zelóták erőszakosságai a legnagyobb mértékben dühöngtek. János tekintélye főleg egy galilei hadtesten nyugodott, mely minden elképzelhetlen dologra minden perezben készen állott. A jerusalembeliek végre is felzendültek és Tánost orgyilkosaival együtt a templomba menekülni kényszerítették; de annyira rettegettek tőle, hogy magokat biztosítani óhajtván — ellene — vetélytársat állítottak fel. Giorásnak fia, Simon Gerasából, aki a háború kezdetén kitüntette magát, tartotta rette-

¹ Tacit. *Hist.* I. 13, 78; Sueton *Otto* Dio Cass. LXIV. 8; Plutark *Galba élete* 19; *Otto élete* 3.

² Tacit. *Hist.* I. 86, 90; Sueton *Otto* 7, 8, 11; Dio Cassius LXIV. 7, 10; Plutark *Galba* 23; *Otto* 4.

³ Dio Cassius LXIV. 10.

⁴ Tacit. *Hist.* II. 66—68. V. *Agricola* 7.

⁵ Dio Cassius LXV. 1; Tacit. *Hist.* II. 62; Suet. *Vit.* 14. Zonaras VI. 5.

⁶ Máté XXIV. 6—7.

⁷ Jos. B. J. VII. VIII. 1.

gésben rablásaival Idumeát. Már a zelótákkal is összetűzött és két ízben fenyegetőleg jelent meg Jerusalem kapui előtt Harmadízben is visszajött, midőn a nép meghívta, azon hitben, hogy támaszt fog találni benne, ha János támadólag lép fel. Az új főnök 69. márczius havában vonult be Jerusalembé. Gischala János a templom birtokában maradt. A két főnök túltenni igyekezett egymáson a vadságban. A zsidó kegyetlen, ha úrnak tudja magát. A carthagóiak testvére nem tagadta még, természetes véralkatát a végzetes órában. Ez a nép mmdig bámulatos kicsinyességet zár magába; abban van a nagysága, de egyetlen embercsoport sem mutat fel oly nagyfokú irigységet, a kölcsönös kiirtásra oly lángoló hevet, mint ez. A kétségbeesés bizonyos fokán a zsidó mindenre képes — még saját vallása ellen is. Izrael története egymás élléh örüten dühöngő emberek tusáját mutatja fel.¹ Elmondhatjuk felőle bátran, hogy jóban, gonoszban Egyaránt igaza van; mert ismételjük, a jó zsidó kiváló ember, a gonosz zsidó pedig utálatos ember.² Ebben rejlik magyarázata ama, látszólag megfoghatatlan tüneménynek, hogy az evangyeliumi idyllt és a JósephUS által elbeszélt borzalmakat egy azon föld, egy azon nép, egyazon kor szülte.

Vespasián ez idő alatt tétlenül vesztegelt Caesareában. Fiát Titust ügyesen kieszelt cselszövény hálójába kerítették. Galba alatt Titus azt remélte, hogy az agg császár adoptálni fogja. Galba halála után megértette, hogy a legfelsőbb hatalmat csak, mint atyjának örököse nyerheti el. Ügyesen vezetett politikával egy komoly, tiszteletreméltó, szerény, minden egyéni ambitio nélkül való hadparancsokra, aki saját érdekében még alig tett valamit, tudta irányítani az esélyeket. Egész Kelet vele tartott. Mucianus és a syr légiók türelmetlenül vették, mint rendelkeznek a császárság sorsa fölött egyedül a nyugati légiók; császárt teremteni akartak ők is; már pedig Mucianus, aki tisztán skepticismusból inkább szeretett a hatalom fölött rendelkezni, mint azzal bírni, nem óhajtotta a bíbort a maga számára. Minden öregsége, polgári születése, másodrangu intelligentiája mellett is a választás Vespasiánusra esett A huszonnyolcz éves Titus, külömben, érdemei, tevékenysége, ügyessége által mintegy kiegészítette fénynyel azt, ami atyjában kissé homályos volt Ottó halála után a keleti légiók csak húzódozva tették le a hüségi esküt Vitelliusért. Germánia katonáinak páratlan szemtelensége fellázította őket. Elhitették velők, hogy Vitellius Syriába akarja küldeni az ő kedvencz légióit, a syriai légiókat pedig, melyeket mindenki kedvelt az országban s amelyhez számtalan kapocs fűződött, a Rajna partjára fogja áthelyezni.

¹ L. például Jos. B. J. VII. XI; *Vita* 76.

² Ez főleg a keleti zsidókról áll.

Néró, másfelől, még holta után is egyre kezében tartotta az emberi dolgok kockáját s a feltámadásáról szóló mese nem volt minden igazság nélkül, mint metaphora. Pártja túlélte. Vitellius, Ottó után, a köznép nagy öröme, úgy lépett fel, mint határozott csodálója, utánzója, bosszúállója Nérónak. Nyilvánosan kijelentette, hogy nézete szerint Néró a respublicai jó kormányzatnak a mintaképe. Nagyszerű temetési szertartásokat rendezett tiszteletére, elrendelte, hogy az ő zenedarabjait játsszák, s már az első hangra átszellemülten ugrott fel, hogy jelt adjon a tapsra.¹ A gondolkozó és tiszteletreméltó emberek, akiket egy megutált uralomnak nyomorult paródiái kifárasztottak, erélyes reakció után vágyódtak Néró ellen, az ő emberei, az ő építményei ellen; főleg a zsarnokság nemes áldozatainak rehabilitációját kívánták. A köztudatba ment át, hogy a Flaviusok lelkiismeretesen töltének be ezt a szerepet. Végre Syriának benszülött fejedelmei oly vezér mellett buzgólkodtak, akiben védőt láttak a fellázadt zsidók fanatismusa ellen. II. Agrippa és nővére, Berenice tettel és lélekkel karolták fel a két római vezér ügyét. Berenice, bár már negyven éves volt, meg tudta nyerni Titust ama titkok segélyével, melyek ellen egy dicsvágyó, tevékeny, a nagy világot nem ismerő fiatal ember, a ki eddig egyedül előmenetelével gondolt, megvédeni nem tudta magát; szeretetre méltóságával és ajándékaival még az öreg Veszpasiánt is behálózta. A két nem nemes, mindedig szegény és egyszerű parancsnokot elszédítette e bámulatosan szép- asszony aristocraticus varázsa s ez a ragyogó világ, melyet nem ismertek. A szenvedély, melyet Titus Berenice iránt érzett, ügyének egyáltalán nem ártott; ellenkezőleg minden arra mutat, hogy a Kelet cselszövényeiben járatos asszonyban egyik leghasznosabb ügynökét találta meg. Neki köszönhető, hogy Emesa, Sophene és Comagéne kicsiny királyai, Herodesnek összes rokonai és szövetségesei s azok, akik ajudaismusra³ többé kevésbé áttértek, mindnyájan csatlakoztak a titkos szövetséghez? A renegát zsidó, Egyiptom pre-

¹ Tacit. *Hist.* II. 71. c. 95; Sueton *Vit.* 11; Dio Cass. LXV. 4, 7. Ha az Apocalypsisben *post evrntum* színezeteket volna szabad találni, ez esetben a XVII. r. 12. és 13. verseiben a hadparancsnokoknak a Néro-féle uralom helyreállítására irányuló törekvéseit lehetne látni. Én sok tanulmányt tettem oly irányban, vajjon a másik fenevad vagy a hamis próféta nem Ottó-e. A XIII. 12, 16—17. verseket e feltevésben igen jól ki lehetne magyarázni, csak hogy a 13—15. versek nem engednek meg efféle magyarázatot. (Ezt a magyarázatot azután el is hagyja a szerző. A ford.)

² Mellszobra a nápolyi museumban s a firenzei *Uffici*-ban 312 sz. (feltevés).

³ Jos. *Ant.* XIX., IX. 1.

⁴ Tacitus *História* II. 2. 81; V. Sueton: *Titus* 7; Josephus B. J. XII, VII. 1 3.

fectusa, Tiberius Alexander egész nyíltan tette magáévá az ügyet¹ Még a parthusok is megígérték támogatásukat.²

De a legsajátságosabb az, hogy a mérsékelt zsidók, mint Josephus, szintén mellé állottak s minden erejüket megfeszítették, hogy az általa táplált eszméket a római hadvezérrel elfogadtassák. Láttuk már, hogy a zsidó környezetnek sikerült meggyőzni Nérót arról, hogy trón vesztés esetén, egy új királyságot talál majd Jerusalemben, mely a föld leghatalmasabb uralkodójává fogja őt tenni.³ Josephus azt állítja, hogy 67. körül abban a perczben, midőn a rómaiak elfogták, előre megjósolta Vespasiannak a jövőt, mely reá vár,' a szent iratokból merített szövegek alapján. Jövendöléseik hánytorgatása által a zsidók sok, szektájokhoz nem is tartozó emberrel elhittették, hogy a Kelet fog uralomra jutni és hogy a világnak ura Judeából kerül ki nemsokára.⁵ Már Virgilius is aCumaem carmannel, mely némi rokonságban állhatott a második Ezsaiás orákulumával'··altatta el melancholicus képzeletének komor csapongásait. A mágusok, chaldeusok, csillagjósok szintén egy keleti csillag, a zsidók nagy szerepre hivatott királyának előhírnöke érdekében aknázták ki a hiszékenységet. A keresztyének egész komolyan vették ezeket az agyrémeket.⁷ A jövendölés, mint minden oraculum' két értelmű; igazolásához teljesen elég volt, ha a syriai légiók katonai parancsnokát, aki Jerusalemben körülvézte, császárrá kiáltja ki Syriában egy syr mozgalom.¹¹ A zsidók által környezett Vespasián és Titus szívesen hallgatták az efféle beszédeket és örömet találtak benne. Katonai tehetségüket teljesen a jerusalemi fanatikuskok elleni harcz vevén igénybe, a két vezér elég nagy hajlandóságot szívtott

¹ L. Ment, de l'Acad. des inser. XXVI. k. 1. r. p. 294 s köv. V. Apostolok p. 252; Pál apostol p. 106, 107.

² Tacit. Hist. II. 82; IV. 51.

³ Sueton Néró 40.

⁴ Josephus B. J. III., VIII. 3, 9; IV. x, 7. V. Sueton Vespasian 5, Dio Cassius LXVI. 1. Appiánus. id. Zonaas XI. 16. Zonaras megjegyzése. Tacitus História I. 10; II. 73, 74, 78; Suetonius Vespasian 5; Josephus B. J. III. VIII. 3.

⁵ Jos. B. J. VI., V. 4; Sueton Vesp. 4, Tacit. Hist. V. 13.

⁶ Virg. Eci. IV. H. ö. Sueton Aug. 94 és a Servius által idézett helyet az Aeneis felett VI. 799.

⁷ Máté II. 1-2; H. ö. Numeri XXIV. 17.

⁸ Chrésmos Amphiboios Jos. 1. c. (v. B. J. III., VIII. 3) Ambages, Tacit. 1. c. Josephus előtt főleg Dán. IX. 25 — 27. lebeghetett. De hogy a jóslatot nem vette komolyan Josephus, erre mutat az, hogy azt csak a Zsidó bdboru-ban találjuk, melyet Vespasian alatt irt meg. Autobiographiájában 94-ben, midőn két protectora már nem volt az élők között és a midőn Domitian veszte már előre látható volt — nem említi.

⁹ Jos. B. J. VI. V. 4.

magába a judaismus iránt.¹ Josephus nagyon otthonosan érezte magát körükben, különösen a Tituséban, szelíd, könnyed, behízelt modora által.² Felmagasztalta előttük a törvényt, elbeszélte nekik a régi bibliai történeteket, melyeknek gyakran görögös színt adott, titokzatosan szólott előttük a jövődölésekről. Más zsidók is osztották ezeket az érzelmeket³ s némileg messiási szereppel ruházták fel Vespasiánt. Csodák is merültek fel, az evangyeliomokéhoz hasonló gyógyítások, melyeket ez az újszerű Krisztus vitt véghez.⁴

Phöniciának pogány papsága nem akart hátrább maradni e hízelgő vetélkedésben. Paphos⁵ és Carmel⁶ oráculuma azzal állt elő, hogy előre megjövendölték a Flaviusok szerencséjét. Mindennek következményei később látszottak meg csupán. A Syriának támogatásában részesült Flavius császárok szívesebben hallgatták meg a syriai eszméket, mint ezeket az eszméket megvető Caesárok. A keresztyénség e család szívéig hatol majd, hívőket talál abban és ennek fogja köszönni, hogy rendeltetésének egy egészen új phasisába léphet

Vespasián a 69 év.tavaszanak vége felé mintha kiakart volna lépni katonai tétlenségéből, melyre őt a politika kárhóztatta. Április 29-én táborba szállott és megjelent lovasságával Jerusalemet előtt Ez alatt egyik alvezére Cerealis felégette Hebront, egész Judea meghódolt a rómaiak előtt, kivéve Jerusalemet és a három várkastélyt, Masadát, Herodiumot és Macherót, melyeket a sicariusok tartottak megszállva. E négy hely bevétele nehéz ostromot igényelt. Vespasián és Titus nem akartak e vállalatba bele menni a bizonytalan helyzet mellett, melyben voltak, egy újabb polgárháború küszöbén, melynél összes erejökre lehetett majd szükségük. Ennélfogva ismét egy esztendei haladékot nyert a forradalom, mely három év óta Jerusalemet a legrendkívülbb s válságos helyzetben tartotta, minőhöz hasonlót alig mutat fel a történelem.⁷

Julius 1-én Tiberius Alaxander kikiáltotta Vespasiánt Alexandriában és letette a htiségi esküt; harmadikán a judeai hadsereg üdvözölte Augustusaként Caesáreában, Mucianus a syriai légiókkal ismerette el őt Antiochiában és 15-én már egész Kelet meghódolt neki.

¹ Jós. *Vita.* 65, 75.

² Jos. B. J. III. VIII. 8. 9; *Vita.* 75.

³ Bab. Talm. *Gittin* 56 a. és b; *Aboth derabbi Ndtan* IV. r. vége (H. ö. Midrasch *Eka* I. 5). Johanan ben Zakairól szóló elbeszélést, mely mindenben hasonló a Josephuséhoz s amely ennek viszhangja lehetett.

⁴ Tacit. *Hist.* IV. 81—82; Sueton *Vesp.* 71 Dio Cassius LXVI. 8.

⁵ Tacit. *Hist.* II. 2—4; Sueton *Titus* 5.

⁶ Sueton *Vesp.* 5; Tacit. *Hist.* II. 78. V. Á1 Scylax, 104. §; Jamblicus *De pyth. vita* 14, 15.

⁷ Tacit. *Hist.* V. 10. '.

Haditanácsot ültek Beymtban, melyen elhatározták, hogy Mucián vonuljon Itália felé, mialatt Titus folytatja a harcot a zsidók ellen; Vespasián pedig Alexandriában várja meg a dolgok kimenetelét. Véres polgár háború után (tizennégy hónap alatt már a harmadik) a hatalom végleg a Flaviusok kezébe jutott. Polgári, mérsékelt, a Caesárok vérevel nem dicsekedhető, de annak tévelygéseitől is ment dynastia lépett ilyen formán az Augustus által teremtett czim örökébe. A tékozlók és az esztelenek annyira visszaéltek elkényesztetett gyermekre valló kiváltságaikkal, hogy mindenki egész örömmel üdvözölte trónraléptét e derék, rangnélküli s érdemei révén nehezen emelkedett embernek, minden kisebb nevetséges szokásai, közönséges arca és modortalansága daczára. Tény, hogy az új dynastia tiz év alatt belátással és helyes tapintattal vezette a közügyeket, megmentette a római egységet és tökéletesen megzáfolta a zsidók és a keresztyének jövődöléseit, akik álmaikban a császárságot már trónvesztettnek, Rómát feldultnak látták. A capitolumnak december 19-iki égése, az ezt követő¹ irtózatos mészárlás Rómában, egy pillanatra azon hitet kelthette fel bennök, hogy a nagy nap elkövetkezett. De Vespasianusnak kétségtelen beiktatására (december 21-ike körül) belátták, bele kellett törődniök abba a gondolatba, hogy még élniök kell, s a trónralépés arra kényszerítette őket, hogy reményeiknek teljeseését egy távolabbi jövődöre halaszszák.²

A bölcs Vespasianus, kit bizonynyára kevésbé hatottak meg a lezajlott események, mint azokat, akik a trónt igyekeztek kiküzdeni számára fegyverrel, nyugodtan töltötte napjait Alexandriában Tiberius Alexander mellett. Rómába csak is 70 július havában³ tért vissza, kevésel Jerusalem teljes elbukása előtt Titus, a Judea elleni harcot mellőzve, Egyiptomba követte atyját, márczius elejéig maradt mellette.

A küzdelem Jerusalemben egyre súlyosbodott. A fanaticus mozgalmak távol állanak attól, hogy vezér férfiak köréből a gyűlöletet⁴ féltékenységet, a bizalmatlanságot kizárják; a meggyőződésüknek élő s szenvedélyes emberek, ha együttes körbe verődnek, rendszerint gyanúsítják egymást s ebben van erő; mert a kölcsönös gyanúsítás teremt meg közöttük a rémületet, vaslánczczal köti össze őket, útját vágja az ingadozásoknak, a gyöngye pillanatoknak. Mesterséges és meggyőződés nélküli politika az, mely az egyetértés és a modorosság látszataival dolgozik. Az érdek koteriát teremt; az elvek

¹ Tacit. *Hitt.* III. 83; Dio Cassius LXV. 19; Joseph. B. J. IV. XI. 4.

² Josephus maga is állítja, hogy a császárság ügye kétségbeejtőnek látszott és hogy Vespasian trónfoglalása mentette meg a római ügyet minden várakozás ellenére. (B. J. IV. XI. 5.)

³ L. Tillemont 7. jegyz. Vespasiánról.

egyenetlenséget szülnek, ellenségeinek megtizedelésére, száműzésére, megölésére keltik fel a vágyat. Akik az emberi dolgokat polgári felfogással ítélik meg, azt hiszik, hogy a forradalom elveszett, mihelyt a forrdalmárok egymást falják fel. Ellenkezőleg, ez azt bizonyítja, hogy a forradalom teljes erélyében él, hogy egyedekre nem tekintő lelkesedés lángol benne. Sohasem tűnt ki ez világosabban; mint Jerusalemnak e rettenetes drámájában. A szereplők mintha halálszerződésre léptek volna egymással. Valamint azok a pokoli körök, melyekben a középkor hite szerint a Sátán keringteti az embereknek tánczoló és egymás kezét tartó sorait, hogy azután egy *fantasticus* örvénybe lökje őket, a forradalom sem engedi meg senkinek, hogy az általa követett áradatból kilépjen. A rémület ott áll a hátuk megett; egymást tüzelve, egymástól véve át a rajongást, mennek vakon az örvénynek; senki sem pattanhat vissza, mert nundenki mögött rejtett kard áll, amely abban a perczben, midőn valaki megakar állani, előre menni kényszeríti őt.

Simon, Gioras fia, parancsnokolt a városban;¹ Gischala János gyilkosaival együtt volt ura a templomnak. Egy harmadik párt alakult, Simonnak fia, Eleazár vezérsége alatt a papi törzsből, mely a zeloták egy részét elszakította Gischala Jánostól és a templom belső területén vetette meg lábát, az ott felhalmozott szentelt ételmi szerekből élve, melyeket a papoknak hordani meg nem szűntek. A három párt* szakadatlan harezban állott egymással; holttestek fölött jártak, a halottakat nem temették el többé. Óriási mennyiségű gabonát halmoztak fel, mely éveken keresztül fedezhette volna a szükségét. János és Simon tüzet vetettek reá, hogy attól kölcsönösen megfosszák egymást” A lakosság rettenetes napokat élt át; a békés emberek soraiból hangok hallatszottak, melyek a rend helyreállítását a rómaiaktól várták; de a terroristák minden utat elváltak, menekülni nem lehetett. Mégis, sajátságos dolog! még mindig sokan zarándokoltak a templomhoz a világ legvégső tájairól is. János és Eleazár fogadták be a proselytákat és felhasználták adományaikat. Gyakran megtörtént, hogy a jámbor zarándokokat ott ölték meg. Áldozásuk közepette a liturgiát végző papokkal együtt Jánosnak nyilai és vető gépei. A lázadók tevékeny ügködést fejtettek ki az Eufra-

¹ Bar-Gioras uralnia szervezettebb volt a Gischala Jánosénál. Pénzek maradtak fenn utána, nem pedig, mint látszik János után. (L. fent és Madden p. 166 s. köv.) Egyedül Bar-Giorast ismerték el valódi főnöknek (*ha archón autón*) a rómaiak; csak őt végezték ki. (Dio Cassius LXVI. 7). Tacitus egy tekintet alá veszi Simont és Jánost. (*Hitt.* V. 12.)

² Tacit. *Hist.* V. 12.

³ Jos. B. J. V. 1, 4; Tacit. *Hist.* V. 12; Midrasch rabba, *Koheleth-ről* VII. 11; Bab. Talmud *Giltin* 5ü a; Midrasch rabba, az *Eha* fölött I. 5.

tesen túl, hogy támogatást nyerjenek az e tájt lakó zsidók, vagy a párthusok királya részéről. Azt képzelték, hogy a Kelet összes zsidósága fegyverre kel. A rómaiak polgárháborúi örült reményeket keltek fel bennük; miként a keresztyének, ők is hitték, hogy a császárság össze fog omolni. Jézus, Hanánnak fia, befutotta a város utczáit, a világ négy szélét hívta fel annak feldulására; kiirtásuk előestéjén a világ fővárosává kiáltották ki Jerusalemet a fanaticusok, ép úgy, mint napjainkban a megszállott, kiéhezett Párizsról azt állították, hogy a világ ő benne lakozik, ő érte dolgozik, ő vele szenved.

És ami a legbizarabb, ez az, hogy igazuk volt A jerusalemi rajongók, akik azt állították, hogy Jerusalemet örökkévaló, mialatt égett, sokkal közelebb állottak az igazsághoz, mint azok, akik nem láttak bennök gyilkosoknál egyebet Csatlakoztak a katonai kérdésben, de nem a távol jövőben élő vallási eredményben. A zavaros napok jelezték tényleg, azt a pillanatot, melyben Jerusalemet a világ szellemi fővárosává emelkedett Az Apocalypsis, az őt sugalmazó szeretetnek e lángoló kifejezése, elfoglalta helyét az emberiség vallási iratai között és ezzel szentté avatott a szeretett városnak képe. Óh! Ne mondjuk sohasem előre, mi leend a jövőben szent avagy bűnös, örült avagy bölcs! A hajó útirányában beállott hirtelen változás a haladásból visszaesést, a kedvezőtlen szélből kedvező szelet formál. E forradalmak láttára, melyeket menydörgések és földrengések kísérnek, álljunk oda a boldogok csoportja közé, a kik ezt énekelik: «Dicsérjétek Istent!» avagy a mindenség szellemei, a négy állat közé, akik a mennyei tragödiának minden jelenetére ezt mondják: A m e n.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Jerusalem pusztulása.

A fegyveres öv elvégre is összébb szorult az átkos város körül, hogy többé azután niegse táguljon. Mihelyt az időjárás megengedte, Titus elutazott Alexandriából, megérkezett Cesareába; e városból félelmes hadserege élén elindult Jerusalem felé. Négy légió volt vele; a V. Macedonica, a 10. Fretensis, a 12. Fulminata, a 15. Apollinaris, a Syriából érkezett nagyszámú segéd csapatokat és fosztogatásreménye által odacsődült számos arabot nem is említve.¹ Az összesereglett zsidók, Agryppa,² Tibérius Alexander, kiből prefectus praeturió³ lett, Josephus, a jövendőbeli történet író, mind ott voltak körülötte; Berenice kétségkívül Caesareában várakozott A hadvezér katonai értéke megfelelt a hadsereg erejének. Titus neves katona volt s főleg kitűnő mérnökkari tiszt s e mellett igen értelmes ember, mély politikai belátással és korának kegyetlen erkölcei mellett elég humánus. Vespasián, kit a megelégedés, melyet a zsidók a polgári háborúk kitörésének láttára mutattak és az erőfeszítések, melyeket a végből foganatosítottak, hogy a parthusokat betörésre bírják,⁴ haragra lobbantottak, kérlelhetlen szigort ajánlott A szolid bánásmódot szerinte mindig a gyengeségnek jele gyanánt tekintették ezek a dölyfös emberek, akik azt vallották, hogy Istenért és Istennel viaskodnak.

A római hadsereg Gabaath-Saulhoz,⁵ Jerusalemtól másfél mértföldnyire, érkezett április első napjaiban. A húsvéti ünnepek a küszöbön állottak; nagyszámú zsidóság sereglett össze mindenfelől a városba;⁶

¹ Tacit. *Hist.* V. 1; h. ö. a sajtászerű midrascht *EkdrolX.* 5. (Derenb. p. 291.

² Tacit. (I. c.) az ostromnál szerepelteti Agryppát. Figyelemre méltó, hogy Josephus sehol sem lépteti fel. Agryppának levele (Jós. *Vita.* 65.) föltételezni látszik, hogy jelen volt a hadműveletknél. Lehet, Josephustól várta eltörlését azon körülményeknek, melyek csak gyűlöletessé teheték őt hitsorsosai előtt.

³ L. *Mem. de l'Acad. des iascr.* XXVI. 1. r. sz. 299 s köv.

⁴ Jos. B. J. VI. 2.

⁵ Valószínűleg Tuleil el Fül. Robinson *Bibi. Ret.* I. p. 577 s köv.

⁶ Oly körülmény, mint a Lydda-féle (Jos. B. J. III. XIX. 1.) tanúsítja, mily uagy számban gyűltek fel a zsidók az ünnepekre. V. Jos. B. J. II. XIV. 3.

Josephus azoknak számát, kik az ostrom alatt elvesztek, egymillió százezerre teszi;¹ mintha az egész nemzet adott volna magának találkát a kiirtásra. Április 10-ike körül a Pséphina (ma Kasr-Djalud) hajlaton ütött tábor. Némi részleges előny, melyet csel támadás útján értek el és Titusnak súlyos megsebesülése eleinte határtalan önbizalmat ébresztett a zsidókban ercjök iránt és megtanította a rómaiakat, mily elővigyázattal kell eljárniok' harczban a dühöngőkkel.

A város a világ legerősebb helyei közé volt számítható.² Falai tökéletes típusai valának ama óriás kövekből épült alkotásoknak, melyek iránt Syria mindenkor előszeretettel viseltetett;³ belül, a templomnak, a felső városnak, Acrának körülete elválasztó falat képezett, de egyúttal hatalmas védművet is? A védelmezők száma igen nagy volt; élelmiszerekben, bár a tűz sokat felemésztett belőlük, még mindig bővelkedtek. A pártok a város belsejében folytatták a viaskodást egymással; de a védelem ismét együtt találta őket. A húsvéti ünnepek után Eleazár pártja majdnem teljesen felbomlott és Jánoséba olvadt.⁵ Titus a hadiműveletet átgondolt terv szerint vezette; a rómaiak még sohasem végeztek ily tervszerű megszállást^β Április utolsó napjaiban a légiók bevették az első körsánczot az északi oldalon és megszállták a város északi részét? Öt nap múlva a második fal, Acra fala is bevételre került. Ezzel a fél város került már a rómaiak kezébe. Május 12-én megtámadták az Antónia erődöt A zsidók által, akik mindnyájan lehet — Tiberius Alexander kivételével, a várost és a templomot megkímélni óhajtották, környezve és a Berenice iránt érzett szerelem hatása alatt, aki jámbor zsidónő lehetett s nemzetét nagyon szerethette,^s Titus, mondják, egyez-

¹ Jos. VI. IX. 3. (v. V. XII. 7.) Nagy túlzás van ebben. Tacit. 600000-re teszi az ostromlottak számát (*Hitt. X.* 13; V. Oros VII. 9. Malala p. 2b0) A város északi negyedének elfoglalása által egy hónap alatt még szűkebbé tett területen nem férhetett volna el ennyi ember, de a víz, melynek Jerusalem amúgy is szükiben van, sem lett volna elég. — I. Ásdy Airr *élete* p. 388. 13. kiadásban.

² Tacit. *Hist.* V. 11. A város körülete megfelelt a mainak a déli rész kivételével. V. Saulcy *Dern Jours de Jérus.* terv. p. 218 és köv.

³Jos. B. J. V. IV. 2, 4; VI. IX. 1; VII. 1; Tacit. *Hist.* V. 11.

⁴ Tacit. *Hist.* V. 8, 11; Dio Cass. LXVI. 4; Jos. B. J. V. IV. és V.

⁵ Jos. B. J. V. III. 1. Tacit. V. 12.

⁶ Tacit. *Hist.* V. 13.

⁷ A hely rajzra nézve 1. Saulcy *Les dern. Jours de Jer.* 218 s köv. és a fent idézett tervet

⁸ Jos. B. J. II. XV. 1; XVI. 1, 3. E heródesi herczegnők úgy jönnek elének a Talmudban és Josephusnál, mint vallásos, áldozatszerető s a templomhoz ragaszkodó nők. (Derenb. 2S3, 290. jegyz.) Agryppa szintén kifogástalan zsidó lehetett. Bab. Talm. *Succ.* 27 a; *Pesachim* 107 b.

kedési tárgyalásokba bocsátkozott, elfogadható¹ ajánlatokat tett; de hasztalan. Az ostromlottak a győztes ajánlataira gúnynyal feleltek.

Az ostrom erre rideg, kegyetlen jelleget öltött. A rómaiak a legocsmányabb kínzó eszközeik készletét merítették ki, de ez csak növelte a bátorságot a zsidókban. Május 27-én és 29-én felégették a rómaiak ostromgépeit s egész táborukig hatoltak előre. Az ostromlók között a lehangolás kapott lábra; többen elhitették magukkal, hogy a zsidók igazat beszélnek, midőn azt állítják, hogy Jerusalemben tényleg bevehető; a szökések megkezdődtek. Titus lemondva a reményről, hogy a helyet ostrommal beveheti, szorosán körülrólta azt Egy hirtelen emelt² ellensánczolat (június elején) megketőzve a pérai oldal felől az olajfák hegyének csúcsán végig vonult castella sorral teljesen elzárta a várost a külvilágtól.³ Ed-

¹ E ponthoz kétség férhet, mert Josephus rendszeresen lelkesedik a Flaviusok kegyességéért s azt állítja, hogy az ártatok gyakorolt szigor a bajokat egyedül a zsidók makacssága idézte elő. (B. J. V. IX; VI, II., VI; v. VI. III. 5). Sulpicius Severus (II. 30), aki itt mint sok máshelyütt (I. alább) Tacitusnak ma már elveszett helyeiből másol, egészen ellenkezőt mond: *guta nulla neque pads neque deditiois copia dabatur*. Bizonyára egy oly terv, mely Jerusalemben lerombolására irányult, jobban illik Titushoz és a római politikának általános szabályaihoz s családjának érdekéhez, azon szándékhoz, hogy az új dynastia trónfoglalását valami fényes vállalattal pecsételje meg s Rómába diadalmenetben vonulhasson be. Jerusalemben ilyenformán némileg az új dynastia beiktatásának költségeit fizette volna meg. Másfelől nem szabad niegfelejtkeznünk a befolyásról, melyet reá Agrippa, Berenice, sőt még másodrendű emberek is, minő Josephus gyakoroltak, akiknek hálája, melyet Rómának, Alexandriának, Syriának mérsékelt zsidói a templom megmentője iránt mutattak volna, jelentékeny dolog lehetett az ő szemében. Tacitus itt, mint a haditanács jelenetben, úgy lehet *a priori* alkot Titusból egy eszményképet a római szigor terén, azon eszmékkel megegyezően, melyek Traján óta emelkedtek túlsúlyra. Dio Cassius (LXVI. 4 és 5) úgy beszél egészen, mint Josephus; de az ő bizonyossága, eltekintve attól, hogy az — lehet — nem egyéb, mint a zsidó történetíró állításainak ismétlése, egyszerűen azt bizonyítja, hogy a Tacitus-féle versio mellett létezett egy másik is, mely Titus humanitása mellett tört lánzsát. A talmud hagyomány tudni látszik némi alkudozásokról, melyek a város fenmaradása érdekében folytak volna. (*Aboth derabbi fiatban* c. IV. és VI). Figyelemre méltó, hogy Josephus dús jutalomban részesült 70-től kezdve, (*Vita* 76) azért, hogy az egyezkedési kísérleteknél eszközként szerepelt. Lehet, Titus engedte, hogy e kísérleteket megtegye, bár tudta jól, hogy azok nem fognak sikerülni és fenntartotta cselekvési szabadságát. Josephus elbeszéléseiben, mindenestre van jó nagy rész túlzás, melynek forrása azon vágy, hogy fontosságot tulajdonított magának s azon igény, hogy jelentős szolgálatokat tett nemzetének. Hitsorsosai közül némelyek árulást lobbantottak szemére. Nem lett volna-e kitűnő felelet az, hogy Titus kegyét arra használja fel, hogy minden lehető rosszat eltereljen hazájáról? (*Vita* 75.)

² Saulcy *Les dtrn. Jours de Jer.* p. 309 s köv.; a terv p. 222.

³ Erre utal Lukács (XIX. 43).

dig az élelmi szereket a környékből szerezhették be; az éhség immár irtózatossá vált!¹ A fanatikuskok, hacsak szükségből nem, keveset törődtek vele;² szigorú kínzásokkal kísért kutatásokat foganatosítottak a célból, hogy az eldugott gabonát megtalálják. Ha valakinek arczán az erőnek némi vonását fedezték fel, ráfogták, hogy élelmiszereket rejteget. Egymás szájából kaparták ki a kenyérdarabokat. Az összezsúfolt, elgyengült, lázban égő tömegek között borzasztó betegségek törtek ki. Borzalmas elbeszélések jártak szájról-szájra és fokozták a rémületet.

E percztől kezdve az éhség, az eszeveszett düh, a kétségbeesés, az örültség költözött Jerusalembel falai közé. Úgy nézett ki, mint a dühöngő örültek ketrecze, az üvöltésnek és a kanibáloknak városa, mint a pokol. Titus kegyetlenül lépett fel; ötszáz szerencsétlent feszítettet keresztre a város falai előtt gyűlöletes kínzás között; nem volt már elég fa a keresztekhez és hely, ahol felállíthatták azokat.

Özönében a bajnak a zsidóknak hite és fanatismusa erősebben lángolt, mint valaha. A templomot elpusztíthatatlannak tartották.³ Legnagyobb részök megvolt győződve arról, hogy a város az örökkévalónak különös oltalma alatt állván, annak bevétele lehetetlen.⁴ Próféták keltek, jártak a nép között, közeli segítséget hirdetve. A bizalom e tekintetben oly nagy fokú volt, hogy sokan, akik megmenekülhettek volna, benmaradtak a városban, hogy a Jehovának csodáját láthassák. Az őrvjögök uralkodtak a városban. Mindenkit megölték, akit azzal gyanúsítottak, hogy a megadást tanácsolta. így halt meg Simonnak, Gioras fiának parancsára, Matthiás főpap, aki bebocsátatta a rablót a városba. Három fiát szeme láttára végezték ki. Több kiválóbb ember szintén halállal lakolt. Minden összejövetelet tiltottak; büntettet követtek el azok, akik könnyeztek, akik tanácskoztak. Josephusnak minden fáradozása, hogy érintkezésbeléphessen a józanabb elemmel, hiábavalónak bizonyult; egyik fél sem bízott benne.⁵ A helyzet már elérkezett addig a pontig, ahol az észre, a mérsékletre nem hallgat többé senki sem.

Titus megunt a huzavonát; minden gondolata Róma, annak csillogása és gyönyörei felé irányultak;⁶ a városnak bevétele ki-

¹ Ez éhségnek emlékezete igen élénken maradt meg a talmud hagyományokban. Bab. Talm. *Gitin* 56, a. és b; *Aboth derabbi Nátán* c. IV; Midras a *Koh*-ról VII. 11; *Eka*-ról I. 5. H. ö. Jos. B. J. VI, III. 3; Snip. Sev. II. 30. (valószínűleg Tacitus nyomán).

² A Josephus által hangsúlyozott kegyetlenség (I. V. és VI.) kevés valószínűséggel bír.

³ *Énoch* CXIII. 7.

⁴ Joseph. B. J. VI. II. 1; V. 2.

⁵ H. ö. *Aboth derabbi Nathan* IV.

⁶ Tacit. *Hist.* V. 11.

éheztetés által nem találta elég fényes tettnek arra, hogy az egy dynastiának csillogó beiktatásául szolgáljon. Négy új aggeres-t csináltatott tehát, hogy azután a nyílt támadáshoz lásson. Négy mértföldnyi távolságban Jerusalemban körül a fákat mind kivágatta. Huszonegy nap alatt elkészült minden. Július 1-én a zsidók megkísérelték a támadást, ami első ízben sikerült nekik: kitörték, hogy felé- gessék a fatornyokat, de vállalatuk teljesen kudarcot vallott. E naptól kezdve a városnak sorsa visszavonhatlanul eldőlt. Július 2-án az Antonia- tornyot kezdték törni és aláásni a rómaiak. Július 5-én bevette Titus s majdnem földig leromboltatta, hogy széles utat nyisson lovassága számára és hadi gépei előtt azon pont felé, ahol a küzdelmek el kellett dőlnie.

A templomot, mint már mondtuk, saját szerű építkezése félel- metes erőddé avatta.¹ A területén elsánczolt zsidók Gischala János alatt megtették előkészületeiket a harcra. Még a papok is fegyverbe léptek. Július 17-én kialudt az áldozatok tüze az oltáron, mert nem volt aki gondozza. Ez mély benyomást tett a népre.² Megtudták ezt a városon kívül is. Az áldozás megszakítása a zsidók szemében leg- alább is oly komoly tünemény volt, mintha a mindenség futása meg- akadt volna. Josephus megragadta az alkalmat, hogy újból szívére beszéljen Jánosnak. Az Antonia erődöt alig hatszáz méter választotta el a templomtól. Oda állt a torony mellvédjére s onnan kiáltotta át Titus parancsából (ha ugyan a Zsidó Háború ez elbeszélése nem hazugság) héberül, hogy János szabadon elvonulhat annyi emberrel, amennyivel csak akar, hogy Titus törvényes áldozásaik békés gy- akorlását biztosítja a zsidóknak, s János tetszésére bízza azoknak megválasztását, akik e tisztet elfogják látni. János nem is mutatta magát. Akiket a fanatizmus el nem vakított, e pillanatot használták fel arra, hogy a rómaiakhoz meneküljenek. A halált választotta, aki visszamaradt.

Július 12-én megkezdte előnyomulását a templom ellen Titus.⁸ A küzdelem elkeseredetten folyt tovább. Huszonnyolczadikán a ró- maiak urai voltak már az egész északi résznek az Antonia erődtől a Cedron völgyig. A roham már közvetlenül a templom ellen irá- nyult. Augustus 2-án a leghatalmasabb gépekkel kezdték törni a falakat, a melléképületeket, melyek a belső udvarokat környezték; a hatás elenyésző csekély volt, de augusztus 8-án sikerült tüzet vetni a kapukra a rómaiaknak. A zsidókon leírhatatlan megdöbbe- nés vett erőt, sohasem hitték, hogy ilyesmi megtörténhetik; a

¹ Tacit *Hitt.* V. 12.

² Ez tárgya a tizedik hónap 17-én való vezeklésnek (tamniuz) L. Mischna *Taanith* IV. 6.

³ A helyrajzra nézve 1. Vogué *Le temple de Jér.* p. 60, 61; XV. XVI. f.

szikrázó lángok láttára az átkozódások egész özönét zúdították a rómaiakra.

Augustus 9-én Titus parancsot adott, hogy oltsák el a tüzet s haditanácsot hívott egybe, melyen Tiberius Alexander, Cerealis, s a legfőbb tisztek vettek részt.¹ Arról volt szó, főlegesség-e a templomot? Többen ama nézetöknek adtak kifejezést, hogy amíg a templom fennáll, a zsidók sohasem maradnak nyugton. Nehéz megtudni, miként gondolkozott Titus; mert e pontra nézve két ellentétes elbeszéléssel bírunk. Josephus szerint Titus abban a nézetben volt, hogy e bámulatos művet, melynek megkimélése uralmának becsületére válik s a rómaiak mérsékletét hirdetné, megkell menteni. Tacitus szerint Titus² lerombolását követelte az épületnek, mely körül két egyaránt végzetes babonás hit csoportosul, a zsidóké és a keresztyéneké. «A két babona, tette volna hozzá, bár egyik a másikatól különbözik, egy töről fakad; a keresztyének a zsidókból váltak ki; tépjük ki a gyökeret, a hajtás gyorsan kivész.»

A két egymással homlok egyenest ellenkező előadás között a választás igen nehéz; mert ha a Josephus által Titusnak tulajdonított nézetet e történet író találmányának tekinthetjük is, a kinek tollát azon vágy vezette, hogy olyannak tüntesse fel védurát, mint aki a judaismussal rokonszenvezett, hogy tisztára mossa őt a zsidók előtt a templom lerombolásának bűnétől, s hogy ama rajzát, melyben Titust fölötte szelíd és mérsékelt embernek festi,³ mindenáron igazolja, az sem tagadható, hogy ama rövid mondatokba foglalt beszéd, melyet Tacitus a diadalmas vezér szájába ad — az irányt, sa gondolatmenetet tekintve, magának Tacitusnak érzelmeit tükrözteti vissza hűen. Jogosan tételezhető fel, hogy a latin történet író, aki a zsidókat és keresztyéneket megvetette s irántok a Traján és az Autoninok korát jellemző rász indulattal viseltetett, mint korá-

¹ L. Leon Renier, a *Mem. de l'Acad. des Inter*, t. XXVI. 1. r. sz. 269 s köv.

² Bemays ur (*Ueber die Chronik des Sulp. Ser.* Berlin 1861. p. 48 s köv.) kimutatta, hogy Sulpicius Severus II. XXX. 6—7. elbeszélését majdnem szóról szóra Tacitus *Históriájának* elveszett részéből vette át. Tacitus maga is adatait egy könyvből merítette volna, melyet a haditanács tagja: Antonius Julianus irt e czim alatt *De Judaeis.* (Minucius Felix *Cctav.* 33; Tillemont *Hist. des emp.* I. p. 588) Orosius, mint Sulpicius Severus, szintén ismerhette a *História* teljes szövegét; de e tág megjegyzésre szorítkozik: *diu deiiberavit.* . . . Azzal végzi azomban, hogy a felgyújtást Titus rendelte el: *incendit ac diruit* (VII. 9).

³ Ne feledjük el, hogy a *Zsidó háború története* (Josephus legalább ezt állítja) Titus censuráján ment keresztül s azt Agrippa jóváhagyta, hogy tehát egyszóval oly hangon volt tartva, mely Titus önszeretetének hízelt és a Flaviusok politikájának tett szolgálatot (Jós. *Vita* 63; *Contra Apioem.* I. 9.

nak római aristokratáját beszélteti Titust, mialatt a valóságban a polgári emlőn nevededett Titus nagyobb hajlamot érezhetett a keleti babonák iránt, mint a magas nemesség, mely a Flaviusokra következett¹ Három esztendő alatt a zsidók között élve, a kik nyg beszéltek előtte templomukról, mint a világ csodájáról, Josephusnak,* Agryppának, de meg inkább Berenicének hízelgő kedveskedéseit kedvtelten fogadva, igen könnyen óhajthatta fennmaradását ama szentélynek, melynek cultusát benső barátjai közül többen egészen békés színezetűnek festették le előtte. Lehetséges tehát, hogy, mint Josephus állítja, parancsokat adott ki arra nézve, hogy a kigyulladt tüzet oltsák el és hogy az előre sejtett irtózatossá zürzavarban a tűzvész ellen intézkedések is tétettek. Titus jellemében a tagadhatlan jószág mellett sok hatásadászat és képmutatás rejlett Az igazság bizonyára ott van, hogy a templom felgyújtását nem rendelte el, mint azt Tacitus állítja, hogy azt nem tiltotta meg, mint Josephus mondja, de engedte megtörténni, megőrizve a látszatot mindenben, hogy a védekezésben szabad kezet biztosítson magának minden irányban a közvélemény előtt. Bármiként legyen is, annyi bizonyos, hogy a haditanács általános rohamot rendelt el a kaputól már megfosztott templom ellen. A gyakorlott katonák, lehet, véres vállalkozást láttak ebben, de a melynek kimenetele nem lehetett kétséges.

A zsidók elébe vágta a rohamnak. Augusztus 10-én³ hajnalban heves támadásra mentek át, siker nélkül. Titus az Antónia toronyba tért nyugodni és a másnapi rohamhoz tenni meg előkészületeit. A templom kapuinál egy század maradt vissza, hogy a tűzvész tovaterjedésének útját vágja. Ekkor játszódott le amaz esemény, Josephus szerint, mely a szent épület rombadóltét idézte elő. A zsidók örült dühvel vetették magukat a tüzet ellenőriző századra, — a rómaiak vissza verik őket s rendetlen zürzavarban lépnek a templomba a futamodókkal. A rómaiak végtelenül fel voltak ingerelve; egy katona «minden előzetes parancs nélkül, mintegy természet fölötti ösztönzésnek engedve³ égő gerendát ragadott meg és egyik társával felemelve, az északi oldalon álló melléképület ablakán behajította az üszköt.⁴ A láng, a füst rögtön kicsapott Titus e pillanatban sátorában nyugodott. Sietve keresték föl, hogy a történtek-

¹ Sueton *Titui* 5; Philostrates *Apoll.* VI. 29. L. alább.

² Josephus szerencsését azon különös vonzalomnak köszönhette, melyet iránta Titus érzett. B. J. III. VIII. 8 és 9.

³ A zsidók a templom lerombolásának vezeklő napját az Ab hónap 9. napján tartják, mely körülbelül augusztusnak felel meg. Jos. B. J. VI, IV. S; Mischna *Taanith* IV. 6. (v. Dio Cassius LXVI. 7.)

⁴ L. a templom terveit és helyreállított rajzát Vogüénál *Le temple de Jér.* XV. és XVI. f.

ről értesítsék. Erre, ha Josephusnak hihetünk, valóságos küzdelem tört ki Titus és katonái között Titus szóval, integetéssel a tűz eloltására osztogatott parancsnokai, de a nagy zűrzavarban nem értették meg; még azok is, akik ismerték szándékait, úgy tettek, mintha szavait nem hallanák. A helyett, hogy elfojtották volna a tüzet, a légionáriusok még inkább szították. A támadók hullámzó tömege magával ragadta Titust s csakhamar ott találta magát a templomban. A lángok még nem bontogatták a központi épületet. Ott látta maga előtt e szentélyt, melyről Agrippa, Josephus, Berenice oly sokszor beszéltek neki csodálattal s azt még fenségesebbnek találta. Titus megkészszerelte erőfeszítéseit, kiűritette a templom belsejét, sőt testőrsége centuriójának, Liberálisnak megparancsolta, fogja el azokat, akik engedelmessé válnak. Egyszerre füst és láng csapott fel a templom kapui felől. A kiűrités zűrzavarja között egy katona tüzet vetett a templom belsejébe. A lángok körülnyaldosták a templomot, a helyzet tarthatlanná vált, Titus visszavonult.

Josephusnak ebben az elbeszélésében sok a valószínűtlenség. Nehezen hihető, hogy a római légiók annyira engedetleneknek mutatták volna magokat egy diadalmos vezér iránt Dio Cassius, ellenkezőleg, azt állítja, hogy Titusnak minden erejét megkellett feszítenie, hogy a katonákat a rémület által környezett helybe való behatolásra reá bírja, amelyről azt tartották, hogy minden profán ember, aki oda belép, hajva rogy össze. Annyi bizonyos, hogy Titus néhány év múlva nagyon örült, hogy a zsidóság között úgy beszéltek a dolgot, amint azt Josephus teszi és hogy a templom felgyújtásával katonáinak fegyelmezetlenségét okolták, illetve egy felsőbb akarat által mozgatott kéz öntudatlan tényének tudták be.¹ A zsidó háború története Vespasiánus uralmának vége felé Íratott 76-ban vagyis, midőn Titus már «az emberi nem öröme» cziméhez állott közel, a kegyelem s a jóság példányképe gyanánt óhajtott szerepelni. A megelőző években s egy más világban, mint a zsidóké kétségkívül más természetű magasztalásokba részesült A 71-iki diadalmenetben szereplő jelenet között ott volt a «templom felgyújtásának»² képe is és pedig bizonyára, mint dicsőséges tény. Ugyanez időtájt, az udvari költő Valerius Flaccus azt ajánlja Domitiának: válaszsza költői tehetségéhez a legméltóbbat s énekelje meg a judeai háborút, s úgy szerepeltesse abban bátyját, mint aki szurok fáklyákkal gyújtogat minden felé:

¹ *Daimonió hormí tini chrómenos* (Jos. B. J. VI, IV. 5.); *Del nutu* (Sulp. Sev. II. 30.) Josephus a szerencsétlenség felidézésével egyenesen a zsidókat vádolja. *Lambanousi d'ai phioges ek tón oikeión tón archón kai tón aitian.* (Jós. 1. c; V. VI, II. 9.)

² Jos. B. J. VII, V. 5.

... Solynio nigrantem pulvere fratrein,
Spargentemque faces et in omni tnrre furentem.¹

Ezalatt véres harc folyt az udvarokon és az előcsarnokokban. Irtózatos mézszárlás fejlődött ki a csonka pyramis formára épült lapos tetejű oltár körül, mely a templom előtt emelkedett; a tetején lekaszaboltaknak holttesteit legördültek a lépcsőkön s halomra zsúfolódtak fel annak alján. Patakokban folyt a vér mindenfelől; nem hallatszott egyéb, mint velőtrázó sikoltása azoknak, akiket leszúrtak s akik az eget átkozva haltak meg. Még mindig lett volna idejük arra, hogy a felső városba meneküljenek; sokan inkább felkonczoltatták magokat, nemesen halva meg templomukért; mások az égő zsarátnokba vetették magokat; voltak, akik a rómaiak kardjaiba dőltek; mások ismét önmagok ellen fordították fegyvereiket, vagy egymást kaszabolták le.² A templomtetőzet peremére menekült papok leszaggatták az ólmozott csúcsíveket s úgy dobálták le a rómaiakra; bőszen munkájoknak a lángok vetettek véget. Nagyszámú tömeg verődött össze a szentély körül egy próféta hívó szavára, aki azt állította, hogy ime ez az a pillanat, melyben Isten elbocsátja számukra az üdvnek jeleit.³ Egy karzat, ahol hatezerén szorultak össze e szerencsétlenek közül, nagyobbára nők, gyermekek mindenestől összeégett. A templomból csupán két kapu és a nők számára fentartott helynek egy része maradt meg épen. A rómaiak ott ütötték fel hadi jelvényeiket, ahol a szentély állott s e helyen végezték el szokásos cultusukat.

Megmaradt a régi Sión, a felső város, a városnak legerősebb része, még érintetlen védműveivel, ahova Gischala János, Simon, Gioras fia és a harczolók közül igen sokan, kiknek a győzteseken keresztül utat vágniok sikerült, menekültek. A bősziilteknek menhelye újabb ostromot igényelt. János és Simon a mai fellegrvár helyén épült s három, a Hyppicus, a Phasael és a Mariamna óriási tornyokkal körített Herodes palotába ütötték fel tanyájukat. A rómaiak hogy a zsidó makacsság ez utolsó menedékét bevegység, kénytelenek voltak aggeresket állítani fel a város nyugati fala ellen szemben a palotával.⁴ A négy légió tizenhatsz napig dolgozott e munkán (augusztus 20-tól szeptember 6-ig). Ez idő alatt Titus felégette a városnak azt a részét, melyet elfoglalt. Az alsó várost és Ophelt egész a Siloamig rendszeresen dúlatta fel. A polgári osztály-

¹ *Argonautica* I. 13. A Talmud az istentelen Titusnak-tulajdonítja a templom felgyújtását. Bab. Tabu. *Gittin* 5(>. a.

² Dio Cassius I,XVI. 6.

³ Jos. B. J. VI, V. 2.

⁴ Vagyis azon fal ellen, mely a mai fellegrvárból indul ki s az amién kerteket övezi. Sanley *Les. dern. jour. de Jer.* p. 409—410. s a tervrajz p. 222.

hoz tartozó zsidók közül sokan megmenekülhettek. Az alsóbb osztályhoz tartozókat hitvány áron eladatta. Ez szülte a zsidórabslolgák ama raját, mely ellepve Italiát és a Középtenger mellékét, oda a hitteljesztésnek új lángolását plántálták be. Josephns kilenczvenhétezerre teszi számukat.¹ Titus Adiabene fejedelmeinek kedvéért megkegy elmezett nekik. A főpapi öltönyöket, a drágaköveket, a táblákat, a serlegeket, a karos gyertyatartókat, a szőnyegeteket magának tartotta meg. Elrendelte, hogy gondosan megőrizték mind, mert a diadalmenetre szánta, melyen a zsidó cultus anyagi gazdagságával kívánt pompázni.

Az aggeres elkészültével a felső város falát kezdték törni a rómaiak; már az első ostrom alkalmával (szept. 7.) a fal egy részét s néhány tornyot sikerült ledönteniök. A védők, kiket az éhség, a láz, a düh halálra kinzott, úgy néztek ki, mint csontvázak. A légiók minden ellentállás nélkül vonultak be. A gyújtogatás, az öldöklés késő estig tartott. A legtöbb házban, a hová fosztogatni tértek be a katonák, nem találtak egyebet holttesteknél. A szerencsétlenek, akik megmenekülhettek, Acraban húzódtak meg, melyet a római haderő majdnem teljesen kiürített és ama tág földalatti üregekben, melyek Jerusalem alatt húzódtak el.² János és Simon³ erélye is megtört erre. Még kezükben voltak a Hippikus, a Phasael, a Mariamna torony, az ókor e legbámulatosabb katonái építészeti alkotásai. A faltörő kos tehetetlennek bizonyult volna ez óriási, s bámulatos tökélylyel rakott, vaspántokkal egymáshoz fűzött kötömegekkel szemben. Megzavarodva, erélyöket elvesztve odahagyták a bevehetlen védműveket János és Simon s a Siloam felől húzódó ellensánczolat vonalát igyekeztek áttörni. Midőn ez nem sikerült, a levezető csatornába bujt pártfeleik felkeresésére indultak.

Nyolczadikán minden ellentállás megszűnt. A katonák kifáradtak. A betegeket, akik lábra állani nem tudtak rakásra ölték. A többieket, nőket, gyermekeket a templom környéke felé terelték s a tüztől megkímélt belső udvarokba zárták.⁵ E tömeget, melyre a halál vagy a rabslolgáság várt, osztályokba sorozták; aki harczolt, azt felkonczolták. Hétszáz legszebb növésű és legjobb kinézésű fiatal

¹ Jos. B. J. VI, II. 3.

² Dio Cassius LXVI. 5; Jos. Aat. XV, XI. 7; B. J. V, III. 1; Tacit. V. 12; Catherwood. terv; Vogüé de temple de Jér. p. I. XVII.

³ A Josephus által szemökre vetett gyávaság kevés valószínűséggel bír s kétségkívül e történetírónak irántuk táplált gyűlöletére vezetendő vissza.

⁴ Jos. B. J. VI, IX. I. Az egyik torony alsó részei még ma is láthatók, s bámulatos keltenek, habár a kőóriások már összedőlten hevernek.

⁵ A terület hossza 110 méter és szélessége kilenczven méter. Nagyon kis terület oly tömegnek, minőről Josephus beszél. E tekintetben mindamellett ia szemtanú. Vita 75.

embert Titus diadalmenetére tartottak fenn. A többiek közül azokat, akik a tizenhét évet meghaladták, bilincsekbe verve Egyiptomba küldötték az erődítésekhez munkásokul, vág) pedig az amphiteátrum-beli játékokra osztották szét a provinciák között. A tizenhét éven aluliakat eladták. A foglyok kiselejtezése több napot vett igénybe, mely idő alatt, mondják a fele meghalt, egyrészők azért, mert nem adtak nekik enni, másrészők pedig azért, mert minden ételmet visszautasítottak.

A rómaiak a város felégetésével, a falak ledöntésével, a csatornák és a földalatti üregek kifürkészésével töltötték az időt, — óriási kincseket, számos lázadót találtak ott, a kit nyomban felkonczoltak s kétezernél több holttestet, a terroristák által odazárt foglyokat nem is említve. Gischala János, az éhség által kényszerítve, önkényt jelentkezett a győzők előtt, a kik fogságra vetették. Simon, Gioras fia, akinek volt miből élni, elrejtőzve maradt egész október végéig. Élelmi szerei fogytán, sajátserű gondolat fogamzott meg agyában. Fehér, térdig érő kabátban, bíbor palásttal a vállán váratlanul kijött a föld alól ott, a hol a templom állott¹ Azt hitte, hogy a rómaiak megrémülnek, feltámadást színlelhet s lehet: Messiásnak adja ki magát. A katonákat tényleg az első pillanatra meglepte a hirtelen előlépett alak; Simon nem akarta megnevezni magát, csupán a parancsnok Terentius Rufus előtt Az utóbbi vasra verette, értesítette Titust, aki Paneasban volt és a foglyot Caesareába küldte.

A templomot és a hatalmas építményeket a földig lerombolták. A templom alépítménye azomban megmaradt⁸ s ma Haram esch-s cheri f nevet visel. Titus érintetlenül hagyta a Hippicus, a Phazael és a Mariamna tornyokat, hogy az utókor láthassa, mily falak ellen kellett küzdenie. A nyugati oldalon levő falat megkímélték, hogy megvédje a 10. fretensis légió táborát, melyet őrségül rendeltek ki a romhalmazzá vált városban. Végül néhány épület maradt még meg épen a Sión hegy legtetetjén, mint különálló viskó.³ A többi mind eltűnt⁴ A 70. év szeptember havától kezdve egész 122-ig, midőn Hadrián újra felépíti a várost Aelia Capitolina név

¹ A haram-on, tényleg, sok ily földalatti üreg, nyílás látható.

² Sz. Jerom. In Zach. XVI. 2. Ez alapépítmény rendkívüli mélységét csupán az angol ásatások tárták fel. A templom alapzatai egész Juliánig voltak láthatók. H. ö. Hegesipp. Eusebnél H. E. II. XXIII. 18.

³ Epiphanes De mensuris c. 14.

⁴ Jos. B. J. VII, I. 1; Euk. XIX. 44; Epiph. De mensuris. c. 14; Lactancius *Jmt. div.* IV 23; Oros. VI. 9. Az Eusebiusnál *Demonstr. evang.* VI. 18.) és sz. Jeromosnál (In. Zach. c. XIV.) előforduló ellenkező állítások azon vágyra vezetendők vissza, hogy bizonyos jóslatok teljesedése igazoltassák. Nyilvánvaló, hogy efféle dűlás az első pillanatban a kövek szétbontására és ledöntésére szorítkozott.

alatt, Jerusalemben puszta romhalmaz,¹ melynek egyik szögletében egy éber szemmel őrködő légiónak sátrai terültek el.² Attól tartottak, hogy a tűzvész, mely a mészkövek alatt rejtődzött, minden pillanatban kicsaphat; remegtek a gondolatától, hogy ismét életre kelnek a holttestek, melyek még csontkamarájuk mélyéből is mintha karjaikat emelgették volna fel annak bizonyítására, hogy az örökkévalóság Ígéretei lakoztak velők.

¹ Később majd részletesen fogjuk előadni, mily állapotban volt Jerusalemben ez ötvenkét év alatt s mily értelemben lehet szó ez időből egy jerusalemi egyházzól.

² A latin patriarchátus mai helyén. Jos. B. J. VII. I. 1; Clermont-Ganneau *Comptes rendus de l' Akad, des inser.* 1872. p. 158. és a köv.

HUSZADIK FEJEZET.

Jerusalem elpusztításának következményei.

Titus, úgylátszik, körülbelül egy hónapig tartózkodott Jerusalemben környékén, áldozatokat mutatva be, s katonáit jutalmazva.¹ A hadizsákmányt s a foglyokat Caesareába vitték. Az előrehaladott idő nem engedte meg a fiatal hadvezérnek, hogy Rómába utazzék. A Kelet városainak látogatásával és ünnepélyek adásával töltötte el a telet Mindenüvé magával hurczolta a hadi foglyokat, hogy azután a vadállatok elé vesse, elevenen megégettesse, avagy egymással megviaskodni kényszerítse.² Paneasban október 24-ikén öcscsének Domitianus születése napján kétezerötszáznál több zsidó pusztult el a lángok s a borzasztó játékok között. Beyrutban november 17-én ugyanannyi hadifoglyot áldoztak fel Vespasián születése napjának ünnepélyein. A zsidók iránti gyűlölet általános volt a syr városokban; a borzasztó vérengzéseket mindenütt nagy örömmel fogadták. De a legborzasztóbb az egészben talán az, hogy Josephus és Agryppa nem távoztak el Titus mellől ez idő alatt s e szörnyűségeken magok is megjelentek.

Titus egyúttal bejárta egész Syriát s egészen az Eufratesig ment. Antiochiában gyűlölettől lángoltat! találta a lakosságot a zsidók ellen. Gyűjtogatással vádolták őket, mely elpusztította volna a várost. Titus megelégedett azzal, hogy megsemmisítette a bronz-táblákat, melyekre kiváltságaik voltak vésvé.³ Antiochiának ajándékozta a szárnyas cherubimokat, melyek a frigyládán állottak. A sajátyszerű tropheumot a város nyugati főkapuján helyezték el, melyet ez időtől kezdve a Cherubim ok kapujának hívtak. Közel ide egy quadrigát szentelt fel Limának azon támogatásokért, melyekben őt az ostrom alatt részesítette. Daphnaeban a zsinagóga helyén színházat emeltetett; egy felirat arra vall, hogy ezt az emléket Júdeában összeharácsolt zsákmányból építették.⁴

¹ Felirat a *Mem. de l'Acad. des inser.* t. XXVI. 1. r. p. 290.

² B. J. VI., II; III. 1; V. 1.

³ Jos. B. J. VII., III. 2—4.

⁴ Malala p. 261; v. p. 281. (Bonni kiadás).

Antiochiából Jerusalembé tért vissza Titus. Ott találta a 10. Fretensist Térén tins Rufus parancsnoksága alatt, mindig az elpusztított város üregeinek felkutatásával foglalkozva. Simonnak, Gioras fiának, váratlan megjelenése után a csatornákat, ahol már senkit sem gyanítottak, a földalatti építményeket újra kutatni kezdték; tényleg, mindennap fedeztek fel néhány szerencsétlent s újabb kincseket A pusztaság láttára, mely az ő műve volt, Titus, mondják, nem tudta visszafojtani megindulását Az őt környező zsidók mindinkább befolyásukba kerítették; a keleti császárság káprázata, melyet ott csillogtattak Néro és Vespasián szemei előtt, újra kísértetni kezdett körülötte annyira, hogy Rómában gy anút keltett.¹ Agryppa, Berenice, Josephus, Tiberius Alexander nagyobb kegyben állottak, mint valaha és sokan új Cleopatrát láttak Berenicében. A lázadás leveretésének alig másodnapján ingerültséget támasztott az, hogy e fajta emberek állanak a tisztelet s a hatalom polczán.² Ami Titust illeti, mindinkább megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy gondviselészerű küldetést töltött be; egész élvezettel hallgatta a jövendölések idézését, melyekben, mint neki mondták, róla volt szó. Josephus³ azt állítja, hogy' győzelmét Istenre vezette vissza és elismerte, hogy egy természetfeletti kegyelem nyugodott fölötte. Meglepő, hogy Philostratos¹ százötven év múlva teljesen elfogadja ezt az adatot, s azt ürügyül használja fel arra, hogy egy apocryph levelezést szerepeltessen Titus és az ő Apollioniusa között. Állítása szerint Titus visszautasította volna a felajánlott koronát azt állítva, hogy nem ő volt az, aki elfoglalta Jerusalemet, s ő azt cselekedte csupán, amit egy haragvó Istentől nyert küldetése reá ruházott. Az, hogy Philostratos ösmerte volna Josephus sorait, egyáltalán fel nem tételezhető. Ő a Titus szerénységéről szóló s elcsépeltté vált legendából merített

Titus 71. május vagy június havában tért vissza Rómába. A diadalmenetre, mely minden eddigit felülmúlt, nagy súlyt fektetett. Vespasiánnak egyszerűsége, komolysága, kissé közönséges modora nem volt alkalmas arra, hogy dicsfényvel vegye őt körül egy oly nép szemében, mely szokva volt ahhoz, hogy fejedelmeitől mindekelőtt pazar bőkezűséget, nagyzást követeljen. Titus úgy véleke-

¹ Sueton, *Titus* 5.

² Juvenal sat. 1, 128—130. Tiberius Alexanderre vonatkozó részlet.

³ B. J. VI., IX. 1. E helyütt Josephusnak egy rendszeres hátsó gondolatát tehetjük fel. (L. fent.) Miudamellert, minthogy mint mondják, Titus néhány év múlva az efféle részleteket (Jós. *Vita* (>5.) jóváhagyta, ebből az következtethető, hogy azok némileg az ő természetének és gondolkodásának feleltek meg. És ha még e jóváhagyásban kételkedünk is, annyi bizonyos, hogy Josephus így írva, csak udvarolni akart.

⁴ *Apollia. élete* VI. 29.

dett, hogy egy ünnepélyes bevonulás kitűnő hatást tenne és aggatyjának e tekintetben tanúsított vonakodását lekiizdenie sikerült. Az ünnepélynél e korszaknak diszitő művészei minden ügyességeket kimerítették; sajátos színezettel ruházta fel az egészet az, hogy a rendezésnél a helyi festésre és a történeti hűségre törekedtek.¹ A római vallásnak egyszerű rítusait is szerepeltették, szembe állítva azokat a legyőzött vallással. Az ünnepély kezdetén Vespasián, mint pontifex szerepelt, tógába burkoltan végezte ünnepi imáit, titánná Titus cselekedte meg ugyanazt. A felvonulás valóságos csodaszámba ment; a világnak minden különlegessége, ritkasága, a keleti művészet pompás termékei a görög-római művészet remekeivel együtt szerepeltek benne; ugylátszik a császárság felett összetornyosult óriási veszély másodnapján nagy súlyt fektettek arra, hogy gazdag pompáját csillogó fényben mutassák be. A három, négy emeletre felnyúló forgó állványok általános bámulatot keltettek; a háborúnak összes epizódja látható volt rajtuk; a jeleneteknek összes sorozata Bar-Gioras sajátos feltűnésének és elfogatásának ábrázolásával végződött. A hadifoglyoknak sápadt arcát és révedező tekintetét ellensúlyozta a csillogó ruha, melybe öltöztették őket. Ott lépdelt közöttük Bar-Gioras nagy pompában a halál elé. Erre a templomi felszerelvények következtek, az arany tábla, a hét ágú aranykaros gyertyatartó, a szentek szentélyének bíbor kárpitjai és a trophaeumok végén a fogoly, a legyőzött, a főbűnös, a Thora. A menetet a triumphatores zárták be. Vespasián és Titus két külön kocsin.² Titus csakúgy sugárzott az örömtől. — Vespasiánus azonban, aki az egész pompában nem látott egyebet egy az államügyekre elvesztett napnál, unta magát, egy cseppet sem igyekezett eltitkolni arcán a munkával elhalmozott ember türelmetlenségét — több ízben fejezte ki boszankodását a fölött, hogy a menet nem halad elég gyorsan s ezt dörmögte magába: «Jól van ez így! . . . Úgy kell nekem, megérdemeltem! . . . Hogy lehettem már ily ügyetlen!.. Az én koromban!» Domitián gazdag díszben ott ficzánkolt egy pompás lovon atyja és bátyja körül.

Így vonultak fel a sacra vián a Jupiter Capitolinus templomáig, ahol a diadalmenet rendszerint véget ért. A clivus capitolinus tövénél a menet egy pillanatra megállapodott, hogy az ünnepély komor részének lezajlását, az ellenség vezéreinek kivégeztetését bevárja. Ezt a gyűlöletes szokást pontról-pontra betartották Bar-Giorast

¹ Jos. B. J. VII., V. 3—7.

² Josephus, aki látta a menetet, határozottan így nyilatkozik. Zonaras (XI. 17) egy kocsin vezeti be mindakettőt, de ő is bizonyos tartózkodással mondja ezt.

³ Sueton *Yesp.* 12.

kiszakítva a foglyok csoportjából nyakába vetett kötéllel, durva szidalmak között a tarpéji sziklára hurczolták, s ott kivégezték. Midőn felhangzott a kiáltás, hogy Rómának ellensége nincs többé, határtalan üdvrivalgás reszkettette meg a levegőt; az áldozatok megkezdődtek. A szokásos imák elvégzése után a fejedelmek a Palatinra vonultak vissza; a napnak többi része öröm és ünnepélyek között zajlott le.

A Thórát és a szentély kárpitjait a császári palotába vitték; az arany holmit s különösen a kenyér táblákat és a karos gyertyatartót egy pompás épületbe helyezték el, melyet Vespasián emeltetett a Palatínussal szemben, a via sacra másik oldalán; a Béke templomának volt szentelve s némileg a Flaviusok museumául szolgált¹ Egy pentelikoni márványból emelt diadal iv, mely még ma is megvan, őrizte meg emlékét e rendkívüli pompának és a menetben szerepelt főbb tárgyak képét² Az atya és a fiú felvették az «imperatores» czimet; de nem fogadták el a judaicus³ jelzöt és pedig vagy azért, mert a Judaei névhez valami gyűlöletes és nevetséges tapadt;¹ vág}' pedig azért, hogy jelezzék, miként a judeai háború nem volt idegen nép ellen viselt háború, hanem levert rab-szolgák által támasztott egyszerű lázadás; vagy bizonyos titkos gondolatból, hasonlóból ahhoz, melynek túlzó kifejezését Josephusnál és Philostratesnél találjuk meg. Érmek, melyeken a bilincsre vert Judeának egy pálmafa alatt könnyező alakja volt látható e felirattal: IVDAEA CAPTA, IVDAEA DEVICTA, őrizték meg emlékét a Flavius dynastia legfőbb hőstettének. Domitianus alatt is vertek még ilyen érmeket⁵

A győzelem valóban teljes volt. Hadvezér ami fajunkból, ami vérünkben, egy' velünk egy ivásu ember,³ oly légiók élén, melyeknek lajstromaikban, ha azokat olvashatnék, nem egyre bukkanhatnánk őseink közül, zuszta össze a semitizmus védvárát, verte meg a theocriatiát, a civilizációnak e borzasztó ellenségét, oly hatalmas vereséggel, melyhez hasonló még nem érte. A római jognak, illetve helyesebben az észszerű, minden részében bölcsészeti alkotási! jognak, mely nem ismer semmi kinyilatkoztatást, volt ez győzelme a mennyei kinyilatkoztatás terméke, a zsidó Thora fölött E jog, mely-

¹ A 75-ben felszentelt templom Cotnmodus alatt teljesen leégett. Nem sok alapja van tehát anrtak, amit arra nézve Procopus mond. (*De bello vond.* II. 9.)

² Csupán Domitianus alatt fejezték be. L. a feliratot Orellinél 758. sz.

³ Dio Cassius LXVI. 7.

⁴ L. Cicero gúnyolódását a *Hierosolymarius* fölött (ad Att. II. IX.)

⁵ Madden, *Jewisch coinage* p. 183--197.

⁶ A Flaviusok Gallia cisalpinából származnak. Titus és Vespasián arczképei oly vonásokat mutatnak fel, melyekhez leginkább vagyunk hozzászokva.

nek gyökerei részben görögök, de amelyben a latinok gyakorlati szelleme oly jelentékeny részt szorított magának, volt ama kiváló ajándék, melylyel Róma a legyőzöiteket viszonzásul függetlenségért megajándékozta. Rómának minden győzelme az észnek terjedése, Róma a zsidókénál számtalan tekintetben jobb elvvel ajándékozta meg a világot: a világi államot értem, mely a társadalomnak tisztán czivilis felfogásán nyugszik. Minden hazafias mozgalom tiszteletreméltó; csak hogy a zeloták nem voltak pusztán hazafiak; hanem egy türhetlen zsarnokság fanaticusai, orgyilkosai. Amit ők akartak, az a vértörvényének fentartása volt, mely eltűri, hogy a vallástalanok megköveztessenek. Amit ők visszavetettek, a közönséges, laikus, liberális jog volt, mely az egyének hitével nem törődik. A római jogból a lelkiismereti szabadságnak kellett kifejlődnie, mialatt az a judaismusból sohasem lépett volna ki. A judaismusból mi sem bontakozhatott ki, csupán a zsinagóga vagy az egyház, az erkölcsbirálat, a köteles erkölcs, a zárda, olyan világ, minő az V. századé volt, melyben az emberiség elvesztette volna minden élet erejét, ha azt a barbárok föl nem támasztják. A katonák uralma tényleg többet ér, mint a papi világi uralom; mert a harcz embere nem feszélyezi a szellemet; uralma megtűri békén a szabadgondolkozást, mialatt a pap alattvalóitól a lehetetlent követeli vagyis a hívést bizonyos dolgokban s azt, hogy azokat mindenki mindig igazakul elismerni köteles.

Rómának győzelme tehát bizonyos tekintetben legitim. Jerusalelem lehetlenné vált; ha önmagára marad, a zsidók rombolták volna le. Titusnak győzelmét azomban egy bizonyos úr meddővé tette. Ami nyugati fajunk ugyanis minden felsőbbsege mellett is mindig számalmas meddőséget mutatott a vallás terén. A római vagy a gall vallásból az egyházhoz hasonló valamit kifejleszteni, a lehetlenséggel volt határos. Már pedig minden előny, melyet valamely vallás fölött nyerünk, haszontalan, ha annak helyébe egy másikat nem teszünk legalább is oly mértékben, hogy' az a szív szükségleteit továbbra is kielégítse. Jerusalemből fog állani leveretéseért, diadalt fog aratni Róma fölött a keresztyénség által, Perzsia fölött az islam által; lefogja rombolni az antik hazát s a jobb lelkeknel a szív varázsává leend. Az ő Thorájának legveszedelmesebb irányzata, ez az egyaránt erkölcsi és polgári törvény, mely a katonai és a politikai kérdések fölő a socialis kérdéseket helyezi, válik majd uralkodóvá az egyházban. A hitközség által ellenőrzött, fegyelmezett egyén az egész közép kor alatt remegve fogja hallgatni a prédikációt, reszketni fog az exkommunicatio előtt; és ez igazi visszaesés leend a pogány társadalomnak erkölcsi közönye után, tiltakozás az ellen, hogy a római intézmények képtelenek az egyén meg-

javítására. Bizonyára kárhozatos elv: kényszerjoggal ruházni fel a vallási testületeket tagjaik fölött; legvégzetesebb tévedés azt hinni, hogy van vallás, mely kizárólag jó, mert minden emberre nézve csak az a vallás lehet jó, mely azt szelíddé, igazságossá, alázatossá és jó akaróvá teszi. Az emberiséget kormányozni azomban nagyon nehéz; az eszmény nagyon magasban van; a föld nagyon alacsonyan; hacsak a bölcsészi magányt nem keresi fel az ember, esztelenséggel, dőreséggel és szenvedélylyel találkozik lépten nyomon. Az ókor tanult embereinek nem sikerült tekintélyre szert tenniük csupán csalárd eszközök segítségével, melyek az anyagi erő hiányában képzeleti hatalommal ruházták fel őket. Hol lenne a civilisatio, ha századokon keresztül nem hitték volna, hogy a brahman villámlást tud kelteni tekintetével, ha a barbárok nem lettek volna meggyőződve toursi szent Márton rettenetes bosszúállásairól? Az embernek szüksége van erkölcsi pedagógiára, és a család, az állam részéről kiinduló gondossággal meg nem elégszik.

A siker fölött érzett mámorban alig jutott eszökbe a rómaiaknak, hogy a zsidó felkelés még élt a holt tenger medenczében. Három várkastély Herodium¹ Machro* és Masada³ még mindig a zsidók kezében volt Vaknak kellett lenni annak, aki Jerusalemtól elfoglalása után még némi reményt táplált volna szívében. A lázadók oly heves kitartással védelmezték magokat, mintha csak a harcz kezdetén állottak volna. Herodium csupán egy megerősített palota volt; Lucilius Bassusnak nem kellett nagyon megerőltetnie magát, hogy bevegye. Machero már több nehézséget okozott; a kegyetlenségek, a mézszárlások, a zsidók csapatonként! eladásai ismétlődtek. Masada a leghősiesebb ellentállást fejtette ki, melyhez hasonlót a hadi történelem nem igen mutathat fel. Eleazár, Jaire fia, Gauloniti Judás unokája parancsnokolt falai között a lázadás kezdete óta s nienhelyet nyitott benne a zeloták és az orgyilkosok számára. Masada egy óriási szikla fensíkján emelkedik közel ötszáz méter magasságban a holt tenger partján. Hogy e helynek urává lehessen, valódi csudákat kellett művelnie Fulvius Silvának. A zsidók kétségbeesése nem ismert határt, midőn azt látták, hogy e bevehetetlennek hitt menhelyt sem tarthatják tovább. Eleazárnak ösztönzésére egymást konczolták fel és tüzet vetettek rakásba halmozott vagyonukra. Kilencszázhatvan ember veszett el így. A tragikus esemény 72. apr. 15-én történt.

Judea ez események következtében fenekestül felfordult Ves-

¹ Sauley *Voy. en terré salaié* I. p. 168. s köv.; Guérin *Descr. de la Pál* III. p. 122.

² Parent *Machaerous* (Paris 1868.); jegyzetek.

³ Sauley *Ÿop. atilour de la mer Morte* I. p. 199; k. XI, XII. és XIII. f.; G. Rey. *K»l. daus le Harraa* p. 28S. és köv.; XXV. és XXVI. f.

pasián áruba bocsátotta a halál és a fogság által uraiktól megfosztott földeket¹ Ugylátszik, szóba hozták előtte — amit később Hadrián valósított meg, hogy építéssé fel Jerusalemet egy más név alatt és egy coloniával népesítse be. A tervet nem fogadta el s az egész országot a császár saját domaniumához csatolta.² Csupán csak nyolczsáz veteránnak adta át Emmaust Jerusalem mellett,¹ s ott egy kicsiny coloniát telepített le, melynek nyoma mai napig fennmaradt a kedves Kulonia falu nevében. Különadót (Fiscus) vetett ki a zsidókra. Az egész birodalomban két drachmát, amennyit a jerusalemi templomnak fizettek, ugyanannyit⁴ kellett fizetniök évenként a Capitoliumnak. A rómaiakkal szövetkezett zsidók, Josephus, Agrippa, Berenice, Tiberius Alexander Rómában telepedtek le, ahol tekintélyes szerepet játszottak tovább is, majd pillanatnyi kegyet eszközölve ki a judaismus számára az udvarnál, majd üldözőbe vétetve a rajongó hívők gyűlölete által, majd különféle reményeket táplálva különösen, midőn nem sok hiányzott ahhoz, hogy Berenicét Titus feleségül vegye, s ezzel kezében tartsa a mindenség skeptrumát

Pusztasággá változva, nyugton maradt Judea; de az óriási rázkódtatás, melynek színhelye volt, ismételt lökéseként támasztott a szomszéd országokban. A judaismus forrongása eltartott egészen 70 végéig. A mészárlásból kimenekült zéloták az ostromnál szerepelt önkénytesek, Jerusalemnek összes örültjei ellepték Egyiptomot és Cyrenaicát. E gazdag, konservatív s a palestinai fanatismust nemismerő községek érezték a veszélyt, melyet az eszeveszettek zúdíthatnak volna reájok. Összeállottak tehát, hogy utjokat vágják s kiszolgáltassák őket a rómaiaknak. Sokan egész felső Egyiptomig mentek, ahol vadállatokként konzolták fel őket.⁵ Cyrenaeben egy sicarius, Jonathan, különben takács, prófétának csapott fel és mint minden ál-messiás, két ezer ebionimot vagyis szegényt beszélt reá, hogy kövessék a pusztába, hol csodákat és megdöbbenő jelenéseket helyezett számokra kilátásba.⁶ A zsidók értelmes része bevádolta őt Catullusnál, az ország kormányzójánál; de Jonathán erre feladásokkal felelt, melyek végtelen sok bajt vontak magok után. Cyrenének

¹Jos. B. J. VII., VI. 6.

² *Idian autó tén chóran phyllallón* (1. c) Ez kissé ellentmond a *kelevön páson gőn apodosthai-nak. Phyllattón* kétségkívül vételarra alkalmazandó. Az *idian* értelmére vonatkozólag h. ö. *Corp, inser. graec.* 3751. sz.; Mommsen *Inscr. regni Neap.* 4636; Henzen 6926 sz.; Strabo XVII. I. 12.

³ L. fent.

⁴ Jos. B. J. VII., VI. 6; Dio Cassius LXVI. 7; Sueton *Domitian* 12; Apian *Syr.* 50; Origines *Epist. ad Afric.* V. I. p. 28. kiad. Rue; Martial VII. LIV; Nerva híres érme. Madden sz. 199.

⁵ Jos. B. J. VII. 1; Euseb. *Chron.* ad. ann. 73. ⁴

⁶ Jos. B. J. VII. XI. 1. .

zsidó telepe, egyike a legvirágzóbbnak a világon¹ majdem teljesen kiirtatták; vagyonát elkobozták a császár nevében. Catullus felől, aki nagy kegyetlenséggel lépett fel, elitélőleg nyilatkozott Vespasián; irtózatos látoinányoktól gyötörtél! halt meg, melyek bizonyos föltevésük révén a «Catullus kísértete»² című *fantasticus* színdarab szövegéhez nyújthattak anyagot.

Hihetetlen! E hosszú és irtózatos agóniát nem követte közvetlenül a halál. Traján, Hadrián alatt újra életre kel a judaizmus és véres küzdelmeket vív; de a koczka el volt visszavonhatlanul vetve; a zelóta végleg leveretett A Jézus által nyomjelezett ut, melyet a jerusalemi egyház Perába menekült fejei ösztönszerűleg megértettek, lett végleg igazi útja Israelnek. A zsidó királyság gyűlöletes, durva, kegyetlen volt; az Asmón királyok kora, melyben függetlenek válnak, a legszomorubb korszak. És váljon bánkódniok kellett-e a herodianismus, a sadduceismus, a nagyság nélküli principatusnak e szövetsége miatt, melyet az a papsággal kötött? Bizonyára nem; nem ebben feküdt rendeltetése «Isten népének». Vaknak kellett lenniök, hogy be nem látták, miként az «Istennek Israelje által követett eszményi intézmények nem tűrik el a nemzeti függetlenséget E minden haderő előállítására képtelen intézmények csupán egy nagy birodalom hűbéri kötelékében állhattak fenn, mely sok szabadságot enged az ő raiahjainak, nem követel tőlük politikát, sem katonai szolgálatot. Az achemenidák uralnia teljesen megfelelt a zsidó élet követelményeinek; később a kalifatus, az ottoman uralom szintén kifogja elégíteni őket s annak kebelében virágzó, szabad, községek keletkeznek majd, a minök az arméneknek, a párhoknak, a görögöknek, e hazátlan nemzeteknek községei, s ahol a diplomacziái és a katonai autonómiát a testületi és az egyházi autonómia helyettesíti.

A római uralom nem volt annyira hajlékony, hogy az általa bekebelezett efféle községek igényeit felkarolni tudta volna. A négy uralom között ez volt a zsidók szerint a legkeményebb, a legrosszabb.³ Miként Antiochus Epiphanes, a római uralom is leterelte a zsidó népet igazi hivatásától, midőn oda sodorta azt, hogy' reakcióból királysággá, külön államra alakuljon. Ez az irány egyáltalán nem volt azoknak az irány, akik a faj geniusát képviselték. Bizonyos tekintetben ez utóbbiak magasabban állanak a rómaiaknál. A zsidó nemzeti eszme mindinkább háttérbe szorult, az eszeveszetteknek és a dühöngőknek vált eszméjévé, mely ellen a jámbor férfiak minden

¹ Strabo, idézve Joseph, által *Ant* XIV. VII. 2.

² Juvenal *Sat.* VIII. V. 186.

³ Baruch *Apocalypse* Cerianinál, *Mantua. sacra el prof* I. p. 82. és V.

aggodalom nélkül fordultak oltalomért a győzőkhöz. Az igazi zsidó, aki a Thórát vallja, akinek zsinórmértéke és élete a szent könyvek, ép úgy, mint a keresztyén, elmerülve az ő Isten országába vetett reménykedésébe, hová tovább lemondott minden földi nemzetségről. Gaulonita Judás elvei, melyek a nagy forradalmat lelkesítették, ezek az anarchicus elvek, melyek szerint «úr»-nak egyedül az Isten lévén mondható, ember nem élhet e czimmel,¹ a Cromwel independenseihez hasonló rajongó bandákat teremthettek elő; de valami tartósat alkotni képtelenek voltak. A láz kitörések mély erőfeszítésre vallottak, mely ott dült Israel kebelében és amely, amidőn vért izzasztatott vele az emberiségért, szükségszerűleg oda vezetett, hogy irtózatossá vonaglások között vesszen el.

A népeknek tényleg akként kellene berendezkedniök, hogy vagy a hosszú, nyugalmas, homályban maradó helyzetét válasszák annak, aki önmagának él, vagy zavaros és viharos pályafutását annak, aki az emberiségnek élt. Nemzet, melynek kebelében társadalmi és vallási problémák özöne zajlik, mint nemzet majdnem mindig gyöngye. Minden ország, mely Isten országáról álmodozik, mely általános' eszméért él, mely egyetemes érdeket szolgál, már ez * által feláldozza saját külön rendeltetését, gyöngíti és lerontja szereplését, mint földi haza. Úgy volt ez Judeával, Görögországgal, Italiával; s talán úgy leend Franciaországgal is. Sohasem hordja senkisének magában a tüzet büntetlenül. Jerusalemben, a középszerű polgári elem városa, a végtelenségig folytathatta volna középszerű történetét. De mert azon kiváló tisztesség érte, hogy falai között ringott a keresztyénségnek bölcsője, ezért kellett áldozatul esnie a Gischala Jánosoknak a Bar-Giorasoknak, akik látszólag ostorai hónoknak, de a valóságban eszközei apotheosisának. Ezek a zelóták, akikkel Josephus, mint rablókkal és orgyilkosokkal bánik, igen ügyetlen politikusok, rossz katonák; de hősileg vesztettek el egy hazát, melyet megmenteni nem lehetett. Elvesztették az anyagi várost, de megnyitották uralmát a szellemi Jerusalemben, mely örömtelenségében jóval dicsőségesebb, mint aminő Heródes és Salamon korában volt.

Mit akartak, tényleg, ezek a conservatívek, ezek a sadduceusok? Valami kicsinyest akartak: folytatását a papi városnak, minő Emesa, Tyana vagy Comana volt Bizonyára, nem tévedtek, midőn azt állították, hogy a rajongók zendülései elveszejtik a nemzetet. A forradalom és a messianismus rontották le a zsidó nép nemzeti fennállását; de a forradalom és a messianismus nagyon is hivatásában állott e népnek, ez által vette ki az a művelődés munkájában részét. Mi sem tévedünk, midőn azt mondjuk Franciaországnak: Hagyj fel a forradalommal,

¹ Jos. B. J. VII, VIII. 6; X. 1.

vagy el vagy veszve;» de ha a jövendőt azon eszmék egyike tartja kezében, melyek titkon csírázódnak ki a népnek kebelében, ez esetben bizonyára megkapja majd a revancheot Franciaország azért, ami 1870-ben és 1871-ben gyengeségét és nyomorúságát okozta. Ha csak az igazságtól erőszakosan elcsavart adatokkal nem állanak elő, (minden lehető e nemben) ami Bar-Giorasaink, ami Gischala Jánosaink sohasem leendnek nagy polgárok; de megfogják becsülni őket és úgy lehet, reá jönnek, hogy a végzet titkaiba jobban voltak beavatva, mint a komolyan gondolkodó emberek.

Miként alakul át a szent városától és templomától megfosztott judaismus? Miként lép ki a talmudismus abból a helyzetből, melyet az események izraelitává avatták? Erre felel majd ötödik könyvünk. A judaismus, a keresztyénség kiválása után bizonyos értelemben nem bírt létjogosultsággal. E pillanattól kezdve az élet szelleme tova szállt Jersalemből. Izrael mindenét odaadta ennek a gyermekének, melyet fájdalom között szült s ereje teljesen kimerült. Az élő him, akik az oltár körül azt mormogták: «Menjünk innen! menjünk innét:» igazat mondtak^A nagy alkotásoknak törvénye már, hogy a teremTcsakliámaf eTlial, léterejét másra ruhazza át, s az életnek abba, aki annak folytatására van hivatva, történt teljes beojtása után a kezdeményező olyan, mint az elfáradt ág, mint a kimerült lény. A természetnek e törvénye mindamellet ritkán valósul meg rögtön. A növény, mely már kihajtotta virágát, még ezért nem akar meghalni. A világ tele van az efféle vándorló csontvázakkal, melyek túlélnek a fejökre kimondott Ítéletet A judaismus is közéjük tartozik. A történet nem mutat fel sajtászerűbb látványt e nép megtartásánál, mely itt él kísértetként közöttünk, e népnél, mely közel ezer esztendeje, elvesztette cselekvés iránti érzékét, nem írt egyetlen olvasható sort; nem hagyott reánk egyetlen elfogatható tant. Csodálható-e, hogy amidőn századokon keresztül élt így az emberiség éltető szabad légkörén kívül, egy üregben, ha szabad e kifejezést használnom, s sajátos örültségben — abból azután sápadtan, elsorvadva, elvakítva a fénytől lép elő?

A mi azon következményeket illeti, melyek Jerusalemből a keresztyénségre háramoltak, ezek oly nyilvánvalók, hogy azokat már most megjelölhetjük. Futólag már több ízben utaltunk reájok.¹

Jerusalemből elpusztítása és a templomnak lerombolása a keresztyénségre nézve megbecsülhetlen szerencse volt Ha a Tacitus által Titus szájába adott érvelés tényleg úgy mondatott el,² a győz-

¹ L. AW *apostol* p. 495—496.

² L. fent

tes vezér azt hitte, hogy a templomnak lerombolása elfogja sodorni a keresztyénséget ép úgy, mint a judaismust. Alaposabban sohasem tévedett még senki. A rómaiak azt képzelték, hogy kitépve a gyökeret, kitépik egyúttal a hajtást is; csakhogy a hajtás már cserjévé fejlődött, mely saját erejéből élt. Ha a templom túléli, a keresztyénség bizonyára meg lett volna állítva fejlődésében. A túlélő templom továbbra is központja maradt volna az összes zsidó tevékenységnek. Sohasem szűntek volna meg benne mást látni, mint a világ legszentebb helyét,¹ oda zarándokoltak, oda vitték volna adományait. A szent csarnokok körül tömörülő jerusalemi egyház elsőbbségénél fogva tovább fogadta volna az egész földnek hódolatát, üldözte volna Pál egyházának keresztyénéit, követelte volna, hogy aki a Jézus tanítványa czimre tart jogot, előbb körülmetélkedjék és a mózesi törvény szerint éljen. Minden termékeny hittérítés ellett volna fojtva; a hitküldérektől a jerusalemi egyház iránti engedelmességet fogadó leveleket követeltek volna.² Megtáinadhatlan tekintéllyel bíró központ, olyan cardinálisok collegi urnából alakult partiarkhátus, egy Jakabféle tiszta zsidóval élén, aki a Jézus családjához tartozott, honosait volna meg³ s megmérhetlen veszedelembé sodorta volna a bölcső korát élő egyházat. Midőn azt látjuk, hogy Pál apostol annyi gonosz kellemtelenség után is mindig hű maradt a jerusalemi egyházhoz, nyomban érthetővé lesz előttünk az: mennyi nehézséget vetett volna felszínre a szakítás a szent emberekkel. A szakadást úgy tekintették volna, mint szörnyűséget, mely a keresztyénségből való kilépéssel egyértelmű. A judaismustól külön válni lehetetlen lett volna; már pedig ezen különválás volt elengedhetlen feltétele az új vallás létesítésének, miként a köldök zsinór elmetszése feltétele az új lény életre keltének. Az anya megölte volna gyermekét. Ellenben a templom elpusztultan állva már, a keresztyének nem gondoltak reá többé; sőt azt nemsokára profán helynek fogják tartani;⁴ Jézus lesz mindenük.

¹ I., fent.

² L. *Pál apostol* 1. és főleg az ál Kelemen-féle homiliák élén a leveleket.

³ Hasonló történet napjainkban, a judaisnius kebelében s úgy látszik komoly jelentőségűvé fejlődik. A jerusalemi zsidók mind *hakamim* vagyis tudósoknak egyedüli foglalkozása a törvény fölötti elmélkedés. Mint ilyeneknek joguk van alamizsnára és úgy tekintik magokat, mintha őket a világ zsidósága eltartani lenne köteles. Alamizsnáik bejárják egész Keletet, sőt még Európának gazdag izraelitái is kötelességöknek tartják őket segíteni. I., *Pál ap.* 94, 421 s köv. Másfelől a jerusalemi főrabbi határozatai általános elismerésre tartanak igényt, mialatt máskülömben az egyháztudósok egyenlők egymással, vagy legalább hitelök egyéniségök súlyától függ. Lehet, hogy ez a jövőben a judaisnius számára doctrinális központtá fejlődik ki Jerusalemben.

⁴ «Ecclesia Dei jam per totum orbem uberrime germinante, hoc (templum) tamquam effectum ac vacuum nullique usui bona commodum arbitrio Dei auferendum fuit» Orosus VII. 9,

A Jerusalemi egyház ezzel szintén a második helyre szorult. Reformálni fogja magát azon elem körül, mely erejét képezte, a desposyni, Jézus családjának tagjai: Clopas fiai körül; de többé nem uralkodik. Mihelyt a gyűlölség és az elzárkózásnak e központja rombadőlt, a Jézus egyházában alakult ellentétes pártok könnyen fognak közeledni egymáshoz. Péter és Pál kibékülnek hivatalosan s a keletkező félben levő keresztyénségnek rettenetes kettőssége halálos seb lenni megszűnik. Batanea és a Hauran belsejében ott feledett kicsiny körből, mely a Jézus rokonai Jakab, a Klopasok közé csoportosult, ebionita secta lesz és jelentéktelenségében és terméketlenségében lassan kihal.

A helyzet sok tekintetben a catholicismus helyzetéhez hasonlít napjainkban. Egyetlen vallási testületnél sem találunk több benső ható erőt, több törekvést arra, hogy kivesse kebeléből az eredeti alkotásokat, mint a catholicismusnál hatvan év óta. De minden erőfeszítése hajótörést szenvedett egy oknál fogva s ez ok a római udvar absolut uralma. A római udvar üzte ki az egyházból Lamennaist, Hennest, Döllingert, Páter Hyacintot, az összes apologistákat, akik védelmében némi sikert arattak. A római udvir vágta el a szabadelvű katolikusok előtt Syllabusa és zsinata által a jövőt. Mikor fog ez a szomorú helyzet megváltozni? Majd ha Róma nem lesz többé pontificális város, majd ha a veszedelmes olygarchia, mely ma uralkodik a catholicismus fölött, létezni megszűnt Rómának elfoglalását Itália királya által egy napon a catholicismus történetében valószínűleg ép oly szerencsés eseményül fogják betudni, mint Jerusalelem elpusztítását a keresztyénség történetében. A katolikusok majdnem mindnyájan nyöszörgő sóhajokban törtek ki miatta, ép úgy, mint a 70. évben élt zsidókeresztyének komor szerencsétlenségnek tekintették a templom lerombolását. De a következmény megfogja mutatni, hogy e nézetnek alapja nincs. Úszszék bár könnyek árájában a pápai Róma elvesztése miatt, ez az esemény óriási előnyöket fog biztosítani a catholicismusnak. Az anyagiás egyhangúságot, a halált, a vizsgálat, a mozgalom, az élet és az igazság fogja felváltani.

FÜGGELÉK

**MUNKÁVAL KAPCSOLATOS ÖNÁLLÓ
ÉRTEKEZÉS**

Szt. Péternek Rómába jöveteléről és szt. Jánosnak ephesusi tartózkodásáról.

Köztudomású, hogy a II. század végétől kezdve általános hitként volt elterjedve a keresztyén egyházak között, miként Péter apostol Rómában szenvedett vértanuságot és hogy János apostol Ephesusban lakott s ott igen magas kort ért. A protestáns theológusok a XVI. századtól kezdve, élénken tiltakoznak Sz. Péternek római útja ellen.’ Ami Jánosnak ephesusai tartózkodását illeti, ez ellen csupán napjainkban léptek fel olyanok, akik azt tagadják.

Az ok, amely miatt a protestánsok annyi kitartással küzdenek azon tagadásuk mellett, hogy Péter nem járt Rómában, könnyen érthető. Az egész közép kor alatt a papság túlzott igényeinek alapját Péternek Rómába jövele képezte. Ez igények három tételben foglalhatók össze, melyek hitczikely számba mentek: 1. Jézus maga ruházta fel Pétert az elsőbbséggel egyháza fölött; 2. ez elsőbbség átment Péter utódaira; 3. Péternek utódai Róma püspökei. Péter miután Jerusalemben, utóbb Antiochiában székelt végleges tartózkodását Rómába helyezte át. Megdönteni ez utóbbi tény, annyit tett tehát, mint fenekestül felforgatni a római theologia épületét. A kérdéshez sok alaposággal szólották; reá mutattak, hogy a római hagyományt nem támogatják hitéletérdemlő közvetlen bizonyítékok, de könnyedén bántak el a közvetett bizonyítékokkal; főleg a I. Petri V. 13. vers tartalma folytán tévedtek egész hamis útra. Hogy *a Babylon*, melyet a vers említ, tényleg az Euphrates partján fekvő Babylon lenne, ez az állítás tarthatlan, először azért, mert ez időtájt, «Babyloni a keresztyén titokzatos irányban, mindig Rómát jelent, másodszer pedig azért, mert a keresztyénség az I. században alig lépte túl a római birodalom határát és nem igen terjedt el a párthusok között

¹ Az első irat e tárgyban 1S20-ből való. Luther nem helyeselte. A kérdést Flacius Illyricus, Saumaise tárgyalták alaposan a protestáns iskolában.

Reánk nézve a kérdés jóval csekélyebb jelentőséggel bír, mint az az első protestánsokra nézve¹ bírt és pártatlan megoldása jóval könnyebb. Mi egyáltalán nem hisszük, hogy Jézusnak szándékában állott volna egyházfőt rendelni ki egyháza számára, sem pedig, hogy ez elsőbbséget egy határozott város püspöki örökléséhez kötni akarta volna. A püspökség gondolata elsősorban nem is fogamzott meg Jézusban, más felől, ha létezett a világon város, melyet névszerint ismert Jézus s amelyhez egyháza fejeinek sorozatát kötni nem akarta, ez bizonyára Róma volt Valószínűleg iszonyat fogta volna el őt, ha valaki azt mondja neki, hogy a kárhozatnak e városa, Isten népének e halálos ellensége s átáni hatalmát fogja hánytorgatni egy napon azon célból, hogy a maga számára követelje a Fiú által alapított hatalom címének örökjogát Volt-e Péter Rómában, vagy nem volt, ez reánk nézve semmi erkölcsi vagy politikai következménnyel nem bír; az egész történeti kérdés csupán; ennél többet nem kell keresnünk benne.

Mondjuk ki mindjárt, hogy a katolikusok valósággal kiszolgáltatták magokat ellenfeleiknek az ő szerencsétlen rendszerükkel, mely szerint Péter 42-be ment Rómába, ez Eusebiostól és szent Jeromostól átvett rendszerrel, mely Péter főpapságának tartamát huszonhárom — huszonnégy évre teszi. Semmisem tarthatlanabb ennél. Azon célból, hogy e tekintetben a kételynek még nyoma se maradjon, elég arra utalnunk, hogy Péter Jerusalemben Herodes Agrippa részéről (Csel. XII.) azon évben szenvedett üldözést, melyben I. Herodes Agrippa azután meg is halt, vagyis 44-ben (Jos. A n t. XIX. VIII. 2.)² Az antimontanista Apollonius³ (a II. század végén), Lactantius⁴ (a IV. század elején) bizonyára nem hitték, hogy Péter 42-ben jött Rómába, az első, midőn a hagyományra hivatkozva azt állítja, hogy Jézus Krisztus megtiltotta apostolainak elhagyni Jerusalemet, mielőtt tizenkét esztendő el nem múlt volna halála után; a második, midőn azt mondja, hogy az apostolok Jézus halálát követően huszonöt évig a provinciákban hirdették az evangéliomot, s hogy Péter csak Néro trónra lépte után ment Rómába. Fölösleges lenne hosszasan czáfolni egy tételt, melynek egyetlen komoly védelmezője sem akadhat többé. Sőt, tényleg, tovább mehetünk és állíthatjuk, hogy Péter még nem volt Rómában, midőn Pált oda vitték vagyis 61-ben. Pálnak a rómaiakhoz intézett levele, melyet 58 körül,

¹ Az utolsó és a legalaposabb protestáns értekezést Lipsius ur két munkája képezi: *Chronologic der roemischen Bischöfe bis zur Mitte der vierten Jahrhunderts* (Kiel. 1869). *Die Quellen der römischen Petrusgeschichte* (Kiel, 1872).

² L. *At apostolok* p. 249.

³ Idézi Eusebius H. E. V. XVIII. 14.

⁴ *De mortibus persecutorum*. 2.

irt, vagy melyet legalább Pálnak Rómába érkezését megelőzőleg két és fél évnél előbb meg nem írhatott, e kérdésben igen nyomós bizonyíték; nem érthetnők egyáltalán Pált, hogy amidőn levelet ír oly egyházhoz, melynek feje Péter, az utóbbit egy szóval sem említette volna. De ami még döntőbb, ez az Apostolok cselekedeteinek utolsó fejezete. E fejezet, főleg a 17—29 versek érthetlenné lennének, ha Péter már Rómában lett volna, midőn Pál oda érkezett. Fogadjuk el tehát feltétlenül bizonyosnak, hogy Péter nem jött Rómába Pál előtt, vagyis 61 előtt körülbelül.

De nem jött el oda Pál után? Ez az, amit a protestáns kritikusoknak sohasem sikerült bizonyítaniok. Péternek e későbbi megérkezése Rómába nemcsak hogy semmi lehetetlenséget sem tartalmaz, de sőt meggyőző érvek harcolnak épen mellette. Hiszem, hogy mindenki, aki sorainkat elolvassa, azt fogja találni, hogy minden igen jól felel meg egymásnak e föltevésben. Azonkívül, hogy a II. és a III. században élt egyházi atyák tanúskodása nem minden súly nélküli e kérdésben, az alábbi három pontban csoportosított érvelést sem tartom megvetendőnek.

1. Tagadhatatlan tény, hogy Péter, mint vértanú halt meg. A negyedik evangyeliom, római Kelemen, a Muratori-féle Canon fragmentuma, corinthusi Dénes, Cains, Tertullian bizonyágtételei mi kétséget sem hagynak fenn e tekintetben.¹ Hogy a negyedik evangyeliom apokryph lenne, hogy a XXI. fejezetet később csatolták hozzá, mit sem tesz. Világos, hogy ama versekben, ahol Jézus megjövendöli Péternek, hogy ugyanoly halállal fog kimúlni, mint ő, egy az egyházakban 120 vagy 130 előtt már meggyökerezett nézet kifejezését bitjük, melyre, mint általánosan ismert dologra utaltak. Már pedig ne is képzeljük, hogy Péter apostol másutt szenvedett vértanuságot, mintsem Rómában. A Néro-féle üldözés csupán Rómában dühöngött erőszakosan. Péternek vértanusága Jerusalemben, Antiochiában kevésbé lenne megfejtető.

2. A második érv a Péternek tulajdonított levél v. 13. versén alapszik. A «Babylon» szó e versben nyilván Rómát jelenti. Ha a levél eredeti, ez esetben e rész döntő. Ha pedig, apocryph, ez esetben az ebből a részből vont következtetés nem kevésbé erős. A szerző, bárki legyen is, tényleg azt akajja elhítni, hogy a kérdéses mű nagyon is a Péter műve. Következésképp csalását valószínűvé kellett tennie, a helyi körülményeket a szerint kellett felhasználnia, amint azokat Péter életére vonatkozólag az ő korában ismerték és hitték. Ha tehát - levelét Rómából keltezi, ez ennyit tesz, hogy, amidőn e levél íratott, az elfogadott nézet az volt, hogy Péter Rómában

¹ L. fent.

székelt. Már pedig, minden feltevés mellett a I. Petri igen régi termék és oly mű, mely igen gyorsan nagy tekintélyre tett szert¹

3. A rendszer, mely sz. Péter ebionita actáinak alapjául szolgál, szintén megérdemli, hogy figyelembe vegyük. A rendszer úgy szerepelteti Pétert, mint a ki nyomon követi mindenüvé Simon Mágust (értsd Pál apostolt), hogy hamis tanait megdöntse. Lipsius ur* e saját szerű legendát bámulatos elme éllel vette bonczkés alá, kimutatta, hogy a reánk maradt különféle kiadások alapját egy a 130 év körül megírt kezdetleges elbeszélés képezi, elbeszélés, melyben Péter Rómába jön, hogy egyenesen hatalmi központján viaskodjék meg Simon- Pállal és ott, miután ez egyházi atyát összes tévedéseiről meggyőzte és elhallgattatta, meghalt. Nehezen lenne érthető, hogy az ebionita szerző, ily messze eső korban, oly nagy jelentőséget tulajdonítson Péter utazásának Rómába, ha ez némi valósággal nem bir. Az ebionita legenda rendszerében kell tehát igazságnak lennie, a benne kereszteződő mesék mellett is. Nagyon elfogadható, hogy Péter, mint Antióchiába, Rómába is Pált követve ment némileg azért is, hogy befolyását ellensúlyozza. A keresztyén hitközség 60 körül, oly lelki állapotban volt, mely miben sem hasonlított a Jézus halálát követő hús esztendőnek nyugodt várakozásban töltött perczeire.³ Pálnak hittérítő utjai és a könnyűség, mellyel a zsidók utazhattak, divatba hozzák a távoli utazásokat. Fülöp apostol felől is azt tartja egy régi és meggyökeredzett hagyomány, hogy Hierapolisban telepedett le.

Én tehát a hagyományt, mely Péternek római tartózkodásáról szól, valószínűnek tartom; de azt tartom, hogy e tartózkodás rövid tartamú volt és hogy Péter rövidesen azután, amint az örök városba megérkezett, szenvedett vértanuságot. Kedvezőleg vág össze e rendszerrel Tacitusnak Annales XV. 44-ben foglalt elbeszélése. Ez elbeszéléshez egész természetesen fűződik Péternek vértausága. A zsidókeresztyének apostola bizonyára szintén azok között szerepelt, a kiket Tacitus a kivégeztetési módok rendjében crucibus affixi-nek mond, s az Apocalypsis látnokai sem helyezik minden ok nélkül «az apostolokat» a 64. év áldozatai közé, akik ujongva fogadják lerombolását annak a városnak, mely őket megölette.

János apostolnak Ephesusba jövele, minthogy Péternek római jövetelénél jóval kisebb dogmatikai jelentősége van, nem keltett fel ily hosszas vitákat. Általánosan elfogadott vélemény volt a legutóbbi

² Lásd a bevezetést e kötet elején p. VII.

³ *Roemische Petrussage* p. 1 3 és köv.; főleg p. 16, 18, 41—42. V. *Recognit.* I. 74; III. 65; Kelemen apocryph levele Jakabhoz, a homeliák elején. 1. fejt.

⁴ Apoc. XVIII. 20.

időig, hogy János apostol, Zebedeus fia, késő öreg korában az ázsiai provincia fővárosában halt meg. Még azok is, akik nem hitték el, hogy e tartózkodás alatt írta volna meg az apostol a negyedik evangyéliumot és a nevét viselő leveleket, még azok is, akik tagadták, hogy az Apocalypsis az ő műve lenne, valóságként fogadták el a hagyomány által bizonyított utazást. Első Ízben Lützelberger állt elő érvekkel támogatott kételyekkel e pontra nézve 1840-ben, de nem igen hallgatták meg. Kritikusok, a kiket nem lehet túlzó hiszékenységkel vádolni, Baur, Strauss, Schwegler, Zeller, Hilgenfeld, Volkmár, János ephesusi tartózkodását bőven tárgyalva, mindnyájan történetileg igazolt ténynek veszik az apostolnak jövetelét e vidékre. Ezernyolczszázhatvanhétben történt, hogy Keim ur »Jézus élete» című¹ munkájának első kötetében komoly támadást intézett e nézet ellen. Keim ur rendszere azon alapszik, hogy összetévesztette Presbyteros Johannest János apstollal, és hogy az egyházi írók elbeszélései az utóbbiról amaz elsőre vonatkoznak. Őt követték Wittichen és Holtzman urak. Legújabbán a leydeni egyetem tanára Scholten ur egy terjedelmes munkában próbálkozott meg azzal, hogy egymás után lerontsa a korábban elfogadott tételnek összes bizonyítékait és hogy kimutassa, miként János apostol sohasem tette lábát Ázsiába.²

Scholten ur munkája az érvelésnek és a rendszernek valódi mesterműve. A szerző szemlét tart nemcsak az összes bizonyítékok fölött, melyek a hagyomány mellett vagy ellene felhozhatók, hanem az összes iratok felett is, amelyek e kérdésnél szerepelhetnek s a melyeknek szerinte annál szerepelniök kellene. Leyden tudós tanára azelőtt ellenkező nézetet vallott A negyedik evangyélium eredetisége ellen felhozott érveléseinek hosszú sorozatában egész erélylyel hivatkozott ama sorokra, melyekben ephesusi Polykrates a II. század vége felé úgy szerepelteti Jánost, mint aki a zsidós és a tizenégy napos pártnak egyik oszlopa Ázsiában.

Scholten urnák érvei engem nem győztek meg. Azok Jánosnak ázsiai útját a kétséges tények közé sorozzák; és nem is a bizonyosan apocryph tények közé, sőt én azt találom, hogy az igazság esélyei a hagyomány felé hajlanak. Péter római tartózkodásánál szerintem kevésbé valószínű ugyan; de a Jánosnak ephesusi tartózkodását valló állításnak is megvan a maga valószínűsége s azt hiszem hogy Scholten ur, több esetben túlzó skepticismusnak adta tantíjjeit. Már több Ízben engedtem meg magamnak azt az állítást s ezúttal is ismétlem, hogy a theologus sohasem tökéletes kritikus. Scholten

¹ A 161 — 167. old. H. ö. III. köt. (1871 —72) p. 44, 45. 477. jegyzetek.

² De Apostol Johannes in Klein Azié Leyden 1875. Holtzmann ur ismételve foglalkozik e kérdéssel az ő *üritik der Eph. und Kolosserbriefe* művében (Leipzig 1872.) p. 314—324.

úr szelleme sokkal fenköltebb, hogy sem az apologetikai és a dogmatikai tekinteteknek egy perezre is uralmat engedjen maga fölött, de a theologns annyira megszokta már alárendelni a tényt az eszmének, hogy a történet író egyszerű nézpontjára ritkán helyezkedik. Huszonöt esztendeje már, hogy a szabadelvű protestáns iskolát a túlzó tagadás terén szerepelni látjuk, ahová kétkedve hisszük, hogy a világi tudomány, mely e tanulmányokban egyszerű, érdekes nyomozásoknál egyebet nem lát, követné. A vallási helyzet elérkezett már azon pontig, melynél azt hiszik, hogy könnyebben védelmezhetik meg a természetfölöttiekben fektetett hitet az által, ha kótyavetyéli bánnak el a szövegekkel s azokat teli marokkal feláldozzák, mintha fentartják eredetiségüket. Meg vagyok győződve, hogy a theologiai előítélettől teljesen ment kritika azt fogja találni egy napon, hogy ami századunk szabadelvű protestáns theologusai nagyon messzire mentek a kétely terén és hogy az, nem ugyan szelleme, hanem némi eredményei miatt, a régi hagyományra támaszkodó iskolákhoz fog közeledni.

A Scholten úr által szemügyre vett iratok között természetesen az Apocalypsis szerepel az első helyen. A kiváló kritikus e pontnál mutatja magát a leggyöngébbnek. Három közül egy: az Apocalypsis vagy Jánosnak műve, vagy egy csalóé, aki azt a János apostol műve gyanánt kívánta szerepeltetni, vagy egy János apostollal hasonnevűé, olyané, mint János-Márkus, vagy a talányszerű Presbyteros Johannes. A harmadik föltevésben, világos, hogy az Apocalypsisnek semmi köze János apostolnak ázsiai tartózkodásához; csakhogy e feltevés nagyon valószínűtlen s mindenesetre nem az, melyet Scholten úr elfogad. Scholten úr a második föltevésért hévül. Az Apocalypsiszt Apokryphnak tartja, olyannak, mint a Dániel könyve; azt hiszi, hogy a hamisító, az akkori idők zsidóinál igen közönséges eljárás szerint, egy tisztelt egyéniség dicsfényével kívánt takaródní, hogy választása János apostolra, mint ajerusalemi egyház egyik oszlopára esett és hogy e tiszteletre méltó név alatt mutatta be magát az ázsiai egyházaknak. Ilyesmi azomban az apostol életében — teljesen megfoghatatlan. Scholten úr elfogadja, hogy János 68 előtt halt meg. Csakhogy e rendszer valódi lehetetlenségeket zár magába. Bármiként álljon is az Apocalypsis eredetisége, ki merem mondani, hogy az érvek, melyeket ebből az iratból mentünk, János ázsiai tartózkodása mellett ép oly erősek a fent sorolt második, mint az első föltevésben. Nincs itt szó könyvről, mely, mint a Dániel könyve, századok múlva jelent meg az állítólagos szerző halála után. Az Apocalypsis 68—69 telén terjedt el az ázsiai hívek között, mialatt a császári méltóságra igényttartó hadvezérek egymás elleni heves harcrai, a cythnosi ál-Néro feltűnése tartották lázas vára-

kozásban az egész világot Ha János apostol már nem élt, mint Scholten úr állítja, halála csak kevéssel azelőtt következhetett be; mindenesetre, Scholten úr föltevésében, az ephesusi, a smyrnai stb. hívek tökéletesen tudhatták volna ez időpontban, hogy János apostol sohasem fordult meg Ázsiában. Micsoda fogadtatásban részesült volna már egy Patmos szigetén — néhány mértföldnyire Ephesustól — végbement látománynak elbeszélése, melyet Ázsiának hét legelső egyházaihoz intézett egy ember, aki ismeri lelkiismeretöknek legtitkosabb redőit, aki az egyiknek a legkeményebb szemrehányásokkal támad, a másikat egekig magasztalja fel, aki velők szemben a feltétlenül elismert tekintély hangját használja, aki részt követel magának szenvedéseikből, ha ez az ember sohasem fordult volna meg sem Patmoson, sem Ázsiában, ha képzeletök úgy rajzolta volna le őt, mint aki mindig Jerusalemben lakott? A hamisítóban fölötte kevés érzéket kellene feltételeznünk, ha azt hitte, hogy ez ügyetlen utón megnyerheti könyvének a sziveket. Miért teszi jövendölésének színhelyévé Patmost? E szigetnek eddig alig volt neve, alig volt jelentősége. Partjain csak akkor kötöttek ki, ha Ephesusból Rómába vagy Rómából Ephesusba hajóztak. Az átutazásoknál igen jó üdülőhelyül szolgált Patmos; egy napi járóra Ephesustól. Első vagy utolsó kikötő helye volt ez az utasoknak az apostolok cselekedeteiben leirt kisebb hajózás szabályai szerint, és amely irányadó elvként tartotta szem előtt, hogy amennyire csak lehetséges, minden este megállapodjék. Patmos nem lehetett végcélja az utazásnak; csakis az érintette partjait, aki Ephesusba utazott, avagy Ephesusból jött. Még ha fel is teszszük tehát, hogy az Apocalypsis nem eredeti, a könyv három első fejezete erős valószínűséget alapít meg Jánosnak ázsiai tartózkodása mellett, olyan formán, mint a I. Petri, bár szintén apocryph, igen jó bizonyíték Péter római tartózkodása mellett. A hamisító, bármilyen legyen is hiszékenysége a közönségnek, melyhez fordul, iratát mindig elfogadhatóvá tenni igyekszik. Ha a I. Petri szerzője Rómából kénytelen keltezni iratát: ha az Apocalypsis látományának egy jó kiindulási pontot igyekszik választani, azt Ázsia küszöbén írottak tüntetve fel, majdnem szemben Ephessussal, és egy lelkiismereti bíróra valló tanácsait Ázsia egyházaihoz intézi, ez annyit tesz, hogy Péter Rómában volt, annyit tesz, hogy János Ázsiában volt. Alaxandriai Dénes, a III. század végén, teljesen átértézte, hogy a kérdés, így föltéve, zavarólag hat.¹ Az apocalypsis iránt azt az ellenszenvet mutatva, melyet a hellen szellemtől áthatott összes görög egyházi atyák éreztek, halomba szedi az ellenvetéseket, melyek ez iratnak János apostol által történt megírása ellen emelhetők;

¹ V. Euseb. H. E. VII. 25.

mindamelletts elismeri, hogy e művet csakis oly ember szerkeszthette, aki Ázsiában élt; és egy hirtelen fordulattal az apostollal hasonnevűekre tér át; annyi mindenesetre nyilván kitűnik ebből, hogy az Apocalypsis igazi avagy vélt szerzője benső összeköttetésben állott Ázsiával.

Scholten úrnak fejtegetése a Papias-féle szöveg fölött kiváló fontosságú. Az *archaios a nér sorsa* volt már, hogy helytelenül gondoltak felőle, Ireneustól kezdve, aki bizonyára tévesen — János apostol hallgatójának mondja őt, egész Eusebiusig, aki szintén helytelenül azt állítja felőle, hogy személyesen ismerte Presbyteros Johannest. Már Keim ur kimutatta, hogy a Papias-féle szöveg, ha jól értelmezzük, János apostolnak ázsiai tartózkodása ellen bizonyít inkább, mint mellette. Scholten ur tovább megy; ő a kérdéses szövegből azon eredményt vonja le, hogy még Presbyteros Johannes sem lakott Ázsiában. Azon nézetben van, hogy ez az ember, akit ő megkülönböztet János apostoltól, Palesztinában lakott és Papiasnak kortársa volt. Scholten úrral osztozunk abban, hogy ha a Papias-szöveg kifogástalan, az az apostol ázsiai tartózkodása ellen szól. De vájjon kifogástalan-e? Vájjon e szavai *é tiJoannés* nem interpoláció-e? Azoknak, akik e megszorító értelmezést önkényesnek találják, azzal felelnék, hogy ha fentartják a *é ti Jóannés* szavakat, e szavak *hói tou Kyrióú mathétai* ott ahol állanak: *Aristiôn kai ho presbyteros Joannés* után a Papias szövegét egészben bizarrá és lazává teszik. Scholten urnák kételyeit azomban megerősíti Papiasnak ama szövege, melyet Georgius Hamartolus idéz¹ s amely szerint Jánost a zsidók ölték volna meg. E hagyomány, úgy látszik, azért keletkezett, hogy Krisztusnak egy alkalommal kiejtett szavait igazolja (Máté XX. 23. Márk X. 39.) nem egyeztethető meg Jánosnak ephesusi tartózkodásával és ha Papias azt valóben elfogadta⁸ ez onnan van, mert Jánosnak Ázsiába jöveteléről nem tudott. Már pedig nagyon meglepő lenne, hogy egy az apostoli hagyományok föl kutatása iránt annyira lelkesedő ember, mint Papias figyelmen kívül hagyott volna oly első rangú tény, melynek azon vidék lehetett színhelye, ahol lakott

¹ Közzétéve első ízben Nolte Abbé ur által a *Theol. Quartalschrift*-\>m (a tübingai kath. theol. lapja) 1862. 466. old. V. Holtzman *Kritik der Eph. und Kol.y.* 322; Keim *Gesch. Jesu von Nazara* III. p. 44 - 45. jegyz. és Scholten ur újabb észrevételei, *Theologisch Tijdschrift* (Amsterdam és Leyden) 1876. p. 325. s köv.

² Némi kétség fér ehhez. Georg. Hamartolus azt mondja, hogy Origenes szintén e nézetben volt, ami teljesen hamis állítás. L. Örig. *In Matt XVI. t. b.* Heracleon Jánost szintén a vértanuságot szenvedett apostolok közé sorozza. Alex. Kelem. *Srom.* IV. 9. Tények, minő a forró olaj csodája s az Ap I. 9. részlete eléggé igazolhatnák az efféle állításokat

Azon körülmény, hogy a szent Ignácznak tulajdonított levelekben és Hegesyposban Jánosnak ázsiai tartózkodásáról mi említést sem találunk, bizonyára gondolkozoba ejtethet. Ellenben 180-tól kezdve a hagyomány már végleg meggyökeredzett. Az antimontanista Apollonius, Polykrates, Ireneus, Alexandriai Kelemen, Origenes egy pillanatra sem kételkednek ama kiváló megtiszteltetés felől, mely Ephesus városát érte. A szövegek közül, melyek bizonyítékul felhozhatók¹ különösen kettő bír kiváló fontossággal; Polykratesé, az ephesusi püspöké (196 körül) és Ireneusé (ugyan ez időből), Florinushoz írott levélben. Scholten ur könnyedén bánik el Polykrates szövegével. Kevés hagyományt találunk Ephesusban olyat, mely egy század alatt oly teljesen kifejlődött volna. « Polykrates gyöngé kritikái ítélete, mondja Scholten ur, a *petalonnaloxerAC* állítja elének Jánost s ezzel anachronismus útján egész az apostoli korig viszi fel a szokást, mely az ő korában már létezett s a keresztyén püspökben a főpap méltóságát állította vissza. - Azelőtt Scholten ur nem így gondolkozott. Ő e *pctalonban* és a *hiereusben*, nielylyel Polykrates János apostolt felruházta, bizonyítékot látott arra nézve, hogy az apostol volt feje a zsidókeresztyén pártnak Ázsiában. Igaza volt. A *petalont*, mely egy általán nem volt a püspöki méltóság jele all. században, csupán két ember viselte és pedig két ember az I. századból, tudniillik Jakab és János, mind a kettő a zsidókeresztyén párt tagja és akiket e párt azzal vélt felmagasztalni, hogy' a zsidó főpapok előjogával ruházta fel őket Keim ur és Scholten ur azt is szemére vetik Polykratesnek, hogy Fülöpöt, aki próféta leányaival Hierapolisban telepedett le, Fülöp apostolnak tartja-e. Én azt hiszem, hogy Polykratesnek van igaza és hogy ha az ap. csel. XXI. 8-át figyelemmel összehasonlítjuk Papiasnak, Polykratesnek, Alexandriai Kelemennek, Fülöpre és Hierapolisban székelő leányaira-² vonatkozó soraival, megfogunk győződni, hogy az apostol az, akiről ott szó van. Az apóst csel, verse egészen úgy néz ki, mintha interpolatio lenne. Holtzman ur,³ ugylátszik, azon hypothesison áll, melyet én az Apostolok czimü kötetemben ajánlottam; a hypothesis jobban vallom, mint valaha.

Az egyházi atyák Írásai között a legkülönösebb sorokat e kérdésben Ireneusnak Florinushoz írt levéltöredéke tartalmazza, melyet Eusebios őrzött meg számunkra.⁴ A keresztyén irodalomnak egyik legszebb emléke ez a II. századból: «E nézetek Florinus, nem gyökeredznek egy szent doctrinán; . . . e nézetek nem tartoznak azok

¹ L. fent.

² L. fent és az *Apostolok* p. 151. jegyz.

³ *Judenlhum und Christenthum* p, 719.

⁴ *Hist. étel.* V. 20.

közé, melyeket elődeink, a kik ismerték az apostolokat, reánk hagytak. Emlékezem, hogy, midőn én még gyermek voltam, Alsó-Azsiában, a hol te már akkor, mint udvari ember ragyogtál, ott láttalak Polykárpus körül, barátságát, becsületét keresve. Emlékezetemben jobban megmaradtak az akkori dolgok, mint az azóta történt események, mert amin gyermek kortmokban egész lelkünkkel csüngni tanultunk, az teljesen vérünné válik; úgy annyira, hogy megtudnám mutatni a helyet is, ahol az istenben boldogult Polykárpus leülni szokott, hogy tanítson, letudnám írni járását, kelését, szokásait, életmódját, vonásait, beszédmódját, miként beszélt környezetének benső viszonyáról Jánossal és a többiekkel, akik láták az Urat. És azt, amit tőlük hallott az Úrtól, az ő csodáiról és az ő tana felől, Polykárpus úgy adta elő, amint azt az élet igéjének szemtanútól átvette, mindenben megegyezőleg a szent Íratokkal. E dolgokat Istennek jóindulatából azóta nagy figyelemmel hallgattam, nem csak a papirosra, hanem szivembe vésvé azokat és Isten kegyelméből mindig úgy adok rajtok tril, amint kaptam őket, eredetben. És én vallhatom és állíthatom Istennek színe előtt, hogyha ez az istenben boldogult és apostoli öregember a te tanaidhoz valami hasonló dolgot hallott volna, befogta volna füleit s így kiáltott volna fel szokása szerint. «Óh teremő Isten, mily időkre tartottál te fel engemet, hogy ily beszédekkel kell hallanom!» és futva menekült volna el a helyről, a hol ilyesmit beszéljek.»

Látható, hogy Ireneus itt egyáltalán nem hivatkozik, mint egyéb soraiban, ahol az apostol aázsiai tartózkodásáról beszél egy határozatlan hanyományra; gyermekkori emlékeket idéz fel Florinus előtt közös mesterükről, Polycárpról; azok között fölemlíti, hogy Polycarp gyakran beszélt személyes összeköttetéseiről János apostoliak Scholten nr jól látta, hogy vagy valódiaknak kell elfogadni e közléseket, vagy pedig Apocryphnak jelenteni ki a Florinushoz irt levelet. Ez utóbbit választotta. Érveit azomban gyöngéllem. És mindenekelőtt, az Eretnek tan ok ellen¹ című könyvben Ireneus majdnem ugyanígy nyilatkozik, mint a Florinushoz irt levélben. Scholten úr legfőbb ellenvetése abban áll, hogy a János és a Polycarp közötti ismerettség megértéséhez; rendellenes nagy kort kellene tulajdonítanunk az apostolnak, Polycárpnak, Ireneusnak. Engem ez nem lep meg nagyon. János egész 80-ig, 90-ig is élélhetett Ireneus 180 körül irt Ireneust tehát Jánosnak utolsó éveitől ép oly időköz választotta el, mint bennünket Voltairnek utolsó éveitől; Már pedig minden csodás nagy kor nélkül, ami tagtársunk és barátunk, de Remusat úr igen jól ismerte Moreilet abbét, aki sokat beszélt neki

¹ *Adr, baer*, III. III. 4.

Voltaire-éról. A nehézség, melyet az Ireneus által felhozott tényben találni véltek, onnan származik, hogy Polycárp vértanúságát 166, 167, 168 vagy 169-re teszik Márk Aurél alatt Polycárp ekkor nyolczvanhat éves volt; e szerint tehát 80—81, 82, vagy 83-ban született, János halálakor tehát még igen fiatal volt Csakhogy Polycárp vértanúságának időpontját meg kell változtatnunk. A vértanúság Quadratic proconsulatusa alatt történt Már pedig Waddington úr minden kétséget kizáró módon kimutatta, hogy Quadratic proconsulátusának idejét Ázsiában a 154 —155 évekre kell tennünk Antoninus-Pius uralkodása alatt.’ Polycárp tehát 68 vagy 69-ben születethet; ha az apostol 80 évet élt, ami ellen mi sem szól (tíz évvel lehetett fiatalabb, mint Jézus), nem valószínűtlen már, hogy Polycárp gyermekkorában személyesen ismerhette az apostolt. E vértanúság időjéül a Mark Aurél uralkodását nem is a Polycárp vértanú actái jelölik ki. Eusebius az, aki téves számítás folytán, melyre Waddington úr igen alaposan mutat rá, azt hitte, hogy a Quadratic proconsulátusa ez uralkodás alá esett

Az általunk kifejtett chronologicus rendszer mellett némi nehézséget képez amaz utazás, melyet Polykárp Rómába tett meg Anicetus pontificatusa alatt.² Anicetus, az elfogadott chronologia szerint, 154 előtt foglalta el a római püspöki széket A Polykárp utazásának tehát igen szűkén szoríthatunk helyet Waddington ur eredményeit döntőnek tekintve, ha, hogy ez eredményekhez következetesek maradjunk, Anicetus püspöki székfoglalását kissé hátrább kellene is tolnunk, megtehetjük ezt minden habozás nélkül, különösen, midőn a pontificális lajstromok e tekintetben valóságos zavart mutatnak, s hogy több lista Anicetust Pius elé helyezi. Csak sajnálunk lehet, hogy Lipsius úr, aki a római püspökök névsorát a IV. századig legújabbán összeállította, nem ismertette Waddington ur emlékiratát; kiváló fontosságú fejtegetéshez talált volna abban anyagot.

«Valószínű-e, mondja Scholten úr, hogy egy közel százéves öreg ember vállalkozott volna ily útra és pedig oly időben, midőn utazni bajosabb volt, mint napjainkban? Ephesusból, vagy Sólýmából Rómába a legkönnyebben ellehetett jutni. Egy hierapolisi kereskedő epitaphiumában¹ azt olvassuk, hogy ő az utat Hierapohsból Itáliába a máiéi hegyfok mentén hatvankétszer tette meg; ez a kereskedő tehát ép oly magas korig utazgatott, a minővel Polycárp bírt, midőn útra kelt Róma felé. Efféle hajózások nyáron (télen igen

¹ A *Mem de l'Académie des sciences et belles-lettres* t. XXVI. 2. r. (1867) p. 232 és köv. H. ö. Waddington *Pastes des provinces asiatiques* (1872) I r. p. 219—221.

² Euseb. *Hist. eccl.* IV. 14; *Chron.* ad ann. 155.

³ *Corpus inscr. graecarum* 3920 sz.

ritkán utaztak) mi fáradsággal sem voltak összekötve. Lehetséges hogy Polykárp 154 nyarán járta meg Rómát, és 155 február 23-án¹ szenvedett vértanuságot Smyrnában. Keim úr² hypotézise, mely szerint az a János, akit Polykárp ismerhetett, nem János apostol, hanem Presbyteros Johannes lehetett, tele van valószínűtlenségekkel. Ha ez a Presbyteros Johannes, mint mi hisszük másodrangú ember, János apostol tanítványa volt, aki 110-től közel 120-ig élte java korát, Polycárp vagy Ireneus tévedése rendkívüli lenne. Azon rendszer ellen, mely szerint e Presbyteros az apostoli generációnak tagja, az apostolok hasonmása lett volna, akit összetéveszteni lehetett azokkal, másutt mondtuk el nézetünket.^{fl} Tegyük hozzá, hogy Polycárp tévedése még ez esetben sem lenne könnyeben kimagyarázható.

Scholten ur művének egyik legkülönösebb részét az képezi, ahol a negyedik evangyeliom kérdésére tér vissza, melyet oly kimerítőleg bonczolt már pár évvel ezelőtt Scholten ur nemcsak nem fogadja el, hogy az evangyeliom Jánosnak műve, de sőt megtagad tőle minden viszonyt Jánossal; tagadja, hogy János ama tanítvány, akit többször az evangyeliom titokzatosan s ilyen formán nevez meg: «a tanítvány, akit Jézus szeretett» Scholten ur szerint e tanítvány a valóságban nem létező egyén. A halhatatlan tanítvány, akinek a mester tanítványaival ellentétben, szellemének ereje által örökké kell élnie, ez a tanítvány, akinek tanúsága, minthogy szellemi szemléleten alapszik, abszolút hitelességgel bír, a galilei apostolok egyikével sem azonosítható; az egy eszményi alak. De ne tegyünk egy nehéz kérdést zavartabbá egy másik még nehezebb kérdéssel. Scholten ur a János apostol ázsiai tartózkodását valló nézetet támogató oszlopok közül többet kidöntött: kimutatta, hogy e tény nem bontakozott ki ama félhomályból, melybe az apostoli történetnek majdnem összes tényeit burkolva találjuk. Papiast illetőleg oly ellenvetéssel állt elő, melyre nem könnyű felelni, mindamellett korántsem czáfolta meg az összes bizonyítékokat, melyek a hagyomány mellett felhozhatók. Az Apocalypsis három első része, Ireneusnak Florinushoz intézett levele, a Polycrates-féle sorok három oly alapnak marad meg továbbra is, melyekre nem lehet ugyan építeni egész bizonyossággal, de amelyeket megdönteni Scholten úr minden sarokba szorító dialektikája mellett sem volt képes.

¹ *Mém de l'Ahad* id. Köt. 240 old.

² *Geschichte Jesu von Natara* I. p. 161 s köv.

³ Lásd a bevezetést e kötet elején.

Tartalom.

Bevezetés.	
<i>A könyvben felhasznált eredeti, elsőrangú okiratok bírálata</i>	5
Első fejezet.	
<i>Λ fogoly Pál Rómában</i>	31
Második fejezet.	
<i>Péter Rómában</i>	43
Harmadik fejezet.	
<i>A Judeai egyházak állapota. Jakab halála</i>	53
Negyedik fejezet.	
<i>Pál utolsó működése</i>	66
Ötödik fejezet.	
<i>A válság közeledik</i>	84
Hatodik fejezet.	
<i>Róma égése</i>	91
Hetedik fejezet.	
<i>A keresztyének lemészárlása. — Néró esztetikája</i>	106
Nyolczadik fejezet.	
<i>Péter és Pál apostol halála</i>	121
Kilenczedik fejezet.	
<i>A válság után</i>	131
Tizedik fejezet.	
<i>A forradalom Júdeában</i>	t43
Tizenegyedik fejezet.	
<i>Mészárlások Syriában és Egyiptomban</i>	154
Tizenkettedik fejezet.	
<i>A rémuralom Jerusalemben. A keresztyének menekülése. — Vespasianus Galileában</i>	161
Tizenharmadik fejezet.	
<i>Néró halála</i>	180
Tizennegyedik fejezet.	
<i>Országos csapások és előjelek</i>	190
Tizenötödik fejezet.	
<i>Az Apostolok Ázsiában</i>	199
Tizenhatodik fejezet.	
<i>Az Apocalypsis</i>	220

Tizenhetedik fejezet	
<i>A könyv sorsa</i>	255
Tizennyolczadik fejezet.	
<i>A Flaviusok trónralépte</i>	268
Tizenkilencedik fejezet.	
<i>Jerusalem pusztulása</i>	277
Huszadik fejezet.	
<i>Jerusalem elpusztulásának következményei</i>	289
FÜGGELÉK.	
<i>Sz. Péternek Rámába jöveteléről és Sz. Jánosnak ephesusi tartózkodásáról</i>	304